

**Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai
a magyar nyelvben**

A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai
Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.

Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben

A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai
Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.

ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék –
Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság
Budapest – Kolozsvár
2014

Lektorálta

BALÁZS GÉZA, BÁRTH JÁNOS, DÖMÖTÖR ADRIENNE, FAZAKAS EMESE, GALGÓCZI LÁSZLÓ, GALLASY
MAGDOLNA, GUGÁN KATALIN, HEGEDŰS ATTILA, JUHÁSZ DEZSŐ, KISS JENŐ, KOLTAI KORNÉLIA,
KOROMPAY KLÁRA, KUGLER NÓRA, NÉMETH MIKLÓS, PÉNTEK JÁNOS, SÁROSI ZSÓFIA,
SZENTGYÖRGYI RUDOLF, SZILÁGYI SÁNDOR, TERBE ERIKA, ZELLIGER ERZSÉBET,
ZSEMLYEI BORBÁLA, ZSILINSZKY ÉVA

Szerkesztette

FAZAKAS EMESE, JUHÁSZ DEZSŐ, T. SZABÓ CSILLA,
TERBE ERIKA, ZSEMLYEI BORBÁLA

Technikai szerkesztő

TERBE ERIKA

Borítóterv

ENDRŐDINÉ BENKŐ ERIKA

ISBN 978 963 284 529 6

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

©Szerzők és szerkesztők, 2014

A kötet megjelenését a K 81537 számú OTKA-pályázat támogatta.

Tartalomjegyzék

Előszó (Juhász Dezső).....	7
----------------------------	---

Tér, idő és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben

DÖMÖTÖR ADRIENNE: Az ó- és középmagyar kori magánéleti nyelvhasználat morfológiailag elemzett adatbázisa.....	11
FAZAKAS EMESE: Az <i>át</i> , <i>keresztül</i> és a <i>körül</i> szemantikai érintkezései és különbségei a régi és a mai magyar nyelvben	22
GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ: 17. századi szövegek vizsgálatának interdiszciplináris lehetőségei.....	36
JUHÁSZ DEZSŐ: A nyelvatlaszok mint a magyar nyelv és kultúra tükrői	45
KÁDÁR EDIT: A suksükölés jelenségek köre a magyarban. A kötőmódtól az analógiás túlképzésig – alternatív hipotézis	58
NÉMETH MIKLÓS: Adalékok <i>gányó</i> szavunk történetéhez	76
POMOZI PÉTER: A magyar múltidőrendszer térben és időben az evidencialitás tükrében	85
RANCZ TERÉZ: A felső-háromszéki nyelvjárás fonémarendszerének és hangjelenségeinek két nyelvjárási atlasz adatai alapján való változásvizsgálata	101
RÉVAY VALÉRIA: 16–18. századi magánlevelek mint a magyar nyelv és kultúra emlékei.....	111
SÁROSI ZSÓFIA: A társadalmi és a személyes – két 16. századi nemesúr levelezésében. Történeti szociopragmatikai megközelítés.	126
SINKOVICS BALÁZS: Az egyes nyelvjárásokról alkotott ítéletek a 19. század első évtizedeiben.....	140
STEMLER ÁGNES: „Mit érdekelnek bennünket az ékíratok?”. Az ékírásos emlékek felfedezésének magyarországi visszhangja a 19. század közepén	149
SZENTGYÖRGYI RUDOLF: A kétnyelvűség változatai és változásai a középmagyar korban	162
TERBE ERIKA: Műveltség, életmód, nyelvhasználat a Batthyány-udvarban.....	176

TOLCSVAI NAGY GÁBOR: A magyar nyelvi térség és régiói az ezredfordulón	187
VESZELSZKI ÁGNES: Nyelv és kultúra a digitális korszakban	198
C. VLADÁR ZSUZSA: A 17. századi magyar grammatikák héber vonatkozásai	206
ZELLIGER ERZSÉBET: Gondolatok a nyelvjárási változásokról. Nyelvatlasz- kérdőívekkel migráns magyarok között.....	229

Az Erdélyi magyar szótörténeti tár mint interdiszciplináris forrás

FAZAKAS EMESE: Az erdélyi régiségben használt „szégyellni való” szavak. Mentegetőző formulák használata a 18. században	233
B. GERGELY PIROSKA: Kolozsvár 16. századi nyelvének egy jellegzetes hangtani sajátosságáról	245
A. MOLNÁR FERENC: Balassi-magyarázatok – az Erdélyi magyar szótörténeti tár segítségével.....	261
SZABÓ T. (E.) ATTILA: Az Erdélyi magyar szótörténeti tár digitális változatai mint történeti természetismereti adatbányák	268
T. SZABÓ CSILLA: A gyakorító igék képzői az erdélyi régiségben.....	283
VARGHA FRUZSINA SÁRA: Az Erdélyi magyar szótörténeti tár nyelvföldrajzi felhasználhatósága	291
ZSEMLYEI BORBÁLA: Az Erdélyi magyar szótörténeti tár kicsinyítő képzős származékai kognitív nyelvészeti szempontból.....	306

Előszó

Jómagam több mint húsz éve látogatom a hungarológiai kongresszusokat, és jóleső érzéssel tapasztaltam, hogy ez a rendezvénysorozat milyen természetes módon teremti meg a magyarságtudományok interdiszciplináris fórumát. Én ebben a közegben – ha szabad ennyi személyességet megengedni – kifejezetten jól érzem magam! De túl a személyes szimpátián egyre inkább az a meggyőződés alakult ki bennem, hogy nemcsak a nyelvészettel érintkező rokon társadalomtudományok eredményeit és kapcsolódási pontjait érdemes figyelemmel kísérni, hanem a nyelvtudományon belüli „szövetségkötéseket” is, sőt az ilyenek megerősítésében szükséges aktívan is közreműködni. Így született meg tíz évvel ezelőtt a jyvaskyläi kongresszus előkészítése során egy olyan szekció terve, ahol azok a kollégák tarthattak előadást, akik a tér, idő, társadalom és kultúra dimenziói mentén szerveződő nyelvi jelenségeket már rövidebb-hosszabb idő óta kutatták. Az elhangzott előadások anyaga két rokon szimpóziuméval, a névtanival és a szociolingvisztikaival együtt „Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet” címmel jelent meg 2002-ben (társszerkesztők Hoffmann István, Péntek János, Debrecen–Jyvaskylä). Az először csak kísérleti jelleggel meghirdetett „tematikus társulás” olyan sikeresnek bizonyult, hogy a következő, debreceni kongresszuson már céltudatosabban, a többdimenziós nyelvvizsgálatot programszerűen megfogalmazva hirdettük meg a szimpóziumot. A régebbi és új előadókat egyaránt felvonultató konferenciakötet – ezúttal a névtani szekció anyagával közösen, Hoffmann István társszerkesztésével – „Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói” címmel látott napvilágot (2007, Debrecen–Budapest).

Ezek után talán érthető, hogy a mostani, kolozsvári kongresszus keretei között is megjelenítettük a dimenzionális nyelvészetet. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár munkaközössége és a tár tudományos kérdéseiben már elmélyült kutatók adták azt a szellemi bázist, amelynek gondolatai közös kötetbe kíváncsoltak a „Tér, idő, kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben” című szimpóziuméval. A jelentkezők száma és az előadás-kivonatok változatos tartalma is igazolta a folyamatosságához fűzött reményeket. Bízom benne, hogy a közeljövőben nemcsak egy színvonalas új konferenciakötet jelzi majd ennek az egyre határozottabb arculatot öltő tudományterületnek a megerősödését, hanem a felsőoktatási megjelenés is: az ELTE-n a Magyar BA szak „Nyelv- és beszédtudomány” szakirányán már létező „Dimenzionális nyelvészet” kurzuson túl az indítás előtt álló

Nyelvtudomány MA Dimenzionális nyelvészet szakiránya is megfelelő kereteket biztosít majd a történeti és leíró dialektológia, geolingvisztika, szociolingvisztika, szociopragmatika, etnolingvisztika iránt érdeklődő hallgatóknak.

Ha ez a kedvező folyamat tovább tart – és ebben őszintén reménykedem –, akkor reális esélyét látom annak, hogy a hungarológiai kongresszusokon kívül önálló tematikus konferenciákat is tartsunk.

JUHÁSZ DEZSŐ

**Tér, idő és kultúra metszéspontjai
a magyar nyelvben**

DÖMÖTÖR ADRIENNE

MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest

domad13@gmail.com

Az ó- és középmagyar kori magánéleti nyelvhasználat morfológiailag elemzett adatbázisa*

Abstract

Morphologically analysed corpus of Old and Middle Hungarian texts, representing of informal language use

Nowadays electronic databases play an important role in collecting linguistic data. My paper describes a new project, which is in progress in the Research Institute for Linguistics (Hungarian Academy of Sciences, Budapest). The project aims at building a morphologically annotated historical corpus that intends to represent the daily vernacular of speakers of Old and Middle Hungarian, covering a period of three centuries from the end of the 15th century till the end of the 18th century. In order to approximate natural speech as closely as possible, the corpus will comprise samples of private correspondence and depositions of witnesses in trials. The work represents a pioneering combination of historical linguistics and sociolinguistics intended to lay the foundations of diverse future research on all related fields.

Keywords: data, historical linguistics, 15–18th centuries, letters, legal documents, corpus compiling: concept and methods, digital text book, morphological analysis

1. A gyűjtött adat és presztízse. A mindenkori kortárs nyelv és nyelvhasználat kutatója kedvező helyzetben van, amikor adatokhoz kíván jutni, hiszen számos forrásból meríthet. Végezhet gyűjtést (adatközlőktől, a hangzó médiából, írásbeli anyagokból: papír alapon és az internetről), kitöltethet tesztek, fordulhat az introspekcióhoz. A vizsgálatok célja és elméleti kerete nagyban meghatározza, melyik kutatásban melyik adatolási mód élvez elsőbbséget. Az utóbbi években azonban az is megfigyelhető, hogy sokat oldódott a korábbi merev szembenállás, amely az adatgyűjtés vs. introspekció híveit jellemezte. (Tanulságos áttekintést nyújt a kérdésről: Kertész–Rákosi 2008.) Ahogyan az egyik – chomskiánus háttérű, de korpuszadatokkal dolgozó nyelvész – fogalmaz:

* A tanulmány a 81189 sz. OTKA-projektum keretében készült.

nem szükségszerű, hogy kibékíthetetlen ellentét legyen a racionalista és az empirikus nézőpont között; ma már sokan tudják: adaton nem a nyelvész noteszába beírt privát bejegyzést kell érteni, hanem azt a nyersanyagot, amelyen állnak vagy buknak az elméletek (Durand 2009: 17). Az adatgyűjtés presztízsének növekedése elsősorban a korpusznyelvészet kialakulásának és elterjedésének köszönhető (Kertész–Rákosi 2008: 289–289), de jelentősen hozzájárulnak a vesztetett nyelvek dokumentálásának tapasztalatai (Lehmann 2004: 16 és passim), ahogyan a grammatikalizációs vizsgálatok eredményei is (Dömötör 2012: 10).

A szinkrón nyelvészszel szemben a nyelvtörténet kutatója mindig is egyértelműen rá volt és van utalva a vizsgált korszakból fellelhető adatállományra – már amennyiben nyelvemlékekkel rendelkező időszakról van szó –; korábbi korok nyelvallapotának, nyelvi változásainak elemzése minél nagyobb számban gyűjtött adatok nélkül nyilván valóan elképzelhetetlen. Ugyanakkor a kutató legfőbb gondja gyakran éppen az, hogy nem állnak rendelkezésére megfelelő mennyiségben a kutatáshoz szükséges adatok, így ezekről neki saját magának kell gondoskodnia (Lehmann 2004: 19–21).

2. Adatbázisok és felhasználhatóságuk. Az adatgyűjtés „népszerűségét” nagyban fokozza a lehetőség, ha anélkül is lehet nagy számban adatokhoz jutni, hogy a munkafolyamatra hónapokat, éveket kellene rászánni (a források kiválasztásától, megszerzésétől kezdve a tanulmányozásukon keresztül az adatok kikereséséig, kimásolásáig). Egy-egy elektronikus korpusz segítségével a felhasználók néhány kattintással gazdag adatgyűjteményre tehetnek szert. A számítógépes technikák kínálta lehetőségek közepette megkerülhetetlen feladat annak az összetett, hosszadalmas (és nem minden fázisában kifejezetten hálás) munkának az elvégzése, amelynek végeredményeként előáll az elektronikus korpusz.

Korpusz azonban nem keletkezik, csak – a közreműködők segítségével – alakul: adatbázist építeni csak a már rendelkezésre álló, filológiaiilag szakszerű anyagokból lehet. Ennél megbízhatóbb korpusz csak úgy készülhetne, ha a munkatársak maguk is utánamennének a levéltári tételeknek, és segítségükkel visszaellenőriznék a szövegkiadásokat. Könnyen belátható azonban, hogy egy ilyen munkálat akár évtizedeket is igénybe vehetne. Ellenkező esetben az adatbázis magán fogja viselni azoknak a könyveknek a sajátosságait, amelyekből készül: szerkesztőik, kiadók jó és esetleg kevésbé szerencsés döntéseit vagy éppen hibáit. Már csak emiatt is elengedhetetlen – de természetesen az átfogó anyagismeret szakmai követelménye okán is –, hogy az adatbázis felhasználója az eredeti kiadásokkal is személyes kapcsolatba kerüljön, annak filológiai apparátusát is igénybe vegye az adatbázisból gyűjtött adatok értékeléséhez.

2.1. A bemutatandó munkálat. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Finnugor és nyelvtörténeti osztályán körülbelül két évvel ezelőtt indult (így

mostanában tart hozzávetőleg a felénél) az a munka, amely a magánéleti nyelvhasználatához közel álló ó- és középmagyar kori szövegeket készül közzétenni. A számítógépes koncepciót Novák Attila programozó nyelvész dolgozta ki, a munkálatokat a jelen cikk szerzője szervezi és vezeti. Az adatbázis alapanyagául egyrészt az utóbbi évtizedekben megjelent perszövegek kiadásai szolgálnak, másrészt a 19. század második felétől napvilágot látott magánlevél-kiadások közül azok, amelyek filológiaiilag elfogadhatók.

A munkálat célja, hogy anyagot szolgáltatson a középmagyar kori magánéleti szférát célzó nyelvészeti vizsgálatokhoz. Azaz: elektronikus gyűjteményt hozzon létre az élő nyelvhasználatához legközelebb álló műfajokból. Az adatbázis legelső sorban is a történeti morfológiai, lexikológiai, szociolingvisztikai kutatásokhoz kínál anyagot (ez utóbbi érdekében rögzítjük a majd metaadatokként megjelenő szociológiai jellemzőket; I. lentebb is). De segítséget fog jelenteni a történeti mondattani és pragmatikai vizsgálatokhoz is; ezek közül egyelőre azokhoz, amelyekhez a morfoszintaktikai jellemzőkön keresztül vezet az út. (A későbbiekben a korpusz természetesen egyéb címkékkel is ellátható.)

Az adatbázis jelentős terjedelmű lesz: mintegy négymillió karakternyi szövegből készül (amely szövegmenyiség a későbbiekben tovább bővíthető). A szöveggörnyuson túl pontos szófaji és morfológiai elemzéseket fog tartalmazni (ezekről I. lentebb), és sokoldalúan lesz kereshető: szavakra, nyelvtani elemekre, kategóriákra. Az anyag összeállításakor kiemelt figyelem jut a szociológiai szempontoknak: a perek szövegei változatos időkört és területi megoszlást képviselnek, a leveleknél ezeken túlmenően további szempontok is szerepet játszanak: az író társadalmi státusza, neme, a címzethez fűződő kapcsolata, a címzett társadalmi státusza, neme és a levél létrejöttének módja (saját kezűleg íródott-e vagy másvalaki által).

Az adatbázist a Nyelvtudományi Intézet honlapján lehet majd elérni, és bárki számára szabadon hozzáférhető lesz.

2.1.1. Szöveggyűjtemény, digitalizálva. A magyar nyelvtörténeti kutatások korábbi forrásszövegeinek papír alapú kiadása terén az ómagyar korra vonatkozóan jó a helyzet: már csaknem az összes kódexnek és kódextörredéknek van modern kiadása, faksimilével és betűhű átirattal (természetesen a kisebb nyelvemlékeknek is). A középmagyar kor óriási szövegtengeréből rengeteg műnek van faksimile vagy kritikai kiadása, de vannak olyanok is, amelyek csak eredetiben vagy mikrofilmen hozzáférhetők egy-két könyvtár réginyomtatványtárában. Levelek és periratok terén is egyre bővül a kiadott gyűjtemények sora (jó esetben a nyelvészeti kutatás számára is megfelelő kötetekkel). Digitális korpusz azonban egyelőre egyik korszakból sincsen. Így a publikálás terén már az is jelentős előrelépés lenne, ha számítógépről elérhető szöveggyűjtemény formájában közzétennénk bizonyos szövegeket. Amennyiben összeállítanánk egy ilyen korpuszt, az adatgyűjtés már ezzel is automatizálttá válna, hiszen

meghatározott betűsorokat (szavakat és szóelemeket) így is ki lehetne keresni az anyagból.

Ha azonban valaki egy-egy szó vagy nyelvtani jelenség előfordulásainak teljes listáját szeretné összeállítani, nemcsak a keresőprogramok kínálta lehetőségekben, hanem magában a tudományterületben is meglehetősen jártasnak kell lennie. Sokoldalú ismeretanyagot igényel ugyanis felmérni, miféle alakokra is kell rákeresni, amikor egy adott szótó vagy toldalékmorféma összesfajta előfordulását meg akarjuk kapni. A jelenség pontos ismeretére, előzetes tanulmányozására éppúgy szükség van, mint az adott szöveg hangjelölési, helyesírási sajátosságainak körültekintő felmérésére. Egy ilyen korpuszban elsősorban a magyar nyelvtörténet szakemberei tudnának megbízható gyűjtéseket végezni. S nekik is további – esetleg jelentős – pluszmunkát jelenthet a megfelelő alakok kiválogatása, hiszen a megcélzott betűsorokra kapott találatok közé a homonim formák is bekeverednek.

Ha a felhasználó egy ilyen korpuszban akarja például megtalálni a *kő* szótó előfordulásait, a keresőkérdés(ek) megadása előtt gondolnia kell egyrészt a *köv*-tőváltozat meglétére, másrészt számításba kell vennie mindkét tő összes lehetséges helyesírással leírt változatát. Megfelelő nyelvtörténeti és helyesírástörténeti ismeretek birtokában, valamint a szöveg sajátosságainak feltérképezése után a rutinos számítógép-felhasználó a várható opciókat megadja a keresőkérdésében (a rutintalanabb felhasználó pedig végigfuttatja az egyenkénti kereséseket). Például a fő alternáns tekintetében a Bosz2.-ben a következők jönnek szóba: *kő* ~ *kö* ~ *keő* ~ *keo* ~ *kű* ~ *kü* ~ *keü*: *a tüzes menykő üsse meg a Lelkét* (Bosz2. 447. sz.); *ugy megh nyomta, mint ha egy malom kö lett volna raita* (Bosz2. 465. sz.); *az nagy Keö Eseő után* (Bosz2. 257. sz.); *Vallya valami roszt keo Esot is hogy czenaltanak* (Bosz2. 245. sz.); *az tavalyi kü essőis az ű gonosz czelekedetiből lett volna* (Bosz2. 455. sz.); *mentette magát (mivel nagy Kü volt a Kaposztán)* (Bosz2. 323. sz.); *az Padisne egyenessen az Keü Bányában ment* (Bosz2. 258. sz.). (De ezen alakok alapján nem kerülhető meg a *keő* ~ *keü* ~ *keu* formákkal való próbálkozás sem.) A tőváltozat tekintetében az írásváltozatok sokféleségén kívül a homonim betűsorok (*követ*, *köves[s]*) további feladatokat rónak a felhasználóra.

2.1.2. Morfológiailag elemzett digitális szöveggyűjtemény. A jelen dolgozat tárgyát képező adatbázis (a fentebb említett okokból és a széles körű használhatóság érdekében) nem elégszik meg azzal, hogy pusztán elektronikus szöveggyűjteményt adjon közre: a szövegek minden magyar szava alatt tartalmazza majd az adott szó morfológiai elemzését is. Ez ad lehetőséget a célirányos adatgyűjtésre, hiszen így már nemcsak betűsorokra, hanem morfológiai kategóriákra is rá lehet keresni. Eredményeként kizárólag a megcélzott elem(csoport) listázódik ki (homonimák nélkül), az viszont minden nyelvi, illetve helyesírási–hangjelölési változatában. Az adatbázis így arra is alkalmas, hogy a kifejezetten

magyar nyelvtörténeti képzettségű felhasználókon kívül más részdiszciplínák kutatói is megbízhatóan kezelhessék adatforrásként.

Ha a felhasználó bizonytalanabban mozog a magyar nyelvtörténet, nyelvjárástan, helyesírás-történet területén, egy eredetiben és elemzések nélkül közreadott szöveggyűjteményben bármely részlettel meggyűlhet a gondja. Ha ugyanis mai magyar nyelvi kompetenciával közelít a szövegekhez, vagy ha esetleg bizonytalanok a magyar nyelvi ismeretei – hiszen a felhasználók között remélhetőleg nem csak magyar anyanyelvű kutatók lesznek –, egyszerű kereséssel az esetek nagy részében kevés eséllyel fog rátalálni a keresett szótökre vagy nyelvtani elemre. A következő részletben például a ritkítással kiemelt morfémaakra: *egy alkalmazhatossággal hainalban igen ideén az ágyból fell költ öltözetben also Ümegben ki menván ell repülni akart, és már a földről egy darabon az Leveőgben fell emelkedni-is látzatott* (Bosz2. 449. sz.).

A morfológiailag elemzett adatbázisban viszont egy-egy elem összes lehetséges változata egyetlen kereséssel megkapható anélkül, hogy a felhasználónak előre meg kellene adnia a várható eltéréseket, mivel mindegyik szöveghelyen a morféma sztenderd változata van bekódolva. A kiemelt elemek és elemkombinációk esetében tehát a leírás sorrendjében a következő szótövek, illetve a következő toldalékmorfémák szimbólumai: *-val/-vel, hajnal, idő+je+n (= idején), -ból/-ből, fel+kelt, alsóing+ben, el, -ról/-ről, levegő* (amelynek itteni eredetije jó példa arra, hogy előre nem kalkulálható írásképek is előkerülhetnek, tipikusan íráshibák által), *fel, látsz(at)+ott*. Ez úgy érhető el, hogy egy számítógépes program (Novák Attila fejlesztése; l. pl. Novák 2003; Novák–Wenszky 2007.) a szöveg összes szavához automatikusan morfológiai elemzést rendel, amely megmutatja, hogy milyen szófajú szótó milyen (számú, személyű, idejű, milyen névszóraggal ellátott stb.) alakja áll az adott helyen.

Ennek segítségével grammatikai kategóriákra is rá lehet keresni. Ha például a számnevek utáni egyes- és többesszám-használatot akarjuk vizsgálni, a kategóriacímke segítségével az összes számnév egyszerre kilistázható. Ezen lehetőség hiányában – egy-egy szöveg számneveit egyenként kikeresve – szinte végtelen lenne a feladat (ez esetben nem is csak képletesen értve).

A morfológiai elemzés automatizált munkaszakaszát mind a programozó részéről, mind a korpuszt építő nyelvtörténész oldaláról számos, aprólékosan elvégzett munkafolyamatnak kell megelőznie, illetve követnie. Az alábbiakban elsősorban arról lesz szó, mik a nyelvtörténész feladatai a korpuszépítésben.

3. A korpuszépítés folyamata. A nyomtatásban rendelkezésre álló szövegeket először elektronikusan is olvashatóvá, majd feldolgozhatóvá kell tenni. Az olvashatóvá tétel jobb esetben beszkenneletést jelent (rosszabb esetben pedig begépelést). A beszkennelet képeket egy karakterfelismerő számítógépes programmal betűsorokká kell alakítani, majd ehhez kapcsolódóan számos kézi műveletet

is el kell végezni (a történeti betűk létrehozása, a digitális változat ellenőrzése, korrektúrázása).

A munka lényegi szakasza ezután kezdődik. Mindenekelőtt egy olyan szövegváltozatot kell készíteni, amely közvetítő szerepet tölt be a nyelvtörténeti szövegek és a mai sztenderd szövegek kezelésére kifejlesztett morfológiai elemzőprogram között.

3.1. A normalizálás. A közvetítő szerepű szövegváltozat létrehozása az úgynevezett normalizálás. A művelet a nyelvtörténeti szöveget a mai sztenderd nyelvváltozathoz közelíti, és a mai hangjelölést és helyesírási szabályokat alkalmazza rajta. A korpuszépítésre szánt szövegeknek tehát az összes mondatát megfelelő szabályok szerint át kell formálni, beírni és az átalakított változatot – több körben – ellenőrizni, javítani. Az eredeti állapotukban tarka képet mutató szövegek a normalizált változatukban egységesen festenek: mentesülnek az eltérésektől, amelyek nyelvjárási sajátosságaikból és lejegyzési sokféleségeikből fakadtak. Fontos hangsúlyozni: ez a szövegváltozat filológiai célokra közvetlenül nem alkalmas (közel áll ugyan a morfológiai szintű olvasathoz, teljesen azonban nem feleltethető meg neki) – ahogyan létrehozását sem filológiai célok, hanem kizárólag gyakorlati szempontok vezérlik. A normalizálás műveletével ugyanakkor szövegahamisítás nem történik: a munkaváltozat nem felváltja az eredeti szöveget, hanem mellé kerül. Az eredeti anyag tehát továbbra is megjeleníthető marad, akár önmagában, akár a normalizált változattal együtt.

A normalizálás munkafolyamata menet közben számtalan kérdést vet fel. A morfológiai elemző lehetőségeinek tekintetbe vételével a lehető legkövetkezetesebben igyekszünk eljárni, hogy a különböző szövegek minél egységesebb sztenderdizálási elvek alapján kapják meg normalizált változatukat. (Mindennek érdekében egy folyamatosan bővülő szabályzat is készül a munkálatvezető szerkesztésében.)

A normalizálás legfőbb elve: a morfológia szintjén ne legyen semmiféle eltérés az eredeti és a normalizált szövegváltozat között. Erre az eljárásmodra való utalás állt annak háttérében, amikor fentebb a mai sztenderdhez való *közelítés*, és nem annak teljes lefedése került szóba. A mai megfelelővel nem rendelkező – vagy eltérő használatú – morfémáknak is meg kell maradniuk a normalizált változatban (ellenkező esetben elvesznének az elemzésből, mivel az elemző ezen a szövegváltozaton dolgozik). A *Kapuvára mene*-ből nyilvánvalóan nem lehet *Kapuvárra ment*, az *ismétlen előltaláltanak*-ből *ismét előtaláltak*, a *kéredzik*-ből, a *váradodik*-ből és az *összeszólakodik*-ből *kéredzkedik*, *váradozik* és *összeszólalkodik*. Számos esetben történeti, etimológiai és tájszótárak, valamint történeti grammatikák tanulmányozása előzi meg a döntést: valóban helyes megoldás-e, ha a *regvel*-ből *reggel*, a *moh*-ből *moha*, a *körtvély*-ből *körte*, a *másüvé*-ből *máshová*, a *májog*-ből *nyávog* lesz, illetve valóban helytelen volna-e, ha a *hangyál*-ből *hangya*, a *sörvélyes*-ből *sértés*, a *kedig*-ből *pedig*, a *leve*-ből *lőn* lenne.

Bizonyos esetekben meghagyjuk az eredeti alakot, de a keresőprogram majd gondoskodni fog róla, hogy a korábbi formák és a mai sztenderdek megfelelő megjelenések együtt is kilistázhatók legyenek. Ezekben az esetekben a felhasználó előtanulmányok híján is megtalálja például a *mihelyt* mellé a *mihelyen*, *mihelyst*, *mihely*, *mihenést*, *mihent* vagy az *onnan* mellé az *onnét*, *onnant*, *onnajt* vagy az *ahol* mellé az *ahon* formai változatokat. Az ilyen esetekben tehát nem a morféma hű megtartása a cél – hiszen grammatikalizálódott, azaz morfémaik tekintve megkövült alakulatokról van szó –, hanem a felhasználó minél sokoldalúbb kiszolgálása.

A mai sztenderdben elő nem forduló szótövek, toldalékmorfémák, illetve kombinációk esetében bővíteni kell az elemzőprogram tő- vagy toldaléktárát, hogy a továbbiakban felismerje a készletében eddig nem szereplő elemeket is.

3.1.1. Szókinccsfeltárás. A nyelvtörténeti szavakkal kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a munka során – mintegy melléktermékként – a nyelvtörténeti szókinccs kevésbé vagy egyáltalán nem szótárazott elemeit is sikerül felszínre hozni. Kivételes például a *kén ~ kel ~ kil* 'talán' módosítószó jelenléte a szótárakban (csak a NySz. hozza *kím*, *kén* címszóként); a *fára* 'az egyházközség papi állása' (csak az ÚMTsz.-ben található meg), a[z ige +] *szabású* 'olyanformán van' (csak a NySz.-ban és a SzT.-ban szerepel). Amikor nem találni szótári megfelelőt, valószínűleg a lexikon még inkább perifériális elemeiről van szó, illetve egyéni szóalkotás eredményével lehet dolgunk; például: *tyúkmonysüttig: tölt abban egy tyúkmon süttigh való üdő* (Bosz2. 293. sz.); *szerencsít: Továbbá az úr Isten tartsa Kdet jó egészségbe és szerencsétse meg Kdnek minden utait az ő szent fiáért* (NádLev. 160); *kiált-beált: mint hogy Hegedüs Andrásnének az találta mondani: menyen pokolban mit kiált, beált anyit* (Bosz2. 283. sz.). A szótárazatlan szavak tekintetében olykor a kétnyelvű szótárak is segítségül hívhatók (az eddigiekben a latin és a német). A korpuszépítés ezeken a pontokon újabb eredményekkel gazdagíthatja a szókinccskutatást.

3.2. A három adatsor. A háromféle szint (az eredeti és a normalizált szöveg, valamint a morfológiai elemzések) egyszerre vagy külön-külön is megjeleníthetők lesznek. Ez a korpuszépítés során azt a feladatot jelöli ki, hogy az eredeti szöveget és a létrehozandó normalizált változatot szövegegységként egymás alá kell tördelni. A legracionálisabbnak az a megoldás látszott, hogy egy-egy egységnek egy-egy tagmondatot tekintsünk. A tagmondathatárok – még a számos típusú határeset ellenére is – grammatikailag sokkal inkább megragadhatók, mint a mondathatárok; ráadásul bizonyos kutatásoknál (pl. vonzatkeretek) éppen annak van fontossága, hogy mi szerepel az adott tagmondaton belül. A szisztematikus tördelés egyúttal megkönnyíti a felhasználónak az olvasást, értelmezést. (És mindegyikre való tekintettel készül olykor túlzónak is mondható minuciózus-

sággal, a határeseteket tekintve mégis nyilvánvalóan nem vitathatatlan döntések eredményeképpen.)

Ebben a munkaszakaszban a következőképpen néznek ki a feldolgozás alá vett szövegek (az első sorok – itt vastaggal kiemelve – az eredetiek, a másodikok a normalizáltak):

en tiltottam
Én tiltottam,
hogj meg ne egje
hogy meg ne egye.
nekem monta Szabo Györgjne
Nekem mondta Szabó Györgyné:
halgas te kutyaba telett
„Hallgass, te kutyába telett,
nem tucz te ahhoz
nem tudsz te ahhoz!”
a Menyecske meg\ even a gjökeret,
A menyecske megevén a gyökeret,
kerte tüle
kérte tőle,
joé
jó-e.
Menyecske felelt
Menyecske felelt,
eleg edes:
elég édes.
Haza\ menven a Menyecske meg\ betegedet,
Hazamenvén a menyecske megbetegedett.

(Bosz1. 41. sz.)

A szemléltetésül itt szürkével megjelölt szavakon látható, hogy bizonyos esetekben pluszjelölések kerülnek akár az eredeti, akár a normalizált szövegbe. Az elsőre példa a különírás/egybeírás különbségeinek jelzése, a másodikra a -ban/-ba mai írásos sztenderdtől való eltérésének jelölése. (Az előbbire technikai okokból van szükség – és a felhasználó majd másféle, a szöveggébe illeszkedő, ám színben eltérő jelölést fog látni –, az utóbbi a kutathatóságot kívánja segíteni.) Hasonlóképpen meg kell jelölnünk például azt is, ha hiányos vagy idegen nyelvű az adat, ha törölt vagy betoldott résszel van dolgunk, ha többféle olvasat is lehetséges stb.

3.2.1. A morfológizálás. Többszörös ellenőrzés után a szöveg a számítógépes nyelvész kezébe kerül, hogy a programot lefuttatva megkapja morfológiai elemzését. Ezután már együtt van mind a három sor (mint ezt a NádLev.-ből taláalomra kiragadott alábbi két tagmondat szemlélteti); a morfológiai elemzés szimbólumai a nemzetközi hagyományokhoz alkalmazkodnak:

azért	engemet	szombaton	estvére	várj	haza,
Azért	engemet	szombaton	estére	várj	haza,
azért[Adv Pro]	én[N Pro.S1.Acc]	szombat[N.Sup]	este[N.Sub]	vár[V.Subj.S2]	haza[VPfx]

haza[VPfx]
haza[N]

Ezen	útba	nyilván	megérttettem,
Ezen	útba	nyilván	megérttettem,
ezen[Det Pro]	út[N.III]	nyilván[Adv]	meg +ért[V.Past.S1]

meg|+ért[V.Past.S1]
meg|+értet[V.Past.S1]
meg|+értetik[V.Past.S1]
meg|+ért[V.Past.S1.Def]
meg|+ért[V.Past.S1.Def?]
meg|+értet[V.Past.S1.Def]
meg|+értet[V.Past.S1.Def?]
meg|+értetik[V.Past.S1.Def]
meg|+ért[V.PartPrf.PxS1]
meg|+értetik[V.Past.S1.Def?]

hogy	király	ő felsége	
hogy	király	őfelsége	
hogy[C]	király[N]	ő+felsége[N.PxS3]	

hanem	hétbe	kelve	B
hanem	hétbe	kelve	B
hanem[C]	hét[N.III]	kel[V.PartAdv]	Becs[N.III] inuul[V.S3]

A morfológiai elemző megjelöli azokat a szavakat, amelyekhez – homonímiájuk miatt – több, elvileg egyformán lehetséges szerkezetet is felkínál. (A példákban egy kisebb és egy nagyobb választékot tartalmazó doboz látható megnyitva.) A morfológizálásnak ez az egyik olyan a pontja, amely nem nélkülözheti az aprólékos, kézzel végzett munkát. A gépi elemző természetes „döntésképtelenségének” pótlására szükség van a szövegeket értelmező és az adatot a megfelelő elemzéssel összekapcsolni képes emberi elemző döntésére, aki a homonim formák sorából kiválasztja, melyik lehetőség valósul meg az adott kontextusban.

A morfológizálás munkafolyamatának másik igen munkaigényes része a morfológiai elemző ellenőrzése, javítása, bővítése – a számítógépes nyelvész és

a nyelvtörténész folyamatos egyeztetése mellett. A sok felmerült feladat között egyrészt olyanok vannak, amelyekben a nyelvtörténeti tények a mai elemző címkéinél differenciáltabb megjelöléseket igényelnek. Csak egyetlen példa: pontosítottuk a névutók címkézését, a következő lehetőségeket felállítva: 1. Pp (pl. *ház előtt*); 2. Pp.SzámSzemély (pl. + *előttem*; a ki nem tett névmás jelölésével); 3. Pp.PxS3 (pl. *háznak előtte*, ill. *Péternek elejébe*, + *elejébe*; ill. *megbékélés céljából* – ez utóbbiakban a lemma: *elejébe*, ill. *céljából*); 4. Pp.PxSzámSzemély (pl. + *réveden*, ill. + *számomra*).¹ A feladatok másik része azzal kapcsolatos, hogy bizonyos jelenségeknek nincs pontos leírása. Megint csak kiragadott példa: a kötőszókkal kapcsolatban megpróbáltuk eldönteni, mit kellene „valódi” kötőszónak címkézni, és mi kapjon határozószói minősítést. (Hiszen az elemzőprogramnak nincs módja a besorolások olyasfajta lebegtetésére, mint például a szótáraknak vagy a nyelvtani leírásoknak, amelyek gyakran *kötőszószerű* elemekről beszélnek.) Itt a következő besorolásokat érvényesítjük: C-vel címkézzük a valódi kötőszókat, amelyeknek nem lehet mondatrészi szerepük (pl. *hogy*, *ha*, *mert*, *mivel*, *és*, *meg*, *de*, *bár*, *ugyanis* stb.); megjelöljük továbbá a vonatkozó névmási kötőszókat: N|ProRel (pl. *aki*), Adj|ProRel (pl. *ami-lyen*), Q|ProRel (pl. *ahány*), Adv|ProRel (pl. *amikor*, *ahogyan*, *ahol*). A továbbiakkal pedig így járunk el: azok az elemek, amelyek egyszer kötőszóként, egyszer határozóként állnak, megvizsgálandók, hogy adott esetben éppen C-k vagy Adv|Pro-k-e (pl. *ezért*, *így*); az összes fentebbi típuson túli elem azonban Adv-nak címkézve helyes (pl. *az/ezután*, *az/ezelőtt*).² A példák sorát nagyon hosszan lehetne folytatni.

A korpuszpépítés – elvileg – lezárul azzal, hogy az elemzőprogram a szöveg szavaihoz hozzárendeli a morfológiai címkéket, és lezajlik a kézi erővel történő egyértelműsítés, valamint működő állapotba kerül a keresőprogram. A gyakorlat azonban azt mutatja: a munkafolyamat nem tekinthető lezártnak a szintén kézi erőre váró – és sok időt, energiát, nagy odafigyelést igénylő – ellenőrzések, javítások befejezéséig.

4. Tehát... Az adatbázis elkészítése annál több munkát igényel, minél inkább ki akarja szolgálni majdani felhasználóit.

A beszélt nyelvhasználatot leginkább tükröző műfajok korpusza olyan nyelvi réteget céloz meg, amely felbecsülhetetlen jelentőséggel bír a nyelvészeti kutatások számára. A jelen vállalkozás az első olyan munka, amely magyar nyelvű történeti magánéleti adatbázist hoz létre.

¹ Pp = névutó, Px = birtokos személyjel, S = egyes szám.

² C = kötőszó, ProRel = vonatkozó névmás, N = főnév(i), Adj = melléknév(i), Q = számnév(i), Adv = határozószó(i).

Az idézett források és rövidítésük

Bosz1. = Schram Ferenc (szerk.), *Magyarországi boszorkányperek I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.

Bosz2. = Schram Ferenc (szerk.), *Magyarországi boszorkányperek II.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.

NádLev. = Károlyi Árpád – Szalay József (szerk.), *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése.* MTA Könyvkiadó-Hivatala, Budapest, 1882.

Irodalom

DÖMÖTÖR ADRIENNE 2012. A nyelvtörténeti adat: elvek, gyakorlat, lehetőségek. *Magyar Nyelv* 108: 39–51.

DURAND, JAQUES 2009. On the scope of linguistics: data, intuitions, corpora. In: YUJI KAWAGUCHI – MAKOTO MINEGISKI – JAQUES DURAND (eds): *Corpus Analysis and Variation in Linguistics.* John Benjamins Publishing Company. 25–52. és <http://w3.erss.univtlse2.fr:8080/index.jsp?perso=jdurand&subURL=DurandTokyoPaper.pdf> 1–24. (A hivatkozások ez utóbbi lapszámái alapján.)

KERTÉSZ ANDRÁS – RÁKOSI CSILLA 2008. Megjegyzések a nyelvészeti adatok és evidencia problémájáról folyó vita jelenlegi állásához. *Magyar Nyelv* 104: 274–86; 385–401.

LEHMANN, CHRISTIAN 2004. Data in linguistics. *The Linguistic Review* 21: 175–210. és http://www.christianlehmann.eu/publ/data_in_linguistics.pdf 1–40. (A hivatkozások ez utóbbi lapszámái alapján.)

NOVÁK ATTILA 2003. Milyen a jó Humor? In: ALEXIN ZOLTÁN – CSENDES DÓRA (szerk.), *Az 1. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia előadásai.* SZTE, Szeged, 138–145.

NOVÁK ATTILA – WENSZKY NÓRA 2007. Mire jó és hogyan készül egy számítógépes morfológia? In: ALBERTI GÁBOR – FÓRIS ÁGOTA (szerk.): *A mai magyar formális nyelvtudomány műhelyei.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 157–169.

FAZAKAS EMESE

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
fazakasemese@gmail.com

Az *át*, *keresztül* és a *körül* szemantikai érintkezései és különbségei a régi és a mai magyar nyelvben*

Abstract

The Semantic Connections and Differences of *át* 'through', *keresztül* 'across' and *körül* 'around' in Old and Contemporary Hungarian

In this article, I present the semantic structure of the *át* 'through' and *keresztül* 'across' relationships and some features of *körül* 'around' in order to establish to what extent they could and can have synonymous usage, and what the differences were and are between them. The analysis is based on historical and contemporary data, and the theoretical background used is that of the cognitive semantics.

Keywords: old Hungarian language, contemporary Hungarian language, cognitive semantics, synonymous usage, prototypical usage

1. A tanulmányban az ÁT, KERESZTÜL és a KÖRÜL viszony jelentésszerkezetének érintkezéseit és különbségeit követem nyomon a középkor és az újmagyar koron át napjaink nyelvhasználatáig.¹ A jelenségek bemutatása során az Erdélyi magyar szótörténeti tár (a továbbiakban SzT.) és a Nyelvtörténeti szótár (a továbbiakban NySz.) *át*, *által*, *keresztül* és *körül* lexémát tartalmazó adataira támaszkodom², illetve a mai magyar nyelvi adatokat az ÉrtSz. és az ÉrtSz+ szolgáltatta.

* Készült a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai kutatói ösztöndíjának támogatásával.

¹ Az *át* és az *által* között a régiségben nem mutathatók ki jelentős szemantikai eltérések, hanem inkább funkcionális megoszlásról, illetve a későbbi századokban a különböző nyelvi regiszterekben való használatról beszélhetünk, ahogy ezt B. Gergely (1980) is kimutatta, így ezeket alakváltozatokként kezeltem és egymás mellett tárgyalom.

² A SzT.-beli adatokat évszámok előzik meg, és szögletes zárójelbe tett, helyre és levéltárra való utalások követik. Az egyes rövidítések feloldását l. a SzT. 1. és 5. kötetében. A NySz.-ből származó példákat évszámok előzik meg, és kerek zárójelbe tett levéltári utalások követik. A rövidítések feloldását l. a NySz. 1. kötetében. A NySz.-ba beszerkesztett, kódexekből származó adatokat is

Tanulmányomban arra keresem a választ, miért nevezünk meg első látásra egyforma viszonyokat különböző lexémákkal, hol érintkeznek ezek a viszonyok, mikortól és meddig éltek párhuzamosan, volt-e, illetve van-e ma különbség a használatukban. Az elemzés során a kolozsvári kognitív nyelvészeti iskola kutatásainak eredményeire támaszkodom, amelyekre itt csak nagyon röviden tudok kitérni terjedelmi okok miatt (erre l. Szilágyi 1996, 2002; Fazakas 2007, 2010), a viszonyok szemantikai struktúrájának felvázolásához részben Imre Attilának a mai magyar nyelvi ÁT viszonyra kidolgozott csoportosítását használom fel (Imre 1999).

A kognitív nyelvészeti kutatások kiemelik, hogy az egyes nyelvekben különbözőképpen beszélünk a világról, nem azért, mert különbözőképpen látjuk azt, hanem mert másképp konceptualizáljuk a (legtágabb értelemben vett) világ elemeit: nemcsak a szubsztanciákat és az akcidenciákat, hanem az ezek között észlelt viszonyokat is. A konceptualizáció módjára vonatkozó tudás minden egyes nyelv esetében egy nyelvi világmodellé szerveződik, ami „tulajdonképpen egy konvenció (pontosabban: elemi konvenciók gyűjteménye), nem is annyira arra vonatkozólag, hogy milyen a reális világ, hanem inkább arra, hogy – bármilyen volna is amúgy –, milyennek vesszük mi, avégett, hogy mások számára is érthetően tudjunk róla beszélni” (Szilágyi 1996: 105). Tehát nem arról van szó, hogy ilyennek látjuk a világot, hanem hogy ez a nyelvben megnyilvánuló világmodell mutatja, hogyan viszonyulunk beszéd közben a világhoz. Ha egy dolog egy bizonyos viszonyban áll egy másikkal, a viszonyok észlelésére vonatkozó konvenciók lehetővé teszik, hogy ezt ne egyedi esetként fogjuk fel, hanem egy nagyobb csoportba tartozó viszonyként, amely lehet térbeli, tárgyi, szubsztancia-akcidencia, szubjektum-objektum vagy hozzátartozási viszony. Az, hogy melyik viszonyt használjuk egy adott szituációban, attól függ, hogy milyennek észleljük a relációt. Az igekötők és a vonzatok esetében egy bizonyos relációról, két, nyelvi világbeli dolog között fennálló kapcsolatról van szó. Így az, hogy egy mondatban milyen igekötő vagy vonzat jelenik meg az ige társaságában, nem az igétől függ, nem is az igekötőtől vagy a vonzattól, hanem attól, hogy a nyelvi észlelés során milyennek minősül az a viszony. A viszony állandó, és ha azt ismerjük, akkor előre tudjuk, hogy bármivel is fogjuk a mondatban kifejezni, annak olyan vonzata lesz, amely a nyelvi észlelésünk szempontjából megfelel az adott viszonyoknak. Ezért a kognitív nyelvészetben nem annyira az a fontos, hogy leíró nyelvészeti szempontból valami határozószó, igekötő vagy névutó-e, hanem inkább az, hogy az adott szubsztanciát vagy viszonyt minek, illetve milyennek minősíti a nyelvközösség. Ezért, habár példáim túlnyomórészt igekötős igéket vagy ezekből továbbképzett alakokat tartalmaznak, és adataimban határozós

– nem a megszokott módon – évszámok előzik meg, és kerek zárójelben utalok a kódexre és annak lapszámára.

szerkezetekre is lesz példa, az adott szóra lexémaként, és nem határozószóként vagy igekötőként utalok.

2. Az ÁT, KERESZTÜL és a KÖRÜL viszony szemantikai struktúrája

A szemantikai struktúrák felállítása előtt meg kell határozni azokat a nyelvi észlelési feltételeket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy valamely viszonyt annak tekintsünk, aminek. A térbeli relációk egyik legfontosabb észlelési feltétele az, hogy legalább két dolog szükséges ahhoz, hogy egy térbeli viszony létrejöhessen. Ezek közül az egyiket a másiknál mozdulatlanabbnak, stabilabbnak észleljük, ezt stabilnak (a továbbiakban S) fogjuk nevezni, a másikat pedig a S-hoz képest mozgóbbnak, elmozdíthatóbbnak, ez lesz a mobil (a továbbiakban M). Beszéd közben a M-nak mind a helyzetét, mind a térbeli elmozdulását a S helyzetéhez viszonyítva határozzuk meg.

Az ÁT és a KERESZTÜL viszony esetében a következőket kell figyelembe vennünk: a) adott egy (vagy több) – jellegzetesen akadály- vagy határszerű – S és egy (vagy több) M, melyek egymáshoz való viszonya a M mozgása során változik; b) a M áthatol a S-on; c) a S kiemelt hely az útvonalon, a M a S-nak egyik oldaláról átkerül a másikra; d) a S-ok természete fontos, ebből látszik az, hogy konkrét vagy átvitt kifejezésekkel van-e dolgunk³; e) a S-on nyílás(ok) lehet(nek), illetve keletkezhet(nek). A KÖRÜL legfontosabb észlelési feltétele, hogy nincs akadály vagy határ, és a M körülfogja (részben vagy teljesen) a S-t.⁴

Az észlelési feltételeknek megfelelően az elemzés során két nagyobb csoportot különíthetünk el: a határ lehet explicit vagy implicit akadály. Az első esetben egyetlen S-lal számolhatunk (l. a 2.1. alfejezetet), míg a második esetben két S között mozdul el a M (l. a 2.2. alfejezetet). Külön csoportba sorolhatók azok a mozgások, amelyek csak látszólag jeleznek két S közötti elmozdulást, itt valójában (állapot)változásról beszélhetünk (l. a 2.3. alfejezetet).

2.1. A határ explicit akadály

Az explicit akadály esetében egyetlen S hellyel kell számolnunk, amely határként vagy akadályként is észlelhető, két- vagy háromdimenziós kiterjedésű lehet,⁵ a M pedig átlép ezen a határon, legyűri az akadályt úgy, hogy akár érint-

³ Tanulmányomban elsősorban a konkrét jelentésekkel foglalkozom, de ahol az elemzés szempontjából fontosnak látszik, az átvitt értelmű kifejezéseket is bevonom a vizsgálatba.

⁴ Az észlelési feltételeknek nem kell minden alcsoportban maradéktalanul teljesülniük ahhoz, hogy a viszonyt valamilyennek észleljük, néha akár egyetlen észlelési feltétel megléte is az adott viszony használatát indokolja.

⁵ Azt, hogy a S-ról a nyelvi világban három- vagy kétdimenziósként beszélünk, éppen a nyelvi megfogalmazásból olvashatjuk ki, és ezek a fizikai világban „valósan” megjelenő akadályok jelle-

kezik a S-lal, akár nem, illetve akár részévé válik a S-nak, akár nem. Eszerint hét alcsoportról beszélhetünk.

2.1.1. A S benne akadály azt jelenti, hogy a S olyan háromdimenziós akadály, amelyen keresztülhatol a M. Az észlelés szempontjából fontos, hogy a M a S túlsó oldalára kerüljön: *átfürja, átvágja magát vmin, átverekedik, keresztülmegegy, keresztülvergődik, keresztülörekedik vmin*, stb. 1597: az Viz *altal fürta volt* a gaton magát [Kv; Szám. 7/XII. 13]; 1625: porodos kuezces es hazontalan feoldet ... *altal szakasztot volna* az uiz [UszT 176]; 1788: készül vagy a Jégnek kivágása ... hogy a' Szakadát réven *altal verekedhessem* [Kercsesóra F; TL]; 1752: az egész őszön, telen az esső mind *keresztül ment* az templomban [Mocs K; Ks 83]; 1792: Olly tele vala az út emberekkel, hogy *keresztül* kelle rajtok *verődni* [NótPM. 8].⁶

Az ide sorolható igék azt mutatják, hogy a M-nak legtöbbször nagy erőfeszítésébe kerül áthatolni a S-on, akárcsak a mai nyelvhasználatban: Az ember *át-tört* a torlaszon. *Keresztülfurakodott* a tömegben.

2.1.2. A S-t kétdimenziós, szövetszerűként érzékeljük, a M áthaladása során nyílás, lyuk keletkezik rajta. A csoport legjellegzetesebb igéje az *átlyukaszt* (l. még *átmetsz, átvág, átszegez, áthat, átszaggat, átjár, átlő, átöklel, áttör, átver, keresztülvág, keresztülüt* stb.). 1450 k.: Törrel parancollon *altal gákni* te oldalidat (BécsiK. 40); 1512–1513: Lassad az en kezeymet kifezittetven es ... kemeñ vas zegekkel *altal liggatvan* (NagyszK. 47); 1768: Josit ā földön is *keresztül ütötte volna* [Mezőmadaras MT; BK. Anna Sárpataki Providi Istok Cigány Jobbagionis cons. (46) vall.].

Bizonyos esetekben az akadály a való világban tulajdonképpen egy háromdimenziós S hely (pl. fal, emberi test[rész]), azonban a nyelvi világban úgy beszélünk róla, mintha szövetszerű vagy papírszerű lenne: 1586: Az három szaz vasnak *altal liggatasatol* [Kv; Szám. 3/XXIV. 39]; 1631: ha maszszor oda megyen rea More Laszlo, *wsse altal* az Lanczyaua [Abrudbánya; Törzs.]; 1702: A moly mindenféle szótt materiát *altal liggató* ... férgecske (Misk: VKert. 684); 1803: *Által szurták* kópjával az oldalát (SzD: MVir. 458). Ezt mutatják a tárgyas, illetve a rajta viszonyra utaló morfémák is. Vö. mai nyelv adatokkal: *Át-*

gétől eltérőek lehetnek. Abban az esetben, amikor a S-t háromdimenziós akadályként konceptualizáljuk, a M-nak át kell hatolnia a S-on, miközben a S minden oldalról körülveszi a M-t (vö. a régi nyelvi *általhatol vmiben*, ill. a régi és a mai *áthatol vmin* kifejezéssel); az áthaladás következtében pedig nem keletkezik nyílás a S-on. Akkor azonban, amikor a S-ról kétdimenziós-ként (legtöbbször szövetszerűként) beszélünk, a mozgást észlelésekor csak az válik fontossá számunkra, hogy a M úgy kerül át a S másik oldalára, hogy nyílást vág a S-on és az észlelés szempontjából nem fontos, hogy a S a fizikai világban három- vagy kétdimenziós. (L. *átvág a tömegben* vs. *átvágja a ház falát/oldalát*).

⁶ Az egyes csoportok esetében helyszüke miatt természetesen nem közlöm az összes fellelhető adatot. Ezeket l. az említett forrásanyagokban.

döfte az állatot egy késsel. A golyó *áthatolt* a hasfalán. *Áthasította* ellenfele fejét. Az oroszlán *keresztülharapta* az ember torkát.

2.1.2.1. Ugyancsak ide sorolhatók azok az igék, amelyek azt mutatják, hogy a M úgy hatol át a S-on, hogy azt kettészeli: *átás*, *keresztülés*, *keresztülbarázdol*, *keresztülhasít*, *keresztülvág*. 1604: azon alol egy Zena fyuemen is *altal asata* az arokot [UszT 18/13]; 1625: porondos kouecz es hazontalan feoldet ismertünk hogj *altal szakasztot volna* az uiz [UszT 176]; 1673: *Az által barázda keresztül* léssen (Com: Jan. 73); 1735: égj ekével ... azon Rétet *által borozdáltottam* [Szamosfva K; JHbK XLII/27]; 1595: az chiontia zellel *keresztül repedezeótt volth* [UszT 10/58]; 1694/1764: a felső Rét a falu felöll közepin *keresztül szakasztva* [Abafája MT; EHA]; 1735: Az egész répás Völgyis ... egyenesen *kétfelé keresztül barázdoltatván* [Mezőcsán TA; DobLev. I/360. 12–3].

Az *át* lexémát tartalmazó utolsó adat 1791-ből való, és mára már a *keresztül* teljesen felváltotta az *át*-ot. Ugyanakkor a 18. század közepétől már a *ketté* és a *kétfelé* lexéma mind gyakrabban lesz a *keresztül* szinonimája, hiszen a *ketté*, *kétfelé* explicitebben jelzi a mozgást, míg a *keresztül* általában csak a mozgás irányát mutatja.⁷

2.1.3. A S rajta hely esetében a S (általában vertikális) akadály vagy határ, amelynek a felületén halad a M. Ebben az esetben a M nem hatol át a S-on. A M érintkezhet vagy sem a S-lal, a S pedig konkrét vagy virtuális akadályként lehet jelen. Itt öt alcsoportot tudunk megkülönböztetni:

2.1.3.1. A S-t határként érzékeljük, a M érintkezik a S-lal mialatt áthalad a felületén. Itt az alapvető, úton való haladásra használatos igéink vannak túlsúlyban: *átmegy*, *keresztülmegy*, *átfut*, *keresztülfut*, *áthág*, *átjár*, *áthajt*, *keresztülhajt*, *keresztüljön*, *átkel vmin*, *keresztülvisz vmin* stb. 1526–1527: *Atal menween* az halmokat (ÉrdyK. 379b); 1664/1767: *Által-kele* a hegyeket (Gyöngy: MV 17); 1747: más felé *hajtották által* a Bükön [Szilágycseh; Ks 27. XVII]; 1811: Szabo Mihály ... a' Szekérről le esvén, a' Nyakán és fején a kerék *keresztül ment* [Gyalu K; RAK 249]; 1829: otan el is setétem a mind jártam elé s hatra a sotétbe egy tókéen *keresztül estem* [Told. 7a]. A 18. században létrejött párhuzamos használat a mai nyelvből is kimutatható.

2.1.3.2. A legrégebbi adatok között található egy sajátos ÁT viszony: a M két azonos vagy hasonló részből álló entitás (pl. az ember lába, az általvető két szára), a S vertikális akadály és a M mozgása után a M a S tetejére kerül, míg a lábak vagy a száruk a S két oldalán helyezkednek el: 1570: ha az or kezbe akad-

⁷ Vö. a *ketté*, *kétfelé* legkorábbi adataival: 1466: A templomnac soporlaha ketten *kette zákada* (MünchK. 69); 16. sz. első negyede: Kőtele meg vonak hogi mellie is *kette porczana* (WeszprK. 120); 1562: Akkoron szakada az ország *kétfelé* [ETA I, 12 BS]; 1568: az Nemetne Egy Tekenot wg wte az feiebe hogj *kettén (!) hasada* [Kv; TJK III/1. 214].

na ... eomaga *altal wln*e az akazto fan es fely keothne [Kv; TJK III/2. 65]; 1618: *Általveteőt*, kit Erdeliben minap hoztak volt (Vás: Ep. 12); 1745: éczaka véres *által vetövel* jött haza [Szásznýíres SzD; Ks]; 1823: a' Tolvaj ... elhordott ... *Általvetőköt* [Firtosvárálja U; Borb. II lelkész feljegyzésben].

A csoport egyetlen *keresztül* lexémás példát tartalmaz: 1764: egy Fekete Matskát s egy Fekete Kakast belé vetett egy Sákban s aztat a Csúrben *keresztül vetette* a kakas ülön [Kóród KK; Ks 19/I. 6]. A mai nyelvben ezt a jelentést csak az *átvet* hordozza, a nyelvjárásokban még élő *általvető*, illetve a 18. század közepétől adathozható *keresztülvet*.

Ugyancsak ide tartoznak a fiktív mozgást (l. Talmy 2000) megnevező igéink is, ahol a fizikai világban tulajdonképpen semmi sem mozog, de az igekötős ige által mégis mozgásként beszélünk az észlelt jelenségről: *áthajol*, (*terület*) *keresztülnyúlik vmin*.⁸ 1781: A fel osztando Erdők ... Első Táblában Nyilvános szerint Egett oldalának elő oldala ... *által hajolván* a Bértzen [Magyaros MT; EHA]; 1728: Az Hataron Zentelki bercz uto *keresztül nyúl* véggel^a [Kalotasztkirály K; KHn 51. – ^aEgy szántóföld].

2.1.3.3. A S ugyancsak vertikális, konkrét akadályként van jelen, azonban mozgása közben a M nem érintkezik a S felületével. A viszony jellegzetes igéi: *átesik*, *áthull*, *áthány/áthajít*, *átnő*, *átnyúlik*, *átszökik*, *átugrik*, *átlép* stb. 1582: Az Azzonion mind Lowastol *Altal esek* vincze [Kv; TJK I/4. 16]; 1584: az ... kwzeob keowet fel wewe ... az helyet es Hirser Martonnewal haromzor *leptete Altal* [Kv; TJK IV/1. 216]; 1631: Szalontaj Gergely *altal niult* Uramon [Mv; MvLt 290. 237b]; 1838–1845: a leghátulsó^a megiramodik s mindeniken *átugorva* [MNYTK 107. 15. – ^aJátszó gyermek]; 1757: azon idegen emberek az én kertemen *Szokdestenék keresztül* és el mentek [Káptalan AF; TL. Ruz Nyikula (66) zs vall.]. Valójában az ebbe sorolható mozgások nem tűnnek különbözőeknek az előző csoport mozgásaitól, azonban a mai nyelvhasználatban érződik a különbség (habár a S nem mindig vertikális akadályként van jelen): Most *megy át* a gép a város fölött. *Átrepült* a hegyeken.

A régi nyelvi adatok között csak egy tartalmaz *keresztül* lexémát, de vö. *Keresztülugrik/keresztülszökik/keresztülesik* a kövön. *Keresztülnyúlik* az asztalon.

2.1.3.4. A S nem kiemelkedő, hanem mélyülő vertikális akadály, vagyis egy völgy, egy árok, egy gödör stb., amelyen a M-nak át kell jutnia. 1566: *Által szektetuén* egy árkon (Helt: Mes. 119); 1618: Philip ... *által szökek* az Patakon [Mezősámsond MT; Berz. 14. VII/15]; 1800: ha *által megyünk* az árkon [Benedekfva Sz; BfR R. 58/21].

⁸ A magyar nyelvben számos, J. Soltész (1959) által pregnánsnak nevezett igekötős igét használunk, ahol az ige nem mozgást jelöl, de épp az irányjelentés által az igekötő hozzáragsztásával mozgásként beszélünk az igében megnevezett cselekvésről.

Régi nyelvi adatok nem kerültek elő a *keresztül* használatára, azonban a mai nyelvhasználat itt is párhuzamosságot mutat: *Keresztülugrik* az árkon. *Keresztül*szöki a sáncot.

2.1.3.5. A S ugyancsak RAJTA akadály, azonban itt a M határokon belül mozog. A M a S határain belül helyezkedik el és teljes hosszában áthalad a S-on. Az ide sorolható kifejezések itt is a helyváltoztatás jellegzetes igéi: *átmegy, átjár, átfut, átszalad, keresztüljön, keresztülmegy, keresztüljár, keresztülhajt, keresztülnyargal* stb., illetve a vízszerű S-on való áthaladást jelző *átúszik, át-evez, átlábal, átgázol, keresztülgázol*, vagy a vízszerű M-t jelző *átfolyik*. 1490 k.: Közepet zakasztotta tengert es *altal vitte* őket (AporK. 34); 1515: *gazolnak altal* az vyzen (VirgK. 109); 1516–1519: Bel zalwan Jesus az hayoczkaban, *altal evezte* (JordK. 378); 1641: Nagy kietlen pusztákon kénszeriteténe *altal bolygani* (Tyuk: Józ. 352); 1719: az mely Compania Tekében volt, azon *masérolt által* [Mocs K; Ks 95 Haller György lev.]; 1792: a Támila *által se fagyott* [Bencenc H; BK. Bara Ferenc lev.]; 1702: Most még a városon sem akartak *keresztül vinni* bennünket (Misk: Vkert. 363); 1710: az egen egy szárnyas sárkány szikrázva *keresztülmene* [CsH 322]; 1713: midőn Berectelkén *keresztüljöttek volna* [RettE 309]; 1809: (A) Felső Rákoson *keresztül hajtott* marhák közül ... meg doglött é vagy nem? [Bardóc U; UszLt ComGub. 1633]; 1840: Az egész malmon *keresztül megyen* egy csatorna tölgyfából [Km; KmULev. 2 papirosmalom inv.]. A mai nyelvi adatok ugyanilyen párhuzamosságot mutatnak.

Ide lehet sorolni az időintervallumra vonatkozó *átalussza a telet, átkel az ifjúságán, esztendőn át/által* kifejezéseket is, ahol az időegységet olyan térbeli S-ként konceptualizáljuk, amelyet egyik végétől a másikig bejár a M. 1483 k.: Hoǵha ez velagot *altal elnem* (GuaryK. 37); 1592: Az telet *által vonszom* (C); 1772: a gyermeki időn már *általvitettél* (Gyöngy: Cup. 3). A régiségből egyetlen olyan adatunk van, amelyben a *keresztül* az *át* szinonimájaként jelenik meg: 1813: mások se fogják azt mondani, hogy alvással *keresztül futottam* a Telet [Perecsen Sz; IB. Botos Péter gr. Korda Annához]. A mai nyelvhasználat is jellegzetes ÁT viszonyt mutat, az egyedüli kései adat, amely a *keresztül* lexémát tartalmazza, egyéni szóhasználatra utal.

Szintén ide tartoznak a S mint szöveget felmutató kifejezések: 1592: az eghesz Indexet *olwasd altal* eppen, *Az altal olvasasban*, ameny leweleket talalz Egy bizonios dologrol, egy kichin papírosra Jegiezd ky [Kv; DiósyInd. 14]. Itt egyáltalán nem találunk érintkezést a *keresztül*-lel.⁹

2.1.4. A S nyílás esetében a M-nak nem kell átfúrnia a S felületét, hanem a S felületén már egy vagy több nyílás van, amelyen a M áthalad. Az ide sorolható

⁹ A hasonló jelentésű *keresztülrágja magát a könyvön/szövegen* a 2.1.1. csoportba sorolandó, hiszen itt a szövegről mint egy háromdimenziós S-ról beszélünk, amin a M átverekedi, keresztül-rágja magát.

mozgásokat a következő igék jelzik: *átbújik*, *átszűr*, *átszivárog*, *átver* 'áttör vmin vmit', *átmegy*, *átfolylk*, *áttör* (vmit egy szitán) stb. 1584: hozot Iyat hozza(m), es ... haromzor butatot *Altal* raita [Kv; TJK IV/1. 219]; 1585: Az Bika vgy Eoklete hogy az vy zwryn az ket vyomatis *altal eolthettem volna* [Kv; TJK IV/1. 496]; 1669: Ha a fokhagymát szitán *által törőd* (Nád: Kert. 316); 1680: egy szűrő, melyen az komlos viricset szokták *által szürni* [A.porumbák F; ÁLt Inv 35]; 1792: Egy tsapó ajtón betoppanánk, a mellyen könnyen *által mehete* az ember (NótPM. 17); 1893: Mikoron a vad alma megfő, szép tiszta szitán *által-verjed* (Radv: Szak. 23).

Csak két 18. századi adatunk van a *keresztül* korábbi használatáról. 1768: a kemény üdő miatt Zajos a víz, de mégis meg nem reked, hanem *keresztül folya* a Gátot [Abafája MT; Told. Huszár lev. 17a]; 1771: (A zsilip) jukai között ugj el ment a' víz, hogj még annyi sem ment a' kerekerekre, a' mennyi egy jo ivo kártyán *keresztül térne* [Ádamos KK; JHb LXVII/166]. De vö. *keresztülbújik* a kerítés lyukán.

A mai nyelvhasználat azt mutatja, hogy a *keresztül*-t egy nyílás esetében igen, több nyílás esetében nem használjuk (**keresztülszűr*, **keresztülszítál*). Bár a *keresztülprésel* esetében a mai beszélők nem tesznek különbséget aközött, hogy egy vagy több nyílással van-e dolgunk: *Keresztülpréseli magát* a szűk kijáraton. Egyes indiai törzsek esőt váró szertartása során szitán *préselnek keresztül* egy szoma nevű növényt.¹⁰

2.1.5. Rész–egész viszonyról akkor beszélhetünk, amikor a M behatol a S felületébe (amelyet általában kétdimenziósként érzékelünk), de nem kerül át a S másik oldalára, hanem a S részévé válik. A viszonyt az *átölt*, *átér vmit*, *áttör* 'belehímez', *átvon*, *keresztülvon*, *átsző*, *átfűz*, *átfon*, *áthat* stb. jelzi. 1597: ket hoszszw zeeznek az ki *altal irte* az Geemnek az Sarkat [Kv; Szám. 7/XIV. 104]; 1611: Egy *altal teordeleses* palastra valo kapocz [Kv; RDL I. 88]; 1621: *Altal hat* a ténta a papiroson (MA); 1658: Mikó uram ... azt mondja, hogy bár *keresztül vonják* az nyárson, ha urunk bejün [TML I, 248–9 Bornemisza Kata Teleki Mihályhoz]; 1748: szénát ... alig tudtuk fel kapálni mikor takartuk, mert 'a fű is *által költe volt* [Marossztkirály MT; Told. 56].

Ez is egy tipikusan ÁT viszony a mai nyelvben, a 17. századi *keresztülvon* az egyedüli adat, amely a régi használatot igazolná, ám mai nyelvi példánk nincs. A mai használatra l. Gyöngyökkel *fűzte át* a terítőt. *Átszővi* a szövetet finom szálakkal. A szekrényben minden *átítatódott* a citrom illatával.

2.1.6. Az átfordulás esetében a S-t egy olyan vonalként konceptualizáljuk, amelynek az egyik vége vagy a közepe a tulajdonképpeni S pont, a (másik) vége

¹⁰ Köszönettel tartozom lektoromnak, Kugler Nórának, hogy felhívta a figyelmemet a *keresztülprésel* ezen használatára.

pedig a M, amely mozgást végez a S körül. A történeti anyagból csak két adat került elő: 1597: Az eggik kosarnak az fogantiuia el teorett uala az *altal vetésbe* [UszT 12/37]; 1733: a' kisebb harang *altal fordult vólt*, s úgy vagodott el a' kötél [Hévíz NK; JHbT].

A *keresztül* egyáltalán nem adatható sem a régiségben, sem a mai nyelvhasználatból, hiszen az átfordulást ma is tipikusan az ÁT viszonytal jelöljük. A kulcs *átfordult* a zárban. A hinta *átlendült*. A ló hirtelen mozdulattal *átcsapta* sörényét a másik oldalára. *Átbillen* a fogaskerek. *Áthajtotta* a lapot. Azonban az átfordulás ÁT viszonytal való jelölése igen ritka volt a régiségben, bizonyára azért, mert vagy az igekötő nélküli *fordul* vagy a *megfordul* ígét használták e mozgás megnevezésére.¹¹

2.1.7. A M át-/körülfogja a S-t. A S háromdimenziós és a M mozgása következtében körülöleli a S-t. Jellegzetes ígét: *átér, átköt, átkulcsol, átölel, átszorít, átövez, keresztülfog, keresztülövedz* stb. 1483 k.: Ket kígo az v' nácat *altal tekertec* (GuaryK. 48); 1585: az masik az feiet *kolchiola Altal* [Kv; TJK IV/1. 486]; 1619: az lanczat keziel *altal marokkolvan* (Forró: Curt. 391); 1700/1763: A mellyen két sárkány vala formáltatva, a leány derekán *által kútsoltatva* (Gyöngy: Char. 101); 1736: A kisasszonyok, söt elévaló fő nemes leányok is ... az nyakokban hosszú fekete fátyol volt, azt a mellyeken *keresztül fogták* [MetTr 344]; 1832: Ket hosszú hordo eresztő kötelek és egy *keresztül övedző* kötél vas horgaival [Sáromberke MT; TSb 26].

A mai nyelvhasználat azt mutatja, hogy a *keresztül*-lel már nem nevezzük meg az ilyen típusú mozgást, az ómagyar korból adatható *át* azonban ma is a *körül* szinonimájaként van jelen. Vö. *Átölelte/átkarolta* a felesége derekát. *Áttekerde* a kötelet a fatörzsön. *Átnyalábolta* a kisfiát. *Átkötötte* az iratcsomót egy spárgával.

Ma és a régiségben is ez prototipikusan KÖRÜL viszony, hiszen a M kör alakban öleli át a S-t: 1440 k.: *Kewrewl allo* hegyek (JókK. 49); 1530–1531: Keröng ördeg mynth nagy kw falakat *kernyül fekw* ellenseg (ÉrsK. 531); 1592/1593: (A szigetet) *keorwl folta* az viz [Désakna; Ks]; 1744: Azon földet holmi ág buggal és tökékel *keritette körül* [Szentegyed SzD; Ks 15/LIII. 14]; 1832/1838: Ezen ... szobát nap kelet felöl és dél felöl *körül veszi* egy tornázt [A.szöcs SzD; BetLt 5].

¹¹ A régi nyelvi adatok között csak az idézett két adalék tartalmazza ezt a típusú viszonyt; hiányát az is magyarázhatja, hogy a fellelhető forrásanyagok adatai nem ölelhetnek fel minden régi szöveget.

2.2. A S implicit határ

A S implicit határ esetében két, a térben egymástól jól elhatárolható S-lal számolhatunk, és a M e két határ, a kiindulópont és a végpont között mozog. A S lehet benn vagy rajta hely, illetve személy, a M pedig vagy a kettő között mozog, vagy határt képez a két S között, vagy összeköti a két S-t.

2.2.1. A S-ok benn vagy rajta helyek, és a M közöttük mozog. A viszonyt az *átmegy, átbocsát, átjár* stb., azaz a leggyakoribb mozgásjelölő igéink jelzik. 1570: Zech Demeter *altal hagog* az émagá chwrybeol az Thymar Gergel churkertyben [Kv; TJK III/2. 79–80]; 1630: *ereztetek altal ...* az diznokat, az biro uram majorjaba(n) [Mv; MvLt 290. 22a]; 1718: edgyik Statiobol, más Statioba *ment által* az Compagnia [Széplak KK; Ks 95 Horváth Boldisár lev.]; 1831: maga Virág László *verte által* a Guját estveli 9 ora tájba a Kadbükkiröl a Gyertyános szellibe [Dés; DLt 332]; 1574: az leany *altal fwtot* es vgi giakot Be Az ablakon az Nyással [Kv; TJK II/3. 329a]; 1629: az tűz ... *altal ment* az Nagy Mihali hazara [Kv; TJK VII/3. 105]; 1633: Abrugy Istuant az mi vduarunkra *szüktetek altal* [Mv; MvLt 290. 123b]; 1761: gyakran *által szóktenek* ők Kékesre [Gyeke K; Ks]; 1816: lehetetlen a' Naturát és Vágokatis Szakamásra *által vinni* [Bánpataka H; JHb Jósika János főisp. ir.]. Vö. A víz *átfolyik* a tartályból a medencébe. *Átlépett* a szomszéd szobába. *Átültette* a virágokat egy másik helyre.

A *keresztül* ilyenszerű használatára sem a régi, sem a mai nyelvből nincs adatunk.

2.2.1.1. Sajátos alesetként lehet kezelni azt, amikor a **M határt képez a két S között:** *általáll, általgátol, általrekeszt, általrekesz* 'vízrekesztő gát'. 1519 k.: Hogj vacsoralik vala egi hal tetem *altal alla* ah torkan (DebrK. 89); 1586: Az viszen valo *altal rekeszhez* veottem egi talp fat [Kv; Szám. 3/XXIV. 23]; 1596: Az magoknac valo emberec a hegeket *altal* likasztottac es az tengereket *altal gatoltac* (Decsi: SallC. 10); 1679: Fás kert, avagi Öregh Uy konyha Uduara ... negyedik oldala az kutnal valo *altal rekesztés* [Uzdisztpéter K; TL. Bajomi János lelt. 92–3]; 1748: A nagy dolgoknak van sok akadály, ki a kezdett utat megint *által állja* (Gyöngy: KJ. 134).

A mai nyelvhasználatban nem találjuk nyomát az *át* ilyenszerű használatának: a *rekesz, rekeszfal, rekesztőháló, rekesztőtábla* főnevek esetében eltűnt az irányt jelölő morféma; a többi esetben pedig a *keresztül* váltotta fel az *át* lexémát: *keresztüláll, keresztülfekszik, keresztülrak* stb. Ezek használatára már a 17. századból van adatunk: 1613: Sz. Ágoston sem *áll keresztül* ebben az értelemben (Pázm: Kal. 654); 1618: *Keresztül áll* dolgában (MA: Scult. 1081)¹²; 1632: látám Nyerges tamás házánál egy katona lóháton ott ül vala. *Keresztül állott* a kapuban [Mv;

¹² Érdekes, hogy első adataink már nagyfokú elvontságot mutatnak: *keresztüláll* 'ellentmond vminek'; *keresztüláll vki dolgában* 'keresztezi vki szándékát/dolgát'. (Erre l. még Fazakas 2011.)

MvLt 290. 78 Lakatos, alias Nyerges István vall.]; 1672: Az úton *keresztül fekszik* a roka hót számban (RendÉlet. C10); 1692: Ezen konyhanak napkelet felől-való részében vagyon sövénnel *keresztül rekesztve* egy kis Házacska [Mezőbodon TA; BK 4–5]; 1839: három százok szekereikkel tsappanolog álván az ország uttyát *keresztül fogták* [Dés; DLt 587].

2.2.1.2. A M összeköti a S₁-et a S₂-vel. Az *át*, *által* a régiségben csak egy igével jelenik meg (*áthidal*): 1592: Haióckal a Duna *által hidlatéc* (Cserényi: PersF. 42). Azonban több összetett főnév előtagjaként adatható: *általdeszka*, *általfa*, *általfonal*, *általút*, *általkötő*, *általmérő*, valamint főnévként *vminek az általja* 'szélessége'. 1296: *viam, quae altaluth vocaretur* (Wenzel XI. 585); 15. sz.: *Atal-fa*: *lignum transversum* (NémGl. 335); 1600: Veottem Egy Eoregh fat az Silipen kereztewl *altal keoteo* fanak [Kv; Szám. 9/VIII. 11]; 1655: A bé kerítés az *által merőnek* harmassa es tsak nem hetedfélje (ACsere: Enc. 74); 1673: egy kiczin helyeczke; kinek az *altalja*; negy vagy Eot El. hosza, Eot vagy hat eol [Fog.; Törzs.]; 1726: Az Kender Aszo retiben egj darab pallagh az files kutra megjen vegel az also vege az *altal utra* [Bádok K; BHn 24].

Habár az ómagyar korban folyamatosan adatható az *ÁT* viszony, és a 16. század végén jelenik meg mellette a KERESZTÜL is (vö. az előbbi 1600-as adattal, ill. 1592: *Keresztül tétetett*: *transversarius* (C); 1621: Az teomleocz aytayat ketzeresen Czinaltattuk Achi geürgiel, Az padlastis kereztewl nagj fakkal *altal zegestettwk* 12. Zarú Zeggel [Kv; Szám. 15b/IV. 23]), a 18. század végétől a *keresztül* teljesen felváltja az *át*-ot (l. *keresztülér*, *keresztültesz*). L. még: 1656: Vagyon ugyan ezen haznak kett ablakai előtt ugyan kívül felől 2 fele nilo vas sarkokon forgo tabla kiknek 2 rendbeli retezok, retezfejekkel, *keresztül járo* njeles vas horgokkal együtt megh vagion [Fog.; UF II, 127]; 1736: Ezen ... háznak két ablakai vadnak, mellyekis veszsözvel bé vadnak vonogatva, mindeniken *keresztül erő* egy egy vékonyka vas hevederetske van [CU]; 1797: Az Udvar, és Kert között *keresztül nyulo* otska Dészka palánk [M.igen AF; DobLev. IV/777].

Ma ez a csoport érintkezést mutat az ÖSSZE viszonyal.

2.2.2. A két S személy. Csupán a 17. századtól adatható, de tipikusan *ÁT* viszony. A M két személy vagy személyként konceptualizált intézmény, település között mozdul el: *átad*, *átnyújt*, *átbocsát*, *áthárít*, *átvesz* stb. 1628: az ő <hitőtle>n vratol fel zabaditotta, es masodik hazassagra <Olah S>ophiat *altal bocziatotta* [SzJk 20]; 1717: Kerti vetemény ... mellyet is *által ad* eő Kgle a n(emes) város szükségére [Dés; DLt 504]; 1723/1770 k.: A' Templom *ál(ta)l jött^a* ugyan [Vajdakamarás K; SzConscr. 145. – ^aAz unitáriusok kezéből a reformátusokéba]; 1767: Adósságát másokra *által-hárítani* (PPBI); 1770: a' Falu a' ... helyet Exponens Bartok Andrasnak káráért fáradságért *által botsáttya* [Torockó; NyIrK. XII, 113]; 1812: mind ezen építések benn a' faluban ... *mentenek által* az nehaj Groff Teleki

Károly eö Excellentiaja fiára [Celna AF; Ks 79. 20]; 1858: a tulajdonos Grof Urtol *át vett* gazdasági eszközök, marhák és vetések [Kendilóna/Kövári urad.; TKhf 15].

2.3. Átváltozás

Az átváltozás esete tűnik talán a legmegfoghatatlanabbnak. Imre Attila (1999: 47–51) a metaforikus kifejezések körébe utalja. Igaz, hogy nehéz konkrét mozgásként értelmezni, hiszen nemcsak az történik a M-lal, hogy elmozdul a S_1 és a S_2 között, hanem időközben, valahol megváltozik a tulajdonsága, a mennyisége vagy a neve. Valójában valahol a konkrét, átfordulásként érzékelt mozgás és az átvitt, megfoghatatlan mozgások határán helyezkedik el. Ezt a régiségben az *átváltozik*, *átmegy/átfordul vmibe*, *átformál* stb. igék jelzik: 1645: *Az által állatozásról* transubstantiatiorol valo tudomány (GKat: VTitk. II. 1208); 1673: A fel gerjedett haragot meg aggani ne engedgyed, hogy gyulolsegre *által ne mennyen*, ne *fordullyon* (Com: Jan. 202); 1696: Kegyetlen fenevaddá *általformálta magát* (Ily: Préd. II. 90); 1748: Az apologiát ... deák nyelvbül ángliai nyelvre fordította, az után több nyelvekre is, azok között görögre is *általtétegett* (Tus: Apol. Előb. 15); 1841: nagyobbára pusztá gyepes helyek mentől elébb nevezetes hasznot hajto Erdővé *általváltoztathassanak* [Gyalakuta MT; EHA].

A mai nyelvhasználat szintén él az *átváltozik*, *átmegy/átfordul vmibe* kifejezésekkel, de ezeken kívül a csoport más igéket is tartalmaz: A pásztor öregségére *átvedlett* csösszé. A tanfolyamon *átképezték*. A zene *átúszik* prózába. Az eurót *átszámítja* lejre.

3. Összegzés és kitekintés

Az *át*, *keresztül* és *a körül* érintkezését egyetlen csoportban lehet kimutatni, ott, ahol a M körülfogja a S-t. A két *keresztül* lexémát tartalmazó 18. századi adat alkalmi használatúnak tűnik, illetve az *át* hatására születhettek, hiszen a KERESZTÜL észlelési feltételében régen sem, ma sincs benne a valamit részben vagy egészen körülölelés, körülkerítés mozzanata. Az érintkezés az *át* és a *körül* között már a 15. századból adatható, és ez azóta is fennáll. A használatbeli különbséget jól mutatják az *átölel*, *körülölel* igéink.

Tiszta ÁT viszonyról a S mint explicit határ körébe sorolt csoportok között a M a S részévé válik, a S idő vagy a S szöveg alcsoport és az átfordulás esetében beszélhetünk. Ugyancsak kizárólagos ÁT viszony van jelen a határ implicit akadály esetében a S-ok személyek esetében, valamint az átváltozás leírása sem képzelhető el más viszonyal. Dominánsan, illetve mára már dominánsan ÁT viszony mutatható ki az implicit akadály esetében a S-ok benne vagy rajta helyek csoportban.

Mára már dominánsan KERESZTÜL viszonyt lehet megállapítani a M kettévágja a S-t (ahol a 17. század végén megjelenő KERESZTÜL átveszi az ÁT szerepét, és már ekkor érintkezést mutat a *ketté*, *kétfelé*-vel); a M határt képez a két S között, hiszen itt ÁT-ra utaló adat csak 16. századi van; illetve a M összeköti a két S-t csoportban, ahol kezdetben az ÁT volt a domináns, de helyét mindinkább a KERESZTÜL vette át (amely mára érintkezik az ÖSSZÉ-vel).

A máig párhuzamosan futó ÁT és KERESZTÜL viszony a S explicit akadály következő csoportjaiban mutatható ki: a határ benne akadály; a S olyan rajta hely, ahol van, illetve nincs érintkezés a S és a M között; a S rajta akadály és a M határokon belül mozog; a kétdimenziós S-on nyílás keletkezik a M áthaladása során; a S nyílás.

Az adatok azt mutatják, hogy legkorábbi adataink az ÁT viszony jelölésére vannak, a KERESZTÜL viszony bizonyos esetekben jóval később jelentkezik (akár a 18. században), azonban a fent említett esetekben hamar dominánssá tud válni.

Természetesen a téma további kutatásokat is igényel, ugyanis – mint az elemzés során is láthattuk – nemcsak e három lexéma jelentésstruktúrája érintkezhet egymással, hanem be kell vonni a vizsgálatba a *keresztül-kasul*, *végig*, *túlra*, *össze*, *ketté*, *körül* (szélesebb körű) elemzését is, valamint a BENN és a RAJTA viszonyokkal való összehasonlítás is a további feladatok közé tartozik.

Irodalom

FAZAKAS EMESE 2007. *A fel, le és alá* igekötők használati köre a kései ómagyar kortól napjainkig. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

FAZAKAS EMESE 2010. La structure sémantique de la relation ÁT. *Études Finno-Ougriennes Tome 42*: 235–269.

FAZAKAS EMESE 2011. A *keresztül* szófajváltása(i) a régiségben. In: CSISZÁR GÁBOR – DARVAS ANIKÓ (szerk.), *Klárisok*. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 117–125.

B. GERGELY PIROSKA 1980. Az *által ~ át* igekötő, illetve névutó történetéhez. In: IMRE SAMU – SZATHMÁRI ISTVÁN – SZÜTS LÁSZLÓ (szerk.), *A magyar nyelv grammatikája. Nyelvtudományi Értekezések 104*: 351–356.

IMRE ATTILA 1999. *Az ÁT viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Szakdolgozat, Kolozsvár. <http://mnytud.arts.klte.hu/szilagy/> (2009. 01. 15.)

NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.

J. SOLTÉSZ KATALIN 1959. *Az ősi magyar igekötők*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

SZILÁGYI N. SÁNDOR 1996. *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.

SZILÁGYI N. SÁNDOR 2002. *A kognitív nyelvészet kolozsvári iskolája*. kézirat, elhangzott a Magyar Tudomány Napja Erdélyben 2002. nov. 22–23. között tartott konferencián Kolozsváron.

SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* I–XIII. 1976–2009. (I–VIII. főszerk. SZABÓ T. ATTILA, I–IV. Kriterion Kiadó, Buk. – V–VIII. Akadémiai Kiadó – Kriterion Kiadó Bp.–Buk.; IX–XI. főszerk. VÁMSZER MÁRTA, Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum–Egyesület, Budapest–Kolozsvár; XII. főszerk. KÓSA FERENC, Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum–Egyesület, Budapest–Kolozsvár; XIII. főszerk. FAZAKAS EMESE, Erdélyi Múzeum–Egyesület, Kolozsvár.)

TALMY, LEONARD 2000. *Toward a Cognitive Semantics*. Vol. I. Concept Structuring Systems. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ

Miskolci Egyetem, Miskolc

gzse@chello.hu

17. századi szövegek vizsgálatának interdiszciplinális lehetőségei

Abstract

Interdisciplinary approaches to 17th century texts

In the theoretical unit of my short essay I introduce a complex methodology that may assign a new focus and strategy in historical text analysis. Using this complex method (including historical sociolinguistics, historical dialectology, historical sociopragmatics, textology principles) I examine texts of the 17th century in order to reconstruct the contemporary spoken language. I consider all the elements of the sociocommunicative process highly important in this examination regarding the former speakers' circumstances in the speech situation, their age, gender, social origin, culture and the level of education. Historical text examination is likely to be refined by using these aspects. The matters of this essay are: 1. The method of the interdisciplinary text analysis, and its relation to historical linguistics. 2. Analysis of a Hungarian linguistic record.

Keywords: dimensional linguistics, historical dialectology, historical sociolinguistics, Hungarian historical linguistic research

1. Dolgozatom első, elméleti egységében azt a komplex szemléleti metodikát járom körül, amely a történeti szövegek elemzési stratégiáinak – a rendszer-szemléletűnek is nevezett nyelvtörténeti módszerhez viszonyítva – más fókuszát (fókuszait) jelöli ki, majd ennek a tudományköziség erejével ható, az árnyalt szövegelemzés szolgálatába állítható komplex módszernek az alkalmazási lehetőségeit vizsgálva szemléltetésképpen egy 17. századi perirat tanúvallomásának szövegéből vett adatokkal mutatom be az élőbeszédnek az írott szövegből történő rekonstrukcióját.

A történeti szövegvizsgálatban alkalmazható módszertan át- és újragondolását alapvetően két tanulmány kérdésfelvetései, illetve a magyar és a külföldi szociolingvisztikai irodalom tanulságai indították el bennem. A 2002-ben rendezett Hungarológiai Kongresszuson hallhattuk és a később megjelent konferenciakötetben olvashattuk Juhász Dezső előadását Magyar nyelvjárástörténet és

történeti szociolingvisztika: tudományselemléti kérdések címmel (Juhász 2002). Juhász Dezső itt arra mutat rá, hogy a nyelvtörténeti szemléletmódok, módszerek alakulása, meg-megújulása során „[a] nagyobb gond azokkal az irányzatokkal volt, amelyek elveik hirdetése közben túlzott egyoldalúságra ragadtatták magukat.” (Juhász 2002: 167), s mint írja: „nyitva kell hagyni a többoldalú vizsgálat lehetőségét” (Juhász 2002: 166). Tapasztalom, hogy a történeti szövegek vizsgálatában a többoldalú közelítés, a többretegű metodika árnyaltabbá teheti nyelvi elemzéseinket. Az előbeszéd rekonstrukciójában különösen eredményesen alkalmazható módszernek tartom az egymáshoz szorosabban-lazábban kapcsolódó diszciplínák együttműködését, tudományköziségét, azoknak a kutatóknak a munkáját, akiket „az átmeneti zónák vonzanak” (Juhász 2002: 169).

2003-ban publikálta Sárosi Zsófia történeti szociopragmatikai alapvetéseit (Sárosi 2003), aki ennek kapcsán a nyelvtörténet másfajta megközelítésére alkalmas, szemléletbővítő, új lehetőségeket feltáró módszert tár elénk. Azt emeli ki, amit magam is fontosnak tartottam a 17. századi Nógrád vármegye nyelvének vizsgálatakor (Grécsi-Zsoldos 2007): ti. a beszédhelyzetet, melynek a legtágabban vett történelmi-társadalmi kontextus és a szűkebben vett konkrét szituáció is része, és amely történeti nyelvvizsgálatunk alapját adhatja. Fontos fókuszálnunk a beszélő szociolingvisztikailag rétegzett nyelvhasználatára. A beszélő írott szövegek esetében vagy a lejegyző, vagy a diktáló, perszövegekben a vallomást tevő tanú. Hiszem, hogy megfelelő módszerrel adott esetben sikeresen elkülöníthetők, illetve azonosíthatók a személyek nyelvi jegyei, még ha az eredmény legtöbbször a rekonstrukció nyilvánvalóan hiányos jellegéből fakadóan csak részleges, vagy időnként el is marad. Az egykori beszédhelyzet feltárásában a történeti szociolingvisztika, a nyelvjárástörténet, a történeti szociopragmatika módszertana mellett a történeti nyelvföldrajz, a kommunikációelmélet és a szövegten mint határtudományok is segíthetnek.

Az a metodika, amely írott szövegekben a beszéd, a beszélés tettenérésére alkalmas, alapvetően táplálkozik a szociolingvisztikából és a vele rokon szociopragmatikából. A történeti szociolingvisztika már önmagában is határtudomány, több diszciplína együttesen hatékony módszerével dolgozik, felhasználja a történettudomány és a szociológia eredményeit. Zelliger Erzsébet több tanulmányában (1999, 2000) hangsúlyozza, hogy az egykori szövegek társadalmi bélyegzettsége újfajta vizsgálati lehetőségeknek nyit utat. Rajta kívül többen is bizonyították már a hazai kutatók közül a leíró szociolingvisztika elveinek eredményes alkalmazását a történeti nyelvészetben (l. Herman 1982, 1983, Hegedűs 1986, Németh 2004).

A külföldi szakirodalomból Klaus J. Mattheier gondolatait idézhetjük föl, aki a történeti szociolingvisztika aspektusairól szólva ír a nyelvi változás szociokommunikatív folyamatáról (Mattheier 1988: 1445). Suzanne Romaine szocio-

lingvisztikai módszertani tanulmányainak középpontjában gyakran áll az a nézet, hogy az adott szocioszituációban létező nyelv rekonstrukciójában leíró és történeti nyelvészeti vizsgálatokat egyaránt végezhetünk (l. Romaine 1988). Florian Coulmas a szociolingvisztikáról – „a beszélők tudományáról” – írott angol nyelvű könyvében (Coulmas 2005) egy fejezetet szentel annak magyarázatára, hogy a szociális tények a történetiségben is érvényesek a társadalomra, így a nyelvre is. A szociolingvisztika és a szociopragmatika rokonságát, hasonló vizsgálati terepét mutathatja, hogy a történeti szociopragmatika alapvetéseit, metodikáját megrajzoló Sárosi Zsófia tanulmányában (2003) gyakran idézi – az egyébként még nem túl gazdag – hazai történeti szociolingvisztikai szakirodalmat. A szociolingvisztika és a szociopragmatika – a közeli rokonság és az átfedések mellett – különböző vizsgálati lehetőségekre fókuszál. Az adott, konkrét beszédeselemek beszédhelyzeti körülményeire jellemzően a szociopragmatika összpontosít.

Az élőbeszéd árnyalt rekonstrukcióját célzó módszerhez kapcsolhatjuk a dialektológiát, annak történeti ágát. Tanulságos Kiss Jenő egyik tanulmányának gondolata, amikor a beszédhelyzetről mint a dialektológia egyik kutatási szempontjáról értekezik kiemelve, hogy „a beszélők élethelyzetek komplexumaiban élnek nyelvi életüket” (1999: 285). Az egységes nyelvváltozat kialakulása előtti időszakban, ugyancsak az egységesülés folyamatában tetten érhető nyelvjárásiasság indokoltá, sőt szükségessé teszi a nyelvemlékek történeti dialektológiai vizsgálatát. Erre a legalkalmasabbak a perszövegek, illetve a magánlevelek.

Mivel szövegeket vizsgálunk, ezért a történeti szövegtannak is juthat szerep. Kabán Annamária a szövegpragmatikát, a szövegtan részterületét multidiszciplináris tudománynak tekinti, hiszen – mint írja – „a kommunikációelmélet mellett a cselekvés- és beszédelmélet, a szociológia, a logika, a lélektan ismereteire is épít” (2009: 54). A nyelvészeti és a szövegtan kapcsolata a pragmatikai vizsgálatokban is tetten érhető. Ahogy a szövegpragmatika egyes vizsgálataiban, úgy a kommunikációtannak és a beszélésnéprajznak is központi fogalma a kommunikatív kompetencia, a beszédhelyzethez igazodni tudó nyelvi képesség. A beszélésnéprajz – mint a szociolingvisztika és az antropológiai nyelvészet határterülete – a társadalmi helyzetekhez kötődő nyelvhasználat normáit és szabályait elemzi. Vizsgálati területe azon nyelvi formákra terjed ki, amelyek a kommunikációs kapcsolat megteremtésében, fenntartásában és a szituáció lezárásában játszanak szerepet. Hasonlóképpen látja Sárosi Zsófia a történeti szociopragmatika vizsgálati lehetőségeit: a társadalmi közeg, az abban betöltött szerepkör és a szituatív megnyilatkozások együttértelmezése adja a nyelvvizsgálat alapját (2003: 439). Celia Roberts és Brian Street a beszélt és az írott nyelv viszonyával foglalkozó tanulmányukban hangsúlyozzák (Roberts–Street 1997), hogy a nyelvhasználat kontextuálisan specifikus.

Az itt sorolt tudományterületek és módszerük, vizsgálati területük, céljuk áttekintése, az egymáshoz kapcsolódó szálak összefonása után arra a következtetésre jutottam, hogy a nyelv és a beszélőközösségek kapcsolatának, a nyelv és a kontextus dinamikus interakciójának a kutatásában, a beszéd írott szövegbeli tettenérésében, az egykori beszélt nyelv rekonstrukciójában az említett tudományterületek metszéspontjában álló diszciplináris határterület új lehetőségeket bontakoztathat ki; a többtényezős, többoldalú szövegvizsgálat árnyaltabb eredményekhez juttathatja a nyelvemlékek elemzőit. Az interdiszciplináris vizsgálat célja a nyelvhasználat minél pontosabb szituatív-kommunikációs behatárolása, a történeti szövegek beszédhelyzeti körülményeinek rekonstruálása.

2. Vizsgálati korpuszom a Nógrád Megyei Levéltár 17. századi emlékei közül való. A több aspektusból kirajzolódó módszer bemutatására választott forrássom egy kiadatlan perszöveg, melyeknek tanúvallomásai lehetőséget adnak az egykori beszélt nyelv felderítésére. Nyelvészeink már példákkal bizonyították, hogy a tanúvallomások egy része nyelvileg is hitelesnek, élőbeszédszerűnek tűnik (Pusztai 1999, B. Gergely 1999, 2002). Pusztai Ferenc leírt (beszélt) nyelvnek nevezi azt a kommunikációs formát, amely az élőbeszédszerű tulajdonságokat magán viselő fassiók szövegét jellemzi. Az, hogy a perek scriptorának jól ismert feladata a tanúk megnyilatkozásának a lehető leghitelesebb, legteljesebb lejegyzése, indokolta az én választásomat is.

A tanúvallomások szövegeiben azok a részletek érdekesek a vizsgálatra, amelyekben a narratív szövegformálás váltakozik a sokszor csaknem szó szerinti, máskor szinte bizonyosan szó szerinti idézéssel. Az élőbeszéd felderítésére legalkalmasabb az oratio recta típusú narráció, melynek során az elbeszélő úgy idézi fel a vele nem azonos személy beszédét, ahogy azt az illető elmondta, tehát nem változtat a beszélő nézőpontjának megfelelő számokon, személyeken, a mondat nyelvtanán. Nehezebben használható, de nem elvetendő a beszélt nyelvi jelenségek rekonstrukciójában az elbeszélő nézőpontjából kiinduló oratio obliqua, a függő beszéd, amely egy személy szövegének nem szó szerinti, hanem kissé megváltoztatott idézése. Ebben az esetben a történet mesélője nem úgy idézi fel a beszélő szavait, ahogy azt a személy pontosan megfogalmazta, hanem változtat az igei személyeken és számokon. Az átélt, avagy szabad függő beszéd az egyenes és a függő beszéd közti átmeneti narrációs megoldásként szintén jól használható az élőbeszéd kihámozására, hisz ez olyan elbeszélői mód, amelyben a történet mesélője ugyan jelzi saját elbeszélői helyzetét, tehát a szereplőkről 3. személyben beszél, de szövegüket csaknem szó szerint idézi.

Az itt vizsgált szöveget, amely a Nógrád Megyei Levéltár IV. főfondjában, Nógrád vármegye nemesi közgyűlésének iratai között található, 1692. november 10-én vetette papírra a bíróságon alkalmazott jegyző. Az Acta Metalia (IV. 1. o/ff.) jelzetű levéltári fond határjárásokat gyűjt egybe. A vizsgált szöveg – a Börzsönyben, Váctól 17 km-re található – Keszeg községnek és a váci püspök

birtokolta Kéménd pusztának a határvitája; a nyelvemlék első egysége határjárás, másik része perirat: a közeli Nőtincs nevű községben lejegyzett tanúvallomások alapján kívántak igazságot tenni a határ kijelölésében. A 17. század végén, a törökdúlást követően pereskednek a falubeliek, nem sokkal azután, amikor az elnéptelenedett falvak újratelepülnek, s a rögzítetlen, törvényesített községhatárok híján állandó „villongások” nehezítik az egymással szomszédságban élők sorsát.

A fátensek szociális jellemzői közül lakhelyükre, társadalmi hovatartozásukra és életkorukra derül fény. Fontos megjegyezni, hogy mivel a periratok tartalmazzák ezeket a szociolingvisztikailag hasznosítható adatokat, ezért ennek a tudásanyagnak a kiaknázása kijelölhet számunkra egy történeti rétegnyelvizsgálati utat. A szociális és a történelmi információk egyaránt segítenek abban, hogy a szöveg vizsgálója sokféle szempont alapján végezhesse el a nyelvi elemzést.

Az idézett határvitában megszólaltatott 6. fátens vallomásának szövege alkalmas arra, hogy a narrációtípusokat, az elbeszélő személyének váltásait megfigyelhessük, ennek megfelelően az idézett személyek szavait, nyelvhasználatát, illetve a pragmatikai sajátosságokat rekonstruáljuk. A határvita 6. tanúja a mintegy („*cir.*”) 49 éves alsópetényi *Benedictus Tót* subditus, azaz jobbágy. Alsópetény a Nyugat-Cserhát völgyében megbúvó, szlovákoktól is lakott település. Tóth Imre megjegyzi Palóc tájszótárában (Tóth 2007), hogy Alsópetény palóc neve *Petyén*, ezzel szemben a magyarul beszélő szlovák eredetű falubeliek mindig *Petyén*-nek ejtik a település nevét. A perirat tanúinak lakhelye *Petyén* alakban került be a szövegbe. Vélhetően a tanú ebben a formában ejtette a település nevét, s így jegyezte le a scriptor. Ez a tény dialektológiai elemzésünk kiindulópontja lehet: az irat keletkezési helye és a tanú lakóhelye palóc területre lokalizálható, a településnév lejegyzett változata palócos, a tanú jobbágy lévén iskolázatlan – miért is kételkednénk abban, hogy a megszólaló, akinek a perbeli kérdésekre adott válaszát rögzíti itt a jegyző, palóc nyelvjárási beszélő. Az per sze kérdéses, hogy a szöveg mely nyelvi jegyét tulajdoníthatjuk neki.

A szöveg első részének narrátora a jegyző, megidézettje a tanú, Tót Benedek: „*ezen Fatens egykor Vaczra indulván, az Reteken által jövéen, ki ereftette legeltetesnek kedvefert az marhajat*”. A tanú szavait függő szövegben tárja elének a scriptor. A nyelvi elemzésben a fej-kéz problémából adódó bizonytalanság adja a nehézséget: teljesen bizonyosan kideríthetetlen, hogy a tanú avagy a lejegyző nyelvi sajátosságait őrizte-e meg az írott szöveg.

A vallomás második szövegtani egységében három nyelvhasználó tűnik elő:

1. a lejegyző, ő az 1. számú narrátor;
2. a tanú, aki egyben megidézett (megszólaltatott), ugyanakkor ő a 2. számú narrátor;

3. illetve egy harmadik személy (Serkey Gergely).

Az áttétel kétszeres: a scriptor (a kéz) a fátens szavainak egy másik személyt megidéző szövegét jegyzi le: „*azomban oda jöven Serkey Gergely akkorbeli Keßeghi Úr, mondotta nekie, Sogor hogy mertek itt ki ereßteny, en nem bantolak ugyan, de ha az Török itt kap el haitya az marhaidat*”. A szövegegység első része függő, míg második része egyenes beszéd. Az 1. számú narrátor az idézett szövegegységben csupán látenszen van jelen. Annak ellenére, hogy egy-egy peres ügyben a lehető leghitelesebb lejegyzés a feladata, sohasem tudhatjuk biztosan, hogy a kéz az írás során min módosít, s így mely nyelvi jegy az ő beszédének jellemzője. A tanú, aki a fent idézett szövegrészben narrátorként, a történet mesélőjeként jelenik meg, felidézi Serkey Gergely szavait. Az élőbeszédre utaló jegy a megszólítás: *Sogor*, ezzel indítja útjára a felidézett szavakat, a Serkeytől hallottakat. A tanú vélhetően csupán tartalmilag adja vissza az emlékeiben élő történetet, ezért az itt felbukkanó nyelvi jegyeket nem elemezhetjük a megidézett beszélő tulajdonságaként. Sokkal inkább érezzük ezt a tanú szavainak, érzékletes vallomásának, amelyben persze valamelyest megőrződhetnek az eredetileg hallott szavak.

Pragmatikai elemzésünk részét képezheti egyfelől a megszólítások vizsgálata, másfelől feladatunk lehet tetten érni a beszélők egymáshoz való viszonyának nyelvi megnyilvánulásait. A tegezés és a magázás nyelvi megoldásai, a szolidaritás és a hierarchia viszonyai a 17. századi magyar nyelvhasználatban egyaránt jelen vannak, a beszélő társadalmi rétegtől, nemtől függően, illetve a konkrét szituáció pragmatikai céljától függően választ. Az elemzett 17. századi szövegben tegező nyelvi formákat találunk: *mertek (ti)*, *bántolak (téged)*, *kap (téged)*, *marhaidat*. A beszélők közötti viszony hierarchikus, az úr tegezi az alattvalót. Minden bizonnyal a szituációnak ezt az elemét, *ti*. a tegező modort hitelesen idézte fel a tanú.

A dialektológiai elemzés során ebből a rövid szövegegységből mindössze egy nyelvjárási szóalakot tudunk biztosan területhez kötni. A palóc régióon belül leginkább a középpalóc területen jellemző egyes szuffixumok előtt a magánhangzónak a köznyelvihez képest zártabb, labiálisabb ejtése. Az iratbeli *bantolak* szóalak példázza ezt a jelenséget. Hogy kinek a nyelvi jellemzője ez, azt a szöveg narrációs megoldásai miatt nehéz eldönteni. Akár a lejegyző, akár a tanú, akár a megidézett Serkey Gergely nyelvi jegye is lehet. Az utóbbi a legkétségesebb, hiszen a tanúnak egy korábban történt esemény felidézésekor teljesen pontos idézésre aligha van lehetősége, az emberi emlékezet a legtöbbször nem őrzi meg pontosan egy régebben elhangzott szöveg minden részletét. A scriptor dolga a hiteles lejegyzés, ezért a legvalószínűbbnek az tűnik, ha a tanú nyelvi jegyeként regisztráljuk ezt a palóc jellegzetességet mutató szóalakot.

A harmadik szövegtani egység kezdetén jól érzékelhető a scriptor éles narrációs váltása, amikor visszautalván a vallomás tevőjére megjelöli a mondat alanyát, egyben a szövegezőt: „*Ezen Fatens felelven, hiszem ugymond ki jottem*

mar Keβeghbűl, Kemendy földre, ki – mongya Serkey – nem jöttel, de maid reá viβlek en határra”. Az *ugymond* és a *mongya* narratív elemek közbeékelése meggyőzhet arról, hogy itt pontos vagy ahhoz közelítő hiteles idézést olvasunk. A tanú szavai tehát ezek: „*hiszem* ’hiszen’ (...) *ki jottem mar Keβeghbűl, Kemendy földre*”; ezek pedig Serkey Gergely – feltételezhetően nem pontosan idézett – szavai a fátens megidézésében és a scriptor lejegyzésében: „*ki (...) nem jöttel, de maid reá viβlek en határra*”.

Élőbeszédbeli elszólásra, tévedésre utaló részletet találunk a negyedik szövegegységben. A tanú, úgy tűnik, módosította vallomásának egy részletét, melyet a jegyző áthúzással javított a szövegben: „*az katonak mindgyarast mas ~~náp~~ vagy is harmad napra ki vivén Kozdiak ezen fatenstis...*”. A tévedés a véletlenül kimondott *másnap* szóra vonatkozik. A fátens vallomása közben, a beszédnek az átgondolt írásnál gyorsabb volta, a rá nehezedő tanúi feladat súlya alatt, hosszú szövege végén téveszt és javít. Elképzelhetjük az egykori szituációt: a scriptor próbálja hitelesen és gyorsan lejegyezni a vallomást, a tanú kimondja, ő lejegyezi, a tanú téveszt, a jegyző kijavítja a szöveget. Figyelemre méltó, hogy az eredeti iraton jól látszik a kihúzott *náp* szó ékezte, amely a másodjára leírt szóalak megfelelő betűjéről hiányzik. Bizonyíthatja ez egyrészt a korban jellemző következetlen helyesírást, illetve a gyors lejegyzésből adódó figyelmetlenséget. Dialektológiaiailag azonban figyelemre méltó az *a* fölötti ékezet, hiszen korábban vizsgált, többszáz oldalnyi, palóc területen kelt, 17. századi korpuszomban több helyütt előbukkan az *á* graféma vélhetően illabialitást jelölve (az *Attyávál, áltál, hátár, N[a]g[yságtok]átt, állapotunkat, az Nadásj ház, az, βabád, málmaiual, akárnák, alkálmátlánb, Buzakát, Bálássá Gyarmáth* szóalakokban, l. Gréczi-Zsoldos 2007). Török Gábor is adatolja börzsönyi nyelvmélekeiből az *a* helyén álló *á*-t hasonlóan magyarázva az írásmód okát (Török 1964). Ritkán van alkalmunk írott szövegekben a hangzók képzési sajátosságainak rekonstruálására, mégis úgy tűnik, ez esetben előbukkant egy jellegzetesen palóc illabiális ejtésű magánhangzó. Hasznos vizsgálati terep lehet az élőbeszéd rekonstruálásában az elírások, a javítások, az áthúzások elemzése is, ahogyan erre Haader Lea is utal (l. Haader 2009).

Talán ezzel a rövid szövegvizsgálattal is érzékeltethetem, hogy a kommunikációs stratégiák elemzése, a pragmatikai, a szövegépítési, a szociolingvisztikai, a nyelvjárási sajátosságok együttes figyelembevétele árnyaltabb elemzéshez juttathatja a kutatót. Az írott szövegek rekonstrukciójának nyelvvizsgálati kerekeit, hiszem, kitágíthatjuk az interdiszciplináris lehetőségeknek a felismerésével.

Irodalom

BENKŐ LORÁND 1967. *A nyelvföldrajz történeti tanulságai*. Az MTA I. Osztálya Közleményei 24: 29–48.

COULMAS, FLORIAN 2005. *Sociolinguistics: The Study of Speakers' Choices*. Cambridge University Press, Cambridge.

B. GERGELY PIROSKA 1999. *Élőnyelv a nyelvemlékekben*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 212: 335–343.

B. GERGELY PIROSKA 2002. *A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben*. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS (szerk.), 2002. *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) Debrecen – Jyväskylä. 187–199.

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ 2009. *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.

HAADER LEA 2009. Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből. *Magyar Nyelvőr* 133: 48–65.

HEGEDŰS ATTILA 1986. Történeti szociolingvisztika? *Magyar Nyelv* 82: 438–441.

HERMAN JÓZSEF 1982. Szociolingvisztika és nyelvtörténet. *Magyar Nyelv* 78: 1–8.

JUHÁSZ DEZSŐ 2002. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János (szerk.), *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) Debrecen – Jyväskylä. 165–172.

KABÁN ANNAMÁRIA 2009. *A szövegvizsgálat útjain*. Bíbor Kiadó. Miskolc.

MATTHEIER, KLAUS J. 1988. Das Verhältnis von sozialem und sprachlichem Wandel. In: AMMON, U. – DITTMAR, N. – MATTHEIER, K. J. (hrsg.), *Sociolinguistics/Soziolinguistik*. Berlin–New York. 1430–1452.

NÉMETH MIKLÓS 2004. *Nyelvjárási, beszélt nyelv, spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írónői nyelvváltozatban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

PUSZTAI FERENC 1967. Tegezés és magázás a XVIII. század első felében. *Magyar Nyelv* 63: 297–307.

PUSZTAI FERENC 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 21: 380–306.

ROBERTS, CELIA – STREET, BRIAN 1997. Spoken and Written Language. In: COULMAS, FLORIAN (ed.), *The Handbook of Sociolinguistics*. Oxford – Cambridge. Balckwell. 168–186.

ROMAINE, SUZANNE 1988. Historical Sociolinguistics: Problems and Methodology. In: AMMON, U. – DITTMAR, N. – MATTHEIER, K. J. (hrsg.), *Sociolinguistics/Soziolinguistik*. Berlin – New York. 1452–1469.

SÁROSI ZSÓFIA 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99: 434–448.

TÓTH IMRE 2007. *Palóc tájszótár*. Nap Kiadó.

TÖRÖK GÁBOR 1964. A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. *Nyelvtudományi Értekezések* 45. Budapest.

ZELLIGER ERZSÉBET 1999. Gondolatok a magyar nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítéséhez. *Magyar Nyelvjárások* 37: 505–512.

ZELLIGER ERZSÉBET 2000. Kódválasztás és nyelvi attitűd a 18. századi Csallóközben. *Magyar Nyelvjárások* 38: 485–492.

JUHÁSZ DEZSŐ

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

juhasz.dezso@btk.elte.hu

A nyelvatlaszok mint a magyar nyelv és kultúra tükrői*

Abstract

Dialect atlases as mirrors of the Hungarian language and culture

All dialect atlases of the Hungarian language can be considered as complex sources of information, although their size and purpose are very different (national and regional, general and thematic, etc.). With the help of these publications, spatial as well as temporal distribution and changes of phonetic, lexical and semantic features on almost all linguistic levels can easily be detected. Apart from facilitating linguistic analysis, these dialect atlases also present a basis for exploring events of local history and deducing ethnographic data in connection with the research points. Lexical dialect maps are especially useful in seizing elements of folk culture. The complexity of the picture that can be drawn with the help of these latter maps depends on the size of the atlas concerned, on the proportion of the lexical headwords in it and also on the conception of the volume itself. The first part of this paper describes the linguistic and cultural variegation and differences of the so far published atlases; then the author goes on to introduce the volumes of „The Atlas of Hungarian Dialects in Romania” (RMNyA). The fact that RMNyA is the „protagonist” of this paper can be justified not only by the conference venue (Cluj-Napoca) and the completion of this eleven-volume series, but also by the observation that this bulky atlas with its 3300 maps and with the proportion of lexical items far above the average can also be regarded as the encyclopaedia of Transylvanian and Moldovan Hungarian dialects and culture, so it is quite suitable for collecting material for surveys in Hungarian Studies, too.

Keywords: dialect atlases of the Hungarian language, The Atlas of Hungarian Dialects in Romania, dialect atlases in Hungarian Studies.

* Köszönöm Kiss Jenő hasznos észrevételeit.

1. Bevezető gondolatok

A magyar nyelvatlások mindegyike komplex adatforrásnak tekinthető, jól-lehet méretük és rendeltetésük igen különböző. Vannak nyelveket átívelő geolingvisztikai munkák (pl. Európai Nyelvátlasz, Kárpát Nyelvátlasz stb.) és egynyelvű dialektális atlaszok, ezen belül nemzetiek és regionálisak, tematikájuk alapján pedig általános és célatlaszok. A néprajzi atlaszoknak is van több-kevesebb terminológiai, azaz lexikális lapja, és a nyelvjárási atlaszok is jól hasznosíthatók néprajzi vizsgálatban, hiszen zömükben a népi kultúrát hordozó közösségek nyelvi világát célozzák meg. A nyelvatlások segítségével szinte minden nyelvi szint – hangtan, alaktani, szókincs, szemantika, egyes szintaktikai jelenségek – térbeli és részben időbeli megoszlását, mozgását lehet követni. A nyelvi és néprajzi állapotrajzon kívül a kutatópontok településtörténeti háttérének a kiderítéséhez is használható fogódzókat találhatunk, különösen az írásos forrásokkal gyengén ellátott időszakokra vonatkozóan. A nyelvészeti szakirodalomban is ismertek például a székelyek, csángók településére, illetőleg egyes nyelvjárászigetek kialakulására felállított hipotézisek vagy a nyelv földrajz eszköztárát is felhasználó bizonyítások (l. pl. Benkő Loránd, Szabó József, Péntek János, N. Fodor János, Juhász Dezső idevágó kutatásait).

Míg a hang- és alaktani térképek a nyelvjárás-tipológiai megállapításokra, jelenségtörténeti elemzésekre kiválóak, addig a kulturális vonatkozások elemzésére főleg a lexikai lapok alkalmasak. Hogy milyen átfogó kép bontakozik ki ez utóbbiak segítségével, az függ az atlasz nagyságától, a lexikai címszók arányától, tematikai differenciáltságától, szemantikai strukturáltságától, valamint a művek koncepciójától. Előadásomban szeretném röviden méltatni a magyar nyelvjárási atlaszok nyelvi és kulturális sokszínűségét, a bennük rejlő tudományos lehetőségeket, külön kitérve a romániai magyar nyelvjárások atlaszára (RMNyA.). Ennek nemcsak a konferencia erdélyi helyszíne és az atlasz 11 kötetes sorozatának révbe érése ad aktualitást, hanem az is, hogy ez a nagyszabású mű a maga közel 3300 térképével, a lexikai anyag átlagon fölüli arányával a magyar népnyelv és népi kultúra egyfajta lokális enciklopédiájának tekinthető, ezért hungarológiai elemzésekre is kiválóan alkalmas.

2. A nyelvatlások mint a dimenzionális nyelvészet forrásai

A dimenzionális nyelvészeti megközelítés annyit jelent, hogy a nyelvhasználatot a nyelv alapvető létezési dimenzióiként meghatározó, illetve befolyásoló tényezőcsoport, a (földrajzi értelemben vett) tér, az idő (történetiség) és a nyelvhasználói közösség (társadalom, a szociokulturális viszonyrendszerével) elvszerű és együttes vizsgálatával kutatjuk. A hungarológia eleve interdiszciplináris kutatási terület, amelynek minden részegységében fontos szerepet játszanak az

említett nézőpontok, dimenziók. A nyelvatlások tudománya, a nyelvföldrajz (más néven geolingvisztika) is több komponensből építkezik, de természetesen alapszempontra a térbeliség.

2.1. A magyar nyelvatlások térbeli hatóköréről

Mint az közismert, az egy nyelvet célzó nyelvatlásoknak hatókör szempontjából két fő fajtáját szokás megkülönböztetni: a nemzeti és a regionális atlaszokat. Az előbbire példa a magyar „nagyatlasz”, A magyar nyelvjárások atlasza (MNYA., megalkotásának elméleti-módszertani kérdéseiről I. Deme–Imre szerk. 1975), amely célja szerint kutatópontjaival lefedi az egész magyar nyelvterületet. E célt azonban csupán részlegesen érte el, mivel a munkaközösség két országban – politikai feszültségek és akadályoztatás miatt – csak ritka kutatópont-hálózatot tudott kiépíteni: a volt Szovjetunió (Ukrajna, Kárpátalja) területén négy, Romániában pedig 22 településen volt mód felgyűjteni a kérdőíveket (ennek háttéréről I. Lőrincze 1991). A többi szomszédos országbeli hálózat sűrűsége változó, az országhatáron belül nagyjából minden tizedik faluból lett kutatópont. (A kettes számú kérdőívet azonban csak egy ritkább hálózaton kérdezték ki.)

A regionális atlaszoknál az az alapelv, hogy a kutatásra kiszemelt területen lehetőleg minden falu legyen kutatópont. Ilyen, úgynevezett kisatlaszunk már számos létezik, hasonlóan a regionális (táj)szótárainkhoz, igen változó kutatópontszámmal (pl. a Penavin–Matijevics-féle Jugoszláviai székelytelepek nyelvatlása 5, a Király Lajos-féle Somogy–zalai nyelvatlász 99 települést célzott meg).

A két atlasztípus közé helyezhető A romániai magyar nyelvjárások atlasza, amely három régiót (mezőségi, székely, moldvai) teljes egészében átfog, másik hármat pedig (északkeleti, Tisza–Körös-vidéki, dél-alföldi) részlegesen fed le. Szám szerint ez 136 kutatópontot jelent, amelyek nagyobb területet fognak át, mint a mai Magyarország. A területi sűrűség hasonló a magyar nagyatlaszhoz; ez onnan is látható, hogy a két atlasz közös lapjaiból generált egyesített térképek a településszerkezettel is összhangban levő kiegyensúlyozott képet mutatnak. (Moldvából persze akár dupla ennyi – 4 helyett 8-10 – kutatópont is reális lett volna, összevetve pl. a nagyatlasz 4 ausztriai településével. A hiányérzetet enyhíti, hogy a moldvai magyar nyelvjárások felmérésére egy önálló regionális atlasz született, I. MCsNYA.) Visszatérve a romániai magyar nyelvatlászra: területi kiterjedése és különösen térképlapjainak számát, átfogó jellegét tekintve inkább az ún. nagyatlaszokhoz, mint a regionális kisatlaszokhoz sorolható.

A területi lefedettségnek van még egy igen fontos tényezője: az, hogy egy nagytájra mennyi regionális atlasz esik. Ezek összeilleszthetősége, a kérdőívek átfedéseinek a mértéke ugyanis újabb geolingvisztikai értéket jelent egy tágabb horizontú vizsgálat esetén. (A különböző atlaszok anyagának módszeres számba-

vételével és az atlaszegyesítések kérdésével egy megvédett és egy készülő PhD-értekezés is foglalkozik, l. Hegedűs Andrea 2008, vö. még Szabó Panna 2011.)

Az atlaszokkal való lefedettség szempontjából a legkedvezőbb helyzetben a Délvidék van, elsősorban Penavin Olga áldozatos munkájának köszönhetően, aki hét regionális atlaszt készített, az egyiket Matijevics Lajossal közösen (Penavin–Matijevics 1978). Tiszteletünk, elismerésünk jeleként álljanak itt a műcímek: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza (1966), A jugoszláviai Baranya magyar tájnyelvi atlasza (1969), A szerémségi magyar szigetek nyelve (1972), A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasza (1978), Horvátországi (szlavóniai) magyar nyelvjárás atlasz (1984), Bácskai magyar nyelvjárás atlasz (1988), A jugoszláviai Bánát magyar nyelvjárás atlasza (1995). (A kérdés bővebb tárgyalását l. Juhász 2009.) A délvidéki regionális atlaszok száma azóta tovább gyarapodott: Silling István 2012-ben jelentette meg a Nyugat-bácskai magyar nyelvatlaszt.

A következő régió, amelyről részletes nyelvföldrajzi felmérés készült, a Székelyföld, ahol a kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanszékének kutatói jártak a 20. század ötvenes–hatvanas éveiben. A gyűjtésből három kézirat részatlasz készült, ezek kiadásra, feldolgozásra várnak. A gyűjtött anyag egy részéből (lexikai kérdések) speciális szótári mű készült Székely nyelvföldrajzi szótár címmel (Gálffy–Márton 1987). A szótári formába öntésnek az volt a fő oka, hogy a rendszerváltás előtt a román tudománypolitika nem támogatta magyar nyelvatlaszok megjelenítését. További regionális atlaszok Erdély területéről: Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé”-ből (Szabó T. szerk. 1944), Hétfalu nyelvjárás atlasza (Vöő szerk. 1971), Szilágysági nyelvatlasz (Márton gyűjt. – Hegedűs szerk. 2000). Kéziratban várja a kiadás lehetőségét Murádin László Aranyosszéki tájnyelvi atlasza.

A Felvidéken két magyar tájatlász jelent meg: A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza (Sándor 2004), ill. Medvesalja magyar nyelvjárás atlasza (Cs. Nagy 2011), a Kárpátalján egy: A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza (Lizanec P. N. 1992–2003).

Magyarországon a Dunántúl egyes tájait fedték le általános tartalmú kisatlaszokkal (a célatlaszokról l. a 2.4. pontban); ezek időrendben a következők: Őrségi és hetési nyelvatlasz (Végh 1959), Zselici nyelvatlasz (Rónai 1993), Az Ormánság nyelvjárása 1939 és 1949 között (Temesi 2002, a kéziratban maradt Ormánsági nyelvatlasz térképeinek zömét is magában foglalja), Somogy–zalai nyelvatlasz (Király 2005), Sárvíz menti nyelvatlasz (Sajtos 2004).

2.2. Az időbeli hatókör kérdése

A nyelvatlaszok alkalmasak lehetnek módszeres diakrón kutatásokra is. Az egyik ilyen lehetőség a látszólagosidőbeli vizsgálat az adatközlők korosztályi

rétégzettségen keresztül. Jóllehet a nyelvjárási atlaszok többsége több nemzedékből merített adatközlőket, a módszeres elkülönítés és a rétegzett mintavétel reprezentativitása nem valósult meg; de nem is lett célként kitűzve, hiszen a vállalt feladat a nyelvjárási alaprétég bemutatása volt, és ezt az idősebb és középgeneráció nyelvhasználatán keresztül lehetett leginkább bemutatni (l. még alább a társadalmi lefedettség kérdését is). Az új magyar nyelvatlasz tervezésekor felmerült ugyan egy három generációs mintavétel kérdése, de a rendelkezésre álló szerény anyagi lehetőségek miatt a fiatalok korosztályát lényegében ki kellett hagynunk. Korlátozott generációs összevetésre az idős és középkorú adatközlők vonatkozásában van mód, amennyiben a kutatópon(t)ko(n) a gyűjtőknek sikerült nagyjából azonos arányban adatközlőket kiválasztani a két generációból. Az ÚMNYA. kutatópontjainak többségén 10 adatközlő megszólaltatására volt lehetőség, így a rétegzett vizsgálatok is csak korlátozott mértékben valósulhattak meg.

A másik diakrón vizsgálati mód a valóságos időben zajló összevetés. Egy-egy településre vonatkozóan több változásvizsgálat készült, de a legnagyobb szabású vállalkozás itt is az Új magyar nyelvatlaszé, amely fél évszázados perspektívából teszi lehetővé az MNyA. és az RMNyA. kiválasztott kutatópontjain az időben zajló nyelvi változások nyomon követését (követéses vizsgálat). A két nagyatlasz gyűjtései a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben történtek, így egy új adatfelvétel – még akkor is, ha redukált kérdőívvel hajtják végre – tudománytörténeti jelentőségű (l. Kiss 2006). A nagyatlaszok szükség szerint speciális grafikai jelekkel (különböző zárójelekkel) tükröztették a kiháló formákat és a friss innovációkat, neologizmusokat, de mivel a tipikus formák gyűjtésére koncentráltak, inkább csak az elhangzott változatok státusának a jelzésére használták, alkalomszerűen a szóban forgó térképi megoldásokat. Jelentőségük azonban nem elhanyagolható, akárcsak az ÚMNYA.-ból kinyerhető generációs különbségeknek. Ez utóbbiak kartografikus kivetítése, ill. az elemzésekben való értékelése komoly kihívást jelent majd a közzevők és kutatók számára.

Itt kívánok még röviden kitérni egy az ÚMNYA.-t megelőző vállalkozásra, amelynek adatai java részben még közzétételre várnak. Hegedűs Attila egyik OTKA-pályázatáról van szó, amely a múlt század utolsó évtizedében azt tűzte ki célul, hogy egy kisebb kutatócsoporttal a Zagyva–Tarna–Közép-Tisza vidékén megismétli a nagyatlasz gyűjtését, így téve lehetővé az egyik „legkavargóbb”, változásnak leginkább kitett ütközőzóna vizsgálatát (Hegedűs 1998). A 14 falura kiterjedő gyűjtés elkészült, de feldolgozása csak részlegesen történt meg, és közzétételre vár. Külön értéke – úttörő jellegén túl – az, hogy a nagyatlasz kérdőívét nem redukálta, és az adatközlők kiválasztásakor törekedett a három generációs merítésre. A kutatópontok közül kettőnek, Jászládánynak és Jászjákóhalmának nyelvjárási változásvizsgálatára sort is kerített Hegedűs Attila (l. Hegedűs 2005:

48–65), sőt két palócos települést is bevont a kutatásába, de a térbeli mozgásokra is reflektáló szélesebb horizontú áttekintés még várat magára.

2.3. A társadalmi hatókör kérdése

A magyar nyelvatlaszok valójában nyelvjárási atlaszok, amelyek – ahogy erre már utaltam – a nyelvjárási alaprétteget kívánják feltárni, és ennek rendelik alá mind a településeknek, mind az adatközlőknek a kiválasztását. És mivel a tipikus nyelvjárási beszélők a hagyományos gazdálkodást folytató paraszti, falusi lakosság körében élnek, a kutatópontok is zömmel átlagfalvakból, az adatközlők pedig földművelő, állattenyésztő emberekből, köztük is az idősebbek vagy középkorúak közül kerülnek ki. A szűkebb szociális merítésnek közismerten több oka van: a legfontosabb talán az, hogy a dialektológusok, néprajzkutatók, társadalomtudósok hamar felmérték a 20. századi nagyszabású társadalmi átalakulások és átalakítások hatását és következményeit, amelyek végső soron a hagyományos népi kultúrát hordozó parasztság megszűnéséhez, kultúrájának radikális átalakulásához vezetnek. Emiatt a népnyelvi gyűjtések fő jelszavává a leletmentés vált, hanyagolva az egyéb falusi és városi lakosság élőnyelvének módszeres vizsgálatát. A második szűkítő tényező az ilyen típusú vizsgálatoknak a szerény mértékű és hektikus anyagi, tudománypolitikai támogatása. A kényszerű mintavételi szűkítésből is következik, hogy a magyar nyelvjárási atlaszok nyelvi anyaga szociolingvisztikai szempontból többé-kevésbé homogén, ezáltal viszont jól összevethető, közös adatbázisokban, térképlapokon szükség szerint egyesíthető (pl. az MNyA. és RMNyA. különösebb tudományos, technikai aggály nélkül integrálható). Ez az alapfeltétele a követéses vizsgálatoknak is: bár az ÚMNyA. változatosabb szociológiai összetételű adatközlői bázisra támaszkodott, egy adatbázis alapú feldolgozás során mérhetők és behatárolhatók lesznek a nemi, életkorbeli és foglalkozás szerinti alcsoportok. Nagy előnye ugyanis az ÚMNyA.-nak a korábbi atlaszokhoz képest, hogy egy kérdőív kikérdezése során nem váltogatta az adatközlőit, azaz minden adatközlőhöz teljes, autonóm gyűjtés tartozik. (A nagyatlasz gyűjtői ezzel szemben az egyes fogalmi köröket gyakran más-más adatközlőtől kérdezték ki, pl. az eke és a szekér részeit a férfiaktól, a szövőszékét a nőktől.) Egy újabb kutatási projektben nemcsak a már összegyűlt friss élőnyelvi anyag adatbázisba rendezése és kartográfiai megjelenítése lehetne a cél, hanem nagyobb nyelvjárási régióként néhány kutatóponton olyan mélyfúrászerű gyűjtések elvégzése, amelyek mind a paraszti lakosság körében, mind a falu társadalmát nyelvszociológiailag is reprezentatív módon átfogva adnának számot a nyelvi állapotokról és változásokról.

2.4. A kulturális hatókör kérdése

Amint az előző pontban is utaltam rá, mind az adatközlők, mind a kutatópontok kiválasztásában, mind a nyelvjárási szókincs kijelölésében a hagyományos népi kultúra elemeinek a rögzítése volt a fő motiváló tényező. Egy nyelvjárási tipizálásában a hang- és alaktani jelenségek játsszák a legfőbb szerepet, ezért a nyelvatlaszoknak ez a két nyelvi szint a legkonstansabb modulja, a legnagyobb eltérés az egyes források között a lexikális elemek mennyiségében és jellegében van. A nemzeti és a regionális általános atlaszok között látható különbség mutatkozik a kultúratükröző szavak felvételét illetően. A nagyatlaszok megpróbálják átfogni – legalább mozaikszerűen – a néprajz által kijelölt főbb kulturális területeket, és ebben a válogatásban támaszkodnak is az etnográfiai kézikönyvekre, monográfiákra. Hogy melyek ezek a témakörök, jól jelzi a Magyar néprajzi atlasz, amelynek több mint egyharmada úgynevezett „terminológiai”, azaz lexikai kérdéseket rögzít. Az általános regionális atlaszok erősen megrostálják, korlátozzák a szókincs célzó kérdéseiket, hiszen a relatív teljességre törekvő forrásmunkák ezen a téren a tájszótárak. A beválasztás fő szempontja a kutatóterületen megjósolható lexikai tagoltság, megoszlás, ennek hiányában legföljebb kisebb-nagyobb hangtani különbségeket mutat a tárgyszó. (Itt jegyezzük meg, hogy a hangtani jelenségek térbeli disztribúciójának követésére pedig kifejezetten olyan szavakat szoktak a nyelvatlaszkészítők kiválasztani, amelyek a kutatóterületen lexikálisan homogének, ellenkező esetben a jelenségtérképeken „lyukak” keletkeznek.)

A magyar nyelvjárások atlasza kérdőívének összeállítása során számottevően emelkedett a lexikai jellegű tételek száma, a legnagyobb, legváltozatosabb anyagot viszont ezen a téren A romániai magyar nyelvjárások atlasza szolgáltatja. A 2999 címszó egy ennél is hosszabb kérdőívől maradt meg, amelynek egy részét a gyűjtés során kiostálták a munkatársak. A minden tételre kiterjedő „témakataszter” elkészítése még várat magára, de a legfőbb fogalmi köröket felsorakoztató vázlat ideiktatható. Íme:

I. Földművelés: 1. a föld megmunkálása, 2. vetemények, 3. gyümölcsök.

II. Állattenyésztés: 1. szárnyasok, 2. juhászat, 3. disznó, 4. tehén, 5. ló, 6. méh, 7. macska, kutya, 8. madarak, 9. más állatok.

III. Növények: 1. virágok, 2. fák.

IV. Telek, udvar: 1. udvar, csűr, 2. házépítés, 3. mesterségek, eszközök.

V. A ház szerkezete és belseje: 1. a ház részei, 2. tűz és tűzhely, 3. bútor.

VI. Az ember: 1. testrészek, 2. testi és lelki tulajdonságok, 3. cselekvések.

VII. Öltözködés, tisztálkodás.

VIII. Étkezés, ételek: 1. ételek, 2. italok, 3. étkezés, 4. disznóölés, 5. élevezeti cikkek, 6. liszt, 7. edények.

IX. Házasság, család, betegségek, halál.

X. Társadalmi, gazdasági élet: 1. társadalmi élet, 2. kereskedelem, 3. közlekedés, kendermunka.

XI. Művelődés, vallás; természetismeret: 1. iskola, számnevek, játékok, 2. egyházi élet, 3. hely- és személynevek, 4. természeti jelenségek, 5. térszíni formák.

Mivel az RMNyA. magában foglalja az MNyA. összes kérdését, a fenti témakörökben a nyelvterület egészét átfogó vizsgálatok folytathatók, első renden a két nagyatlasz egyesítésével, illetőleg a regionális atlaszok anyagának integrálásával, sőt érdemes lesz megvizsgálni, hogy ebben a közös szókincsben melyek a Magyar néprajzi atlaszsal megegyező elemek. Mivel az RMNyA. nagyobb földrajzi területet fog át, mint Magyarország, nagyobb ívű, de autonóm kutatásokra is alkalmas (ilyen pl. a Mezőség és Székelyföld, ill. Moldva kapcsolatrendszerének vizsgálata).

A kultúra terminológiájának nyelvjárási feltérképezésében sajátos forrástípust alkotnak az úgynevezett célatlaszok. Ezek eltekintenek egy vagy több nyelvjárás általános jellemzőinek bemutatásától, fő céljuk a szókincs bizonyos szemantikailag és funkcionálisan elhatárolható szeletének részletes felmérése adott földrajzi határok között. A magyar nyelvátlaszok között három ilyen mű ismeretes: Balogh Lajos – Király Lajos, Állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvátlasza (1976), Timaffy László, A kisalföldi kocsik és szekerek szakszókincsének nyelvátlasza és szótára (1985), Guttmann Miklós – Köbölkuti Katalin, Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza (1987). Timaffy könyve a reáliák, a tárgyi néprajz világában mozog, jellegzetes etnolingvisztikai alkotás, amely jól jelzi a két nagy tudományterület kapcsolódási pontjait, közös érdekelttségét. A másik két atlasz közös motívuma az onomatopoezis, így a térképeken számos speciális hangjelenség is tanulmányozható a tájszók világán kívül. Külön vizsgálható a hangutánzó igék morfológiája (l. Varga 2011) vagy alaki állandósága/alkalmisága, szociális hatóköre, archaikus vagy neológ jellege, nyelvtörténeti tanulságai (vö. pl. Juhász 1998) stb. Az ilyen célatlaszok számát szaporítani kellene, együttműködve a néprajztudomány képviselőivel, akárcsak az olyan atlaszokét, amelyek teljességükben vagy részlegesen szemantikai jellegűek, azaz egyes fogalmak lexikális leképeződését vizsgálják, vagy meghatározott jelentésmezőket „tapogatnak le”. A néprajzi atlaszok idevágó anyagán kívül ki kell emelnünk ebben a vonatkozásban A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlaszát (Lizanec 1992–2003), amely jó példával jár elől.

3. Egy dimenziális nyelvatlaszkísérlet

A Nyíregyházi Főiskola élőnyelvi kutatócsoportja már több mint két évtizede dolgozik egy komplex, dimenziális nyelvészeti témán, amelynek legfontosabb komponense a nyelvföldrajzi vizsgálat a hármass határ mentén. A részösszegzés – számos esettanulmány és konferencia-előadás után – 2012-ben jelent meg könyv és CD-melléklet formájában: Változó nyelvhasználat a hármass határ mentén. Többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok tanúságai (szerk. Lakatos Ilona). A magyar–román–ukrán határ két oldalán 18 kutatóponton folytak szociodialektológiai vizsgálatok, amelyek kérdőíves anyagát – 6 településpárra koncentrálnak – színes térképlapokon jelenítették meg a szerzők. Az ábrázolás újdonsága, hogy a kutatópontokon nemcsak a választott szó, morféma variánsai jelennek meg kördiagramos gyakoriságábrázolással, hanem két másik színes diagram is, amely a generációs gyakoriságot és az iskolai végzettség szerinti megoszlást tükrözi, tehát a legfontosabb szociolingvisztikai változók közül is megjelenít kettőt. Az elemzések legfontosabb tanulsága az, hogy a romániai és ukrán kutatópontokon még archaikusabb alakok élnek, mint a magyar oldalon, ugyanakkor a határok átjárhatósága és a megélénkülő többoldalú kapcsolatok miatt ezek a nyelvjárási különbségek megszűnőben vannak. A vállalkozás mind tudomány-módszertanilag, mind nyelvtechnológiailag példamutató, követőkre vár.

4. Néhány jövőbeli feladatról, kutatási lehetőségről

A nyelvjárási atlaszok számát tekintve a magyar dialektológiának nincs szégyenkezni valója, miközben jól tudjuk, hogy sok vállalkozás mögött heroikus egyéni és kollektív erőfeszítések vannak: kevés anyagi támogatással, a terepmunkát vagy az élőnyelvi gyűjtést olykor lenéző tudományos közegben. A nemzetközi folyamatok azonban kedvezőek: a korszerű adatbázis-építéssel modern nyelvtechnológiai eszközökkel felvérteződött nyelvföldrajz mindenütt felvirágzóban van (a hazai erőfeszítésekről l. pl. Bodó–Vargha 2008). Ha sokoldalúan értékelni, elemezni tudjuk gazdag anyagunkat (szép példája ennek Murádin 2010), nem érheti szó a házunk táját. Folytatni kell tehát az új atlaszok előállítását – fájdalmas hiányát látjuk például a középső nyelvterület, a Duna–Tisza köze és a Tiszántúl regionális atlaszainak, de kiadásra várnak a Székelyföld, Aranyosvidék, Zagyva–Tarna–Közép-Tisza gyűjtései is. Nem is szólva az Új magyar nyelvjárási atlaszról, amely a magyar nyelvtudomány kiemelkedő teljesítményei közé sorolható, de publikálása még várat magára (a készülés néhány tapasztalatáról l. Kiss 2009, 2010). Külön fejezete lesz a magyar geolingvisztikának a már megjelent atlaszoknak a közös adatbázisban való egyesítése, és ezekből különböző integrált új atlaszok, térképek létrehozása számítógépes technológia segítségével. Kiemelt cél lehet a két nagy nyelvatlasz, az MNyA. és RMNyA. integ-

rálása, új típusú, az adatbeírásen túlmutató térképekkel, keresési lehetőségekkel. Hasznos lehet tematikus (szemantikai) és morfológiai mutatók elkészítése is, valamint olyan kimutatás, hogy mely kutatópontokon milyen gyűjtések folytak. A szókincs vizsgálatában pedig össze kell fogni a néprajzkutatókkal, művelődés-történészekkel, hogy a rokon tudományok eszköztárát egyesítve a hungarológia is minél többet hasznosíthasson a nyelvöldrajz eredményeiből.

Irodalom

BALOGH LAJOS – KIRÁLY LAJOS 1976. *Állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BODÓ CSANÁD – VARGHA FRUZSINA SÁRA 2008. Régi nyelvatlaszok – új módszerek. *Magyar Nyelv* 104: 335–351.

DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU (szerk.) 1975. *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA 1987. *Székely nyelvöldrajzi szótár*. Szerk. KISS JENŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest.

GUTTMANN MIKLÓS – KÖBÖLKUTI KATALIN 1987. *Hangutánzó igék va-si és muravidéki atlasza*. MNyTK. 182. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

HEGEDŰS ANDREA 2008. *Nyelvöldrajzi vizsgálatok a romániai magyar nyelvterületen az egyesített atlaszok felhasználásával*. Doktori (PhD) disszertáció. Budapest.

HEGEDŰS ATTILA 1998. Kutatási beszámoló egy nyelvatlasz-előtanulmányról. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN (szerk.), *III. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely, 1992. augusztus 27–28. Szombathely, 139–143.

HEGEDŰS ATTILA 2005. *A változó nyelvjárás*. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba.

JUHÁSZ DEZSŐ 1998. A hangutánzás nyelvtörténeti és nyelvöldrajzi kérdéseire. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN (szerk.), *III. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely, 1992. augusztus 27–28. Szombathely, 133–138.

JUHÁSZ DEZSŐ 2009. Nyelvöldrajzi kutatások a Délvidéken: múlt, jelen, jövő. In: HÓDI ÉVA (szerk.), *A nyelvek és nyelvjárások jövője*. Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok 2008. október 9., 10., 11. Szarvas Gábor Nyelvművelő Egyesület, Ada. 51–70.

KIRÁLY LAJOS 2005. *Somogy-zalai nyelvatlasz*. MNyTK. 223. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

KISS JENŐ 2006. Egy új magyar nemzeti nyelvatlasz szükséges voltáról. *Magyar Nyelv* 102: 129–142.

KISS JENŐ 2009. Készülőben az új magyar nyelvjárás atlasz. In: *Tanulmányok a magyar nyelvről*. Szerk. ZIMÁNYI ÁRPÁD. Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei 36. Eger, 196–203.

KISS JENŐ 2010. Gondolatok az új magyar nyelvjárás atlaszról az anyaggyűjtés második szakaszában. In: „*Végtelen a tér, mely munkára hív*”. *Köszöntő kötet Révai Valéria 60 születésnapjára*. Szerk. HÁRI GYULA. Veszprém, 121–128.

P. LAKATOS ILONA (szerk.) 2012. *Változó nyelvhasználat a hármas határ mentén*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

LIZANEC P. N. 1992–2003. *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest. II. Patent Nyomdaipari Vállalat, Ungvár. III. Ethnica Kiadó, Ungvár–Debrecen.

LŐRINCZE LAJOS 1991. Zágon felé. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.), *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest, 415–419.

MÁRTON GYULA (gyűjt.) – HEGEDŰS ATTILA (szerk.) 2000. *Szilágysági nyelvatlasz*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest–Piliscsaba.

MCSNyA. = GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA (szerk.) 1991. *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza I–II*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

MNyA. = DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU (szerk.) 1968–77. *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

MURÁDIN LÁSZLÓ 2010. *Erdélyi magyar nyelvfeldrajz*. Europrint Könyvkiadó, Nagyvárad.

CS. NAGY LAJOS 2011. *Medvesalja magyar nyelvjárás atlasza*. Luminosus, n.o. Kiadó, Nagykapos.

PENAVIN OLGA 1966. *A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza*. MNyTK. 116. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

PENAVIN OLGA 1969. *A jugoszláviai Baranya magyar tájnyelvi atlasza*. Újvidéki Egyetem, Újvidék.

PENAVIN OLGA 1972. *A szerémségi magyar szigetek nyelve*. NytudÉrt. 79. Akadémiai Kiadó, Budapest.

PENAVIN OLGA 1984. *Horvátországi (szlavóniai) magyar nyelvjárás atlasz*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék.

PENAVIN OLGA 1988. *Bácskai magyar nyelvjárási atlasz*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék.

PENAVIN OLGA 1995. *A jugoszláviai Bánát magyar nyelvjárási atlasza*. Cnesa Kiadó, Kanizsa.

PENAVIN OLGA – MATIJEVICS LAJOS 1978. *A jugoszláviai székelytelepek nyelvátlasza*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék.

RMNyA. = MURÁDIN LÁSZLÓ (gyűjt.) – JUHÁSZ DEZSŐ (szerk.) 1995–2010. *A romániai magyar nyelvjárási atlasza I–XI*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

RÓNAI BÉLA 1993. *Zselici nyelvátlasz. Nyelv földrajzi vizsgálatok a Zselicben*. Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja, Pécs – Magyar Nyelvtudományi Társaság, [Budapest].

SAJTOS JÓZSEF 2004. *Sárvíz menti nyelvátlasz*. MNyTK. 220. sz. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

SÁNDOR ANNA 2004. *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárási atlasza*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.

SILLING ISTVÁN 2012. *Nyugat-bácskai magyar nyelvátlasz*. Fórum Könyvkiadó, Újvidék és Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka.

SZABÓ PANNA 2011. A keleti és nyugati régiók nyelv földrajzi összehasonlítási lehetőségeiről a nyelvátlaszok alapján. Bogdánfalvától Felsőőrig. Kézirat.

SZABÓ T. ATTILA (szerk.) 1944. Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé”-ből. *Erdélyi Múzeum* 49: 424–463 + 25 térk.

TEMESI MIHÁLY 2002. *Az Ormánság nyelvjárási atlasza 1939 és 1949 között*. Dialóg Capus Kiadó, Pécs.

TIMAFFY LÁSZLÓ 1985. *A kisalföldi kocsik és szekerek szakszókinccsének nyelvátlasza és szótára*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 22. Budapest.

ÚMNyA. = *Új magyar nyelvjárási atlasz*. Készülő nyelvátlasz és nyelv földrajzi adatbázis az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén.

VARGA MÓNICA 2011. Hangutánzó igék morfológiai vizsgálata. *Magyar Nyelvjárási Atlasz* 49: 87–104.

VÉGH JÓZSEF 1959. *Őrségi és hetési nyelvátlasz*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

VÖÖ ISTVÁN (szerk.) 1971. *Hétfalu nyelvjárási atlasza*. Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár.

KÁDÁR EDIT

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
edith.kadar@ubbluj.ro

A suksükölés jelenségköre a magyarban*
A kötőmódtól az analógiás túlképzésig – alternatív hipotézis

Abstract

The *suksük* phenomenon in Hungarian
From the conjunctive to the analogical overgeneration – an alternative hypothesis

In standard Hungarian only *t*-final verbs and verbs with an *sz ~ v (~ d)* root maintain a difference in the definite conjugation between indicative and imperative forms in 3rd person singular, and 1st, 2nd and 3rd person plural in case of verbs with back vowels, and in 1st person plural in case of verbs with front vowels. There are some dialects, however, in which this difference has been neutralized: both forms are realized as the standard Hungarian imperative. Though this phenomenon (called „suksük[ölés]”) has been explored in dialectology, historical linguistics and sociolinguistics as well, there are many unanswered questions. In the present paper I’m experimenting with a completely new approach that tries to explain the emergence, form, spread, distribution and the over-generation of the pattern by looking at the reality status marking options in a given tense, mood and modality system.

Keywords: subjunctive, irrealis, mood, tense, modality, analogy, homonymy.

1. Bevezetés

Tanulmányom a suksükölés/szüksükölés jelenségének egy új megközelítését célozza, elsősorban a moldvai magyar nyelvváltozat adataira támaszkodva. Arra keresek választ, hogy a *t*-végű igéken kívül az *sz ~ v (~ d)* tövűeket is érintő jelenség valóban tekinthető-e a nyelv belső egyszerűsödési folyamatát példázó analógiás nyelvi változásnak, aminek eredményeként homonim alakok jönnek létre (bizonyos nyelvváltozatokban) a kijelentő és felszólító módú paradigma egyes pontjain. Amellett próbálok érvelni, hogy egy adott nyelvváltozat idő- és

* A tanulmány a 78074. sz. OTKA-projektum keretében készült.

aspektusrendszerét globálisan nézve célszerűbb a kötőmód funkcionális kiüresedésével számolnunk.

2. A „suksükölés”¹

A moldvai magyarok nyelvjárásának egyik első kutatója, Rubinyi Mózes már a 20. század legelején jelzi, hogy a *t* végű igék kijelentő módjában a felszólító mód használata „teljesen kiszorította a köznyelvi alakot” (Rubinyi 1901: 114). Alább a vizsgálati korpusz² néhány adata mutatja a tárgyalt jelenséget:

(1) *Tyúkot egészen megtőtsük, megfőzzük egészen, megpirítsuk szépen, palacsintát sütünk vaj málét, fokhajmát, mindent rakunk ki oda az asztalra, s az egész tyúkot tesszük ki oda, bort.*

(2) *Bejövünk utána, a gyertyát felragajszuk³ az asztalra és elégessük.*

(3) *Amikor meghal, feltakaríjtsák egészen, megmosdassák.*

A sztenderdben a *t* végű igék bizonyos határozott ragozású kijelentő módú alakjai⁴ különböznek a felszólító módúaktól, egyes nyelvváltozatokban azonban a sztenderd felszólító módú alakokkal azonos formák jelennek meg a kijelentő mód jelen idő határozott ragozásában (l. 1. táblázat). A suksükölés (szuksükölés, csukcsükölés)⁵ nyelvi jelenségével a nyelvtörténeti és nyelvjárástani munkák, újabban pedig az élőnyelvi kutatások is foglalkoznak, de főként a nyelvművelő irodalma tűnik parttalannak.⁶

¹ Az idézőjeles írásmódot akkor alkalmazom, ha a kifejezést a szakirodalomban megszokottnál tágabb jelentésben használom, minden olyan adatot e kifejezés alá sorolva, amely a felszólító móddal egyező igealakot mutat kijelentő módban is.

² A szövegek a Kriza János Néprajzi Társaság archívumából való, csángó nyelvjárás-területen gyűjtött, lejegyzett interjúk.

³ *z, sz, szt, s*, illetve *t* végű igék esetében a *j* felszólítómód-jel vagy a kijelentő mód határozott ragozás bizonyos alakjaiban megjelenő *j* hang megjelenése folytán előálló *s + j*, *z + j*, *sz + j* kombináció ejtésbeli nehézségét egyes nyelvjárásokban nem hasonlással, hanem hangátvetéssel oldják meg (vö. Szilágyi 2011).

⁴ Magas hangrendű igék esetében ez a többes szám első személyű alakot érinti, mély hangrendű igék esetében pedig az egyes szám harmadik személyű, valamint mindhárom többes számú alakot – vagyis ahol a tárgy ragozásban a *j* elem megjelenik.

⁵ Suksüköléssel rövid magánhangzó + *t*, illetve *st* végű igék esetén, szuksüköléssel *szt* végű igék, míg csukcsüköléssel hosszú magánhangzó + *t* (kivéve *lát, bocsát*) és más-salhangzó + *t* végű igék esetén találkozunk, l. 1. táblázat.

⁶ Terjedelmi korlátok miatt eltekintek a nyelvtörténeti, nyelvjárástani, nyelvművelő munkák és az élőnyelvi vizsgálatok eredményeinek számbavételétől. A kutatástörténetnek kiváló összefoglalását adja részletes irodalomjegyzékkel Sinkovics 2011.

1. táblázat

	Sztenderd		Nem sztenderd
		Magas hangrendű	
T/1.	<i>festjük</i>		<i>fessük</i>
		Mély hangrendű	
E/3.	<i>aratja</i>		<i>arassa</i>
T/1.	<i>tanítjuk</i>		<i>tanítsuk [taníccsuk]</i>
T/2.	<i>bontjátok</i>		<i>bontsátok [boncsátok]</i>
T/3.	<i>választják</i>		<i>válásszák</i>

Az ige jelen idejű, határozott ragozású paradigmájának a táblázatbeli pontja-in kijelentő és felszólító módban a sztenderdben legtöbbször egybeesnek az alakok (pl. *megmossuk – mossuk meg, megvárjuk – várjuk meg*); kivételnek ez alól azonban nemcsak a fentebb illusztrált *t* végű igék számítanak, hanem az *sz ~ v (~ d)* tövű igék osztálya is (pl. *alussza ↔ aludja (álmát), esszük ↔ együk*), így várható, hogy egyes nyelvváltozatokban ezeknek az igéknek az esetében is a suksüköléssel analóg jelenséget tapasztaljunk. A vizsgált csángó nyelvjárási adatok valóban sűrűn példázzák is ezt (vö. (4)–(6)), s a nyelvatlászokban is a „suksükölés” teljes jelenségkörére találunk példákat:⁷

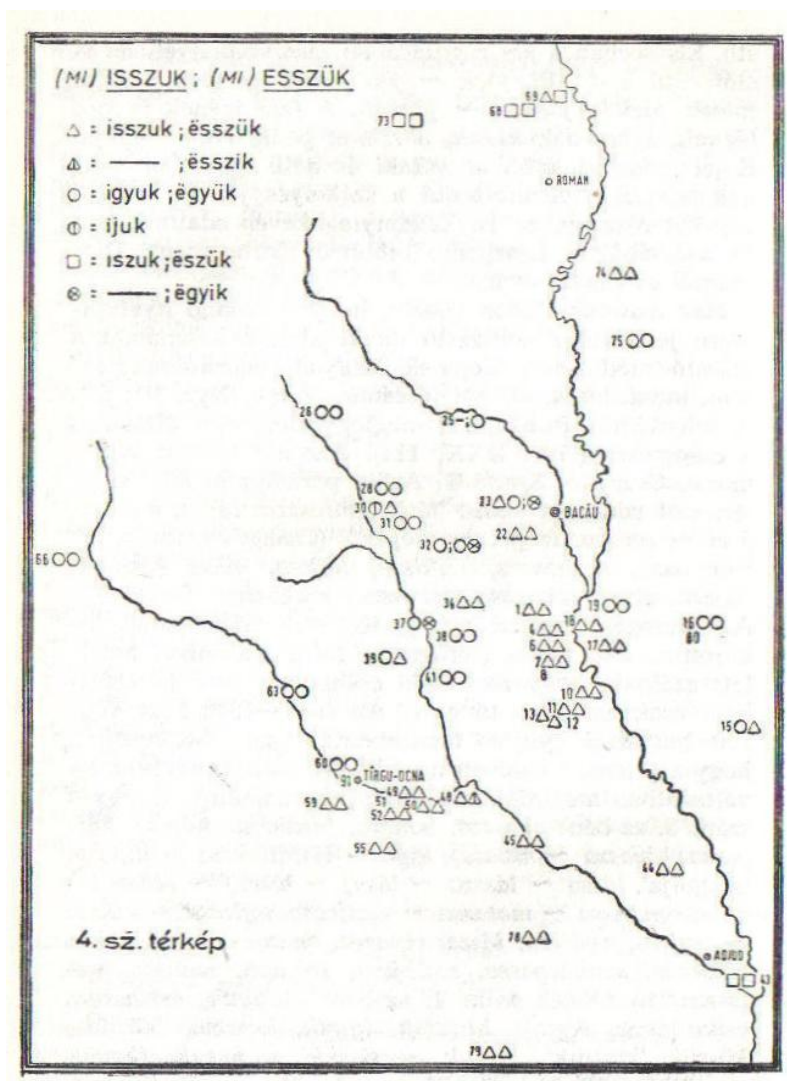
(4) *Meggyűjtsuk, **letegyük** tiszta valami helyre, reáhajlunk, reábúvunk, reátakarozunk egy ruvával, felszívjuk azt a füstöt, járjon esze münköt, hogy nyomja ki az ijedséget belőlünk.*

(5) *Asztalra odarakjuk kereken, mint a kenyeret, vaj **belétegyük** egy tánygyérba, s teszük az ételt, s úgy eszik. Temetőbe **vigyük**, adunk ennek egy szeletet, másíknak egy szeletet oda Isten nébe [’nevében’] a hótaimér.*

(6) *Reggel jó Hamvasszereda, s tovább nem lehet megenni, gyűjtsük esze, **tegyük** el, s csütörtökön **együk** meg, mi megmarad.*

Az *isszük ~ igyük, esszük ~ együk* területi megoszlását a moldvai magyarok nyelvjárásában az alábbi térképlap szemlélteti (Márton 1974: 160):

⁷ Sinkovics (2010) nyelvjárási leírások és tizenegy magyar nyelvátász anyagára támaszkodva gyűjti össze azokat az adatokat, amelyek a felszólító móddal egyező igealakot mutatnak kijelentő módban is, kiterve a *t* végű és az *sz ~ v* tövű igékre egyaránt.

A nyelvjárási gyűjtések a 19. századtól jegyzik a jelenséget. Kriza János például a Vadrózsákhoz írt jegyzeteiben nemcsak a suksükölés egész székelységben való elterjedtségét rögzíti, hanem feljegyzi azt is, hogy a csíki-gyergyói nyelvjárás az *sz ~ v* tövű igéknél is *nem igyam meg, nem vigyem el* alakokat használ (Kriza 1863: 557); amint a tagadószó is mutatja, a példázott alakok kijelentő funkciójúak.

3. Rendszerkényszer?

A suksükölés kialakulásáról, elterjedéséről leginkább csak hipotéziseink lehetnek. A legkézenfekvőbb valamiféle rendszerkényszerre hivatkozni mint az analógiás változás mozgatórugójára, s az irodalomban valóban ez is a leggyakoribb vélekedés Simonyitól (Balassa–Simonyi 1895: 618) Horgeren át (Horger 1931: 137–8) Hegedűsig (Hegedűs 2005: 133).

Történeti tény, hogy a határozott és általános ragozási paradigma az ősmagyar végére alapvetően elkülönül (Abaffy 1991), vagyis a rendszerkényszer bizonyos tekintetben ekkortól működhet. Mégis írott szövegekben a 19. század előtről gyakorlatilag nincs egyértelmű adatunk a „suksükölésre” (vö. Sinkovics 2011: 93), a 19. századi nyelvjárási gyűjtések azonban általánosnak mondják a székely/csángó és a Szeged környéki nyelvjárásokban. A nyelvterület többi részén szórványos az előfordulása, vagy nem adatolható (vö. Balogh 1997). Egyes nyelvjáróterületeken a 20. század második felében jelenik meg és terjed (vö. pl. Kiss Jenő Mihályiból idézett adatait: Kiss 1990: 40), miközben elítélése már a 20. század első felében megkezdődik, s éppen a század közepén válik valóban stigmatizálttá (vö. Sinkovics 2011: 99–108); emellett a nyelvjárások, a tájnyelv fokozatos visszaszorulása is a terjedése ellenében kellene hasson.

Ugyanakkor a kijelentő módban a felszólító móddal egyező igealakok szórása és gyakorisága sem egyforma. Élőnyelvi kutatások azt mutatják, hogy a szukszükölés jóval több beszélőre jellemző, mint a suksükölés (és a kettő között egyirányú korreláció áll fenn: aki suksüköl, az szukszüköl is, vö. Kontra szerk. 2003: 131–145), a nem *t* végű igékben megmutatkozó kiegyenlítődések alakok pedig még ennél is kisebb beszélői kört érintenek.⁸

Továbbá ha végignézzük a nyelvatlaskok adatait, azt látjuk, hogy a felszólító mód és a kijelentő mód közötti analógiás kiegyenlítődések a *t* végű és *sz ~ v (~ d)* tövű igéken kívül szórványosan más igékben is végbement (l. pl. a MNyA. 888. *megkereszteli* térképlapját, ill. vö. Imre–Kálmán 1953: 518), sőt az a határozott ragozás egyes szám első és második személyű alakjára vagy akár intranszitiv igékre is áterjedt.

Erre már a század első feléből is vannak pl. makói adataink (H. Kovács 1920/2008):

(7) *Ēnézzünk arra jis.*

(8) *Elmönnyünk mán ěggyúttal Isván bátyádékhon is.*

(9) *Nekifogjunk hónap az árpavágásnak is.*

⁸ Míg a suksükölés, szukszükölés, estleg csukcsükölés általánosan szubsztenderd, a nem *t* végű igék esetében végbement kiegyenlítődések úgy tűnik, hogy megmaradt nyelvjárási szinten.

- (10) *Tik mikó fogjatok az aratáshoz?*
(11) *Na, nekikezgyünk a dolognak mink is.*
(12) *Maj csak kitelejjünk valahogy.*
(13) *Hónap maj fizessünk az adóba jis.*
(14) *Maj együjjünk ikább másszó is!*
(15) *Vághassam a fát én is?*
(16) *Nészhessed aszt të jis.*

A fenti példák ellentmondani látszanak annak, hogy amit látunk, az valóban „a nyelv belső egyszerűsödési folyamata”, amely az igeragozásban az ősmagyar kortól napjainkig tart (Hegedűs 2005: 133), hiszen a (7)–(16)-os példák (morfológiailag/fonológiailag) komplexebb igealakot tartalmaznak, mint a nekik megfelelő sztenderdbeli forma.

4. Rendszer vagy keveredés? A hipotézis

Azzal a megközelítéssel, miszerint ha valaki suksüköl, akkor összekeveri a két módot, vagyis felszólító módot használ kijelentő mód helyett, elsősorban a nyelvművelő irodalomban találkozunk (pl. Kovalovszky 1953: 224). Ez egyebek mellett azért sem tartható, mert a suksükölő nyelvjárási beszélők a sztenderdbeli kijelentő módnak megfelelő alakot egyáltalán nem ismerik (vagy ha igen, azt a sztenderdet megkívánó beszédhelyzetekben használják csupán, diglosszián). Ezért plauzibilisabb lenne homonímiát feltételezni: vagyis azt, hogy a suksükölő beszélőknél a kijelentő alak egybeesik a felszólító módúval azoknál az igéknek is, illetve a paradigma azon tagjainak esetében is, ahol a sztenderd különbséget tesz. Már Budenz azt vallja, hogy a kijelentő módban használt felszólító alakok nem felcserélés eredményei, hanem csak bizonyos hangváltozások következtében véletlenül esnek egybe (Budenz 1860: 350–351).

Logikailag van egy harmadik lehetőség is azonban, és emellett próbálok érvelni. Ez szinkrón vonatkozásban a homonímiát nem zárja ki, sőt azt sem, hogy analógiásan jöttek létre a homonim alakok, de magyarázatát nyújtja annak, hogy miért éppen a felszólító alaknak a kijelentő kontextusokra való kiterjesztése által (és nem fordítva) jön létre a szinkrón rendszer.

Az analógiás változásról azt szoktuk gondolni, hogy valamiféle rendszerkényszer indítja el. A „kényszerítő rendszer” leíró szempontból valóban úgy néz ki, hogy a sztenderdben a legtöbb igének a kijelentő és felszólító módja egybeesik a paradigma 1. táblázatban felsorolt pontjain, és ez alól a *t* végű és *sz ~ v (~ d)* tövű igék a kivételek. Történetileg azonban éppen azt látjuk, hogy a Königsbergi töredék vagy a Halotti beszéd korában még különbözik a módjel *j*-je és a későbbi fejlődés eredményeként létrejövő igeragbeli *j* kapcsolódása és ejtése (vö. KT.

musia, de: *maradhassun*, HB. *vimagguk*, de: *ilezie* [’élessze’]), s éppen a *t* végű igék felszólító alakja hatására indul meg az asszimiláció az *s*, *sz*, *z*-re végződő igék esetében mind felszólító módban, mind kijelentő módban határozott ragozásban.⁹ Ezt nyilván nem az a fajta rendszerkényszer indukálja, amit úgy szoktunk elképzelni, hogy egy nagy számú és gyakori minta asszimilálja egy valamilyen tekintetben hasonló, kisebb halmaz elemeit, hanem itt pusztán egy ejtéskönnyítő megoldást látunk (ami bizonyos nyelvjáráásokban hasonulást, másokban hangátvetést eredményez, l. még 3. lábjegyzet).

A sztenderdbeli szinkrón rendszer felől nézve tehát azt feltételezhetjük, hogy a történetileg kialakult alaki párhuzamot a felszólító és a kijelentő paradigma egyes tagjai között egyes nyelvváltozatok analógiásan kiterjesztik a paradigma azon elemeire is, amelyek különbözőek. Ebből a perspektívából azonban **puszta véletlennek kell elkönyvelni** azt a tényt, hogy nem a felszólító alakok válnak a kijelentőkkel azonos alakúvá, hanem fordítva.

Felvetésem értelmében a „suksükölés” kapcsán tárgyalt alakok nem felszólító, hanem kötőmódúak,¹⁰ és **maga a jelenség olyan kontextusokból terjedhetett el, amelyek kezdetben valóban kötőmódot kívántak meg**. Ennek nyomai ma is tetten érhetők gyakorisági mutatókban: a „suksükölés” ma is általánosabb olyan szöveggörnyezetben, ahol modális-aspektuális jelentést hordoz(hat[ott]).

Ha valamilyen nyelvtörténeti változás során – például ha az adott modális-aspektuális jelentést más eszközökkel is ki lehet fejezni, mint az igemód – a korábbi kötőmódot kívánó/megengedő kontextusok egy része kijelentő (esetleg

⁹ „Akárcsak a felszólító módjel esetében, leggyorsabban itt [=a kijelentő mód határozott ragozásban] is az *s + j > ss* hasonulás következik be. Okát ugyanabban kereshetjük, mint amott: a felszólító módban már az ősmagyar korban létrejöttek *ss* alakok nem hasonulásból, hanem a *t +* módjel összeolvadásából: *lássá*, *bocsássá*. Ez a paradigmátikus jelentkező *ss* indukálhatta a felszólító, majd a kijelentő módban is először az *s + j*, majd az *sz* és *z* hasonulását is” (Abaffy 1992: 192).

¹⁰ A generatív nyelvészet alapvetően felszólítással csak a szintaxis szintjén számol, a morfológiában csak kötőmódot feltételez (vö. Farkas 1992). Felszólítás kifejezésére akkor válnak alkalmassá a kötőmódú alakok, ha egy fonológiailag üres imperatív operátor hatókörébe kerülnek, és egy ilyen operátor hatókörében az igének mindenképpen kötőmódúnak kell lennie (vö. Turi 2009, Varga 2011). A tagadószó felszólító kontextusbeli *ne* és kijelentő kontextusbeli *nem* változata is olyanformán vezethető le, hogy a *ne* nem más, mint a *nem* tagadószónak az imperatív operátor hatókörében megjelenő alakváltozata. (Ez természetesen egyirányú megfelelés, hiszen *ne* alakkal nem csak imperatív operátor hatókörében találkozhatunk.)

Ezzel a megközelítéssel megkerüljük azt a kérdést is, hogy egyrészt van-e magyar kötőmód, másrészt az valóban mellékmondati mód-e (minderről l. Pataki 1984, Molnár 1995, Tóth 2003, 2005, 2006): a morfológia szintjén ugyanis ezek mindenképpen kötőmódúak.

feltételes) módú ige használatát is lehetővé teszi, akkor egy ilyen változás (legalább) kétféle eredményre vezethet: (1) a kötőmódú alakot felváltja a kijelentő (esetleg feltételes módú) alak, (2) a kötőmódú alak megmarad, de „kiüresedik”. A legtöbb magyar nyelvváltozatban vélhetően az (1) folyamat játszódott le. Ha a (2) változással számolunk (legalábbis egyes nyelvváltozatokban, mint pl. a moldvai magyar vagy a Szeged környéki, ahol ez a jelenség hosszú múltra visszavezethető nyelvjárási sajátosságnak tűnik), akkor a kötőmód funkcionális kiüresedésének folyamányaként elkezdődhet a kötőmódú alakok átterjedése olyan kontextusokra is, ahol a kötőmód által hordozott modális-aspektuális jelentés nem értelmezhető (kijelentő igealakot váró kontextusokra). Továbbá így terjedhet át lassan pl. teljesítmény- és eredményigékről folyamatigékre is, vagy habituális kontextusokból prezentatívra stb. (ezekről részletesen l. alább), majd akár az általános ragozásra is.

Egy ilyen nyelvtörténeti változásnak akár csak a vázlatos feltérképezése is meghaladja nemcsak a jelen dolgozat, de talán a jelen (perspektívájú) nyelvtörténeti ismereteink kereteit is. Hipotézisem alátámasztására így az alábbiakban csak néhány olyan szempontot vetek fel, amely legalábbis megfontolandónak tűnik a jelenség értelmezési kísérletei során.

A szempontok listázása előtt azonban egy kitérőt kell tennünk. Kérdés ugyanis, hogy adható-e plauzibilis magyarázat arra, hogy mitől függhetett, hogy egy-egy nyelvváltozat az (1) vagy a (2) változást mutatja-e.¹¹ Anélkül, hogy a kérdésre kimerítő választ adhatnánk, elég talán arra az általános tendenciára hivatkozni, melynek értelmében egy adott nyelvjárásban élő szerkezetre konzerváló erővel hat a környező nyelvekben, nyelvjárásokban fellelhető hasonló konstrukció. A sok tekintetben legarchaikusabb magyar nyelvjárásnak tekintett moldvai magyar nyelvváltozatban is azt látjuk, hogy grammatikája éppen azokat a jellegzetességeit őrizte meg egy korábbi nyelvállapotnak, amire a környezeti nyelvként a mindennapos kontaktusokban jelen lévő román nyelvben is van párhuzam. Vélhetően az, hogy a „suksükölés” történeti gócpontja éppen a (székely és) csángó nyelvjáróterület,¹² összefügg a román nyelvi hatással. A román (és a balkáni Sprachbundhoz tartozó görög, bolgár, albán) a kötőmódot a többi újlatin nyelvénél szélesebb körben használja (és főmondatban is). A két legkeletibb nyelvjá-

¹¹ Ez a megközelítés azt is implikálja, hogy ezek a folyamatok a nyelvterület egészén lejátszódtak, csak bizonyos esetekben az (1), másban a (2) alatt említett eredményre vezettek. Ennek folyamánya, hogy pl. az olyan nyelvváltozatokban, mint a Kiss Jenő által leírt mihályi nyelvjárás, ahol a suksükölés csak a 20. század közepétől jelenik meg (vö. Kiss 1990: 40), valamiféle „másodlagos suksüköléssel” kell számolnunk, vagyis itt nem a (2) folyamat direkt eredményét látjuk, hanem egy későbbi, egyéb nyelvváltozatokból átterjedt jelenséget.

¹² Vö. Steuer 1888: 19, Rubinyi 1901, 1902, Csűry 1932, Melich 1914.

rásterületről (a székelyből és a moldvai magyarból) adathozható tükörfordításokra személetes például az alábbi (17) mondat, melynek román megfelelőjét (18) alatt láthatjuk:

(17) *Ólt egy éen meghaljak.* (Rubinyi 1902: 5)

(18) *Era să mor într-o noapte.*
vlt konj.part meghal_{1SG}konj egyik éjjel
'Majdnem meghaltam egyik éjjel.'

(19) a) *El kell menjek. Kell induljak.*

b) *El lehet menjen.*

c) *Nem szabad aludjanak.*

A (19)-beli példákat, amelyek szintén a keleti magyar nyelvjárasterületekről adathozható elsősorban, É. Kiss (2009) a balkáni redukált kötómódú mellékmondat megfelelőjeként elemzi, és a Balkánról nyugatra terjedő Sprachbundjelenségnek tartja.

5. Szempontok egy új perspektívához

Az idő, mód, modalitás és aspektus jelölésének teljes rendszerét (és történeti alakulását) kellene felvázolnunk ahhoz, hogy a kötómód rendszerbeli helyét és szemantikáját körvonalazhassuk. Ez azért is lehetetlen, mert nem világos, mit kell érteni az idő, mód, modalitás és aspektus egymástól nem független fogalmain sem úgy általában, sem partikulárisan a magyarra (vagy akár a moldvai magyar nyelvjárásra) vonatkoztatva. Ha például az idő kategóriáját önmagába nézzük, azt látjuk, hogy a nyelvek nagy része vagy múlt–jelen–jövő, vagy legalább jelen–nem-jelen, illetve múlt–nem-múlt kategóriákat különböztet meg. Ezek közül talán a jövő idő kategóriája a legproblematisabb, noha a jelenről és a múlttól is állították már, hogy nem időkategória (tense).¹³ A jövő idő, a kötő- és feltételes mód, az eredmény- és teljesítményigék által hordozott szituációs aspektus, valamint például a habituális konstrukciókban megmutatkozó nézőponti aspektus egyik közös jellegzetessége, hogy mind az „irrealis” fogalomkörébe vonhatók. Az irreális (irrealis) annak kifejeződése, hogy a releváns konceptuális helyzet/esemény (situation) nem aktualizáltként (unactualized) konstruált. A

¹³ Például Brisard 2002 az angol jelen idő kapcsán egy alapvetően episztemikus (modális) megközelítést vet fel az időként (tense) való kezelés ellenében, É. Kiss (2005) pedig a magyarról állítja, hogy az történetileg nem igeidőt, hanem aspektust jelölt morfológiailag. (Ezzel szemben Cowper–Hall 2008 elemzésében a magyar múlt idő ugyanúgy idő-, és nem aspektusjelölő, ahogy az angol, csak az angollal szemben nem tartalmaz deixis jegyet, vagyis a mondat időbeli lehorgonyozása a mondatégsz dolga, vagy ennek hiányában a beszédidő függvénye.)

nem aktualizált helyzet/esemény egyaránt lehet jövő idejű esemény, lehetőséget, vágyat, szükségességet, kérést, feltételt, intenciót kifejező szerkezet, tagadás, kérdés stb. Ugyanakkor az *irreális* sem nem egy univerzális konceptuális kategória, sem nem egy specifikus formai kategória, sőt tipológiailag sem tekinthető binárisnak (vö. Cristofaro 2004; ellenkező álláspontra l. Elliott 2000: *realis/irrealis* mint morfoszintaktikailag jelölt grammatikai kategória). A *reális/irreális* fogalma mint nyelven kívüli, filozófiai probléma lehet persze jól definiálható, de a *reális/irreális* grammatikai megkülönböztetése mint nyelvészeti probléma máris több kérdést vet fel. Tény, hogy a nyelvek különbséget tesznek reális és irreális események/eseményszerűségek grammatikai megformálása tekintetében, de tipológiailag valójában nincs egyetlen olyan grammatikai kategória sem, amit egyöntetűen, minden nyelvben reálisként vagy irreálisként jelölnének, azaz téves az a feltevés, hogy a *reális/irreális* tartományát nyelvtipológiailag releváns (vagyis összevethető) módon lehetne megragadni. Magyarán ha például egy bizonyos morfémát, szerkezetet stb. egy adott nyelvben *irreálisként* címkézünk fel, ez semmilyen predikciós erővel nem bír az adott morféma, szerkezet stb. adott nyelvbeli szemantikai tartományának behatárolása tekintetében, sem arra vonatkozóan, hogy ezek hogy viszonyulnak más nyelvek azonosan címkézett morfémáihoz, szerkezeteihez stb. Másrészt a fent említettek közül vannak olyan kategóriák (például a habituális), amelynek esetében a *reális* vagy *irreális* tartományban való kezelés nem is annyira az esemény realitása (ezek ugyanis alapvetően reális eseményeket tartalmazó „szuperesemények”), hanem sokkal inkább azok aktualitása felől ragadható meg (a habituálisról l. még alább). Vagyis úgy tűnik, hogy a *reális/irreális* filozófiai és grammatikai fogalmi között nincs átjárás, talán még egy prototípus-elméletben fogant megközelítés számára sem. Ennek ellenére a szakirodalomban történetek ilyen típusú próbálkozások. De Haan (2012) például olyan kifejezési eszközöket sorol fel (reality status markers), mint az igemód (pl. a latin konjunktívusz, mely lehetséges, de még be nem következett eseményt jelöl, vagyis ilyen értelemben irreális, potenciális és nem aktualizált¹⁴), a modális toldalék (maung, nyulnyulan), a modális ige (angol *will*), a mondatkapcsolók (amele; pome), a diatézismarkerek (tsou), a nominális toldalékok (sakao), az alanyhoz járuló toldalékok (caddo; nias selatan; sursurunga) vagy a partikulák és adverbiumok (olasz *magari* ’talán’; mangseng *aro*) (de Haan 2012: 119). Plungian (2005: 138) egy alapvetően prototípus-elméleti megközelítéssel az alábbi négyosztatú tipológiát vázolja (l. 2. táblázat; vö. Chung–Timberlake [1985: 241], Mithun [1999: 179]):

¹⁴ A jövő idejű (tehát ugyanígy irreális, potenciális és nem aktualizált) események azonban a latinban is kijelentő módban állnak.

2. táblázat

<p>mindig <i>irreálisként</i> jelölt kontrafaktuális¹⁵ optatív és konjunktív intencionális és volicionális probabilitatív és duratív</p>	<p><i>irreálisként</i> ritkán jelölt indirekt evidenciális negatív kérdő imperatív és tiltó habituális és imperfektív múlt¹⁶ régmúlt</p>
<p>legtöbbször <i>irreálisként</i> jelölt jövő (elsősorban távoli és bizonytalan) prospektív feltételes és megengedő célkifejezés (purposive)</p>	<p><i>irreálisként</i> soha nem jelölt perfektív múlt közelmúlt vagy rezultatív progresszív jelen</p>

Hogy egy adott nyelvben (vagy annak egy adott nyelvéllapotában) milyen opciók vannak az *irreális* jelölésére, az tehát nem előrejelezhető, de ha a fenti táblázatot vesszük alapul, az igeidők közül valójában csak a jövő idő alkalmas erre. Kérdés persze, hogy létezik-e egyáltalán jövő idő a világ nyelveiben, vagyis az időrendszerben (tense system) van-e jövő jegy. Az ezzel foglalkozó szakirodalom ugyanis inkább valamiféle episztemikus modalitás körébe sorolja a jövőidejűséget kifejező konstrukciókat (vö. Hall 2001, Matthewson 2005, Kyriakaki 2006, Hayashi 2011). A múlttal és jelennel ellentétben a jövő események/állapotok inherensen nemfaktuálisak, így nem meglepő, hogy az ezekre való utalás nyelvi eszközei (esetleg az időjelentés mellett) modális jelentést is hordoznak. És valóban, az eddig formális szemantikai keretben vizsgált nyelvek estében a modalitáskomponens világosan kimutatható (vö. Tonhauser 2009).

Hayashi három olyan fő szempontot sorol fel (Hayashi 2011: 86), ami alapján egy adott nyelvben jövőidő-jelölő vagy modalitásjelölő grammatikai eszközökről beszélhetünk. Az első szempont, hogy a jövő idő jelölője nem fordulhat elő más időjelölővel kombinálva, míg egy modális elem és egy időjelölő kapcsolata nem tiltott. Ha a mai magyart nézzük, ott a jövő időt (szemben a múlttal) nem morfológiai eszközökkel fejezzük ki, és a jövő idő kifejezésére használt

¹⁵ Vö. Iatridou 2000.

¹⁶ A táblázat alapján sok kérdés fölmerül, az egyik legszembetűnőbb mindjárt az, hogy a múlt idő hogy lehet (ha ritkán is, de egyáltalán) az *irreális* kifejezője. Erre a válasz bizonyára abban keresendő, hogy nemcsak a *reális/irreális*, aktualizált/nem aktualizált fogalompárok, hanem a távolság/distanca fogalma is releváns lehet.

segédige bizonyos nyelvváltozatokban, például a moldvai magyarban kombinálódhat múltidő-jellel¹⁷ (vö. [20a, b]), s ez a létige jövő idejű alakjával (vö. [20c, d]):

- (20) a) *Öltözzél, ne ülj itt mezítelen! Felvett, s többet nem vett, s csak a szegényeket fogta segélni. S a diplomot többé nem csánta.*
b) *De vagy egy hetet elveszett, de ő **mondani fogta** a szomszédoknak, hogy elmejen, s misét fizet, hogy a jó Isten verje meg, s na.*
c) *Ha talált, hogy lát **lett lesz** beteg, akkor nem kellett elgyere. De, ha nem...*
d) *Primul sau al doilea ('első vagy a második'), nem tudom, **melyik [háború] lett lesz**, mert há ő is öreg volt.*

A második szempont értelmében a jövő idő (relatív vagy abszolút) jövőidő-referenciát fejez ki minden kontextusban, amiben megjelenik, míg egy modális elemnek nem feltétlenül van mindig szigorú értelemben vett jövőorientációja. A (21)-beli példa nem azt jelenti, hogy a könyvnek az asztalon léte a beszédidőt követő időintervallumban várható (az már most is ott van), hanem itt jelen idő helyett a jövő idő használata episztemikus modalitást fejez ki.¹⁸

(21) *Hol az a könyv? **Ott lesz** az asztalon.*

Végül a harmadik szempont arra vonatkozik, hogy a jövő idő tendenciaszerűen ugyanolyan eszközökkel (morfémákkal, szerkezetekkel) jut kifejezésre egy nyelvben, mint a többi idő, míg a modalitás jelölése a többi modalitásfajta jelölő eszközökhöz hasonlóan történik. A magyarban míg a múlt időt kötött morféma jelöli, a modalitást tipikusan lexikális elemek hordozzák, így a jövő jelölése ebben a tekintetben is az utóbbiakkal mutat rokonságot.

A fentiekből az látszik, hogy a jövő idő kifejezése a moldvai magyar nyelvváltozatban sokkal inkább modalitáskategóriaként működik, vagy aspektuális információt hordoz.

Másrésről a magyarban az idő és mód testes morfémával való morfológiai jelölése komplementáris disztribúciót mutat. A magyar igeidő relatív (vagyis

¹⁷ Ebben a nyelvváltozatban ma is alig van példa a sztenderdbeli analitikus jövő idő használatára (és az is diglossia eredménye lehet). A *fog* ilyen kontextusokban 'kezd', vagyis inchoatív jelentésben szerepel (jelen időben is, pl. *Ott a temetőnél mikor béteszik, húzni fogják a földet, a világ szertül el, s akkor egy megrikojtsa: „Jőjjenek az asztalvétsbe!”*). Ezt egyébként már Rubinyi és Csűry is jelzi (Rubinyi 1901: 114; Csűry 1932: 23).

¹⁸ Rubinyi (1901) a „határozatlan valószínűség módjának” nevezi az *elment lesz* 'talán elment, valószínűleg elment' típusú szerkezeteket, és mint a nyelvterület egészen páratlan csángó nyelvi sajátóságot említi (Rubinyi 1901: 113).

aspektusszerű) inkább, mint deiktikus,¹⁹ ezért a magyar a módmorfológiát használja a kontrafaktualitás kifejezésére: ennek eszköze a feltételes mód és a kötőmód, melyeknek disztribúciója a nyelvtörténet során igen változó képet mutat (vö. pl. Kántor 2011, aki a Jókai-kódex nyelvallapotát veti össze a mai magyarral). A kötőmód és a jövőidejűség összefüggése viszont változatlan képet mutat a nyelvtörténet során: „noha a kijelentő módú alárendelések nem mindig faktuálisan megtörtént/megtörténő cselekvésre/eseményre utalnak, a felszólító, kötő- és feltételes módú alárendelések kivétel nélkül mindig utóidejű (azaz jövőidejű) vagy irreális propozíciókra vonatkoznak” (Kenesei 1992: 679). A kötőmódú mellékmondat ideje szorosan összefügg a főmondat idejével, és ahhoz képest egyfajta jövőidejűséget fejez ki, attól függetlenül, hogy a beszédidőhöz képest egyébként mindhárom igeidőt ki tudja fejezni:

(22) *Este kiment a konyhába, hogy főzzön egy teát.*

(23) *Kimegy a konyhába, hogy főzzön egy teát.*

(24) *Ki fog menni a konyhába, hogy főzzön egy teát.* (Turi 2009: 29)

Míg Turi (2009) ebből azt konkludálja, hogy a kötőmód blokkolja az időjelet, vagyis nem kombinálódhat időjellel (ahogy a vele felcserélhető infinitívusz sem), É. Kiss (2009) a kötőmódjelet úgy értelmezi, mint ami valójában a függő-idő jeleként funkcionál (és a jelen- és múltidőjelhez hasonlóan nominatívusi esetet oszt az alanynak, szemben az infinitívusszal, aminek nem lehet nominatívusi alanya); azt fejezi ki, hogy az általa jelölt ige a főige idejével egyidejű (pl. *El kell hogy érvünk a vonatot.*) vagy hozzá képest jövő idejű eseményre utal.

A módjelekhez részben hasonló szerepe van a modalitást kifejező ható ige-képzőnek is. A nyelvatlaszok tanúsága szerint a *-hat/-het* alakokban általánosabb a suksükölés. Ez összefügghet azzal is, hogy ezek gyakoribb igealakok (vö. Sinkovics 2010: 175), de nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a ható ige-képző modalitás kifejezője. A *-hat/-het* lehetséges modalitástartalmai szerteágazóak: Kiefer (1981, 1985, 2005) (szubjektív vagy objektív) episztemikus, deontikus, buletikus, cirkumstanciális, diszpozíciós és disszociatív, Farkas 1992 szűk és tág episztemikus, Eszes (2005) pedig metafizikai modalitást jelöl meg. Ugyanakkor a tág episztemikus és a deontikus modalitás – ami a ható ige-képzőnek is vélhetően a legáltalánosabb funkciója – kompatibilis a konjunktívusszal (vö. Farkas 1992).

Említést kell még tennünk egy olyan ige-csoportról, ami szintén jövőidejűséget implikál. Az események (vagyis az eredmény-, illetve a teljesítményigéknek megfelelő eventualitástípusok) telikusak, ezért nem értelmezhetők jelen időben, a jövőben kell kiértékelni a nekik megfelelő mondatot. A „süksükölés” csángó adatait tekintve statisztikailag túlnyomó többségben olyan mondatokat találunk,

¹⁹ Érvékért I. Bartos 2006: 244–245.

amelyben a szituációs aspektust eredmény- vagy teljesítményigék fejezik ki. Ez lehetett az eredeti kontextusa a „suksükölésnek”, és csak a kötőmód funkcionális kiüresedésének folyamánként terjedhetett át folyamatigékre vagy állapotokra.

Végül a nézőponti aspektusok közül a habituálisra érdemes kitérni. Mint fentebb említettük, a habituális olyan „szupereseményre” vonatkozik, aminek egyes részeseményei ugyan reálisak és aktualizáltak, maga a „szuperesemény” azonban nem. Így nem meglepő, hogy a habituálisoknak néha ugyanazok a kifejezőeszközei, mint a nemaktualizált helyzeteknek/eseményeknek (vö. Chung – Timberlake 1985: 221, Elliott 2000, Cristofaro 2004 stb.). Mint azt már Hegedűs 2005 is megjegyzi „[a Magyar nyelvjárási olvasókönyv szövegeiben] azt találjuk, hogy a legtöbb helyen, ahol Balogh Lajos a suksükölés nagyobb fokú megjelenését regisztrálta, a suksük egy folyamat elbeszélésekor jött elő: tyúkültetés (Tiszacsege), kenyérsütés (Jászládány), kendermunka (Magyarbitte, Jánd, Gyimesfelsőlök...)” (Hegedűs 2005: 132), valamint „Elsősorban a nyelvterület keleti nyelvjárásaiban mutatkozik, hogy a munkafolyamatban szokásszerűen ismétlődő folyamat jelen időben történő elbeszélésekor a felszólító mód sajátosan jelenik meg: a kijelentő módú mondatok állítmánya felszólító módú lesz” (Hegedűs 2005: 132). Alább (25) és (26) példázza a jelenséget (Hegedűs 2005: 132):

(25) ***Bedagaszcuk, mékkél, és utána kivegyük, és lekvárt téggyük belül, és ojan köröket csinájjunk belülé...***

(26) ***Elővegyük az öcsötölöt, kimossuk és fölcsöröjjük fajfákra, a fajfákról pedig mēgvessük vetőfán, és akkor a szátvára felhúassuk.***

Feltételezésem szerint a prezentatív kontextusban megjelenő „suksükölés” a kötőmód funkcionális kiüresedésének folyamánya, és a habituális nézőponti aspektussal együtt járó kötőmódhasználat kiterjesztése.

6. Összegzés

A fentiekben a tágabb értelemben vett „suksükölés” jelenségének egy új megközelítési lehetőségét vetettem fel, ami az adott nyelvváltozat idő-, mód-, modalitás- és aspektusrendszerének perspektívájából értelmezi az *irreális* grammatikai kifejezőeszközeinek disztribúcióját egy adott nyelvállapotban, és ezek változásából próbálja levezetni az eredetileg kötőmódúnak tételezett vizsgált igealakok „kiüresedését”, modális funkcióvesztését, és az ennek folyamánként való analógiás terjedésüket. Ennek értelmében a „suksükölés” elsődleges (pl. a moldvai magyar nyelvváltozatban vagy a Szeged vidéki nyelvjárásban), és másodlagos (pl. a mihályi nyelvjárásban) formáiról beszélek. Abban, hogy a kötőmód feltételezett funkcionális kiüresedése éppen a paradigma 1. táblázatban

illusztaált pontjain konzerválta a kötőmódú alakot, az minden bizonnyal a ragozási rendszer analógiás hatásának tulajdonítható.

Irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET 1991. Az igemód- és igeidőrendszer. In: BENKŐ LORÁND (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 122–160.

E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igék személyragozása. In: BENKŐ LORÁND (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. II/1. kötet. Kései ómagyar kor. Morfematika. 184–238.

BALASSA JÓZSEF – SIMONYI ZSIGMOND 1895. *Tűzetes magyar nyelvtan történeti alapon*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

BALOGH LAJOS 1997. A magyar nyelvjárások és a suksükölés. *Magyar Nyelv* 93: 354–360.

BARTOS HUBA 2006. Conditions on conditional mood. *Acta Linguistica Hungarica* 53/3: 227–248.

BRISARD, FRANK 2002. The English present. In: BRISARD, FRANK (szerk.), *Grounding: The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Mouton de Gruyter, Berlin. 251–297.

BUDENZ JÓZSEF 1860. Székely beszéd. *Magyar Nyelvészet* 5: 345–363.

CHUNG, SANDRA – TIMBERLAKE, ALAN 1985. Tense, aspect and mood. In: SHOPEN, TIMOTHY (szerk.), *Language Typology and Syntactic Description*. Vol. 3. Cambridge University Press, Cambridge. 202–258.

COWPER, ELIZABETH – HALL, DANIEL CURRIE 2008. The Hungarian conditional: non-deictic counterfactuality. In: JONES, SUSIE (szerk.), *Proceedings of the 2008 annual conference of the Canadian Linguistic Association*. http://homes.chass.utoronto.ca/~cla-acl/actes2008/CLA2008_Cowper_Hall.pdf (2011. 07. 30.)

CRISTOFARO, S. 2004. Past Habituals and Irrealis. In: LANDER et al. (szerk.), *Irrealis i irreal'nost'*. Issledovanija po teorii grammatiki. Gnozis, Moskva. 256–272.

CSŰRY BÁLINT 1932. A moldvai csángó igealakok. *Magyar Nyelv* 28: 22–30, 148–154.

ELLIOTT, JENIFFER 2000. Realis and Irrealis: Forms and concepts of the grammaticalisation of reality. *Linguistic Typology* 4: 55–90.

ESZES BOLDIZSÁR 2005. Világidők és lehetőségek: új fejlemények a modális eseményszemantikában. In: SINKOVICS BALÁZS (szerk.), *LingDok4*. JATEPress, Szeged. 23–45.

FARKAS DONKA 1992. Mood Choice in Complement Clauses. In: KENESEI ISTVÁN – PLÉH CSABA (szerk.), *Approaches to Hungarian*. 4. JATE, Szeged. 207–224.

DE HAAN, FERDINAND 2012. Irrealis: fact or fiction? *Language Sciences* 34/2: 107–130

HALL, DANIEL CURRIE 2001. *The featural semantics of English modal verbs*. Kézirat. University of Toronto. [http://www.utm.utoronto.ca/\\$halldani/hall.generals.2001.pdf](http://www.utm.utoronto.ca/$halldani/hall.generals.2001.pdf) (2011. 08. 02.)

HAYASHI, MIDORI 2011. *The Structure of Multiple Tenses in Inuktitut*. PhD-thesis. Department of Linguistics, University of Toronto. http://semantic.sarchive.net/Archive/GE1YzI1Y/Hayashi_phdthesis_2011.pdf (2011. 08. 05.)

HEGEDŰS ATTILA 2005. A suksükölés nyelvjárási háttéréről és nyelvtudományi megítéléséről. In: *A változó nyelvjárás*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba. 129–134.

HORGER ANTAL 1931. *A magyar igeragozás története*. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged.

IATRIDOU, SABINE 2000. The grammatical ingredients of counterfactuality. *Linguistic Inquiry* 31: 231–270.

IMRE SAMU – KÁLMÁN BÉLA 1953. A szlovákiai nyelvátlaszgyűjtő út néhány nyelvészeti tanulsága I. *Magyar Nyelv* 49: 514–523.

KÁNTOR GERGELY 2011. *A feltételes mód és a felszólító mód használata a kései ómagyarban*. Kézirat. Nyelvtudományi Intézet, Budapest. http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz/043_kantor_felteteles_felszolito_piliscsaba_kezirat.pdf (2011. 08. 08.)

KENESEI ISTVÁN 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: KIEFER FERENC (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 529–713.

KIEFER FERENC 1981. What is possible in Hungarian? *Acta Linguistica Hungarica* 31: 147–185.

KIEFER FERENC 1985. A *-hat/-het* képző jelentéséhez. Az episztemikus *-hat/-het*. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 16. 131–153.

KIEFER FERENC 2005. *Lehetőség és szükségszerűség*. Tinta Kiadó, Budapest.

KISS JENŐ 1990. A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között. MNyTK. 190. sz. Budapest.

É. KISS KATALIN 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 101: 420–435.

É. KISS KATALIN 2009. El kell menni/el kell mennem/el kell, hogy menjek/el kell menjek/el kellem menni. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA (szerk.), *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE, Piliscsaba. 213–230.

KONTRA MIKLÓS (szerk.) 2003. Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest.

H. KOVÁCS MIHÁLY 1920/2008. Nyelvjárás. In: TÓTH FERENC (főszerk.), *Makó monográfiája 3. Makó néprajza*. Bába Kiadó, Makó. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako_monografia_sorozat/pages/monografia_3/009_nyelvjaras.htm (2011. 05. 21.)

KOVALOVSKY MIKLÓS 1953. Egy új nyelvi járvány. *Magyar Nyelvőr* 77: 223–227.

KRIZA JÁNOS 1863. Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény. Stein János, Kolozsvár.

KYRIAKAKI, MARIA 2006. *The geometry of tense, mood and aspect in Greek*. M.A. thesis, University of Toronto. <http://utoronto.academia.edu/Maria>

Kyriakaki/Papers/188226/The_Geometry_of_Tense_Mood_and_Aspect_In_Greek (2011. 08. 19.)

MÁRTON GYULA 1974. Igetövek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban. Kriterion, Bukarest.

MATTHEWSON, LISA 2005. *Temporal semantics in a superficially tenseless language*. Kézirat. University of British Columbia. <http://faculty.arts.ubc.ca/lmatthewson/pdf/tense.pdf> (2011. 07. 30.)

MELICH JÁNOS 1914. *A magyar tárgyas igeragozás*. MNyTK. 14. sz.

MNyA. = DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU (szerk.) 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

MITHUN, MARIANNE 1999. *The Languages of Native North America*. Cambridge University Press. Cambridge.

MOLNÁR ILONA 1995. Az alárendelt mondatbeli felszólító módról. A magyar kötőmód kérdéséhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 94: 5–43.

PATAKI PÁL 1984. A francia subjunctif és a magyar kötőmód. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 15: 207–218.

PLUNGIAN, VLADIMIR 2005. Irrealis and modality in Russian and in typological perspective. In: HANSEN, BJÖRN – KARLIK, PETR (szerk.), *Modality in Slavonic languages: new perspectives*. Sagner Verlag, München. 135–146.

RUBINYI MÓZES 1901. Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához. *Magyar Nyelvőr* 30: 109–116.

RUBINYI MÓZES 1902. Újabb adalékok a csángók nyelvjárásához. *Magyar Nyelvőr* 31: 1–7.

SINKOVICS BALÁZS 2010. Felszólító móddal egyező kijelentő módú igealakok a magyar nyelvjárásokban. In: NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS (szerk.), *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 169–177.

SINKOVICS BALÁZS 2011. *Nyelvi változók, nyelvi változások és normatív szabályozás*. Doktori értekezés. Szegedi Egyetem, Szeged.

STEUER JÁNOS 1888. *A székely nyelv hangjai*. Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, Budapest.

SZILÁGYI N. SÁNDOR 2011. Szinkrónia és diakrónia – de miről is beszélünk? In: KÁDÁR EDIT – SZILÁGYI N. SÁNDOR (szerk.), *Szinkronikus nyelvéírás és diakrónia*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 9–30.

TONHAUSER, JUDITH 2009. The Paraguayan Guaraní future marker *-ta*: Formal semantics and cross-linguistic comparison. In: RATHERT, MONIKA – MUSAN, RENATE (szerk.), *Tense Across Language*. Niemeyer, Tübingen. 207–232.

TÓTH ENIKŐ 2003. A magyar kötőmódról. *Magyar Nyelvjárások* 41: 617–626.

TÓTH ENIKŐ 2005. Az alárendelt mellékmondatbeli kötő-, ill. felszólító módról. In: SINKOVICS BALÁZS (szerk.), *LingDok4*. JATEPress, Szeged. 175–193.

TÓTH ENIKŐ 2006. Az alárendelt mellékmondatbeli módválasztásról. In: SINKOVICS BALÁZS (szerk.), *LingDok5*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. 181–200.

TURI GERGŐ 2009. Kötőmód a mai magyar nyelvben. *Argumentum* 1: 3–42.

VARGA DIÁNA 2011. A felszólító mondatok szerkezete. *Magyar Nyelv* 107/1: 60–72. http://www.c3.hu/~magyarnyelv/11-1/vargad_111.pdf (2011. 08. 20.)

NÉMETH MIKLÓS

Szegedi Tudományegyetem, Szeged
nicola@hung.u-szeged.hu

Adalékok *gányó* szavunk történetéhez

Abstract

On the history of the word *gányó* 'loafer'

In the present paper, I am going to attempt to prove that the word *gányó* 'loafer' originates from the Szeged dialect. I am going to present early data, uncover different semantic layers and the relationships between these. Data on its geolinguistic expansion will also be shown. Using the example of this lexeme in question that never actually penetrated the vernacular, I am going to uncover the factors determining the development of its pejorative meaning and will also present a hypothesis about its etymology.

Keywords: *gányó*, geolinguistic and social expansion, pejorative meaning, etymology

1. Bevezetés

A *digó* szó kölcsönzésének nyelvföldrajzi hátterét és terjedésének szocio-lingvisztikai meghatározó tényezőit kíséreltem meg felderíteni egy korábbi munkámban (Németh 2010). Azt kívántam bizonyítani, hogy a jövevényszó átvételének színhelye Szeged városa volt, és hogy az olasz forrásnyelvből a szegedi városi népnyelvbe került szó terjesztői az 1879-es szegedi Nagyárvíz utáni újjáépítésre érkező észak-itáliai, a Pó-síkságon lakó kubikosok voltak. (Ezt a nézetet Bálint Sándor is megfogalmazta a SzegSz.-ban.) A velük együtt dolgozó dél-alföldi kubikosok vitték magukkal az árvízi újjáépítési munkák lezárultával a szót a Duna–Tisza közére, Békés megyébe. Az ÚMTsz. és más tájnyelvi munkák adatanyaga meggyőzően bizonyítja, hogy a *digó* koncentrikus körökben terjedt Szegedről kiindulva a magyar nyelvterületen. Írásomban a szó stilisztikai értékének változását is tárgyaltam. Álláspontom szerint az eredetileg semleges hangulatú szó pejorációját közvetve az első világháborús (osztrák)–magyar csapatok olaszokkal való szembenállásának köszönhetjük. Az olaszok, akik Szegeden még szakértő segítőként jelennek meg, az itáliai hadszíntéren a gyűlölt és rettegett háborús ellenséget jelenítik meg a magyar frontkatonák számára. Így bő három évtized alatt a magyaroknak az olaszokkal szembeni attitűdjei változtak

meg, lényegében ez „tolta” a szó hangulatát a negatív tartományba. A *digó* szó más jelentései pedig mind-mind másodlagosak az eredeti ’olasz’ jelentéshez viszonyítva.

A SzegSz. egy másik érdekes sorsú szóval is megismerteti az olvasót: ez a *gányó*. A *gányó* ma sem közkeletű eleme nyelvünknek, gyakorisága lényegesen kisebb, mint a *digó*-é. A Magyar Nemzeti Szövegtárban keresve a szóra összesen 14 találatot kaptam, gyakorisága pedig 0.07 előfordulás milliő szavanként. Ezt a szerény használati gyakoriságot is árnyalja, hogy egy Justh Zsigmond regény címében is előfordul – *Gányó Julcsa* –, ennek hatására gyakorisága megnőtt. A megoszlásvizsgálat azt mutatja, hogy elsősorban a mai államhatárokon belül ismert, hiszen a 14 előfordulásból 12 ide köthető. A *gányó* szó tehát bizvást tekinthető ritka használatú, nem köznyelvi elemnek – szemben a *digó*-val. Ha azonban adatolható jelentéseit vizsgáljuk, kiderül, hogy nem túl gyakori volta ellenére jelentései meglehetősen szerteágazóak.

2. Jelentésrétegei

Első, legismertebb jelentése ’dohánykertész’ – ebben a jelentésben adatolja az enciklopédikus szakirodalmi munkák közül a SzegSz. (*gányó* a.) és a MNéprLex. (*dohánykertész* a.: „Az új dohányosréteget *kertésznek*, *gányónak*, *kukásnak*, *dohányosnak* nevezték.”). A MNéprLex. ugyanakkor kissé ellentmondásos képet mutat a szó eredeti jelentéséről, hiszen ezt is olvashatjuk benne (*gányó* a.): „A *gányó* szó eredete ismeretlen, de eredeti jelentése: szegény, semmirekellő. E jelentése következtében alkalmazhatták a kertészek helyi elnevezéseként.”

A TESz. (*gányó* a.) első jelentésként Nátly József 1825-ös adatára támaszkodva ’dohánykertész’ jelentését ismerteti. Ugyanez a (fő) jelentés kimutatható Ballagi (1868) szótárában. Első szépirodalmi előfordulásaiban ismét csak a ’dohánykertész’ jelentésben találkozunk vele, így fordul elő Petőfi prózai műveiben összesen hétszer – (PetSz. 2: 11. *gányó* a.)

A szónak időrendben másodikként fölbukkanó jelentése ’majoros, Meier’ – ez elsősorban Bugátnak köszönhető (1843), de azután Ballagi (1868, *gányó* a.) szótárában is fölbukkan.

A harmadikként fölbukkanó jelentésre ezt találjuk a TESz.-ben: ’faragatlan személy, ungehobelte Person’. A Vasárnapi Újság (1854–1860) ’nincstelen tanyasi’ értelemben használja: „*magunkfajta gányó (nincstelen tanyasi) ember nem süthet mindig malacgot vagy fácánt mint Pesten, hanem gányópecsenyét (sütni való tököst) – mint a puszták, majorok nincstelenjei.*” Ebben a jelentésben használja Jókai Mór is (1893) A háromszínű kandúr című írásában: „*S aki még*

tíz forintot sem tud letenni a haza oltárára, az már nem polgár, csak gányó, annak a malom alatt az országgyűlése.”

A negyedik jelentésre Szabó (2008: 231) börtönszlengből gyűjtött adata áll rendelkezésünkre: *gányó*: ’szedett-vedett’. A szónak ez a használata már melléknévi értékű, és az eredeti jelentéstől igen messzire távolodott. Ebben minden bizonnyal szerepet játszik a szleng *gányol* ’összetákol, fabrikál’ igével való hangzásbeli összecsengése is. E jelentés kialakulását tehát akár a népetimológias változások körébe is utalhatjuk. A szó korai előfordulásait táblázatban érdemes áttekinteni.

1. táblázat

A *gányó* szó korai előfordulásai

Évszám	Szerző/gyűjtő	Jelentés	Nyelvföldrajz
1825	Nátly József szótári cédula	’dohány-termesztő kertész’	„Szegedi szó.”
1838	Magyar Tájsszótár	’dohány-termesztő kertész’	„Szegedi szó. Kecskemét körül is divatos.” (Csapó Dániel)
1843	Bugát Pál	’majoros, Meier’	–
1847, 1849	Petőfi Sándor	’dohánykertész’	–
1854–1861	Vasárnapi Újság	„nincstelen tanyasi ember”	–
1868	Ballagi Mór Teljes szótára	1. ’vén asszony, banya’ 2. ’dohánykertész’ 3. ’majoros’	–
1873	Ferenczi János	„a parasztnak gúnyneve” ¹	alföldi
1877	Bánóczi József	’ostoba, a legsültebb paraszt’	Tolna megye
1878	Szirmai Lajos	„Bugris, gányó: paraszt”	A(z Szeged) alsó városiakra mondják
1893	Jókai Mór	’nem polgár’	Kecskemét

A szó családjának legaprólékosabb ismertetését a SzegSz. kínálja. Nátly József 1825-ös adatára hivatkozva (*gányó* a.) így adja meg. ’dohánytermesztő kertész.’ Ugyanakkor második, már kihalt jelentésként az alábbi írja Csaplár Benedek kéziratos tájsszógyűjteményére hivatkozva: „a pórok közönséges

¹ Ugyanebben a gyűjtésben (425) a *tahó* szóra ezt találjuk: „*Tahó: buta gányó.*”

elnevezése a világosodottabbnak látszók által.” A szótár (496–497) további, *gányó* előtagot tartalmazó összetett szavakat is adatom: *gányóasszony*, *gányófalu*, *gányó lány*, *gányólegény*, és Tápéról adatom a *dohánygányó* szót is ’dohánykertész’ jelentésben.

3. Nyelvföldrajzi elterjedtsége

A szó ’dohánykertész’ jelentésében minden bizonnyal alföldi tájszó, amelyre elsősorban az Alföld déli részéről vannak tájnyelvi adataink. Első előfordulása a Nátly-féle cédulán Szeged városához köti, de ugyanígy szegedi adat Szirmai Lajosé 1878-ból. A SzegSz. adatai biztosan jelzik, hogy a *gányó* ’dohánykertész’ jelentésű szavunk egyik biztos nyelvföldrajzi gócpontja a szegedi nagytáj, és hogy a szó Bálint Sándor gyűjtőmunkálatai idején ismert volt Tápén éppúgy, mint Szeged-Alsóvároson. A településtörténeti és néprajzi munkák azt is bizonyítják, hogy a Temesköznek török utáni, 18. század végi újratelepítése során a szegedi nagytájról népesítették be a dohánytermelő falvakat (ilyen volt például Nagyikinda, Törökkanizsa, Töröktopolya), és e falvak új lakói vitték magukkal a dohánytermesztők *gányó* elnevezését. A szó korai tájnyelvi adataiban alföldi tájszóként jelenik meg több közlésben, illetőleg Szeged mellett a közeli Szentestől is van rá adatunk (Benkóczy 1908).

A szó másik jelentésében föltűnik a Duna túlsó partján, az Alfölddel érintkező Tolna megyében is – Bánóczi (1877: 523) –: „*Gányó*: ostoba, a legsültebb paraszt.” Mindazonáltal ezen a tájon nincs adat a ’dohánykertész’ jelentésre, másfelől a Tolna megyei előfordulás még nem zárja ki azt, hogy a lexéma kiindulási góca a szegedi tájnyelv. Éppen ezért nem érzem egészen pontosnak a TESz. minősítését (*gányó* a.): „Alföldi és dunántúli nyelvjárási szó.” Ha pedig végül megnézzük, hogy az ÚMTsz. mely településekről adatom a szót ’dohánykertész’ jelentésben (*gányó* a.), ezeket a településeket találjuk: Szentest, Szeged, Magyarkanizsa, Gyula, Békés. Közülük a legtávolabbi is alig több mint 100 kilométerre fekszik Szegedtől, tehát feltételezhetjük, hogy a szó a szegedi tájnyelvből kezdett terjedni.

4. Etimológiai problémák

A szó eredete a TESz. (*gányó* a.) szerint ismeretlen. A szócikk tévesnek nevezi a személynévből való származtatást éppúgy, mint a német, szlovák (és a szlovák szónak latinból való) eredeztetését. Melich (1897: 17) Szarvas Gábor anyagait közzétéve a *gányó* mellett a német *gauner* szót találta, ám ő inkább a végső latin *ganeo* ~ *ganea*-val veti össze.

A *gányó* etimológiájával foglalkozik egy nem nyelvész szerző is, akinek ötletét jelenleg még nem bizonyíthatjuk, de nem is zárhatjuk ki a lehetőségek közül. Kakuk (1997: 73) cigány nyelvi eredetűnek tartja a *gányó*-t: „*gányó* ’nem cigány’. A TESz. szerint ismeretlen eredetű. – A cigány *gavuno* ’falusi’. Eredetileg a faluba költözött cigányt nevezhették így, de vizsgálandó a cigányoknak a dohánytermesztésében játszott szerepe is.” (vö. Kakuk 1993: 199). A cigány szó eredete kapcsán megállapítja, hogy a *gavuno* abszolút töve a *gav* ~ *gap* ’falu’. Fontos, amit a *gavuno* ’falusi’ cigányoknak a közösségen belüli megítéléséről mond (61): „Az asszimiláltabbaknak nincs sok becsületük a kevésbé asszimiláltak előtt, ezért gyakran hangozhatott el a védekezés: *Nem vagyok falusi, nincsen ház.*” Ez az adat azt mutatja, hogy létezett olyan nyelvhasználói közösség Magyarországon, amelyben a ’falusi’ jelentésű szó pejoratív volt. Ha föltételezzük, hogy Kakuknak igaza van, akkor magyarázatot kell adnunk a *gavuno* > *gányó* változásra is, hiszen ő munkájában levezetést nem közöl, csak a hangalaki egybecsengésre utal.

A változás történhetett így: *gavuno* > *gavno* > *gávno* > *gávnó* > *gányó*. Első lépésként feltételezhető a második nyílt szótag záródása, majd az első szótagban található rövid illabiális *a* megnyúlása *á*-vá (ez lehet pótlónyúlás és a hangsúlyos helyzet következménye is). Ezután a hangzóközi *-vn-* hangkapcsolatot *ny*-váltotta fel (l. nyj.: *hínya*, *hínyi* = *hívni*), majd a szóvégi *o*-nak a magyar fonetika szabályai szerint kötelező megnyúlása *ó*-vá. A rekonstruált változások teljes egészében hipotétikusak, hiszen a változási sor egyes állomásaira nincsenek nyelvi adataink. Az sem biztos, hogy a változások üteme a felvázoltaknak megfelelő volt. Az általam kínált szóalak-változási modell inkább csak azt jelzi, hogy el lehet jutni a feltételezett kiinduló szóalaktól a *gányó*-ig anélkül, hogy ritka, nehezen indokolható hangváltozásokat kellene feltételeznünk.

Ha pedig a fentieket mérlegelve hipotétikusan elfogadjuk a szó cigány eredeztetését, sok mindenre magyarázatot kaphatunk a szóhoz fűződő tájnyelvi és köznyelvi attitűdök tekintetében.

5. A szóhoz kapcsolódó attitűdök, a szóhangulat és a társadalmi terjedés kérdései

Érdeemes megfontolni, kik is voltak a *gányók*, milyen anyagi helyzetben és társadalmi státuszban éltek? A MNéprLex. (*dohánykertész* a.) így ír róluk: „A megszűnt dohánykertész-réteg helyébe a dohánytermelők új csoportja lépett, az uradalmi feles kertészek. Nem cselédbéért, hanem csekély konvencióért és a dohánytermés feléért dolgoztak. Nem voltak folytonos szolgálatra kötelezve, kisbérleti jellegű dohányos munkájuk mellett más szolgálatokat is elvállalhattak.”

A *gányó* szó jelentéstartalmának megítélése nyilvánvalóan nem függetleníthető a dohánykertészek társadalmi csoportjának megítélésétől. Erre nézve vannak ada-

taink. A MNéprLex. (*gányónóta, kukásdal* a.) így ír: „A gányónóták száma kevés, holott a dohánykertészek dalkincse gazdag.” Majd idézi Kodály Zoltánt: „Az „alföldi módos gazdák ... megvetéssel néztek a gányó nótára.”

Van egy másik értékes adatunk is a gányók társadalmi presztízsével kapcsolatban, egy interjú, amelyet Szarka István (1999) költővel készítettek. Ebben gányó őseiről beszél: „A gányók dohánymunkások, mivel közvetlen kapcsolatban vannak a droggal, általában kicsik, sárgás a bőrük, nagy, csillogó szemek vannak, hirtelen mozdulatok jellemzik őket.”

A korábban bemutatott idézetek bizonyítják, hogy a *gányó* szóval (eredetileg) jelölt népréteghez általánosságban negatív képzeteket társítottak az alföldi nyelvhasználók: a falun kívüli, tanyasi lakóhelyet, a tulajdon nélkülséget – hiszen (feles)bérlők voltak –, a hétköznapi szegénységet a lakás- és táplálkozás körülményeiben, a piszkos és egészségtelen munkát és végül a falusi normától eltérő munkaformát és szokásokat.

Amikor a szó fölbukkan az első tájnyelvi adatközlésekben a 19. század második felétől, a gyűjtők szintén értékes adatokat szolgáltatnak becsmérő, pejoratív jellegéről.

1. Bánóczi József (1877: 523) Tolna megyei tájszógyűjtésében így bukkan föl: „*Gányó*: ostoba, a legsültebb paraszt.”

2. Szirmai Lajos (1878: 380) szegedi tájszógyűjtésében ezt olvashatjuk: „*bugris, gányó*: paraszt (az alsó városiakra mondják).”

3. Ferenczi János (1897: 480) alföldi gúnyneveket magába foglaló adatközlésében is fölbukkan a *Gányó*.

4. Benkóczy Emil szentesi tájszógyűjtésében (1908: 473) a ’részeges’ jelentésmozzanat árnyalja a képet: „*gányó*: dohánykertész (ganeo = részegember;- ha jól indult a «plánta», sohasem józan, nagyokat iszik a finánc bőrére.”

5. Szinkovics Jenő (1913: 184) így ír Bács–Adorján község lakóiról: „csúfnevük *gányó*, mert közülük régebben nagyon sokan dohánytermeléssel foglalkoztak.”

6. Benkő Lászlónak (1982: 55) köszönhetően tudjuk, hogy Móra Ferenc, a szegedi tájnyelv ismerője is pejoratív értékben használta a szót: *gányó*: „...*azt se bírná mögemelni az olyan ötödik dűlőbeli gányó, mint kend.*” Vál.235.

7. Szintén szépirodalmi példa, beszélő névként tűnik fel a *Gányó* név Tersánszky Józsi Jenőnek A vízbefúlt csizmája című darabjában – 1925-ben jelent meg a Nyugat 19. számában –, olyan nevek társaságában, mint *Lidi, Köcsögi és Bürkés*.

8. Nem szerették a *gányó* elnevezést maguk a névviselők, a dohánykertészek sem – hiszen nyilvánvalóan gúnyosnak tartották. Erre utal Bálint Sándor a SzegSz.-ban (*gányó* a.): „A Temesközbe kivándorolt szegedi népnek a dohány-

termelés volt a fő foglalkozása, a *gányó* nevet azonban nem szerette, jobban örült, ha kertésznek hívták.”

A fenti felsorolásból is kitetszik, hogy a szó a tájnyelvben sem minősülhetett semleges hangulatúnak, és hogy a becsmérlő jelleg, a pejoratív érték már az első tájnyelvi adatközlésekben tettenérhető. Hogy ennek mi lehetett az oka, azt ma még nem lehet teljes bizonyossággal eldönteni.

A majdani magyarázatban több tényezőt is érdemes lesz számba venni. A nyelven kívüli tényezők közül mindenképpen említést érdemel a dohánytermesztő réteg negatív társadalmi megítélése, melyet igyekeztem a fentiekben bizonyítani. Szintén a nyelven kívüli értékítéletek közé tartozik, hogy a magyarban a cigány eredetű átvételek gyakran csak a köznyelv alatti változatokban vernek gyökeret, és rendszerint negatív kicsengésűek – a nyelvi érintkezésben részt vevő rétegek társadalmi hovatartozása és a többségi társadalomnak a cigánysággal és az általuk használt nyelvváltozatokkal kapcsolatos ítéletei miatt. Ha elfogadjuk a *gányó* cigány eredeztetését, akkor a szó pejoratív jellege és kevésbé dinamikus társadalmi és nyelvföldrajzi terjedése talán részben a fenti, nyelven kívüli tényezők számlájára írható.

A nyelvi okok közül fontos kiemelni, hogy a pejoratív hangulat forrása lehet a lexémának a (minden bizonnyal más eredetű) *gányol* igével való összecsengése, amely a nyelvhasználókra minden bizonnyal hatást gyakorolt: a *gányó* a tőle etimológiailag független *gányol* hatására vehetett fel olyan jelentést, hogy ’szedett-vedett’, tehát valamiféle népetimológias folyamat játszódott le, melynek során a nyelvhasználó közösség átértékelte a szó etimológiai-jelentéstani pozícióját a lexikai rendszerben. A jelentésváltozást nagy mértékben elősegíthette az a körülmény, hogy a dohánykertész réteg eltűnt az Alföld társadalmából, így a szó eredeti fogalmi jelentése feledésbe merült a társadalom többsége számára. A ritka, különös hangalak is szerepet játszhatott már akár a kezdetektől a negatív tendenciákban, hiszen a *gány*- szókezdet (csak a *gányol*-ban van) és a *-nyó* szóvégződés (*anyó*, *hernyó*, *genyó*) sem gyakori.

6. Összefoglalás

Előadásomban bizonyítani igyekeztem, hogy *gányó* szavunk a szegedi tájnyelvből kiindulva terjedt el a magyar nyelvterület egy részén. Megkíséreltem egy lehetséges etimológiával is előállni, melyet bizonyítani egyelőre nem lehet. Felvázoltam a szó különböző jelentésrétegeit, a szóhangulat jellemzőit és meghatározó tényezőit is – egyúttal egy lehetséges magyarázatot kínáltam a szó lassú és kevésbé erőteljes nyelvföldrajzi és társadalmi terjedésére. További kutatások szükségesek annak a kérdéskörnek a tisztázására, hogy a dohánytermesztők és a cigányság között milyen szociális kapcsolat (esetleg átfedés) lehetett a szegedi nagytájon, milyenek lehettek a szókölcsonzás társadalmi háttérfeltételei, és

hogyan a későbbiekben innen kirajzott földműveseket miért éppen a cigány eredetű 'falusi' jelentésű szóval nevezték meg a Temesközbe való betelepedésük után.

Irodalom

BALLAGI MÓR 1868. *A magyar nyelv teljes szótára*. Franklin Társulat, Budapest.

BÁNÓCZI JÓZSEF 1877. Tájszók. *Magyar Nyelvőr* 6: 523–524.

BENKÓCZY EMIL 1908. Népnyelvi hagyományok – Tájszók és szólások. *Magyar Nyelvőr* 37: 473–474.

BENKŐ LÁSZLÓ 1982. Röpszótár Móra Ferenc műveiből. *Magyar Nyelvőr* 106: 51–64.

BUGÁT PÁL 1843. Természettudományi szóhalmaz. Buda.

FERENCZI JÁNOS 1873. Alföldi tájszók. *Magyar Nyelvőr* 7: 424.

JÓKAI MÓR 1893. A háromszínű kandúr. <http://mek.oszk.hu/00600> (2011. 06. 29.)

KAKUK MÁTYÁS 1993. A magyar nyelv cigány jövevényszavaiból. *Magyar Nyelv* 89: 196–204.

KAKUK MÁTYÁS 1997. *Cigány közvetítésű jövevényszavak a magyar nyelvben*. MTA Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Testülete, Szolnok.

NÉMETH MIKLÓS 2010. *Digó szavunk és az 1879-es szegedi nagyárvíz*. In: NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS (szerk.), *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 129–138.

MNéprLex. = ORTUTAY GYULA (szerk.), *Magyar Néprajzi Lexikon* 1977–1982.

MNSz. = Magyar Nemzeti Szövegtár. <http://mnsz.nytud.hu>. (2011. 06. 29.)

PetSz. = J. Soltész katalin – Szabó Dénes – Wacha Imre (szerk.), *Petőfi szótár* 1973–1987.

SZABÓ EDINA 2008. *A magyar börtönszleng szótára*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

SZARKA ISTVÁN 1999. Interjú.

<http://www.derimuz.hu/letolt/szuromi/szarka>. (2011. 06. 30.)

SZARVAS GÁBOR 1897. Német jövevényyszók. (hagyatékából közléteszi: Melich János). *Magyar Nyelvőr* 26: 16–19.

SzegSz. = BÁLINT SÁNDOR (szerk.), *Szegedi szótár* I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1957.

SZINKOVICS JENŐ 1913. Adalékok a dunatiszai nyelvjárás szókinchéhez Bács–Adorján községből. *Magyar Nyelv* 9: 183–187.

SZIRMAI LAJOS 1878. Tájssók. *Magyar Nyelvőr* 7: 380.

TESz. = BENKŐ LORÁND (főszerk.) *A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára*. 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967–1976.

TERSÁNSZKY JÓZSI JENŐ 1925. A vízbefült csizmája. *Nyugat* 1925. 19.

ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA (főszerk.) *Új Magyar tájsszótár*. 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979–2010.

Vasárnapi Újság 1854–1860. Idézi: <http://nepszotar.com>. (2011. 06. 29.)

POMOZI PÉTER

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

pomozi.peter@btk.elte.hu

A magyar múltidőrendszer térben és időben az evidencialitás tükrében*

Abstract

The old hungarian past-tense system in the mirror of the evidentiality – An areal-typological approach

For hundreds of years, many Hungarian grammarians have concerned themselves with the richness of the (old) past tense system of Hungarian, so from a formal as from a functional aspect. Despite of these researches there is still no definite explanation for the evolvement of this past tense system, its age and its (original) function. In this study I examine these open questions briefly, taking historical and areal typological facts, as well as the possibility of grammatical evidentiality into account. Since there is a strong structural parallelism between the past tense systems of Hungarian and the Volga-Kama languages, we must reckon with grammatical evidentiality, a typical feature in the area's languages, as a possible original function of the Hungarian forms.

Keywords: old Hungarian past-tense system, the Volga-Kama linguistic area (Sprachbund), evidentiality, linguistic typology, functional reconstruction.

A magyar múltidőrendszer (történeti) gazdagsága évszázadok óta grammatikusok sorát foglalkoztatja, alaki és funkcionális szempontból is. A szerteágazó kutatások ellenére máig sincs megnyugtató válasz múltidőrendszerünk korára, kialakulásának okaira és elsődleges (eredeti) funkciójára. Tanulmányomban ezeket a nyitott kérdéseket vizsgálom meg, történeti és areális tipológiai tények és a grammatikai evidencialitás lehetőségének figyelembevételével. Előljáróban le kell szögezni, a történeti-tipológiai vizsgálat elsősorban a múlt idejű alakok rendszerének keletkezéséhez nyújthat támpontokat, azaz főleg ősmagyar vonat-

*E tanulmány megírását segítette a „New aspects of Estonian and Hungarian language history and dialect studies” (HAS-EAS Project No 4) és az ELTE TÁMOP 4.2.1 „Kultúrák közötti párbeszéd” mobilitás támogatása. A szerző ezúton is köszönetét fejezi ki mindkét támogatásért. Külön köszönet illeti két szakmai lektoromat is, akik számos értékes tanáccsal szolgáltak több lényeges kérdés további pontosításához.

kozásban vezethet új eredményekre. A történeti folytatást, a grammatikai evidencialitás statisztikailag releváns ómagyar kori kutatását ugyanis szövegemlékeink jellege alig-alig teszi lehetővé: ezekben a legritkábban találkozunk bizonyíthatóan pontosan lejegyzett spontán élőnyelvi beszéddel. A múlt idejű igealakok funkcióinak bármilyen szempontú kutatását is tovább bonyolítják a korszak folyamán mélyülő nyelvjárási különbségek, ugyanakkor éppen ezek reménysugarat is jelenthetnek a további kutatáshoz. Ehhez azonban az eddigi eredmények összegző egybevetésére és a tér-idő-társadalmi nyelvhasználat dimenzióit ténylegesen egyesítő korpuszelemzésre lenne szükség.

1. Múlt idejű alakjaink szerkezete és leltára

E rövid tanulmányban régi nyelvtanaink múltidőrendszeréből csupán néhány jellemző példa említésére van mód. Az egyik Verseghy, aki kizárólag az élőnyelvben korábban teljesen aktív alakokat sorolja nyelvtanában: „Az igeragasztásban ötféle üdöt lehet jelenteni, úgymint a *jelenvalót*, mint *írok*, a *félmúltat*, mint *írek*, az *elmúltat* mint *irtam*, a *régenmúltat* mint *irtam volt*, a *jövendőt* mint *írni fogok*.”¹ (Verseghy 1821: 230 – kiemelések Verseghytől, P.P.). Megjegyzendő, hogy ekkor még rendkívül nagy nyelvjárási különbségek lehettek az egyes ritkább múlt idejű formák disztribúciójában, amit nemcsak a korabeli „élőnyelvi” korpuszok, hanem a későbbi vizsgálatok (pl. Kálmán 1975, Abaffy 1983) is megerősítenek. Révai mindössze tíz évvel korábban² négy múltat, s ezen belül három analitikus alakot említ: *praeteritum imperfectum*, *auxilium ditsér vala*, *praeteritum perfectum primum ditsére*, *praeteritum perfectum secundum ditsért*, *praeteritum plusquamperfectum auxilium ditsért vala* ill. *ditsért volt* (Révai 1806: 570–574). Révai művében ugyan a latin rendszerkénszer is érzékelhető, de ez főleg nem az *activum* alapformáit, sokkal inkább a *passivum* és az igeelvek alakjait befolyásolta. A magyar nyelv rendszere 1846-ban félmúlttal és összetett félmúlttal (*törék*, *állok vala*) számol, és megjegyzi, hogy „régí iratokban volt segédigével is tétetett össze, p. o. *ő sem akarja volt*”, továbbá múltat (*törtem*) és régmúltat (*törtem vala* és *törtem volt*) ír le (MNyR. 200–203). A 19. század közepére a leírásokból „elfogynak” az analitikus alakok: Ballagi Mór magyar mint idegen nyelv könyvében csak *halbvergangene Zeit alvám*, *vergangene Zeit aludtam* alakokat találunk (Ballagi 1854: 111), de még egy kolozsvári 1856-os nyelvtanban is ugyanez a helyzet: félmúlt idő *tudám*, múlt idő *tudtam* (Gyergyai 1856: 90). Ugyanakkor Vámszer Márta kalotaszegi

¹ A régi szerzők nyelvének jellegzetességeit érintetlenül hagytam, csupán a helyesírást egységesítettem a mai szabályok szerint.

² Verseghy Magyar grammatikájának első kiadása 1816-os, én azonban következetesen a bővített második kiadást szoktam használni.

gyűjtéseiben szigetszerűen még az 1960-as években is az analitikus múlt gazdag rendszere tárul elénk: *ír vala, írt volt, sőt íra vala* (Vámszer 1972: 140–146). Utóbbi alakot, mely feltűnően ritkább a többi változatnál,³ Klemm Antal kontaminációnak tekintette (Klemm 1928: 100–101). Fogarasi János nyelvtanában együttes múltként fordult elő (Fogarasi 1843: 248), egyébiránt azonban a Debreceni Grammatikát nem számítva ismeretlen nyelvtanainkban.

Bánhidi két nagyobb, múlt idejű igealakjainak funkcióit vizsgáló tanulmányában mind a hat (elvileg lehetséges) kombinációnak figyelmet szentelt. Rendszerében az összetett alakokat a főige múlt idejű formája alapján bontotta három alcsoportra: 1. *ír vala (volt)* típus, 2. *írt vala (volt)* típus, 3. *íra vala (volt)* típus (Bánhidi 1957: 5–38). Az egyes analitikus formák elterjedtségében, idő- és térbeli disztribúciójában is jelentős eltérések vannak, Bánhidi rendszerének elvileg lehetséges *íra vala/volt* alakjaira, mint fennebb utaltam rá, történetileg csak sovány és részben kérdőjeles anyag utal, de vö. ugyanakkor Vámszer 1972: 141–144. Abaffy és Kálmán statisztikai vizsgálódásaiban azonban nem szerepelnek (Abaffy 1983: 123–132, 1992: 123–133; Kálmán 1975: 117–124).

Elöljáróban érdemes leszögezni, hogy tipológiailag összetett múlt idejű alakjaink a Volga–Káma vidéki finnugor és részben a török nyelvek múltjaival mutatnak szerkezeti hasonlóságot, ezért tipológiailag nem a ragozott főige, hanem segédigéjük szerint célszerű csoportosítani őket, ahogy a táblázat is mutatja.

1. táblázat

Múlt idejű igealakjaink leltára

Egyszerű (szintetikus) alakok

Láték/látám

Láttam

Összetett (analitikus) alakok

vala segédigések

volt segédigések

Látok/látom *vala*

Látok/látom *volt*

Láttam *vala*

Láttam *volt*

(Láték/látám *vala*)

(Láték/láttam *volt*)

Ez a tipológiai összevetésen alapuló táblázat azonban nem jelenti azt, hogy egy ó- vagy középmagyar korpuszelemzésben ne lehetne ezen függőleges oppozícióval szemben a sokaktól követett vízszintes felosztást alkalmazni.

³ Annyit mindenesetre bizton ki lehet jelenteni, hogy nagy különbségek vannak elterjedtségében, és csak keletibb nyelvjárásainkban (székely, mezőségi) adatolható a (valamikori) élő nyelvből.

2. Nézetek összetett múlt idejű alakjaink koráról

Azt viszonylag könnyű behatárolni, legalábbis a mezőségi, székely és moldvai nyelvjáróterületet nem számítva, hogy mikor koptak ki a korábban ténylegesen használt analitikus múlt idejű formák és az *-á/-é* időjeles múlt. Kialakulásukat tekintve azonban sokkal nagyobb a bizonytalanság. Azt ma már senki nem vitatja, hogy a latinitás nem életre hívója volt analitikus múltjainknak, sokkal inkább új, írott nyelvi funkciókkal ruházta fel ezeket az igeidőket a középkori latin erudíció, a magyarországi latinitás iskolai hagyománya. Ezzel azonban még távolról sem határoltuk be, milyen idők lehetnek ezek a formák a magyarban, még kevésbé válaszoltunk kialakulásuk funkcionális okaira.

Abaffy az *ír vala, irt vala* szerkezetű összetett alakokat kései ősmagyar fejleményeknek tartja, bár zárójelben utal esetleges törökségi areális hatásra mint alternatív nézetre (Abaffy 1991: 109–110, 117). Hasonló vélemény körvonalazódik az új magyar nyelvtörténet tankönyv lapjain is: „Az igeidőrendszer, amely a magyar nyelv életének elején mindössze két tagból állt – a jelöletlen jelen időből és kijelentő módban az *i*-jeles elbeszélő múlt időből – újabbakkal bővült... Bár kibontakozásuk az őmagyar korban történt meg, valószínűleg már az ősmagyar kor vége felé megjelentek az összetett múlt idők.” (Sárosi 2005: 152). Sárosi „kompromisszumos” nézete kapcsolódási pontot teremt azokhoz a korai nézetekhez is, melyek összetett múlt idejű alakjaink kialakulását egyértelműen elválasztották a latinitás hatásától: „A magyar nyelv időalakjai is megvoltak már, midőn legelőször kezdének latin nyelvű imádságokat magyar nyelven kifejezni. S a magyar nyelvnek vannak olyan időalakjai is, melyeknek a latin nyelv nem mutathat fel megfelelőket. Az időalakok első használata tehát legközelebb folyt vala a magyar nyelv természetéből.” (Hunfalvy 1858: 331). Szarvas szerint a magyar nyelv az összetett igealakok „kezelésében több olyan sajátást tud felmutatni, melynek aequivalense a latinban néha egészen más téren keresendő”. (Szarvas: NyK. 1871: 159). A kialakulás korát tekintve Hunfalvyhoz hasonló véleményen volt Bánhidi is, óriási érdeme azonban, hogy a rokon nyelvek tipológiai hasonlóságairól is említést tesz (pl. Beke cseremiszi nyelvtanának mari alakjaira is utal), és mint írja, „Hunfalvy állításai és Simonyi rokon nyelvi példái következtében arra is gondolhatnánk, ezen összetett alak⁴ török hatásra a finnugorban (sic!) keletkezett” (Bánhidi 1941: 22). Bereczki összeveti a Volga–Káma-vidéki finnugor nyelvek múlt idejű paradigmáit és funkcióit az area török nyelveivel, és azokat törökségi hatásra keletkezetteknek tartja, megemlítve a magyarral fennálló tipológiai egyezéseket is (Bereczki 1983: 219–222). Pomozsi cseremiszi–magyar nyelvhasználatában a régi magyar és a mari

⁴ Az idézet az *irt vala/irt volt* típusra vonatkozik, de összetett múlt időink esetében Bánhidi a török hatást általában sem zárja ki.

múltidőrendszer tipológiai egyezését táblázatosan is szemlélteti (Pomozi 2002: 34–35).

3. Az analitikus múlt idők szerkezeti típusai

Az összetett múlt idejű alakoknak különféle szerkezeti típusai vannak. Szerkezetileg hasonlóak (az area finnugor nyelvein belül szinte teljesen azonosak) a Volga–Káma-vidéki finnugor és török, ill. a régi magyar összetett múlt idejű alakok (vö. Berczki 1983: 219–221, 2002: 88–96; Pomozi 2002: 34–35, 50–52; Kelmakov–Hännikäinen: 162–163, 181–182, 244–245; Kozmács 2008: 130), ezektől viszont gyökeresen eltérnek pl. a germán, (neo)latin és balti finn szerkezeti megoldások, melyek azonban egymás között ismét igen hasonlóak. A különbségeknek az általános nyelvtipológia egyik tétele szerint az is oka lehet, hogy az SVO típus segédige+főige, míg az SOV mondattípus főige+segédige sorrendet implicál. A prototipikus SVO = ragozott segédige+főige, SOV = ragozott főige+segédige implikációt néhány nyelv alapján az (1) – (5) példasorok⁵ szemléltetik, hozzá kell tenni, a német és a finn az SVO-típuson belül markáns V2 nyelv:

(1) német	<i>ich</i>	<i>habe</i>	<i>gelesen</i>
	én	AUX.PRS.SG1	olvas.PTC
(2) olasz	<i>(io)</i>	<i>ho</i>	<i>letto</i>
	én	AUX.PRS.SG1	olvas.PTC
(3) finn	<i>(minä)</i>	<i>olen</i>	<i>lukenut</i>
	én	AUX.PRS.SG1	olvas.PTC
(4) mari	<i>(мыӹ)</i>	<i>лудам</i>	<i>улмаш</i>
	(én)	olvas.PRAES.SG1	AUX.PTC
(5) régi m.	<i>olvasok/-m</i>		<i>volt</i>
	(én)	olvas.PRAES.SG1.INDEF/DEF.AUX.PTC	

Jól látható szerkezeti azonosság van (1–3),⁶ ill. (4–5) között. Az (1–3) szerkezeti típusú nyelvek esetében a segédige ragozódik és így megelőzi a főigét,

⁵Az (1)–(3) példák funkcionálisan is rokonok, *I have read*-típusú Present Perfect-alakok, függetlenül a kérdéses nyelvek grammatikai terminológiájától.

⁶A segédige-választásnak (1–3) nyelvei között strukturális szempontból nincs jelentősége, (vö. pl. olasz és német hasonlósága, de angol különbözősége), a balti finn nyelvekben (észti, finn, karél, inkeri, vót, lív, vepsze) pedig csak az „essere” jelentésű ige állhat segédigeként, a „habere” a többi finnugor nyelvvel megegyezően *ab ovo* ismeretlen a rendszerben.

melynek igenévi formája követi a segédigét. A (4–5) típusban ezzel szemben a főige ragozódik, és így megelőzi a segédigét, melyeknek példáinkban szintén igenévi (participium perfectum), a mariiban participium perfectum passivi alakja áll. Táblázatosan is jól látható az összetett alakok rendszerszerű különbsége (a táblázatban a jobb összehasonlíthatóság kedvéért Sg1/Sg2 alakok is állnak):

2. táblázat

Strukturális különbségek és azonosságok néhány európai nyelv összetett múlt idejű alakjaiban

ALAK	MAGYAR	NÉMET	OLASZ	FINN
IndPerf	<i>gondolok/gon-</i>	<i>ich habe/du</i>	<i>ho/hai</i>	<i>olen/olet</i>
Sg1/Sg2	<i>dolsz volt</i>	<i>hast gedacht</i>	<i>pensato</i>	<i>ajatellut</i>
IndPlus-	<i>gondoltam/</i>	<i>ich hatte/du</i>	<i>avevo/avevi</i>	<i>olin</i>
quamperf.	<i>gondoltál volt</i>	<i>hattest gedacht</i>	<i>pensato</i>	<i>ajatellut</i>

A teljesség kedvéért megjegyzendő, hogy a mari igenévi eredetű szintetikus múlt létrejöttére van egy igen valószínű magyarázat, mely szerint a ragozott segédige agglutinálódása és grammatikalizációja révén jött volna létre a szintetikus alak: pl. *толын улна*⁷ 'jöttünk' > *толынна* 'ua.' szó szerint a nem grammatikalizálódott létigéjű, analitikus forma tehát tkp. 'jőve vagyunk' jelentésű. Ez arra is figyelmeztet, hogy az SOV–SVO szórendi sémákhoz kötődő analitikus igealakokra vonatkozó tipológiai implikáció abszolutizálásával csínján kell bánnunk: egyrészt nincs köbe vésve, hogy egy összetett alaknak mindig az első tagja ragozódik, másrészt azonos, igen tiszta tipológiai sajátosságokkal rendelkező nyelvben is előfordulhat, még ha nem azonos súllyal is, de mindkét szerkesztésmód.

4. A magyar múltidőrendszer a történeti areák tükrében

Ismeretes, hogy az ősmagyarok legkésőbb a Kr. u. 6. század közepétől kezdve folyamatosan kapcsolatban állt török nyelvű népekkel. Az ősmarik a 7–8. századtól kezdve szintén intenzív kapcsolatban álltak a volgai bolgárokkal, kiknek közvetlen nyelvi utódai, a mai csuvasok, ismét csak areális kapcsolatban állnak a mai marikkal. A mari–kazanyi tatár kölcsönhatás is kiterjed a nyelv minden területére. A mari–török nyelvi párhuzamok száma oly nagy, hogy a

⁷ Többes számban, nyelvjárási jelleggel ma is létezik analitikus formában is, egyes számban nyelvjárásonként eltérő mértékben ugyan, de grammatikalizálódott a segédige.

marik esetében történetileg is⁸ kiterjedt kétnyelvűséggel számolhatunk. A régészeti és történeti tényeket figyelembe⁹ véve az ősmagyar–őscseremisztörökségi érintkezésnek realitása van (Fodor 2009: 44–46; Pomozi 2002: 86–87). Ez, legalább részben és időszakosan ősspermi kapcsolatokkal is kiegészülhetett.¹⁰ Mindezek figyelembevételével körvonalazható egy olyan, kiterjedt nyelvi area, nevezhetjük ősi Volga–Káma-vidéki nyelvi areának, melynek részben minimális időbeli eltolódással, részben egyszerre több finnugor nyelv (ősmagyar, őscseremiszt, ősspermi) és törökségi nyelv is tagja lehetett. Az area összes nyelve között a 6–9. sz. között nem lehetett folyamatos kapcsolat, de számos olyan másodlagos grammatikai és lexikai párhuzam írható le, amelyek világosan areális kapcsolatra utalnak. Az egyik épp a múltidőrendszer strukturális párhuzama és a kételemű evidencialitás megléte. Az area mai nyelvei közül a mariban, az udmurtban, a komiban, a tatárban és a csuvasban is párhuzamos múlt idejű igeragozási sorok vannak, melyek tagjai a grammatikai evidencialitás szempontjából oppozícióban vannak egymással. (A mariban és a törökségi nyelvekben az evidencialitás szerinti kettős paradigmák még kiterjedtebbek időben és/vagy módban.) Döntő egyezés, hogy formailag az ősmagyartól a középmagyarig terjedő magyar múltidőrendszerben kivétel nélkül megvannak a mari–komi–udmurt formák megfelelői. (A tatár és csuvas formák nem mindenben azonosak az említett finnugorokkal.) A helyszűke miatt e tipológiai megfeleléseket erősen rövidítve mutatom be, a mari és a magyar rendszer alapján.

⁸ A marik egy nagy (kezdetben északkeleti) tömbjéből a fokozódó orosz migrációs nyomásra a 17. sz. folyamán erőteljes elvándorlás kezdődik Baskíria (kb. a valamikori Magna Hungaria) területeire, ahol a marik mindmáig (keleti) mari–baskír kétnyelvűek, ill. többnyelvűek.

⁹ „Az ősmagyarság minden bizonnyal 550 körül költözött Nyugat-Szibériából az Urál hegység nyugati oldalára, ahol az Urál és a Volga között igen nagy területet tartott megszállva. [...] Új szomszédaiak északról a bahmutyinói műveltség létrehozói voltak, akiknek nyelvéről nem tudunk biztosat, talán finnugor nyelvet beszéltek. Tőlük nyugatra az imenykovói műveltség földműves népessége élt, amelynek nyelve szintén ismeretlen számunkra. A füves pusztákon még viszonylag nagy számban legeltettek ekkor a régi iráni nyelvű szarmaták utódai, de hamarosan új népcsoportok jelentek meg keletről és délről: a török nyelvek különböző változatait beszélő közösségek” (Fodor 2002: 44–45, kihagyás tőlem, P.P.).

¹⁰ Érdekes, hogy míg a finnugrisztikában az ősmagyar–ősspermi kapcsolatok kérdésének komoly irodalma van, addig a nyelvileg meggyőzőbben adatolható őscseremiszt–ősmagyar kapcsolatokkal még az elvi említés szintjén is alig foglalkoztak.

3. táblázat

A mari és magyar párhuzamos szintetikus múltak egybevetése

	Egyszerű múlt idő, a mari forma „szemtanúsági”		Egyszerű múlt idő, a mari forma „nem szemtanúsági”	
	MARI	MAGYAR	MARI	MAGYAR
Sg1	<i>mijǎ̄əm</i>	<i>Menék</i>	<i>mijenam</i>	<i>mentem</i>
Sg2	<i>mijǎ̄ǎ̄c̄</i>	<i>Menél</i>	<i>mijenat</i>	<i>mentél</i>

NB! Szemtanúsági oppozíció szempontjából csak a mari alakokat különítettem el.

4. táblázat

A mari és magyar analitikus múltak szerkezeti egybevetése, az első két alak a mari esetében ún. perfectum, a második két alak ún. plusquamperfectum

	Összetett múlt idők, a mari forma „szemtanúsági”		Összetett múlt idők, a mari forma „nem szemtanúsági”	
	MARI	MAGYAR	MARI	MAGYAR
Sg1	<i>mijem ǎ̄e</i>	<i>megyek vala</i>	<i>mijem ulmaš</i>	<i>Megyek volt</i>
Sg2	<i>mijet ǎ̄e</i>	<i>mész vala</i>	<i>mijet ulmaš</i>	<i>mész volt</i>
	MARI	MAGYAR	MARI	MAGYAR
Sg1	<i>Mijenam ǎ̄e</i>	<i>mentem vala</i>	<i>Mijenam ulmaš</i>	<i>Mentem volt</i>
Sg2	<i>Mijenat ǎ̄e</i>	<i>mentél vala</i>	<i>mijenat ulmaš</i>	<i>Mentél volt</i>

A volga-kámai area finnugor nyelveiben leírt tipológiai egyezés – a 3. és 4. táblázatban bemutatott szerkezeti egyezésről van szó – különösen feltűnő a finn nyelvvel összevetve. A finn, az észti, a lív is ismeri grammatikai evidencialitást, annak egy másik megjelenési formáját. Utóbbi nyelvekben nincs meg a volga-kámai paradigmatis párhuzamosság, az analitikus múltak képzése pedig a germán-neolatin modellt követi, ahogy az (1)–(3) példákban láttuk. Ezzel szem-

ben a (4) és (5) példában ismertetettel megegyező a szerkesztésmód az udmurtban is, a komiban is. A „volga–kámái” finnugor area összetartó szerkezeti eltérését a finntől teljesen explikálva a (6)–(10) „Plusquamperfectum” példák szemléltetik (az észti és lívi példa szerkezetileg teljesen azonos lenne a finnel), ha az (1)–(5) példasorokkal együtt nézzük a (6)–(10) példákat, akkor nemcsak a tipológiai, hanem az areális egyezések-különbségek is kidomborodnak :

(6) finn	<i>(minä) olin</i>	<i>mennyt</i>
	(én) AUX.PRAET.SG1	megy.PTC
(7) komi	<i>мунӧма</i>	<i>вӧли</i>
	megy.PRAET.SG1	AUX.PTC
(8) udmurt	<i>(мон) мынӱськем</i>	<i>вылем</i>
	(én) megy.PRAET.SG1	AUX.PTC
(9) mari	<i>(мый) миенам</i>	<i>улмаиш</i>
	(én) megy.PRAET.SG1	AUX.PTC
(10) régi m.	<i>mentem</i>	<i>volt</i>
	megy. PRAET.SG1	AUX.PTC

5. A párhuzamos múlt idejű alakok és az evidencialitás

A grammatikai evidencialitás elismert kutatója, Aikhenvald szerint a világ nyelveinek kb. negyedében minden megnyilatkozásban meg kell jelölni az információ forrását (Aikhenvald 2004:1). Ez pesszimista becslés szerint is több mint ezer nyelvet jelent. Aikhenvald munkáiban ötszáznál több evidencialitást ismerő nyelv adatait veszi figyelembe (Aikhenvald 2003, 2004). Kelet-Európától Szibériáig is számos olyan nyelv található, ahol a beszélők grammatikailag megkülönböztetik az információ forrását aszerint, hogy saját szemmel látott, személyesen tapasztalt, azaz „szemtanúsági” információról van-e szó vagy más, közvetett módon szerzettéről. Az evidenciális tehát grammatikai kategória, csakúgy, mint a mód, idő vagy épp a nyelvtani nem. A mondatban közölt információ megszerzési módjának, forrásának kifejezésére szolgál.¹¹ Az evidencialitás kifejezésére egymástól igen eltérő rendszerek működnek a kategóriát ismerő nyelvekben: kétpólusútól hatpólusúig terjed a skála. Ennek oka, hogy az információ megszerzésének módját és forrását grammatikailag eltérő részletes-

¹¹ Két észti és egy bolgár kutató tömör meghatározása szerint: Evidentiality is a grammatical category specifying the source of the information described by the proposition (Kehayov–Metslang–Pajusalu 2012: 41).

séggel magyarázzák. Az információ forrásáról persze minden nyelven lehet referálni, evidenciális stratégiák minden nyelven léteznek, ám korántsem mindegyik nyelv ismeri e specifikus grammatikai kategóriát. A kétpólusú rendszerek gyakorta a szemtanúság (eyewitness)–nem szemtanúság (noneyewitness) oppozíción alapulnak, de a szemtanúsággal szembeni pólus szélesebb is lehet, magában foglalhatja a hivatkozott/idézett közlést, ill. a direkt (szem)tanúság ((eye)witness) szemben állhat minden más evidenciális értékkel. Aikhenvaldnál „two terms (eyewitness and noneyewitness, or reported and everything else”, és „The noneyewitness term in a two-term system may imply that the speaker heard about the action from some secondary source, or made inferences about it, or participated in it directly but was not in control” (Aikhenvald 2003: 3).

A kétpólusú rendszer (two choice-systems) nyelvtanilag párhuzamos igei paradigmá(k)ban is megtestesülhet, tipikusan ilyenek a Volga–Káma-vidék nyelveinek rendszerei (vö. Aikhenvald 2004: 25–66, különösen 64–65).

A Volga–Káma-vidéki nyelvek kutatásában korábban is foglalkoztak a párhuzamos igei paradigmák információforrás szerinti megkülönböztetésével.¹² Ha nem is tekintették grammatikai kategóriának, tkp. mégis ezt ismerték fel, amikor az időjeles és igenévi alapú párhuzamos paradigmák használatának okait vizsgálták (pl. Haarmann 1970, Bereczki 1983). A szakirodalomban a magyar *szemtanúság–nem szemtanúság*, angol *(eye)witness–noneyewitnessed* terminuspár egymás megfelelői. A német *indirekte–direkte Erlebnissform* kissé általánosabb evidenciális oppozíciót takar, bár a régebbi munkákban a magyar terminus szinonimájaként alkalmazták. Az azonban nemcsak a nagyvilág kutatói, de még

¹² Bereczki szerint „nem lehet kétséges, hogy török hatással magyarázható” a Volga–Káma-vidék finnugor nyelveiben előforduló szemtanúsági–nem szemtanúsági kettősség (Bereczki 1983: 219–221, 2002: 97–98). Kétségtelen tény, hogy a volga–kámái area finnugor és a török nyelveinek evidencialitása között nyilvánvaló areális összefüggés van. Mindazonáltal abban a kérdésben, hogy a kategóriát a kérdéses finnugor nyelvek az area török nyelveitől mindenestől kölcsönözték volna, óvatosabb álláspontra intenek a nyelvföldrajzi tények. A grammatikai evidencialitás Délkelet-Európában és Szibériában általánosan elterjedt, ezenkívül a finnugor nyelvek nagy többsége is ismeri, közvetlenül kimutatható nyoma tkp. csak a mordvinban nincs. A volga–kámái finnugor nyelvek evidenciális rendszere múlt időben morfológiailag gazdagabb, méghozzá az udmurt, a komi és a mari esetében egységes módon gazdagabb, mint a csuvasé vagy a kazányi tatáré, ezzel szemben a tatárban az evidencialitás módban és időben kiterjedtebb. Az ómagyar/középmagyar, ill. keleti nyelvjárásaink múltidőrendszere pedig a marival mutatja a legszembevetőbb tipológiai egyezést, nota bene a mariban desiderativusban is megvan az evidencialitás szerinti paradigmatis párhuzamosság, azonban ennek területi és történeti elterjedtsége további vizsgálatokat igényel. Mindez természetesen nem zárja ki a török kapcsolatokat, azonban a történeti tipológiai tények pusztán areális tipológiai összefüggéseket erősítenek meg, és nem utalnak eleve egyértelműen valamely konkrét kölcsönzési irányra.

a magyar nyelvészek között sem kapott figyelmet, hogy Szentkatolnai Bálint Gábor 1875-ben (!), ezt a jegyzetet írta kazányi tatár nyelvtanába a múlt idők használata mellé: „Nem lehet eléggé hangsúlyozni azon tényt, melyszerént úgy a török-tatár nyelvekben, mint a mongolban, a végzett jelen időnél szorosán szem előtt kell tartani, hogy a beszélő maga végezte-e vagy legalább látta-e a cselekedet végbemenetelét, vagy csak más után mondja-e és állítja-e azt, mert első esetben a végzett jelen időnek más alakját kell használnia, mint a második esetben. Innét az első alakot tapasztalatinak, míg a másodikat állítólagosnak nevezhetjük.” (Szentkatolnai Bálint 1877: 52–53.). Ezek a sorok 34 évvel korábbiak, mint Boas első publikált megfigyelései¹³ az evidencialitásról!

A marira Aikhenvald (2004: 65) áttekintő táblázata alapján leginkább az A1B firsthand-non firsthand (visual versus sensory/ inference/ assumption/ hearsay/ quotative) illik, de az A1A változat visual/ sensory versus inference/ assumption/ hearsay/ quotative sem zárható ki eleve. Az A1-es opciókon belüli finomítást mari élőnyelvi adatgyűjtés és történeti korpuszelemzés segítségével lehet elvégezni. Előbbi választ adhat az evidencialitás használatával összefüggő szociolingvisztikai kérdésekre is.

Ahogy korábban láttuk, a mariban a kétpólusú rendszer morfológiai alapja az időjeles és az igenévi párhuzamos formák szembenállása. Ezt kontextuális háttérmagyarázattal a (11)–(12) példák mutatják be. (11)-ben szemtanúsági/érzékelésen alapuló direkt evidencialitást kifejező, időjeles szintetikus múlt időt találunk, (12) nem szemtanúsági, elbeszélő szövegrészletében ellenben igenévi eredetű szintetikus múlt időt. Az analitikus formáknál hasonló morfológiai oppozíció mentén különül el a direkt evidencialitás az indirekttől, vö. 1. táblázat.

(11) mari (Jelu étellel kínálja barátnőjét, Zoját. Zoja meg teszi a finomságot, majd így szól):

<i>Елу,</i>	<i>тый-ын</i>	<i>егерче-т</i>	<i>мы-лан-ем</i>	<i>неи</i>
(név)	te-GEN	lepényPXSG2	én-DAT-PXSG1	nagyon

Кели-ыи.

ízlik-PRAET1.SG3: WTS

‘Jelu, a lepényed nagyon ízlett nekem.’ (Zorina et al. 1990: 104)

¹³ Perhaps the first scholar who explicitly formulated the notion of obligatory information source was Boas. In his introduction to *The Handbook of American Indian Languages*, Boas (1911a: 43) states that ‘each language has a peculiar tendency to select this or that aspect of the mental image which is conveyed by the expression of the thought’ (Aikhenwald 2004: 12).

(12) mari (leírás, amelyben a mari régi étkezési szokásairól esik szó):

Марий-влак шошым *мо-гай* *шӱр-ым*
Mari-PL tavasszal mi-féle zöldnövény-ACC
Шолтен-ым?

főz.Praet2-PL3: UWTS (Zorina et al. 1990: 129)

'A marik tavasszal miféle füveket (zöldnövényeket) főztek?'

Leinonen hasonló példával illusztrálja a kétpólusú komi evidencialitás esetit, vö. Leinonen 2000. Ha mindezek ismeretében tanulmányom mari–magyar párhuzamos táblázataira visszatekintünk, néhány igencsak valószínű feltevessel és újabb izgalmas kérdéssel leszünk gazdagabbak. Következtetésem és kérdéseim a záró pontban foglalom össze.

6. Következtetések és nyitott kérdések

A történeti magyar múltidőrendszert paradigmikus gazdagság jellemezte, a keleti nyelvjáróterületet nem számítva is viszonylag elterjedt lehetett két egyszerű és négy összetett múlt használata. (Az összetett múltakra vonatkozó Abaffy- és Kálmán-statisztikák nem mondanak ennek ellent, a hasonló (eredeti) funkciójú múltidőrendszerekben is jóval kisebb az analitikus formák előfordulási aránya.) Tipológiailag régi magyar múlt időinkhez igen hasonló formákat találunk a Volga–Káma-vidék nyelvei között. Rövid elemzésünkben azt is bemutattuk, hogy a múlt idők paradigmikus gazdagsága valójában szerkezeti párhuzamot jelent, e párhuzam oka pedig az area török és finnugor nyelveiben a kétpólusú evidencialitás mint grammatikai kategória megléte. A régészet eredményei alapján azzal is reálisan számolhatunk, hogy ugyanez az area már az ősmagyarország Európába költözésekor (legkésőbb Kr. sz. 6. sz. közepe) is szolgálhatott kiterjedt finnugor–török nyelvi kapcsolatok színteréül, és ezzel a nyelvi areával Magna Hungária minden bizonnyal érintkezett is.¹⁴

A feltárt tények alapján igen valószínű, hogy az ómagyar korból ismert gazdag múltidőrendszer már az ősmagyaroknak legkésőbb ebben a szakaszában kialakult. **Ennyire kiterjedt szerkezeti egyezések sora ugyanis nem lehet véletlen, különösen úgy nem, hogy a magyarság Kárpát-medencei hazájában körös-**

¹⁴ Nyilvánvalóan ennek nyoma az a nagyszámú lexikális és grammatikai párhuzam, mely a mari, a magyar és a volgai török népek nyelvei között kimutatható, melyek közül a feltételezhető evidencialitás csak az egyik.

körül egészen más grammatikai szerkezetű nyelveket talált. Mindezekből kifolyólag az is valószínűsíthető, hogy az ősmagyar rendszerben is a direkt–indirekt evidencialitás grammatikai kifejezésére szolgálhattak a párhuzamos múlt idők, legvalószínűbben az Aikhelvald-tipológia szerinti A1A/A1B változat tehető fel. Ezt a funkcionális rekonstrukciót nemcsak az említett tipológiai megfontolások, hanem közvetve az is támogatja, hogy az ómagyar kortól nem lehet egyértelmű funkciót rendelni az egyes formákhoz, mert azok funkciói száradonként és helyenként ingadozóak, az összetett idők használatában sokszor még forrásonként is (vö. Bánhidi 1941, 1957; Kálmán 1975; Abaffy 1983, 1991, 1992). A magyarországi latinítás kétségkívül alaposan átrendezte a múltidőrendszer funkcióit, azonban ha a rendszer kiteljesedése a latinítás hatásához lenne köthető, akkor végképp érthetetlen lenne a sokak által vizsgált funkcionális ingadozás. Nem mellékes, hogy a latinításból megismert funkciók nem kötődnek evidenciális oppozíciókhoz. Igen valószínű viszont, hogy épp a magyarországi latinítás hagyománya, az új funkciók keresése és részbeni megtalálása segítette a gazdag múltidőrendszert abban, hogy eredeti funkciójának elhomályosulása után is használatban maradjon.

Ennyit állíthatunk viszonylag nagy biztonsággal. Tanulmányomnak nem volt és terjedelménél fogva nem is lehetett célja kiterjedt ómagyar és kora középmagyar kori korpusz funkcionális szempontú vizsgálata. Így nem is kísérelhettem meg ehelyütt válaszolni egy újabb nyitott kérdésre, nevezetesen, hogy meddig élhetett, mikor és hogyan homályosulhatott el az ómagyar korban az evidencialitás grammatikai kategóriája. Ennek tárgyalásakor egyébként is jónéhány, részint sajnos leküzdhetetlen problémával találkozna szemben magát a kutató:

a) A grammatikai evidencialitás kutatásához korabeli, hitelesen lejegyzett, az élő nyelvhasználatot (beszélt nyelvet) tükröző, statisztikailag releváns nagyságú korpuszra lenne szükség.

b) Már az ómagyar korban is nyelvjárási különbségek lehettek e tekintetben, ezért nyelvjárásilag árnyalt élő nyelvi korpuszra lenne szükség. Ilyen nyilvánvalóan nincs, és a korszak műfaji-stiláris kötöttségei miatt nulla közeli az esélye, hogy valaha is ilyen nyelvemlékre bukkanjunk.

c) Kései ómagyar, korai középmagyar írott forrásaink egyszerű múlt időinek funkciói érdekes képet mutatnak, a személyes elbeszélés jele inkább a *-t*, a narrációé elég általánosan az *-á/-é* (vö. pl. Abaffy 1992: 234), tkp. ennek tükré a hagyományos *elbeszélő múlt* terminus is. Ezeknek a funkcionális kutatásoknak a problémája szempontunkból az, hogy ezek a szembenállások nem vagy csak részben azonosíthatók evidenciális oppozíciókkal, azaz még csak azt sem mondhatjuk, hogy „fordítva” bár, de látunk morfológiailag kifejezett evidenciális

oppozíciót, ugyanis a *-t* jeles múlt használata evidenciálisan tagolatlannak tűnik. Nem is beszélve a műfaji és stiláris kötöttségekről.

d) Történeti és nyelvföldrajzi szempontból nagy jelentősége lehet Szentkatolnai Bálint Gábor alábbi megjegyzésének:¹⁵ „Érdekes a nem tanult (sic) székely embernek nyelvében az, hogy az általa végzett vagy látott cselekvést önhangzós múlttal szereti kifejezni, pl. *megfogám, leejtém s megdöglék*, míg a mesében jobbra *t-s* múltat használ.” (Szentkatolnai Bálint 1877: 53).

Summázként elmondhatjuk, a kormeghatározásnál és az (eredendő) funkció rekonstruálásánál többre az ősmagyar összetett múlt idejű alakok vizsgálatában egyelőre nem vállalkozhatunk, s ugyanez áll részben az egyszerű múlt kettősségének magyarázatára is. A lehetőségeket megszabja a megfelelő műfajú, korú szövegek hiánya. Célzott nyelvjárástörténeti vizsgálatok azonban felszínre hozhatnak még érdekes adalékokat a magyar evidenciális történetéből, leginkább a keletebbre fekvő nyelvjárási régiókból.

Rövidítések

AUX	segédige
PL	többes szám
PRAET	múlt idő
PRS	jelen idő
PTC	melléknévi igenév
SG	egyes szám
UWTS	nem szemtanúsági forma (unwitnessed, non-eyewitness)
WTS	szemtanúsági forma (witnessed, eyewitness)

¹⁵ Mindez egybevág a Volga–Káma-vidéki areális vizsgálatok tanúságával, viszont az elbeszélő múlt funkciói tekintetében szemben áll Abaffy más régiókban végzett vizsgálatainak eredményeivel. Mindenképpen érdemes azonban a történeti nyelvjárástani kutatásra ez a megjegyzés, egyrészt azért, mert Bálint Gábor minden idők egyik legtehetségebb magyar nyelvésze, rendkívüli nyelvérzékkel megáldott ember volt, másrészt pedig azért, mert a mezőségi és a székely régió múltidő-használati sajátosságai egyébként is erősen eltértek az összes többi magyar nyelvjárási régiótól a legutóbbi időkig, vö. Vámszer 1972.

Irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET 1983. Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban. In: Balázs János (szerk.), *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest.

E. ABAFFY ERZSÉBET 1991. Az igemód- és igeidő-rendszer. In: BENKŐ LORÁND (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémia Kiadó, Budapest. 104–159.

E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidő-rendszer. In: BENKŐ LORÁND (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémia Kiadó, Budapest. 120–238.

AIKHENVALD, ALEXANDRA Y. 2003. Evidentiality in typological perspective. In: ALEXANDRA Y. AIKHENVALD, R. M. W. DIXON (ed.) *Studies in evidentiality*. John Benjamins B.V., Amsterdam–Philadelphia. 1–31.

AIKHENVALD, ALEXANDRA Y. 2004. *Evidentiality*. Oxford University Press, Oxford.

BALLAGI MORITZ (MÓR) 1854. Ausführliche theoretisch-praktische Grammatik der ungarischen Sprache⁴. Gustav Heckenast, Pest.

BÁNHIDI ZOLTÁN 1941. *A magyar nyelv összetett igealakjai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 63. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

BÁNHIDI ZOLTÁN 1957. *A magyar összetett igealakok jelentéstörténete*. Nyelvtudományi Értekezések 12. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BERECZKI GÁBOR 1983. A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális vizsgálata. In: BALÁZS JÁNOS (szerk.), *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest. 207–236.

BERECZKI GÁBOR 2002. *A cseremis nyelv történeti alaktana*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

FODOR ISTVÁN 2009. *Őstörténet és honfoglalás*. Magyarország története 1. Kossuth Kiadó, Budapest.

FOGARASI JÁNOS 1843. *Művelt magyar nyelvtan elemi része*. Heckenast Gusztáv, Pesten.

GYERGYAI FERENC 1856. *A magyar nyelv sajátosságairól*. Evang. Reform. Főtanoda, Kolozsvár.

HARMANN, HARALD 1970. Die indirekte Erlebnisform als grammatische Kategorie: eine eurasische Isoglosse. Harrasowitz, Wiesbaden.

HUNFALVY PÁL 1858. A magyar igeidők használhatósága I. *Magyar Nyelvészet* 3. 327–357.

KÁLMÁN BÉLA 1975. A magyar múlt idejű igealakok történetéből. In: SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.), *Pais Dezső emlékkonferencia*. Zala Megyei Tanács, Zalaegerszeg. Különnyomat.

KLEMM ANTAL 1928. *Magyar történeti mondattan* 1–3. A magyar nyelv-tudomány kézikönyve 6. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

MNYR. = *A magyar nyelv rendszere*. Közre bocsátá a Magyar Tudós Társaság, Buda. 1846.

KEHAYOV, PETAR – METSLANG, HELLE – PAJUSALU, KARL 2012. Evidentiality in Livonian. *Linguistica Uralica* 2012/1: 41–54.

KEELMAKOV, VALENTIN – HÄNNIKÄINEN, SARA, 1999. *Udmurtin kieliopia ja harjoituksia*. Apuneuvoja XIV. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

KOZMÁCS ISTVÁN 2008. Az udmurt nem láthatósági múlt paradigmájának történetéhez. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS – SINKOVICS BALÁZS (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. SzTE BTK, Szeged. 127–136.

LEINONEN, MARJA 2000. Evidentiality in Komi Zyrian. In: LARS JOHANSON BO UTAS (ed.), *Evidentiality. Turkic, Iranian and Neighbouring Languages*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York. 419–440.

POMOZI PÉTER 2002. *Cseremisiz–magyar nyelvhasználat*. Budapesti Finnugor Füzetek 17. ELTE, Budapest. <http://mek.oszk.hu/10400/10483/>

RÉVAI MIKLÓS 1806. *Elaboratior grammatica hungarica*. Typis Mathiae Trattner, Pest.

SÁROSI ZSÓFIA 2005. Morfématörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 129–172.

SZENTKATOLNAI BÁLINT GÁBOR 1877. *Kazáni tatár nyelv tanulmányok III. Kazáni tatár nyelvtan*. Az M. T. Akadémia könyvkiadó hivatalában, Budapest.

VÁMSZER MÁRTA 1972. *A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

VERSEGHY FERENC 1821. *Magyar grammatika avagy nyelvtudomány*²... A Királyi Magyar Universitas betűivel, Buda.

ZORINA, ZOJA – KRILYLOVA, GALINA – JAKIMOVA, EMMA 1990. *Marijskij jazyk dla vseh*. Mariskoje Knizhnoje Izdatelstvo, Joskar-Ola.

RANCZ TERÉZ

Nagy Mózes Gimnázium, Kézdivásárhely

rancz_t@yahoo.com

A felső-háromszéki nyelvjárás fonémarendszerének és hangjelenségeinek két nyelvjárási atlasz adatai alapján való változásvizsgálata

Abstract

The fluctuational investigation of the phoneme system and speech phenomena in the Felső-Háromszék-dialect based on data from two dialectal atlases

The aim of this study is to present briefly the dialectal changes in the speech community of Felső-Háromszék based on the comparison of data collected from 4 research spots of two non-stratified data bases (The dialect atlas of the Hungarian dialects in Romania, New Hungarian dialect atlas). Through this tracking research the author of the study aims to outline the phoneme system specific to the investigated region, furthermore to present the alteration it suffered in the past 50 years, respectively the speech phenomena responsible for the changes; in the same time it accounts for the degree, intensity and frequency of the changes. The study commences with conclusions drawn with regard to the present dialectal language status of the investigated speech community and the summary based on the experience gained through the research.

Keywords: Felső-Háromszék-dialect, phoneme system, speech phenomena, tracking alteration investigation, frequency analysis.

1. A nyelvi változások vizsgálatában egyfelől a valóságos-, másfelől a látszólagosidő-vizsgálatok állnak a kutató rendelkezésére. Mind az előbbi, mind az utóbbi esetben eltérő időpontban végzett vizsgálatokra, azaz olyan szinkrón metszetekre van szükség, amelyek adatai hozzásegítenek a változási irányok kirajzolásához. Egy adott beszélőközösségben végbemenő nyelvi változások felmérése céljából végzett követéses vagy longitudinális vizsgálatokon belül a trend-, a panel- és a közösségi változásvizsgálatok (vö. Borbély 2001; Bodó 2007: 38; P. Lakatos – T. Károlyi 2009) segíthetnek a kutatónak, ezek közül válogathat kitűzött célja megvalósítása érdekében. Természetesen a rendelkezé-

sére álló nyelvi minta döntő fontosságú a vizsgálat lehetőségeit, fajtáját illetően, és jelen tanulmány alapjául szolgáló vizsgálatot is lényegesen meghatározta. Írásomban a székelyföldi Felső-Háromszék beszélőközösségének nyelvjárási nyelvhasználatában kitapintható változások rövid áttekintésére vállalkozom egyfelől A romániai magyar nyelvjárások atlasza (RMNyA.), másfelől az Új magyar nyelvjárási atlasz (ÚMNyA.) nem rétegzett mintán alapuló adatbázisainak összevetése által. Mivel mindkét szinkrón nyelvi minta atlaszadatokból származik, csupán közösségi változásvizsgálatra nyílt lehetőségem.

2. Háromszék Székelyföld legkeletibb vármegyéje volt, s bár helyét a román közigazgatási rendszerben Kovászna megye vette át, az itt élők nyelvhasználatában a közigazgatási térség megnevezésére az előbbi fogalom gyakrabban használatos az utóbbinál. Kovászna megye egyébként is csak nagy vonalakban fedti a valamikori Háromszék területét, amely történeti szempontból Sepsí-, Kézdi- és Orbaiszékekre oszlott. A háromszéki térség északi és keleti régióját a földrajzi adottságok miatt *felső*, déli és nyugati részét pedig *alsó* előnévvel illették. Vizsgálatom csupán az előbbi térség fonémarendszerének és hangjelenségeinek számbavételére terjed ki.

A háromszéki nyelvjárás jellemző sajátosságainak első körvonalazói Erdélyi Lajos (1906, 1907) és Horger Antal (1908) voltak. E nyelvjárás belső változatainak elhatárolásával behatóan Gálffy Mózes foglalkozott (1956), és szintén az ő nevéhez fűződik e nyelvváltozat sajátosságainak részletes leírása is (vö. Gálffy: 1971). A háromszéki nyelvjárási atlasz elkészítésében, a térség belső tagolódásának, határvonalainak és izoglosszáinak bejelölésében, e nyelvjárás jellemzőinek összefoglalásában Gálffy Mózes a kolozsvári magyar tanszék oktatóinak az 1954 nyarán végzett 400 kérdést tartalmazó, főként hangtani jellegű kérdőíves gyűjtésére támaszkodott. E gyűjtés mellett igen jelentős nyelvi anyagot tartalmaznak a különböző nyelvatlaszok is. A kutatópontok számát tekintve a háromszéki területet is érintő nyelvatlaszok közül a Magyar nyelvjárások atlasza (MNyA.) a legszegényebb, és a térség csupán egyetlen kutatópontjáról (Zágon) sikerült adatot gyűjteni, mivel az atlasz magyarországi munkatársait korlátozták az anyaggyűjtésben (Cs. Nagy 2007: 125). Ezzel szemben Murádin László gyűjtései révén A romániai magyar nyelvjárások atlaszában (RMNyA.) 11 háromszéki település szerepel kutatópontként: Sepsibükszád (T: 9), Szarazajta (T: 10), Bölön (T: 15), Sepsikőröspatak (T: 16), Árapatak (T: 18), Bikfalva (T: 19), Kézdikővár (U: 3), Kézdiálmás (U: 4), Dálnok (U: 5), Gelence (U: 6) és Zágon (U: 7). Ezek a kutatópontok arányos eloszlásuk következtében lefedik a teljes Háromszéket. Mégis kutatópontok szempontjából valamennyi atlasz közül a Háromszéki nyelvatlasz a legsűrűbb; sajnos anyagának felhasználása még várat magára, mivel még mindig kéziratos formátumú, bár Cs. Nagy Lajos beszámolójából (2007: 124) tudjuk, hogy a több mint 700 lapos terjedelmű, A/3-as méretű

pauszpapírra készült lapok kiadásának előkészületei elkezdődtek. Ebből kifolyólag ez utóbbi gyűjtés adataira még nem támaszkodhatom, de saját gyűjtéseimre annál inkább.

2007–2010 között az ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoportjának tagjaként az ÚMNyA. kérdőíve alapján négy felső-háromszéki (Kézdikővár, Kézdialmás, Dálnok, Gelence) kutatóponton végeztem nyelvjárásgyűjtést. Így e négy kutatópont két időpontból (1954 és 2007–10) származó nyelvi anyagának összevetésére, a kapott adatokat összehasonlítására nyílt lehetőségem. Mivel ez utóbbi két nyelvatlasz (RMNyA. és ÚMNyA.) kérdőívei közös alapúak, e két szinkrón metszet adatainak összevetése által nagy vonalakban megragadható egy fél évszázad nyelvi változása, vagyis általuk közösségi változásvizsgálat végezhető. Jelen tanulmányban – a teljesség igénye nélkül – csupán a legszembevetőbb változási irányokat, ezen belül is elsősorban a fonémaszinten kimutatható markánsabb változásokat igyekszem vázolni; az egyes változások erősségét pedig gyakoriságvizsgálattal igyekszem alátámasztani.

3. Felső-Háromszék nyelvjárásának hangrendszere az Imre Samu vázolta hangrendszertípusok közül az I/c altípusba sorolható be (Imre 1971: 64), az újabb szakirodalom szerint a térség fonémarendszere a 8 : 7-es, azaz zárt *ë-ző*, de hangszín tekintetében számolnunk kell az *e* fonéma nyíltabb realizációival (*e, ä, ä*) a vizsgált térségben (Juhász 2003: 302). Mássalhangzóinak rendszere a köznyelvvél azonos, tehát fonémaeltérés és fonématöbblet nélküli. Az egyes fonémák gyakoriságát különböző magán- és mássalhangzó-jelenségek befolyásolják. Ezek közül legjellemzőbb: a zárt *ë-zés*; a felső nyelvállású hosszú magánhangzók hangsúlyos és hangsúlytalan szóvégi helyzetben való rövidülése (*viz, kut, fü, hosszú, sűrű*); a szóvégi *n* palatalizációja (*szappany, paplany, Isvány*); az *ny* depalatalizációja (*szegin, fösvin, asszon*); az egyes toldalékmorfémakon belüli nyúlás (*-s* melléknévképző *-ss* alakban fordul elő leginkább: *erőss, vizess, magassan*; a modális-essivusi *-n* is megnyúlik: *szépenn, csórénn*) stb. Összességében a RMNyA. illetve az ÚMNyA. kérdőíve szerinti felmérések összevetett adatai azt bizonyítják, hogy a felső-háromszéki nyelvjárás fonémaállománya nem változott. Sem a köznyelvben, sem a szomszédos nyelvjárásokban nincs olyan fonéma, amely ne fordulna elő e nyelvjárásban, így újabb fonéma felbukkanására nem számíthatunk. Bár feltehetőleg államnyelvi hatásra következett be az *ö* fonéma velarizációja (vö. Juhász 2003: 302), az *ü* esetén hátrább képzés nem tapasztalható (a román *â* mintájára), sem ilyen irányú elmozdulás.

4. Jelen nyelvállapotot összehasonlítva az ötven évvel ezelőtti felméréssel, megállapítható, hogy kihalt: a tömorfémában, abszolút szóvégi helyzetű *á* utáni *o*-zás megszűnésével az *a* fonéma *o*-ként való realizációja (*árpo, árvo, sánto, szálko*); a tömorfémában, abszolút szóvégi helyzetben az *ó u* fonémaként való realizációja (*kancsu, koporsu, megyebiru, pánku, vasalu*); a hangsúlyos helyzetű

ó fonéma *a*-ként való realizációja (*avoda*, *avóné*), amely a fél évszázaddal ezelőtti gyűjtéskor is már perifériális jelenségnek számított; a hangsúlyos helyzetű *ó á* fonémaként való realizációja (*pánk*, *pánkháló* ~ *pánkáló*), amely a korábbi felméréskor már kihalóban volt.

Kihalóban van: tömorfémában, abszolút szóvégi helyzetben az *ő* fonéma *ü*-ként való realizációja (*kötü*, *cserpenyü*, *essü*, *hajkötü*, *jeddzü*, *kendü*, *meszelü*, *vetüllü*), hisz csupán az idősebbek nyelvhasználatában fordul elő néhány szó végén (*meddő* ~ *meddü*, *bölcső* ~ *bőcsü*); a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetű *ü i* fonémaként való ejtése (*innep*, *zimmög*, *firész*, *mihej*, *kőmijes* alakváltozatokban már nem történik az *i* fonémarealizáció), amely egyetlen szóban még fennmaradt szinte általános használatban (*nyist*), de a peremszókincs részeként; az *ó* fonéma nyitódó diftongusos (*“ō*) realizációja (a jelenlegi felmérésben a *s“otalan*, *pánk“ō* szavakban még fellelhető, de a *diszny“ouülő*, *diszny“ofűösajt*, *mėkh“ōt*, *bir“ō“öl*, *bir“ōnál*, *fij“ōkja*, *pillang“ō*, *l“ō* szavak helyét a köznyelvi változat foglalta el).

Visszaszorulóban van: a szótón belüli *o a* fonémaként való realizációja (*kondér*, *marok*, *pisztoly*, *vakond*, *bádogos* szavakban már nem zajlik le e jelenség), bár néhány esetben kizárólag a nyelvjárási alakváltozat használatos, vagy párhuzamosan előfordul a köznyelvi változat mellett (*orr* ~ *ār*, *orjuk* ~ *ārlik*, *állatorvos* ~ *állatorvas*, *matolla*, *lakadalom*); a hangsúlyos helyzetű *a o* fonémaként való realizációja (eltűntek a *nopszámos*, *jovitt*, *mongolica*, *sorok*, *szomár*, *toszitt* alakváltozatok), de néhány szóban még tarja magát (*szotyor*, *topló*, *solló*, *tolló*, *fogy*, *jova*); az *é* fonéma emelkedő és eső diftongusos realizációja (*ē*, *iē*): a kővári nyelvhasználatban előfordul alakváltozat (*ē*) bár a fiatalok beszédére is jellemző, a tömorfémán belüli realizációk száma csökkenő tendenciájú (mai nyelvhasználatban is előfordul a *felesēgēm*, *sētár*, *rēce*, *varazsbēka*, *kēnyēr*, *ēdēss* szavakban, de az RMNyA. adataihoz viszonyítva csak a köznyelvi(bb) alakváltozat használatos a *gége*, *csésze*, *kézzel*, *húsvét*, *gyükér* esetén); a gelencei nyelvhasználatban pedig az *é* fonéma *iē* diftongusos realizációja tíz adatközlőből csupán két, 70 évnél idősebb személy nyelvhasználatában figyelhető meg (*szⁱērü*, *halántⁱēk*, *kelⁱēs*, *fösvⁱēn*, *macskamⁱēz*, *nagyⁱētü*, *fⁱēk*, *eltⁱēved*); az *ó* fonéma záródó, emelkedő diftongusos realizációja (*ō^u*) a kővári kutatóponton (a köznyelvi változatok mellett előfordul a *rakodō^u*, *pánkō^u*, *savanyō^u*, *sō^utalán*, *mėkhō^ut*, *pillangō^u*, *lō^u* alakváltozat, de már nem diftongusként ejtik az *ó*-t a *disznófősajt*, *bírótól*, *bíronál*, *napraforgó*, *szőrdisznó*, *vérszipó* szavakban); az *ő* fonéma emelkedő és ereszkedő diftongusos ejtése (*ō^ü*, *üō*), mivel a kővári kutatóponton a köznyelvi realizációjú alakváltozat váltakozva használatos a nyelvjárási változattal (*tō^ütöt káposzta* ~ *töltöt káposzta*, *tekenyō^ü* ~ *tekenyő* ~ *teknő*, *angyalbögyörō^ü* ~ *angyalbögyörő*, *kō^ücsön* ~ *kölcsön*), Gelencén pedig csak a nagyon idős emberek nyelvhasználatában figyelhető meg a diftongusos ejtés (*t^üōből*, *t^üōtöt káposzta*, *k^üöcsön*, *tekeny^üő*, *angyalbögyēr^üő*);

tőmorfémában, abszolút szóvégi helyzetben az *ny* fonémának a depalatalizáció révén *n*-ként való realizációja, amely alól valamelyest kivételnek számít a gelencei kutatópont, itt ugyanis még megerősítést nyert néhány olyan ötven évvel ezelőtti nyelvi adat, ami más településeken már köznyelvi változatban használatos (*szēg'ēn, fōsv'ēn, kem'ēn, függōn, gōrēn*); a *j* fonéma *l*-ként való realizációja a köznyelvi alakváltozatok váltakozó használatának következtében (*lik ~ juk, nyakcsigola ~ nyakcsigoja, bival ~ bivaj*).

Terjedőben van: tőmorfémákban abszolút szóvégén az *n* fonéma *ny*-ként való realizációja (az RMNyA. adataihoz viszonyítva a jelenlegi nyelvhasználatban még újabb esetekben is felbukkant: *bürjány, csihány, kocmány*), bár a nyelvjárási alakváltozatok mellett párhuzamosan előfordulnak a köznyelvek is; tőmorfémában, abszolút szóvégi helyzetben a hosszú *j* morféma rövid realizációja (*gyürüsűj, kicsiűj*), amely az RMNyA. adataiban fellelhető nyúlások visszaszorulásaként is jelentkezik (*taréjja*^{RMNyA.} > *taréja*^{UMNyA.} ~ *taraja, hajja*^{RMNyA.} > *hāja*^{UMNyA.}); a felső nyelvállású hosszú magánhangzók rövidülése (kivétel Kővár), mivel a korábbi adatokhoz viszonyítva érvényesül az egytagú szavakban is.

5. Kiss Jenő szerint a fonémák gyakoriságában bekövetkező változások vizsgálatára az adja a legjobb alapot, ha számba vesszük a nyelvjárásoknak a köznyelvtől való normatív eltéréseit, s e korpuszt különböző időpontokban újrazsgáljuk (Kiss 1983: 68). Mindazok ellenére, hogy forrásaim közös korpusza viszonylag csekély, így széles körű nyelvi minták egybevetésére nem nyílt mód, mind a négy kutatópontról származó adatállománnyal dolgoztam. A hiányos adatokat eleve kizártam, épp azért, hogy valamennyi kutatópont azonos súllyal képviseltesen a változásvizsgálatban.

Az alábbiakban fonémánként számba veszem, hány tőmorfémában van egyrészt pozitív, vagyis nyelvjárási többlet a köznyelv és az 1954-es gyűjtés adatai alapján leírható felső-háromszéki nyelvjárás között, hogy ezekből az eltérésekből a követéses vizsgálat idején (2007–2010) hány nem nyert egyáltalán megerősítést, hány van visszaszorulóban, illetve hány esetén tapasztalható erősödés, terjedés. A fonémák után álló első szám a nyelvjárási eltérések együttes száma, a kettőspont utáni első (° indexes) szám a jelenlegi vizsgálatban megerősítést nem nyert eltérések száma, a kettőspont utáni (+ indexes) második szám a köznyelvi alakváltozat használata miatt bekövetkező visszaszorulóban lévő eltérések száma, a kettőspont után ritkán felbukkanó harmadik (° indexes) szám pedig az ötven évvel ezelőtti nyelvállapothoz viszonyítva a jelen nyelvjárási nyelvhasználatban tapasztalható erősödő, terjedő eltérések száma. A ° utáni betűjel azt a kutatóközpontot jelzi, ahol az eltérés terjedése tapasztalható (G: Gelence, D: Dálnok, K: Kővár, A: Kézdiálmás). Ha nincs betűjel, valamennyi kutatóponton egyaránt tapasztalható eltérésről van szó.

A magánhangzók: [a] = 18 : 7⁻ : 6⁺, [e] = 9 : 2⁻ : 2⁺, [ë] = 137 : 5⁻ : 16⁺, [o] = 58 : 23⁻ : 13⁺, [ö] = 9 : 2⁻ : 3⁺ : 1^{oA}, [i] = 58 : 10⁻ : 16⁺, [u] = 51 : 9⁻ : 3⁺, [ü] = 51 : 13⁻ : 13⁺, [á] = 6 : 2⁻ : 3⁺, [é] = 10 : 1⁻ : 2⁺, 1^{oK}, [ó] = 15 : 0⁻ : 1⁺, [ö] = 13 : 2⁻ : 5⁺, [i] = 4 : 0⁻ : 2⁺, [ú] = 1 : 0⁻ : 0⁺, [ű] = 2 : 0⁻ : 1⁺.

A mássalhangzók: [b] = 2 : 0⁻ : 2⁺, [d] = 2 : 1⁻ : 0⁺ : 1^{oG}, [g] = 2 : 0⁻ : 1⁺, [gy] = 3 : 0⁻ : 2⁺, [h] = 2 : 0⁻ : 0⁺, [j] = 18 : 2⁻ : 6⁺ : 2^{oG+K}, [k] = 4 : 1⁻ : 1⁺, [l] = 18 : 1⁻ : 11⁺, [n] = 17 : 3⁻ : 3⁺ : 1^{oG}, [ny] = 28 : 3⁻ : 9⁺ : 3°, [p] = 1 : 0⁻ : 1⁺, [r] = 6 : 4⁻ : 1⁺, [s] = 4 : 2⁻ : 2⁺, [sz] = 1 : 0⁻ : 0⁺ : 1°, [t] = 3 : 1⁻ : 1⁺, [z] = 2 : 0⁻ : 0⁺, [zs] = 1 : 0⁻ : 0⁺, [cs:] = 1 : 1⁻ : 0⁺, [dz:] = 3 : 1⁻ : 1⁺, [j:] = 4 : 1⁻ : 0⁺ : 3^{oD+G+A}, [k:] = 2 : 1⁻ : 0⁺ : 1°, [l:] = 2 : 0⁻ : 0⁺, [m:] = 1 : 0⁻ : 1⁺, [n:] = 1 : 0⁻ : 1⁺, [ny:] = 1 : 0⁻ : 0⁺, [r:] = 1 : 0⁻ : 1⁺, [s:] = 2 : 0⁻ : 0⁺, [sz:] = 1 : 0⁻ : 0⁺, [t:] = 1 : 0⁻ : 0⁺, [z:] = 1 : 0⁻ : 0⁺.

Összesítve A RMNyA. adattára szerinti 442 magánhangzó-eltérésből 76 nem nyert megerősítést az ÚMNyA. gyűjtés során, 86 visszaszorulóban, mivel a nyelvjárási változat mellett a köznyelvi(bb) alak is párhuzamosan használatos, 2 eltérés viszont terjedőben két kutatóponton; a 135 mássalhangzó-eltérésből pedig 22 nem nyert megerősítést a követéses vizsgálat során, 44 visszaszorulóban, 12 pedig felbukkanóban vagy az egyes kutatópontokon terjedőben.

Az 1954-es gyűjtés alapján elmondható, hogy a háromszéki nyelvjárás magánhangzói gyakoriság tekintetében háromszorosan térnek el a köznyelvtől a mássalhangzókhoz viszonyítva, tehát a mássalhangzók köznyelviessében viselkednek, mint a magánhangzók. Ugyanakkor az is kiderül a számokból, hogy a jelen nyelvállapothoz viszonyítva a magánhangzó-eltéréseknek 17,2%-a megerősítés híján a mai nyelvhasználatban nem tapasztalható; a standardizáció miatt 19,4%-a visszaszorulóban van; 0,5% pedig terjedőben. A mássalhangzó-eltéréseknek 16,3%-a szintén nem nyert megerősítést az ÚMNyA. kérdőív vagy a szövegfelvétel nyelvi anyaga által; 32,6%-a visszaszorulóban; 6,7%-a pedig az előző nyelvi adatokhoz viszonyítva felbukkanóban vagy terjedőben van az egyes kutatópontokon. Ez utóbbi típusú eltérések egy része szervesen illeszkedik a felső-háromszéki nyelvjárás magán- és mássalhangzó-jelenségeibe, mivel a jelenlegi vizsgálatok során olyan nyelvi adatban bukkantak fel, amelyek még nem léteztek az 1954-es gyűjtéskor (pl. a *kazal* szóban az RMNyA. adatai alapján még nem történt meg a palatalizáció, a jelenlegi vizsgálatok azt igazolják, hogy most már általános a *kaszaj* alak a *jászoj*, *mej* szavak mellett), mások viszont újszerűek (pl. a *jj* rövidülése abszolút szóvégi vagy hangsúlytalan helyzetben).

A változás mértéke realisabban megközelíthető, ha az eltéréseket aszerint is megvizsgáljuk, milyen az arány egyfelől az összes eltérés, másfelől a változóban lévő eltérések (jelenlegi standardizációk) és a mostani nyelvhasználatban megerősítést nem nyerő eltérések (a már köznyelviessé vált alakok) összege között. Kiss Jenő hasonló jellegű csoportosítását követve (vö. Kiss 1983: 69), ugyanakkor

azt e változásvizsgálathoz igazítva, magam is öt kategóriába sorolom be a változók szerinti eltéréseket: 1. nincs mozgás = egyetlen adat sincs a változásra, 2. minimális a mozgás = az összeltérés kevesebb mint 1,5%-át reprezentálja a változó, 3. gyenge a mozgás = az összeltérés 1,6–3%-a a változónak tulajdonítható, 4. közepes a mozgás = az eltérések 3,1–5% közti intervalluma a változónak köszönhető, 5. erős a mozgás = az eltérések több mint 5%-a a változóra esik (vö. 1. táblázat).

1. táblázat

Az összeltérés adott változóra eső súlya szerinti változási irányok erőssége

Kategóriák	Magánhangzók	Mássalhangzók
1. nincs mozgás	ú	c, cs, dz, dzs, f, h, m, ty, v, z, zs; a hosszú mássalhangzók a [cs:], [dz:], [j:], [k:], [n:], [r:] kivételével
2. minimális a mozgás	e, ö, á, é, ó, ő, í, ü	b, d, g, gy, k, n, p, r, s, sz, t, [cs:], [dz:], [j:], [k:], [n:], [r:]
3. gyenge a mozgás	a, u,	j, l, ny,
4. közepes a mozgás	ë, i, ü,	
5. erős a mozgás	o	

A változások megfigyelése alapján elmondható, hogy a négy kutatópont esetében a magánhangzók diftongusos realizációja tekintetében erőteljesebb változás következett be Gelencén, mint Kőváron, mivel az előbbi esetben a perifériára szorulás úgy történt meg, hogy az idősek beszédében is szórványosan jelentkezik, míg az utóbbiak esetén a fiatalok beszédében is előfordul (általánosabb használatú), bár jó néhány tömorfémában visszaszorult.

A négy „gócpont” adatait Gálffy Mózes tájszólási jellemzőivel is összevetve elmondható, hogy: a Gálffy Mózes által meghúzott tájszólások határvonalait, ha nem is áll módomban teljes mértékben ellenőrizni, mivel csak négy kutatóponton ismétlem meg az anyaggyűjtést, többnyire megerősíthetem (vö. Gálffy 1956: 454). Másfelől tapasztalom a gelencei kutatópont orbai tájszólásának a kézdi tájszóláshoz való közeledését az *é*, *ó*, *ő* magánhangzók diftongusos realizációjának erőteljes visszaszorulása miatt, illetve a két tájszólás közti kiegyenlí-

tődést azáltal is, hogy míg korábban csak az orbai tájszólásra volt általánosan jellemző a felső nyelvállású hosszú magánhangzók rövidülése egytagú szavak esetén, mára a kézdi tájszólás két kutatópontjára is kiterjedt (pl. *víz, tyúk, tűz*). A kővári kutatópont tájszólása markánsabban elkülönül a kézdi tájszólástól, bár a diftongusok ejtése a köznyelviesedés miatt itt is valamelyest visszaszorulóban, de a felső nyelvállású magánhangzók gyakori rövidülése – ami a kézdi tájszólás szembetűnő sajátossága – számottevően nem érintette a kővári nyelvhasználatot. A dálnoki és kézdialmási nyelvi adatok közti erőteljes hasonlóság amellest szól, hogy e két kutatópont továbbra is ugyanazon tájszólás jegyeit hordozza. Mivel összességében az RMNyA. adatainak 16,9%-a nem nyert megerősítést, valamennyi kutatópont beszélőközösségének nyelvjárási nyelvhasználatában lényeges változások történtek az elmúlt fél évszázad alatt: a köznyelviesedés jelentős, amit a fonémák gyakoriságvizsgálata is igazol.

A köznyelvi és nyelvjárási alakok váltakozó használata azonban egyáltalán nem jelenti a nyelvjárási nyelvváltozat megszűnését, annál is inkább, mert: az egyes alakváltozatok használata szituációtól, beszédpartnertől függő; a RMNyA. adataiból kiolvasható felső-háromszéki nyelvjárás fonémáinak a saját ejtési sávján belüli specifikus realizációi továbbra is megvalósulnak (pl. az *e, ö, a, á* fonémák sajátos ejtése). Találtam példát felbukkanó, illetve terjedőben lévő jelenségre is, amely az adott térség nyelvhasználatának a köznyelvtől való eltérését erősíti (előbbire példa: tömorfémában, abszolút szóvégi helyzetben a *jj* rövidülésének valamennyi kutatóponton való bekövetkezése pl. *gyürüsűj, mejj* a korábbi *gyürüsujj, mejj* alakváltozatokkal ellentétben; utóbbira példa: Kőváron a korábbi *kazal* köznyelvi alakváltozattal szembeni *kaszaj* alakváltozat általánossá válása). A háromszéki nyelvjárásra jellemző magán- és mássalhangzó-jelenségek fonémarealizációi nem csupán a *tő-*, hanem *toldalék*morfémákra is kiterjednek. Bár ez utóbbi a gyakoriságvizsgálat részét nem képezte, fontos szempont lehet egy összetettebb változásvizsgálatban, mivel számottevő jelenség vagy a *toldalék*morfémában (összesen 14 *toldalék*morfémában lejátszódó magán- vagy mássalhangzó-jelenségből 3 nem igazolódott be a követéses vizsgálatban: a *-ni* főnévi igenévképző *-nnya* alakváltozata, a *-val* határozórag *-vol* alakváltozata, a *-ja* E/3. határozott ragozású igei személyrag *-jo* alakváltozata), vagy a *tő-* és *toldalék*morféma határán is megvalósul (15 rendszeresen bekövetkező eltérésből 1 nem nyert megerősítést: *méhék* helyetti *méhék* nyelvjárási alakváltozat).

6. A legszembetűnőbb alaktani sajátosságok a következők: bár az *ó-t a-val, ő-t e-vel* váltakoztató tőtípus valamennyi kutatóponton még eleven (*erdő ~ erdeje, ajtó ~ ajtaja*), a *v-s* tövek gyengülőben vannak, mert több *toldalék*os forma már a szótári töből jön létre (*tó, tós, tók, kónn*); az egy- és többalakú névszótövek kategóriái korántsem tekinthető merevnek, mivel gyakori a mozgás: a többalakú névszótövek egyalakúsodása mellett (a mára már kizárólag egyalakú

könny névszótó mellett ingadozás jellemző az *ó*-t *a*-val, *ő*-t *e*-vel váltakoztató tövekre), az RMNyA. adataiban egyalakúként viselkedő tövek közt is találunk időközben többalakúként viselkedőt (*tetü* ~ *tetvek*, *tehen* ~ *tehen*, *tulu* ~ *toll*); kihalt a főnévi igenévképző *-nya* alakváltozata, kihalóban a *-nitt*, *-nul/-nül*, *-ni* családi helyhatározórag, mivel csak szórványosan fordul elő idősek beszédében; a *-t* /*-tt* helyhatározórag használata köznévből is megfigyelhető Kőváron (*faluhejt*), bár használata ritka; néhány névszó esetén a köznyelvi képzett alak helyett analitikus szerkezet használatos (*ihatnékja van a szomjas helyett*, *ehetnékje van az éhes helyett*), de néha ezek az analitikus szerkezetek feltételes jelentésű igét helyettesítenek (*mehetnékje van*, *beszégethetnékje van*); az ikes igék ingadozása mellett megfigyelhető, hogy míg az RMNyA. adataiban a felszólító és feltételes módra is kiterjedő ikes ragozás még általánosnak mondható, addig a jelenlegi nyelvhasználatban ezek visszaszorulóban vannak (*alugyam* helyett *alugyak*, az *enném* mellett megjelent az *ennék* alak), illetve helyüket analitikus szerkezetek vették át (*alugyam* helyett *tuggyak alunni*); a határozott ragozás esetén bár szórványosan, de a nyelvjárási nyelvhasználatban is felbukkant a köznyelvi változat az addig általános használatú felszólító mód helyén (*-suk/-sük helyett -juk/-jük*).

7. Összehasonlító vizsgálatom tapasztalatait az alábbiakban foglalhatom össze:

A módszerre vonatkozóan:

- A nem rétegzett szinkrón nyelvi minták összevetése az esetben segítene hozzá a változások irányának és erősségének alapos megajzolásához, ha kiegészülne trend-, esetleg panelvizsgálati eredményekkel.

A nyelvéllapokra vonatkozóan:

- Bár a vizsgált területen jellemző a standardizáció is, a nyelvjárást leginkább jellemző fonológiai és morfológiai változók nagy része napjainkban is elsősorban dialektális változatokban él.
- A háromszéki nyelvjárási norma részét képező jelenségek köre leszűkült.

Irodalom

BODÓ CSANÁD 2007. Követéses geolingvisztikai vizsgálatok. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN (szerk.), *V. Dialektológiai szimpozion*. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely. 37–47.

BORBÉLY ANNA 2001. Egy tíz év után megismételt szociolingvisztikai kutatás módszerei és terepmunka tapasztalatai. In: PAPP GYÖRGY (szerk.), *11*.

Élőnyelvi konferencia. Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Tanszéke, Újvidék. 175–181.

ERDÉLYI LAJOS 1906. A háromszéki nyelvjárásról történelmi alapon. Franklin Nyomda, Budapest.

ERDÉLYI LAJOS 1907. A háromszéki nyelvjárásról. *Akadémiai Értesítő* 18: 5–18.

GÁLFFY MÓZES 1956. A háromszéki nyelvjárásváltozatok határa. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND (szerk.), *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 446–453.

GÁLFFY MÓZES 1971. A háromszéki nyelvjárás. *Megyei Tükör* 1971. máj. 23.

HORGER ANTAL 1908. A háromszéki nyelvjárás ügyében. *Nyelvtudományi Közlemények* 38/1–2: 184–188.

IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

JUHÁSZ DEZSŐ 2003. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: KISS JENŐ (szerk.), *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó, Budapest. 262–324.

KISS JENŐ 1983. A mihályi nyelvjárás újabbkori fonológiai-fonetikai változásairól. In: BOLLA KÁLMÁN (szerk.), *Dialektológiai tanulmányok. Nyelvjárás és regionális köznyelvi fonetikai elemzések.* Magyar Fonetikai Füzetek 12. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 67–71.

P. LAKATOS ILONA – T. KÁROLYI MARGIT 2009. Nyelvhasználati változás – attitűdváltozás (Panelvizsgálat az északkeleti nyelvjárás régióban). In: BORBÉLY ANNA – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ – HATTYÁR HELGA (szerk.), *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia Párkány.* Tinta Könyvkiadó, Budapest – Dunaszerdahely – Nyitra. 53–62.

RMNyA. = MURÁDIN LÁSZLÓ (gyűjt.) – JUHÁSZ DEZSŐ (szerk.) 1995–2010. *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–XI.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

RÉVAY VALÉRIA

Pannon Egyetem, Veszprém

revayv@gmail.com

16–18. századi magánlevelek mint a magyar nyelv és kultúra emlékei

Abstract

Personal letters from the 16th–18th centuries as records of the Hungarian language and culture

In this essay the spoken variety of the Middle Hungarian Age is approached with the help of personal letters, missives; as the features of the conversational style, spoken language can be recognised among the most important characteristics of this letter genre, however, it basically belongs to the written language styles.

There is a great amount of Hungarian personal letters from the examined period. The main object of the research is the functional type of letters, the aim of which was to maintain contact or to give information, as men sometimes had to be living far from their wives and families for long ages because of the frequent wars in this era and the following exiling.

After drawing the social and cultural background which can be seen in the letters, there are shown some characteristics of the contemporary language norm, furthermore, some dialectological features of male and female writers.

Keywords: historical dialectology, Hungarian historical linguistic research.

1. A magyar nyelvű levelezés a magyar nyelv történetének középmagyar korában élénkül meg, sőt a 18. századra éri el virágkorát. Ebben az időszakban – az iskolázottság szélesebb körben való elterjedtségének köszönhetően – egyes főúri és középnemesi családok élénk levelezést folytattak.

A peremvidékekre szorult vagy a harcoktól távolabb eső várakban menedéket kereső asszonyok, az aktív politikai és katonai életet élő vagy éppen bujdosás, száműzetés miatt távol lévő urak – mint korábban Nádasdy Tamás (1498–1562) és Kanizsai Orsolya (1521–1571), Bethlen Gábor (1613–1629) és Károlyi Zsuzsanna (1585–1622), majd Apafi Mihály (1632–1690) és Bornemisza Anna (1630 körül–1688), Bethlen Miklós (1642–1716) és Kun Ilona, Zrínyi Péter (1621–1671) és

Frangepán Katalin (1625–1673), II. Petrőczy István (1654–1712) és Révay Erzsébet (1660 körül–1732), Rákóczi Erzsébet (1655–1707) és Erdődy György (1648–1713) vagy Károlyi Sándor (1669–1743) és Szalai Barkóczi Krisztina (1670–1724) is levelezés útján tudták tartani a kapcsolatot egymással; nagyrészt így érintkeztek családtagjaikkal vagy a családtagok az ország különböző részein harcoló férfiakkal. E korszakban – a funkcionális levelek mellett – már vannak irodalmi igénnyel írottak is. A nyelvtörténet szempontjából azonban nagyobb jelentősége van a funkcionális leveleknek, mert ezekben a beszélt nyelvet rögzítették, és biztosabban tudjuk belőlük rekonstruálni a korabeli nyelvi állapotot.

A magánemberi világban a levelezés a társadalmi lét jelenségeinek, problémáinak szinte valamennyi – politikai, vallási, morális, gazdasági és kulturális – körét magában foglalja. A levél magánéleti, alkalmi rendeltetésű, ezért kötetlen is, s ez a vonása különösen alkalmassá teszi a nyelvészeti kutatásokra.

A 16–18. századból fennmaradt levelek nagyrészt főurakhoz, illetve főnemes asszonyokhoz köthetők. Esetükben ugyan tartani lehet attól, hogy nem ők maguk, hanem az udvartartásukban foglalkoztatott íródeák írta a levelet, ami nehezíti a levél szerzőjének helyhez kötését, hiszen az íródeák egészen más nyelvi életrajzzal rendelkezhet, mint ura, akinek szolgálatában áll. Ezért amikor fontos, hogy ismerjük a levél szerzőjének nyelvjárását, akkor elsősorban a birtokukat ritkábban elhagyó közép- és kismemesek leveleinek vizsgálata bizonyul célravezetőbbnek. Viszont e társadalmi rétegből kevésbé maradt fenn jelentősebb mennyiségű levelezés. A magyar főurak levéltáraiban jobban megőrződtek a családi levelek, sőt, ezek közül többet ki is adtak. E levelezések nyomtatott kiadásai azonban helyesírási és hangtani szempontból nem tekinthetők teljesen megbízhatónak. Kovács Ágnes, Károlyi Sándor levelezésének közlétevéje például a levélanyag egy részének korábbi kiadójáról, Éble Gáborról így nyilatkozik: „Sokszor megtartotta Károlyi értelemzavaró központozását, **amelyet kijavítottunk** (kiemelés tőlem, R. V.). Ezt a korrekciót az eredeti levelek esetében is elvégeztük, az érthetőség kedvéért. Tekintettel azonban a nyelv- és írástörténeti kutatás szempontjaira, az összes többi **hibát** (kiemelés tőlem, R. V.) és jellegzetességet megőriztük” (1994: 3). A nyelv egyéb szintjeiről, a szókincsről, a frazeológiáról és a morfológiai elemekről vagy a mondatszerkesztés sajátosságairól és részben a szavak hangalakjáról a nyomtatásban kiadott levelekből is képet alkothatunk.

Az írott nyelvi stílusok közé sorolandó levélműfaj legfontosabb jellemzői között a társalgási – beszélt nyelvi – stílus jegyei is fellelhetők.

2. A korabeli magyar kultúra a levelek tükrében

Kutatásunk tárgyát elsősorban funkcionális jellegű levelek képezik, amelyeknek célja a kapcsolat fenntartása vagy híradás az utazás, illetve nemegyszer

háborúskodás vagy bujdosás miatt feleségüktől, családjuktól olykor hosszú éveken át távol élő férfiak részéről.

Ezt bizonyítja a következő részlet Bethlen Gábortól, aki hadakozásai idején állandó levelezésben állt feleségével, Károlyi Zsuzsannával: „*Nem kevés panszom vagyom reád, édes asszonkám, hogy nekem ily ritkán íratsz magad felől... én pedig ez óráig minden héten legalább két levelet, de bizony némely héten négyet is írtam és küldtem. (...) Felette igen kérlek, édes szívem, nekem íráss magad betegeskedéss és minden állapotodról...*” (idézi Estók 2000: 112). Az idézett részletből nemcsak azt tudjuk meg, hogy a hadjáratok viszontagságai ellenére igen sűrűn váltottak levelet, hanem azt is, hogy míg Bethlen Gábor maga írta leveleit, addig felesége, Károlyi Zsuzsanna írődeákkal íratta. Természetesen ismerünk olyan főnemeseket – férfiakat és nőket egyaránt –, akik maguk írták leveleiket távolban harcoló vagy otthon a birtok ügyeit intéző házasújsuknak.

A következőkben – a korábban felsoroltak közül – négy olyan főnemes leveleit vizsgáljuk meg, akik igen aktívak voltak a házasújsukkal való levelezésben, s ez a gazdag anyag fenn is maradt. Az egyik egy házasújs – Révay Erzsébet és II. Petrőczy István – levélváltása, 42 levél, amely 1690 és 1699 között keletkezett. A korábban Thököly mellett harcoló férj ez alatt bujdosásban, hazájától távol élt. Harmadikként Rákóczi Erzsébet levelezését tanulmányoztuk, akitől 208, férjének írott levél maradt fenn, hiszen házasújsával, Erdődy Györggyel nagyobb részt egymástól távol éltek. Ennek köszönhető, hogy a házasújs többnyire levelek révén tartotta a kapcsolatot egymással. A negyedik kiválasztott – és igen szorgalmas levélíró – Károlyi Sándor politikus és hadvezér. Károlyi 1704-től feleségének, Szalai Barkóczi Krisztinának – a nő 1724-ben bekövetkezett haláláig – rendszeresen beszámolt leveleiben az őt foglalkoztató ügyekről. Rákóczi Erzsébet és Károlyi Sándor levelei ugyan hitvesükhöz szólnak, gyakran egészen közvetlen hangvételnben, ugyanakkor szinte naplószerűen megörökítik ezeket, harcokkal, háborúkkal tarkított korszak eseményeit. Az ellenséges csapatok várható felbukkasásáról sokszor az otthon maradtak értesítik a csapatokkal ide-oda vonuló férjüket. Rákóczi Erzsébet 1685-ben levélben figyelmezteti az urát az otthoni állapotokról: „*Onori uram ma érkezett hozzám Újhelyből, beszél, ezer német lovas nyomakodik Püstyén felé*” (Benda – Várkonyi 2001: 70). Károlyi Sándor 1704 augusztusában a következőképpen festi le a helyzetüket felesége számára: „*Az ellenségnek mindennapi körülöttem való szaporodása és rettentése fáraszt, munkálkodtat, mindazáltal még eddig minden kár, veszély nélkül marasztott az én Istenem. Ma vagy holnap bizonyosan indul az ellenség reám... Rác, horvát, német, magyar ellenség vagyom könnyen 10 ezer, én pedig alig vagyom mindössze is harmada*” (Kovács Ágnes 1994: 9).

Révay Erzsébet 1699-ben Szklabinán amiatt bánkódik, hogy férje, II. Petrőczy István bujdosni kényszerül: „*...de most meglévén már a mint hallom az békesség, úgy olvasom, örökre len hagyták kegyelmeteket Török hatalma alatt,*

kin való sok terődésemet nincs oly penna, ki megirhassa, se oly ember, ki megmondhassa” (Kovács Sándor 1916: 66).

E levelekből nemcsak a háborús események bontakoznak ki, hanem egy-egy főúri birtok mindennapjai, a birtok ügyes-bajos dolgai, az intézőkkel folytatott viták, az éppen elvégzendő mezőgazdasági munkák, amelyekkel a férfiak távollétében az asszonyok foglalkoztak: *„Nagy Márton tenap ment dézsmálni Igrámra, de a parasztság mindenütt egyaránt hordja, csépli, éli a gabonát. Isten tudja, a tisztek gonviseletlensége miatt hogy lehet meg az dézsma is, mely miatt Pocsuk János elég goromba szókkal volt felőlem s ellenem”* – írja Rákóczi Erzsébet a férjének (Benda – Várkonyi 2001: 67).

A levél mellé gyakran csomagoltak az asszonyok valami ételmet, bort, vagy épp ők kértek olyan fűszereket, amelyeket otthon nem tudtak megtermelni, máskor ruhára való kelmet, hiszen a korabeli főúri udvarokban a hölgyek maguk gondoskodtak a ruházatáról, amelyhez a házi szötteken kívül a szükséges ruhaanyagot távolabbról kellett beszerezniük. Gyakran ezzel is megbízták távolban hadakozó vagy táborozó férjüket.

Rákóczi Erzsébet egyik levelében ezt írja: *„Fűszerszámra és nádmézre is vólna szükségünk”* (Benda – Várkonyi 2001: 78), vagy egy másik levélben: *„Ez includált bépecsételt levelemet valami szarvasgombával együtt elküldtem volt kegyelmed után”* (Benda – Várkonyi 2001: 72). Károlyi egyik levelében a neki küldött tokaji borról érdeklődik: *„...az jó tokaji bor, kit számomra szántál vala, Édesem, hova lött.”* (Kovács Ágnes 1994: 15).

A munka mellett a társasági életet egy-egy betoppant rokon vagy vendég jelentette, de a sok háborúskodás ellenére olykor fürdőhelyre is eljutottak, akár csak Rákóczi Erzsébet 1677-ben a „trencsényi hévízbe”: *„Én Istennek hála jó egészségben vagyok, igaz dolog, hogy ugyan csak kipözsögtem, de már az is úgy tetszik, gyógyulni kezd. (...) Ugyan az hővízben ülén az fejünk felett az zszindelt csakugyan szaggatta (ti. a szél)”* (Benda – Várkonyi 2001: 44).

Rákóczi Erzsébet szívesen vadászott. Erről tanúskodik a következő levlérszlet: *„Én tennap reggel érkeztem meg, nyulakat, feles rókákat, s 4 császarmadarat, vadgalambot hoztam (...), ezt is csak azért cselekedtem, hogy az sok gond között egy kevésé mulatságot is szerezzek magamnak”* (Benda – Várkonyi 2001: 78). De gyakran beszámol urának a lovakról vagy a kutyákról is *„A kegyelmed lovai jól vannak, néha járatom is, a kis sárga jól jár, de az horvátországi pej gyermekelő bizony nem kegyelmed alá való léssen, igen fél, retteg és nehezen járó...”* (Benda – Várkonyi 2001: 85); *„Az agár kölköket, amennyi van, malmokban osztatom, a többi kutyánk fiai jól vannak”* (Benda – Várkonyi 2001: 88). Ezek a korrajzként is olvasható levelek a korabeli magyar kultúra tanulmányozásához, s ugyanakkor a szókincs vizsgálatához is gazdag anyagot biztosítanak.

3. A középmagyar kor nyelvhasználatának néhány jellemzője a vizsgált levelek alapján

A középmagyar kori levelek az írott és részben a beszélt magyar nyelv állapotáról is tanúskodnak. A továbbiakban a levelek alapján Révay Erzsébet, II. Petróczy István, Rákóczi Erzsébet és Károlyi Sándor nyelvhasználatát vizsgáljuk. Mivel Révay Erzsébet és II. Petróczy István 42 levele 62 oldal terjedelmű (s ebben nagyjából azonos a férj és a feleség által írott levelek száma és terjedelme), ezért a másik két személy jóval nagyobb számú levelei közül is az előbbivel azonos mennyiségűt vizsgáltunk meg. Révay Erzsébet (RE) élete Szklabinyához és Mosóchoz (Túróc vm.) kötődik, II. Petróczy István (PI) gyermekkorát Kasza várában (Trencsén vm.) töltötte, majd az eperjesi kollégiumban tanult (Fukári 2008: 37), Rákóczi Erzsébet (a továbbiakban RáE) élete nagyobb részét Sáros és Pozsony, valamint Nyitra vármegyében töltötte, de a halála előtti években – a Rákóczi szabadságharc csatái elől menekülve – Horvátországban élt. Károlyi Sándor (a továbbiakban KS) birtokai révén főként Szatmár vármegyéhez kötődött, de a Rákóczi-szabadságharc alatt, illetve azt követően az ország különböző vidékein vagy távolabb eső birtokain töltött hosszabb-rövidebb időt.

Születési hely szerint Révay Erzsébet, Petróczy István és Rákóczi Erzsébet a palóc, Károlyi Sándor pedig az északkeleti nyelvjárási területhez köthet. Mind a négyen iskoláztak, Petróczy az eperjesi kollégiumban, Rákóczi Erzsébet Pozsonyban, Károlyi Sándor pedig Munkácson, Ungváron és Kassán végezte tanulmányait. Révay Erzsébetről erre vonatkozóan nincsenek adataink, de kortársai szerint híres volt műveltségéről (Fukári 2008: 42). Később Révay Erzsébet és Rákóczi Erzsébet élete nagyobb részét a saját és férje birtokain töltötte, amelyek a Felvidéken találhatóak. Révay Erzsébet levelei nagyrészt a család Túróc vármegyei várában, Szklabinyán születtek, míg Rákóczi Erzsébet mozgékonyabb volt, de főleg a saját és a férje birtokaikat látogatta meg. Leveleit nagyjából Szomolányból (Pozsony vm.) írta, de Pozsonyban is gyakran megfordult, majd élete utolsó éveiben a család horvátországi birtokairól írta leveleit férjének. II. Petróczy István követte Thökölyt a bujdosásban, előbb Szerbiába, majd a Havasalföldre, ahonnan csak 1704-ben, 19 évi távollét után tért vissza (Fukári 2008: 44–6). Károlyi Sándor viszont hadvezérként és politikusként sodródott távol Nagykaroly környékén lévő birtokaitól. Mindannyiuk nyelvhasználatát életük során számos eltérő hatás érte, de közös vonásuk az, hogy leveleikben a beszélt nyelvi alakok és fordulatok rendszeresen feltűnnek.

A következőkben azokat a legfontosabb nyelvi jellemzőket emeljük ki, amelyek közös vonást jelentenek mind a négy személy szövegeiben, ami a kialakuló köznyelvi normára utalhat. Ezzel párhuzamosan azonban figyelemmel kísérjük azokat a nyelvhasználati jelenségeket, amelyek nem jellemzők mindnyájukra, tehát egy szűkebb terület nyelvjárási jelenségéről is árulkodhatnak.

3.1. A hangalaki jellemzők közül a magánhangzók időtartamát a közzétételkor keletkezett el- vagy átírások, „javítások” miatt nem vizsgáljuk. Bízva azonban a szövegek kiadónak vagy közlétezőinek fent említett pontosságra, betűhív írásmódra való törekvésében, a következőkben néhány hangalaki sajátosságot megvizsgálunk a levelekben:

3.1.1. A magánhangzók használatának jellemzői a vizsgált levelekben:

A nyílt – zárt hangviszonyban Révay Erzsébet, Rákóczi Erzsébet és Petrőczy István leveleiben található meg a zártabb *ü* hang az *ö* helyén: *bűvön* (RE 4), *csükkenne* (RE 34), *esztendőben* (RE 64), *Lűcsére* (RE 62), *kültcségemet* (RE 31), *sértüdütt* (RE 13), *felejtűgyenek* (PI 39), *tüldhetném el 'tölthetném'* (PI 37), *bűrökről* (RáE 42), *gyű 'jön'* (RáE 42), *legyütt* (RáE 42); de ingadozás is tapasztalható: *bűven* (KS 17) ~ *böven* (KS 27) ~ *bövön* (KS 34). Károlyi Sándornál a *jön* ige alakjaiban is található hasonló ingadozás: *jövén* (6; 21) ~ *jöjjenek* (8) ~ *gyüjjön* (8).

Enyhe *i*-zés és *i*-zés Rákóczi Erzsébet szövegeiben tapasztalható: *ígírtém volt* (RáE 76), *kigyelmetek* (RáE 68), *kím 'kém'* (RáE), a többieknél a vizsgált szövegben csupán egy-egy szóban fordul elő *i* hang: *amnistia 'amnesztia'* (RE 41), *tiged* (PI 38), *pinzecske* (KS 20), *pinzirt* (KS 20).

A zártabb *u* csak elvétve bukkan fel Rákóczi Erzsébet és Károlyi szövegeiben: *finum* (RáE 89), *burítani* (RáE 64), *csudálkozhatom* (KS 11).

Az *a* ~ *o* mindegyiküknél megtalálható, bár leginkább a tárgyrag, illetve a birtokos személyjel előtti helyzetben jellemző: *házosságbéli* (RE 13), *jáczodozó* (RE 17), *ujjobban* (PI 47), *magamot* (RE 31; PI 28), *nyavalyámot* (RE 50; PI 30), *Társod* (PI 38; KS 32), *karvolyt* (RáE 89), *lovaikat* (RáE 52), *uramot* (RáE 42), *utamot* (RáE 57).

A zárt – nyílt hangviszonyban az *o* helyén álló nyílt *a* Rákóczi Erzsébet leveleiben olvasható: *állapotjában* (42), *barbélyal* (42), *partékával* (53), de előfordul Károlyinál is: *fogásakat* (11).

Az *ü*, *ü* helyén ejtett *ő*, *ö* viszont Révay Erzsébet és férje, Petrőczy István szövegeiben bukkan fel: *bemeröltem vala* (48), *egyövée* (RE 43), *enyhődő* (RE 47), *kivől* (RE 64), *keserőségéhez* (43), (RE 43), *névő* (RE 64), *egyőt* (PI 51), *felöltetném 'felültetném'* (PI 52), *kerölhessek* (PI 47). Rákóczi Erzsébet és Károlyi Sándor nyelvhasználatában csak a *becsület* szóban, illetve származékaiban figyelhető meg ez a változás: *böcsölettel* (53), *böcsöletes* (RáE 58; KS 12).

Az *i* (*i*) helyén hangzó *é* (*e*) viszont Révay Erzsébet, Petrőczy István és Károlyi Sándor leveleiben gyakori: *emlétet* (RE 41), *héjában 'hiában'* (RE 41), *héreket* (RE 42), *kévánom* (RE 40; PI 36), *örézza* (RE 43), *széves* (RE 33, 34; PI 36), *vidámétotta* (RE 48), *bérná* (PI 46), *bézta* (PI 46), *megent* (KS 27), *tekentetes* (KS 8).

A felső nyelvállású labiális – illabiális hangviszonyban Révay Erzsébet nyelvhasználatában ingadozás tapasztalható: *idvösséges* (4) ~ *üdvösséghes* (8),

hütes (8), de *hívségére* (3). Petrőczy Istvánnál csupán az *idő* szó fordul elő labiális magánhangzóval az első szótagban is: *üdő* (46). A *hütös* alak Károlyi Sándornál (6) is megtalálható, míg Rákóczi Erzsébetnél a *füzetés* (59) hangalak bukkan fel.

Az *ö*-zés Károlyi Sándor kivételével jellemző a vizsgált személyek nyelvhasználatára: *büvön* (RE 4), *Fölsége* (RE 2), *Lölkem* (RE 2; PI 7) ~ *Lölköm* (RE3), *könyöbitő* (RE 53), *öszöndő* (RE 65), *Eörsébetnek* (PI 1), *hideglölés* (PI 25), *örömost* (PI 47), *böcsölettel* (RáE 55), *emberöket* (RáE 49), *fölyhő* (RáE 64) ~ *felyhő* (RáE 66), *hütös* (RáE 43), *lött* (RáE 67). A *kell* ige ragozott alakjai különböző változatokban jelennek meg hármuk leveleiben: *köll* (PI 37; 38; RáE 57) ~ *köllett* (RE 12) ~ *köllött* (PI 52) ~ *köllössék* (RáE 42). Előfordul az is, hogy ugyanazt a szót RE másképp használja, mint ahogy abban a levélben szerepelt, amelyet férjétől (PI) kapott: *szörköszött* egyben (PI 21) ~ *szerkesztett* (RE 21). Révay Erzsébet – aki maga is használt *ö*-ző alakokat – ebben az esetben válaszában mintegy „kijavítja” férje valószínűleg számára „nyelvjárásiának”, azaz nem normatívnak tűnő szóhasználatát.

Károlyi Sándor leveleiben az *ö*-zés bizonyos igékhez kötődik: *betölt* (20), *feltöttem* (17), *költ* ’kelt’ (10).

3.1.2. A mássalhangzók jellemzői a vizsgált levelekben

Mind a négy vizsgált személy nyelvhasználatában kisebb vagy nagyobb mértékben tapasztalható a depalatalizáció, miközben a palatalizáció nem jellemző mindegyikükre.

Depalatalizáció előfordul a *ly*: *viszálkodások* (RE 18); az *ny*: *edénkével* (RE 18), *hánkodó* (PI 19), *kicsin* (PI 18), *reménlené* (RáE 42), *reménségem* (PI 20), *asszonnak* (KS 6), *iránzod* (KS 12), *kéntelenenitem* (KS 12), *reménlem* (KS 12); továbbá a *gy*: *meghadván* (RE 23), *vadnak* (RE 48; PI 48), *vadtok* (PI 28) esetében.

Az *ly* depalatalizációja csak Révay Erzsébet leveleiben fordult elő, a *gy* depalatalizációja rajta kívül a Petrőczy István szövegeiben is. Az *ny* depalatalizációja látszik legszélesebb körűnek, mert mind a négy vizsgált személy nyelvhasználatában felbukkan.

A palatalizáció az *l* hangot érinti, s RE és PI nyelvhasználatában látszik a legerőteljesebbnek: *fölyül* (RE 13), *éllyek* (RE 23), *fájdallya* (RE 23), *járullyak* (RE 44), *kellyen* ’kelljen’ (RE 35), *nehezteltyen* (RE 40), *telyes* (RE 33), *busuly* (PI 42), *föllyebb* (PI 20), *itéllyek* (PI 20), *kötelyességemet* (PI 45), *közöllyébb* (PI 29; 30), *próbálljátok* (PI 37), *tökélyeteseghel* (PI 47), *vigasztallyon* (PI 37). Rákóczi Erzsébet és Károlyi Sándor szövegeiben egy-egy példa akad a palatalizációra: *fölyhő* ~ *felyhő* (RáE 64; 66), *szélyel* (KS 14).

A mássalhangzó nyúlása intervokális helyzetben szintén mindegyiküknél megtalálható, de ez a jelenség is Révay Erzsébet és Petrőczy István leveleiben fordul elő sűrűbben: *Annyám* (RE 40), *közzött* (RE 13), *közzébe* (RE 26),

egyebbet (PI 21), *okkait* (PI 9), *szólló* (PI 7), *válassz* (PI 32), *vetti* (PI 43); Rákóczi Erzsébetnél és Károlyi Sándornál ritkábban: *böcsölletes* (RáE 57), de *böcsülötire* (RE 42), *beszéllek* (KS 31), *rókabéllés* (KS 12), *generálissát* (21). Az *s* hang nyúlása az *-an*, *-en* modalis-essivus rag előtt szintén jelentkezik mindkettőjük (RE, PI) nyelvhasználatában, de ez Károlyi Sándornál is előfordul: *kedvessen* (RE 24; PI 19), *szerencsésen* (RE 26), *szabadosson* (PI 37), *erőssen* (KS 23), *kevessen* (KS 13), *szívessen* (KS 16). Rákóczi Erzsébetnél a vizsgált szövegekben erre nem volt példa.

A levelek hangalaki jellemzői kapcsán azonban megjegyzendő, hogy a magánhangzók nyelvtanbeli különbsége vagy a mássalhangzó-nyúlás nem jelent feltétlenül nyelvhasználati különbséget minden esetben, hanem olykor helyesírási, hangjelölési sajátosság is húzódhat az írásmód mögött. Ennek alaposabb tanulmányozásához az eredeti kézirat nyújthat segítséget.

3.2. A szófajok jellemzői a vizsgált levelekben

A különböző szófajok közül itt csupán a visszaszorulóban lévő főnévi igenév személyragos alakját és a határozói igenév használatát emeljük ki.

3.2.1. A főnévi igenév maitól eltérő használata főleg az akaratot, kívánságot, képességet kifejező igék mellett jelentkezik mind a négy vizsgált személy szövegeiben: „kívánva *kivánnám* minden héten kegyelmed felől jó hírt *hallanom*” (RE 27), „Isten segítségével tisztán *akarok élnem*” (RE 27), „*vissza akartam térnem*” (RE 53), „egynehány szóval *kivántam irnom*” (PI 1), „írásom által *akartalak látogatnom*” (PI 15), „*el akarván kerülöm* azokat” (RáE 68), „*akarám* értésére *adnom* kegyelmednek” (RáE 77), „*tudhatnék* kegyelmednek mikor eleibe *mennem*” (RáE 41), „*kész vagyok cselekednem*” (RáE 90), „*kívánok* rólad is hasonlót *hallanom*” (KS 15), „és *kívánok* egészséged felől örvendetes hírt *hallanom*” (KS 16), „*nem tudtam* mivel *kedveskednem*” (KS 18). D. Máta Mária szerint „a személyragos igenevek használata a középmagyar korban kezdett visszaszorulni”, s ebben különösen fontos szerepet játszottak a nyelvtanírók, köztük Pereszlényi Pál, aki nem tartotta helyesnek a *kezd*, *szokott*, *akar*, *kíván* ige mellett a főnévi igenév személyraggal ellátott alakját (2003: 633). A vizsgált szövegek arról tanúskodnak, hogy ez a folyamat az irodalmon kívüli írásbeliségben még nem vált általánossá.

Rákóczi Erzsébet leveleiben a harmadik személyű személyragos főnévi igenév is felbukkan: „még *nem tudta* Ladomérszky uram *megírnia*” (89). Ezt az alakot A. Jászó Anna „a főnévi igenév funkciótlan személyjeles alakjának” tartja (1992: 422).

3.2.2. A határozói igenév sűrű használata (idő- vagy okhatározói funkcióban) különösen Rákóczi Erzsébet leveleiben feltűnő: „Ezen vitencei parasztok

hozzám *folyamodván*, kiknek is lovok *elveszvé*n, mely dologban máris megtaláltam vala sentei kapitány uramat” (RáE 67); „Én tennap 8 óra tájban Vitencéról *megindulván* ugyan tennap este szerencsésen ide érkeztem” (RáE 71); „ott egy egész nap *késvé*n, ökegyelménél ebédet (*evén*)” (91).

A határozói igenév azonban – az előzőnél ritkábban ugyan – de a többi levélírónál is megtalálható: „Haizler úr szolgája *menvé*n föl felétek, bizonyos alkalmatosságnak *gondolván*, egynéhány szóval kivántam irnom” (PI 1).

3.3. A morféimák használatának jellemzői a vizsgált levelekben

A morfológiai jellemzők közül a tő- és a toldalékmorfémák néhány jellemző sajátosságát emeljük ki a következőkben:

3.3.1. Az igetövek használatában különösen Károlyi Sándornál feltűnő a teljes tő gyakori előfordulása az igei személyragok, az időjel vagy valamely képző előtt: *restellesz* (11), *küldöttem* (31), *szóllani* (6).

Az *-sz/-v* tövű igeik befejezett múlt idejű alakja *ö-ző* formában mind a négy vizsgált személynél jelentkezik: *vöttem* (RE 65), *löttem* (PI 25), *lött* (RáE 67; KS 20), *löttünk* (KS 11), *feltöttem* (KS 17).

3.3.2. A képzők közül a gyakorító igeképzőnek olykor egy-egy ritka előfordulását tapasztalhatjuk Rákóczi Erzsébet és Károlyi Sándor leveleiben: *esdegél* (RáE 53), *hurcoláskodnunk* (RáE 63), *megszaporoszik* (RáE 64), *postálkodott értem* (RáE 57), *elfogdozták* (KS 37), *nézdegélte* (KS 38). Más ige- és névszóképzők: *elkötségtelenedtem* ’elfogyott a pénzem’ (RáE 59), *kipözsögtem* (RáE 44), *szavait másalja* ’megmásítja’ (RáE 62), *egészségtelenségeden* ’nem vagy egészséges’ (KS 24), *kéntelenítem* ’kénytelen vagyok’ (KS 10), *rettentés* ’félelemkeltés’ (KS 9).

3.3.3. Az időjelek és az igeidők használata. A vizsgált szövegekben a leggyakrabban használt múlt idő a *-t* jeles múlt, amely mellett természetesen használatban van még a másik három múlt idő is, de szerzőink nem azonos mértékben élnek velük. Rákóczi Erzsébet használja legsűrűbben a régmúltat és az elbeszélő múltat, de a folyamatos múlt nála is ritka.

A régmúlt használata RáE : „Árvai viceispán uramnak, mikor árván *mentünk vót által, ígértem vót* valami odavaló bort” (47); „Dejtej Pál *hozott vót* kezemhez 100 tallért, annál több nincs...” (60); „...levelemet valami szarvasgombával együtt *elküldtem vót* Kegyelmed után, de visszahozták, mivel már akkor Újvárból *elment vót* kegyelmed” (72).

E múlt idő a többiekénél is előfordul, az előzőnél valamivel ritkábban: „... azért mind az előtt, de kíváltképpen az utátul fogvást, hogy Néhai Méltóságos Generál Veterany Uram által egymásnak *keztőnk vót* irogatni, mellyet eő Felséghe kegyelmesen *meghenedett vót*, minden csekély Asszonyi tehetsége-

met (noha kegyelmed nekem semmit *sem parancsolt vólt*), magamtul reá fordítottam...” (RE 43). „...az Tractus szerint *küldettem volt* föl szolgálmat” (PI 5); „...hogy leveletem oly későn veheted, nem csudálom, mivel annyi ideigh *reket volt* megh Erdélyben az levél, az után is *irtam volt* egynéhányat, nem tudom, ha veheted-é.” (PI 30).

Károlyi Sándor következő mondatában a befejezett és az elbeszélő múlt idejű igealak váltogatása arra utal, hogy e múlt idők eredeti jelentése már nem él: „Nyitrán tegnap *voltam*, de ő Tapolcsánban *maradt volt*, szembe nem *leheték vele*.” (KS 35)

A régmúlt alakokat inkább a *volt* segédigével szerkesztik, de előfordul a *vala* segédige is: „...alkalmas időtől fogvást *nem irt vala* semmit kegyelmed nekem” (RE 47), „én is valamit elkövethetem, annak megh segítségével nem lések elmulatója, valamint az előtt is *megh irtam vala* édes Uram kegyelmednek” (RE 31); „Domahidj László által *irtam vala*, hogy az ünnepekre haza megyek” (KS 24).

A folyamatos múlt csak elvéve, egyszer-egyszer fordul elő: „...mert szemben lévén veled ő kegyelmétől elmémet egészen *megertheted vala*” (PI 28), „Karácsonra virradólan *akarom vala* Gyulát ostrommal megpróbálni” (KS 26);

A befejezett múltat mind a négy vizsgált személy sűrűn használta. Egy példa erre a múlt időre: „Hedri uram itthon nem létemkor itt *vót*, magát *bé sem jelentette*. Akkor *tudtam meg*, itt *vót*, amikor elment *vólt* már innét” (RáE 79).

Az elbeszélő múlt használata mindegyiküknél megtalálható, de ritkán fordul elő: „Én az éjjel Jókóban hálám...” (RáE 53); „mai napon *érkezék* hozzám reggel Gyulai József uram Vitencére” (RáE 68).

Az elbeszélő múlt már nem az eredeti jelentésében szerepel. Petrőczy István így kezdi egyik levelét: „Az én kedves Feleségemnek Revai Erzsébetnek *írá*m.” (29).

Mint a fenti példák is bizonyítják, leginkább a régmúltat használják még eredeti jelentésében, előidejűség kifejezésére, az elbeszélő és a folyamatos múlt azonban csak ritkán szerepel, s gyakran csupán stilisztikai szerepe van.

A fog segédigés jövő idejű igealak használata Rákóczi Erzsébet leveleiben meglepően sűrűn fordul elő: „... ha leteszi, *fogják mondani*” (43); „s ha sokáig (...) *fog-é* ottan *mulatni*” (44); „Az galócat kedvesen *fogom venni* kegyelmedtől” (44); „de eziránt is tudjuk mit *fogunk mívelni*” (48), „ahhoz *fogom magamat alkalmaztatnom*” (53); „az öfölsége népe idébb, Eperjes felé *fog közelíteni*” (56), „mind magának, mind nekem a költséget derekasint *meg fogja szaporítani*” (56). Olykor a főnévi igenév is megkapja a személyjelet a *fog* segédige mellett: ahoz *fogom magamat alkalmaztatnom* (53); „nem sokára *el fogom küldenem*” (58).

A másik három személy leveleiben a jövő idejű igealak használata a Rákóczi Erzsébetnél tapasztaltaknál lényegesen ritkább: „Fejedelm Asszony eő Nagysága uj esztendő nap után azon nap *megh fogh indulni*” (RE 3); „ha jobb alkalmosság adatik, s magad is jobban készülhetsz hozzá, *le fogsz jöhetni*” (PI 7); „hiszem Istent, hosszas egésséghele pótolom ki, úgy is *foglak még láthatni* (PI 25).

3.3.4. Az igeragozás néhány jellemző vonása a vizsgált levelekben

Az *-sz/-v* tövű igék E/3. személyű alakjai mellett a létige és a *megy* ige egyaránt *-n* személyraggal szerepel a vizsgált személyek írásaiban: *veszen* (RE 2), *lészen* (RE 6; PI 37) ~ *leszen* (PI 1; KS 12), *légyen* (PI 20), *teszen* (RáE 64), *vagyon* (PI 29), *megyen* (RáE 67). Ezekben az igékben a többelseji magánhangzó gyakran megnyúlik: *tészek* (RE 27; RáE 52), *vészen* (PI 20), *tészem* (PI 20), elbeszélő múlt idejű alakjukban pedig illabiális magánhangzó jelentkezik Révay Erzsébet és Petrőczy István nyelvhasználatában: *vén* (RE 4), *lén* (PI 5). Ez az igealak a másik két személynél nem fordul elő.

Az ikes igék felszólító és feltételes módban is megkapják az ikes ragozás személyragjait: *késsék* (KS 9), *kedveskedném* (RáE 60). Károlynál előfordul olyan igealak is az ikes használata, amely ma nem kap *-ik* személyragot: *békéljék* (KS 25). Rákóczi Erzsébet a *cselekszik* igét viszont iktelen ragozásban használja E/1. személyben: *cselekszek* (RáE 47).

Szenvedő igealakokat is sűrűn találunk a vizsgált levelekben: *bocsáttattál el* (PI 5), *köllössék* (RáE 42).

3.3.5. A névszóragozás néhány jellemzője a vizsgált levelekben

A névszóragok közül a *-ban*, *-ben* rag, valamint a honnan? kérdésre felelő határozóragok használatát vizsgáljuk meg.

A hová? kérdésre felelő helyviszony kifejezésére Rákóczi Erzsébet rendszeresen a *-ban*, *-ben* határozóragot használja: „*Berényben elküldtem az kevés élelt*” (RáE 67), „*Újvárbán való meneteltem*” (RáE 71), „*ismég Krakkóban megyek*” (RáE 55). Ez Révay Erzsébet és Petrőczy István leveleiben csak ritkán fordul elő: „*Erdélyben leveletem küldvén*” (RE 39), „*eszében nem jutott*” (PI 29). Károlyi Sándornál a vizsgált levelekben ez a jelenség nem szerepelt.

A honnan? kérdésre felelő határozó ragok használata a vizsgált levelekben

Rákóczi Erzsébet korai leveleiben a honnan? kérdésre felelő határozóragoknak (l. 1. sz. táblázat) több mint a fele felső nyelvvállású magánhangzót tartalmaz, élete végén viszont az elativus és az ablativus ragoknak több mint 60%-át középső nyelvvállású magánhangzóval használja, míg a delativus ragoknak a többsége megmarad felső nyelvvállású magánhangzóval. (E rag esetében RáE késői levelei közül is kb. 30 oldalnyi szöveget vettünk figyelembe.)

A mellékletben található táblázatok alapján megállapíthatjuk, hogy a honnan? kérdésre felelő határozóragok felső és középső nyelvvállású alakjait Rákóczi Erzsébet csaknem azonos arányban használja, Révay Erzsébet és Petrőczy István az elativus ragot többnyire felső nyelvvállású magánhangzóval, míg a delativus és ablativus ragot Révay szintén inkább felső nyelvvállású magánhangzóval, a férje viszont ezt a két ragot az elativusinál jóval gyakrabban használja középső nyelvvállású magánhangzóval. Károlyi Sándornál a középső nyelvvállású ragok csak elvétve fordulnak elő.

A **locativusi** *-t* ragnak a szokásosnál sűrűbb használata tapasztalható Rákóczi Erzsébet leveleiben: „itt *Szucsánt* van” (RáE 76), „Azért jobb, hogy kegyelmed ott megvárjon, akár *Szomolányt*, akár *Kistapolcsányt* (RáE 81), de megtalálható Károlyinál is: *Nándorfejérvárott* (12), *Tömösvárott* (19) ~ *Tömösvárt* (20).

Az **E/3. személyű birtokos személyjeles** alakok között Károlyi Sándornál még előfordul az *-i: nevezeti* (11), *szeli* hossza (25), de veláris hangrendű szavakban az *-a* vagy *-ja* személyjelet használja: *királyja* (KS 28).

A **T/3. személyű palatális hangrendű birtokos személyjelek** főleg Révay Erzsébet, Petróczy és Rákóczi Erzsébet leveleiben illabiálisak, de ez a jelenség Károlyinál is megtalálható: *elméjeket* (RE 41), *értek* (RE 89), *tülek* (RE 22), kiknek *vérekk* (PI 24), *bennek* (RáE 94; KS 37), Lacinak, Klárinak kedves *leveleket* (KS 28), *melléjek* (KS 31), *velek* (KS 28). A veláris alakok személyjele *-ok: javokra* (RE 22), *akarattyok* (PI 24), *lovok* (RáE 67), *hosszójok* (KS 30), *magokat* (KS 27), *társaságokba* (31).

4. Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a vizsgált hangalaki és morfológiai jelenségek közül a magánhangzók használatában két hang esetében a zártabb hangalak (*ö > ü, a > o*) egyaránt megtalálható a vizsgált levelekben, az *ny* depalatalizációja szintén mindegyikükre jellemző. A főnévi igenév akaratot, kérést jelentő szó mellett személyragos alakban áll mindegyik személy leveleiben, a régmúltat még mindnyájan használják, bár már nem mindig az eredeti jelentésében, de az összetett jövő idő is megtalálható mind a négyüknél. Bizonyos nyelvi jelenségek (nyílt *ő ~ ö* használata *ű ~ ü* helyén, *é-zés*, az *l* palatalizációja, a határozói igenév használata vagy a honnan? kérdésre felelő határozóragok középső nyelvválású alakjai) valamennyiüknél előfordultak, de nem azonos gyakorisággal. Egy-egy területre jellemző, a többi vizsgált személy nyelvhasználatában nem található nyelvjárási jelenségnek tarthatjuk a következőket: *o > a* nyíltabb alak (RáE, KS), *i-zés* (RE, PI, KS), *l* kiesése és az előtte álló magánhangzó nyúlása (RáE), az *ly* depalatalizációja (RE), a *gy* depalatalizációja (RE, PI), a locativusi *-t* használata (RáE, KS), a teljes *tő* gyakori előfordulása (KS), ritka szóképzések (RáE, KS). Ezeknek a nyelvi jelenségeknek – melyek között a palóc és az északkeleti nyelvjárási jellemzői is felismerhetők – a helyhez kötése azonban csak óvatosan kezelhető, mivel Révay Erzsébet kivételével a másik három személy szinte egész életében sokat utazott az ország különböző részeiben, vagy hosszú időn át távol élt hazájától.

Négy személy levelezésének egy-egy részlete természetesen nem elegendő ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket vonhassunk le a nyelvhasználatot illetően, és az esetleges normatív vagy nyelvjárási alakokat megállapíthassuk belőlük, de alapul szolgálhatnak egy későbbi, nagyobb adatbázisra támaszkodó kutatáshoz.

MELLÉKLET

1. táblázat

A honnan? kérdésre felelő határozóragok Rákóczi Erzsébet korai és kései leveleiben

honnan? kérdésre felelő hat. ragok	1672-1685			1706-1707		
	<i>-bul, -bül</i>	18	32	56,2%	15	42
<i>-ból, -ből</i>	14	43,7%		27	64,2%	
<i>-tul, -tül</i>	25	43	58,1%	14	42	33,3%
<i>-tól, -től</i>	18		41,8%	28		66,6%
<i>-rul, -rül</i>	32	48	66,6%	34	52	65,3%
<i>-ról, -ről</i>	16		33,3%	18		34,6%

2. táblázat

Az elativus rag használata a vizsgált személyek leveleiben

	<i>-bul, -bül</i>		<i>-ból, -ből</i>	
	Előfordulás	%	Előfordulás	%
Petróczi István	22	81,4	5	18,5
Révay Erzsébet	35	76,9	4	23
Rákóczi Erzsébet	33	44,5	41	55,4
Károlyi Sándor	33	97	1	2,9

3. táblázat

A delativus rag használata a vizsgált személyek leveleiben

	<i>-rul, -rül</i>		<i>-ról, -ről</i>	
	Előfordulás	%	Előfordulás	%
Petrőczy István	14	56	11	44
Révay Erzsébet	23	82,1	5	7,8
Rákóczi Erzsébet	48	48	52	52
Károlyi Sándor	29	90,6	3	9,3

4. táblázat

Az ablativus rag használata a vizsgált személyek leveleiben

	<i>-tul, -tül</i>		<i>-tól, -től</i>	
	Előfordulás	%	Előfordulás	%
Petrőczy István	18	60	12	40
Révay Erzsébet	50	76,9	15	23
Rákóczi Erzsébet	43	50,5	42	49,4
Károlyi Sándor	8	88,8	1	11,1

Irodalom

BENDA BORBÁLA – VÁRKONYI GÁBOR (szerk. és az előszót írta) 2001. *Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez. 1672–1707.* Osiris Kiadó, Budapest.

ESTÓK JÁNOS 2000. *Királynék könyve.* Helikon Kiadó, Budapest.

FUKÁRI VALÉRIA 2008. *Felső-Magyarországi főúri családok. A Zayak és rokonaik. 16–19. század.* Kalligram, Pozsony.

A. JÁSZÓ ANNA 1992. Az igenevek. In: BENKŐ LORÁND (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 411–455.

KOVÁCS ÁGNES (szerk.) 1994. *Károlyi Sándor levelei feleségéhez I.* (1704–1724). Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.

KOVÁCS SÁNDOR (szerk.) 1916. *II. Petrőczy István és Révay Erzsébet levelei 1690–1699.* Magyar Protestáns Történelmi Emlékek. Budapest.

D. MÁTAI MÁRIA 2003. Szófajttörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC (szerk.), *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest. 632–663.

SÁROSI ZSÓFIA

*Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest,
sárosi.zsofia@btk.elte.hu*

**A társadalmi és a személyes – két 16. századi nemesúr
levelezésében**

Történeti szociopragmatikai megközelítés

Abstract

**The social and the personal – in the letters of two 16th century noblemen
Historical sociopragmatic approach**

Applying Fairclough's (1992) three-dimensional model for critical discourse analysis and Levinson's (1979) notion of activity types, this paper explores the social and personal factors of language usage in a rather regulated genre (personal letters) of a strongly hierarchical, feudal society (Hungary in the 16th–17th century). The lexical items analysed are the address-formulae and the namings, i.e. the terms referring to a third person: in this case the terms the writer describes him/herself (in the subscription, for example) or the addressee (in the address). The source is the correspondence of two husbands and a wife: the letters of Telegdy Pál (first husband), Nyáry Pál (second husband) and Várday Kata.

I conclude that though 16–17th century Hungarian social and discursive practice produces quite formal and rigid frames and forms of written interaction, (personal) letter-writing as an activity type still offers the opportunity for the interactors (though not in the same degree for all) to express personality and personal attitude in different ways.

Keywords: three-dimensional model, activity types, address forms, namings.

1. Bevezetés

Írásomban a történeti szociopragmatika szemléletmódját és módszereit alkalmazva kísérek meg az eddigieknél árnyaltabb képet adni egy több száz évvel ezelőtti korszak vonatkozásában arról a minden időben érvényes jelenségek körről, amelyet röviden így nevezhetünk: a nyelvhasználat társadalmi és személyes meghatározottsága. Ezt a nyilvánvalóan hatalmas és szerteágazó témát csak „cseppben a tenger” módszerrel lehet megközelíteni, azaz úgy kell egyes konkrét nyelvi-nyelvhasználati jelenségeket – jelen esetben megszólításokat és

megnevezéseket – elemezni, hogy miközben feltárjuk az egyedi vonásokat, ezeket igyekszünk a szöveg szűkebb-tágabb kontextusában elhelyezni, hogy aztán a sok egyedint keresztül eljuthassunk az általánosig. Úgy gondolom, ehhez a történeti szociopragmatika kínálja elméleti keretek és módszerek adhatnak segítséget.

2. A vizsgált jelenségek, a forrás, a módszer

2.1. Hosszabb távú kutatási terveimben annak szeretnék utánajárni, hogy a középmagyar korban mi lehetett az udvariasság és udvariatlanság fogalmainak a jelentéstartalma. Ezt olyan **nyelvi jelenségek** vizsgálatával szándékozom körülírni, mint például a megszólítások és megnevezések; vagy mint a tegezés-nemtegezés kérdése, ezen belül is elsősorban a tegezés és magázás váltogatása a megnyilatkozó részéről ugyanabban a beszédhelyzetben. Forrásként elsősorban, de nem kizárólag, a korabeli beszélt nyelvhez lehető legközelebb álló szövegeket használok, például missziliseket, bírósági jegyzőkönyveket és tanúvallomásokat.

A jelen megszabott terjedelmű írás nemigen lehet más, mint egy kisebb „minta” rövid, korántsem teljes körű elemzése, és az annak kapcsán felmerülő problémák, hipotézisek felvetése-feltevése. A vizsgálat tárgyát adó nyelvi jelenség a megszólítás és a megnevezés 16. század végi–17. század eleji misszilisekben. A levelező három főnemesből kettő férfi, egy nő. Helyzetük folytán a levelezés alkalmasnak látszik arra, hogy vizsgálata nyomán valamiféle képet kapjunk az ebbe a társadalmi rétegbe tartozó nők helyzetéről is.

2.2. A forrás: két férj – Telegdy Pál és Nyáry Pál – és egy feleség – Várday Kata – levelezése. Az első férjnek, Telegdy Pálnak 34 Várday Katához írt levele maradt fenn (közvetteszi Eckhardt 1944), a második férjnek, Nyáry Pálnak, 41 levele. Várday Katának csak a második házasságából való 8 levele hozzáférhető (a Nyáry–Várday levelezés közzétéve: Benda 1975). Telegdy Pál 1588 októbere és 1594 májusa között írta a vizsgált leveleket; a közzétett Nyáry Pál – Várday Kata levelezés 1600 és 1607 között bonyolódott.

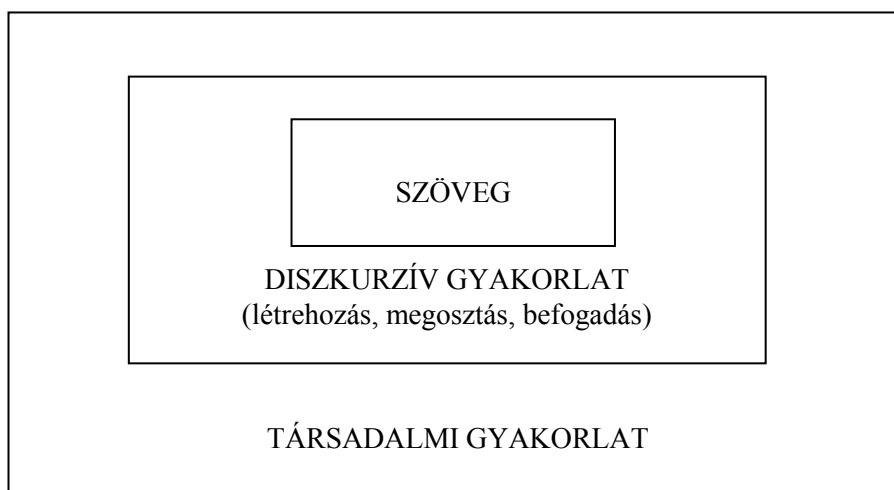
2.3. Elméleti keret és módszer. A történeti szociopragmatika, fiatal tudományterületként, keresve a speciális problematikájú történeti adatok feldolgozására alkalmas elméleteket és módszereket, gyakran merít olyan, a szinkrón nyelvállapotokat vizsgáló tudományterületekből, mint a pragmatika, szociálpszichológia, nyelvfilozófia, társalgáselemzés, beszédaktuselemzés, kritikai diskurzuselemzés (vö. pl. Sárosi 2003, Wood 2004, Culpeper 2010). Telegdy Pál, Nyáry Pál és Várday Kata leveleinek elemzéséhez Normann Fairclough-nak a kritikai diskurzuselemzésben jól ismert **háromdimenziós modelljét** (Fairclough 1992) használom fel, kiegészítve Stephen Levinson **tevékenységtipus** fogalmával (Levinson 1979).

Fairclough módszere azon a gondolaton alapul, hogy szoros szövegelemzést nem szabad önmagában, elszigetelten végezni, hanem figyelembe kell venni az adott közösség diszkurzív és társadalmi gyakorlatait is. „Minden egyes diszkurzív eseménynek három dimenziója vagy oldala van: egyrésztől beszélt vagy írott *szöveg*, másfelől a *diszkurzív gyakorlatnak* egy esete, mely magában foglalja a szöveg létrehozását és interpretálását is, harmadrészt pedig a *társadalmi gyakorlatnak* egy adott megnyilvánulása” (Fairclough 1995: 133). Fairclough ezzel voltaképpen az elemzés három szintjét (mikro, mezo, makro), illetve hagyományát igyekszik integrálni: a nyelvészetben belüli szoros szövegelemzést (mikro szint); azt a makroszociológiai hagyományt, amely a társadalmi gyakorlatot a társadalmi struktúrákkal összefüggésben elemzi (makro szint); valamint az interpretatív szociológiai hagyományt, amely úgy tartja, hogy a társadalmi gyakorlatot az emberek aktívan maguk hozzák létre és ruházzák fel jelentéssel a józan ész alapján (mezo szint) (1992: 72). A szöveg elemzése magában foglalja például a szókincs, nyelvtan, kohézió, szövegstruktúra, beszédaktusok, intertextualitás, koherencia vizsgálatát. A diszkurzív gyakorlat három eleme a szöveg létrehozása, megosztása és befogadása. A társadalmi gyakorlatot az adott kor ideológiái, intézményei, hatalmi viszonyai határozzák meg; vizsgált korszakunkban leginkább a társadalmi státusz, a nem és a vallás.

A modell alapállítása, hogy a három dimenzió között dinamikus és kölcsönös kapcsolat van.

1. ábra

A diskurzus háromdimenziós koncepciója (Fairclough 1992: 73)

Fairclough maga is alkalmazza Levinson (1979) tevékenységtípus fogalmát. A tevékenységtípust az azt megalkotó, szerkezetbe rendeződő, egymást követő cselekvések és a tevékenységek résztvevői határozzák meg (Fairclough 1992: 126). Tevékenységtípus például a vásárlás a zöldségesnél, egy állásinterjú, a tanítás, focimeccs stb. Fontos jellemzője a tevékenységtípusnak, hogy sokkal inkább tekinthető választási lehetőségek egy adott skálájának, mint szigorúan szabályozott mintának.

A jelen írásban azt mutatom be vázlatosan, hogy hogyan alkalmazható az eredetileg a szinkroniára kidolgozott háromdimenziós modell és a tevékenységtípus fogalma 16. századi magyar misszilisek vizsgálatában, illetve milyen konklúziókra juthatunk a segítségükkel. (A háromdimenziós modell történeti szocio-pragmatikai alkalmazására angol forrásokon l. Wood 2006.)

3. A levelező felekről

Az 1570 körül született Várday Kata a Gutkeled nemzetségből származó kiskvárdai Várday család utolsó leszármazottja, a tekintélyes családi vagyont egyetlen, korán árvaságra jutott örököse. Ősei közül sokan magas egyházi és világi méltóságokat töltöttek be. Várday Kata valószínűleg hasonló neveltetést kapott, mint a korabeli főúri lányok: alapvetően a háztartás és a gazdálkodás gyakorlati teendőit tanulta meg. 1589-ben ment feleségül Telegdy Pálhoz. Első férje halála után néhány évvel, 1600-ban újra férjhez ment, Nyáry Pálhoz.

Telegdy Pál felmenői Szent István koráig mennek vissza. Az előkelő Bihar megyei család vagyona a 16. században drasztikusan megfogyatkozott; régi pozíciójukat később sem sikerült visszanyerniük. Telegdy Pál az országos közéletben nem vett részt, ám, katonáskodó nemesúrként, a 15 éves török háború számos csatájában annál inkább. 25 éves volt, mikor Várday Katát feleségül vette. 32 évesen, 1596 novemberében, betegségben halt meg. Négy gyerekük közül csak egyik lánya, Anna érte meg a felnőttkort – ő később Nyáry Pál István nevű fiának lett a felesége (vö. Eckhardt 1944, Benda 1975).

Amikor Várday Katát feleségül vette, Nyáry Pál már a váradi várnak volt a főkapitánya. Ellentétben a Telegdyekkel és Várdayakkal, Nyáry Pál köznemesi származású. A köznemesek számára a korszakban – a főnemesek szolgálatába állás, familiárisvá válás mellett – az előrelépés lehetőségét a katonáskodás, a végvári harcokban való jeleskedés jelentette. Ez emelte ki a Nyáryakat is a köznemesi sorból, és tette magát Nyáry Pált 1601-re már királyi tanácsossá, hatalmas és vagyonos főrenddé. Minden bizonnyal fontos szerepe lett volna a későbbi történelmi események formálásában is, azonban 1607 decemberében, valószínűleg pestisben, meghalt. Várday Kata 23 évvel élte túl.

4. Társadalmi gyakorlat

4.1. Történelmi helyzet. A 16. század végének – 17. század elejének meghatározó történelmi eseménye a 15 éves háború. A köz- és főnemesség férfitagjai állandóan csatába mentek, ritkán és rövid ideig időztek otthonaikban. A zürzavaros, bel- és külviszályokkal teli időszakban bonyolította a helyzetet, hogy a század első felében nagymértékben elterjedt protestantizmussal szemben a kor szak második felében fölerősödött az ellenreformáció.

4.2. Társadalmi helyzet. A 16. század végi erős feudális hierarchiába rendeződő magyar társadalom csúcsán a magas rangú, régi arisztokrata, de legalábbis köznemesből lett nagy vagyonú (hatalmas birtokok fölött rendelkező) főurak álltak. Alattuk az egyre kisebb rangú és birtokú közép- és kisnemesek, egészen le a vagyontalan bocskoros nemesekig. A társadalom legnépesebb és egyben a hierarchia legalján álló csoportja a szintén erős rétegzettséget mutató jobbágyság.

Főrend tagjává lenni ebben az időszakban nemcsak megfelelő helyre születéssel lehetett, hanem (mint Nyáry Pálé mellett pl. Nádasdy Tamás nádorispán története is mutatja) katonai érényekkel, politikai kiválósággal is – melyeket az igazán felívelő karriernek tanúsága szerint többnyire egy jó házasságkötés és adott esetben szerencse is megtámogatott.

A köznemesek közül sokan a török megszállás elől a főnemesek oltalma alá menekültek, familiáriszá lettek, gyerekeik a főnemesi udvarokban apródként szolgáltak.

4.3. Művelődés, műveltség. A korabeli művelődés-műveltség is ennek a hierarchiának megfelelően oszlott meg. Bár a reformáció széles körű anyanyelvi iskoláztatásra való törekvése révén az iskolákban a legalsó rétegek számára is nyílt lehetőség némi számolási és olvasási tudás elsajátítására, komolyabb iskoláztatásban – a család alkalmazásában álló kiváló házitánitók, esetenként külföldi egyetemek révén – csak a főnemesi családok és néha egy-egy feltörekvő köznemesi család fiúsarjainak volt része. A 16. században a köznemesség zömében olvasni igen, írni azonban ritkán tudott, és általános műveltségük is igen alacsony volt – ez csak a 17. századra javult némiképp.

4.4. A nők helyzete. A nők a társadalom egyik rétegében sem voltak egyenrangúak a férfiakkal: a nemesasszonyok éppúgy alá voltak rendelve apáiknak, férjeiknek, akár fiaiknak is, mint a jobbágyasszonyok. Ugyanakkor épp a 16–17. században, a török megszállás és az állandó csatározások idején, különösen a főúri nők esetében, sajátos kettős helyzet alakult ki. Egyfelől tény, hogy művelődésükre vagy egyáltalán nem fektettek súlyt, vagy jóval kisebbet, mint a férfiakéra. Így korántsem volt egyedülálló az előkelő főnemesi családból származó Várday Kata példája, aki, bár olvasni gyerekkorától tudott, írni, nagy valószínűséggel, csak valamikor 30 éves kora körül, második házassága idején tanult meg.

Persze a főnemesi asszonyok körében az olvasni tudás azért általános volt, valamelyest az írni tudás is, de ezen felül inkább gyakorlati, háztartási, gazdasági ismeretekre és a klasszikus női „mesterségekre”, mint például a hímzés, oktatták őket. Másrészt a korszak politikai-történelmi sajátosságaiból fakadóan gyakran a nagyasszonyok igazgatták a hatalmas birtokokat állandóan távollevő férjeik helyett, sőt időnként még a törökökkel való csatározásokból is ki kellett venniük a részüket, és ez valamelyest társadalmi helyzetükre is kihatott.

5. Diszkurzív gyakorlat – a levelezés gyakorlata

A magyarországi hivatalos és magánlevelezés a 15. századig latin nyelven folyt. Vizsgált korszakunkban, a 16. század második felében, illetve végefelé már sok ezer, a 17. századot is figyelembe véve több tízezer magyar nyelvű magánlevélről tudunk. A levelekben eleinte csak az utóirat vagy a kiegészítő megjegyzések voltak magyar nyelvűek, később a latin címzés és formulák között a levél tényleges tartalmát már magyarul öntötték formába a levélírók, míg a 16. század második felében egyre gyakoribbá vált – először a latinul ritkán tudó nőknek szóló írásokban, majd a férfiak közötti levelezésben is – a szinte teljes egészében magyar nyelvű misszilis.

5.1. Forma és létrehozás: a levélírás. A 16. századi latin nyelvű levelek a klasszikus antik levelek mintáján és elméleti munkák útmutatásán alapuló humanista levélírás elveit követték. A korabeli magyar nyelvű misszilisek ezek szerkezetileg leegyszerűsített változatai voltak (a szerkezetről bővebben vö. Hargittay 1981; Hopp 1974).

Magyarországon – ellentétben számos európai országgal – elsősorban nem elméleti munkákból tanulták a levélírást (csak Justus Lipsius *Epistolica Institutio*ja – Leiden, 1591 – jelent meg hazai kiadásban), hanem inkább szövegminták utánzásával és elemzésével (pl. Cicero, ifj. Plinius, Seneca). A 17. században az akkori gimnáziumokban „intenzíven tanítottak általános levélszerkesztést” (Hargittay 1981: 21). A 16. század végi magyar misszilisek ugyanakkor a szóbeliségben már régóta meglévő előzményekre is épültek. Ahogyan Papp László megállapítja: „a szóbeli gyakorlatban kialakult műszók s részben formulák hatoltak be a magyarrá váló írásbeliségbe” (Papp 1964: 7; 1. még Tarnay 1984: 267–269).

A leegyszerűsödött szerkezeten kívül a 16. századi és 17. század eleji „funkcionális” misszilisek vagy magánlevelek stilisztikai jegyei is azt mutatják, hogy íróik – a szóbeli kommunikáció lehetőségének híján – gyakorlatilag az élőbeszédet teszik át írásba (vö. Hargittay 1981: 19–20). Ezt persze, írói tehetségüktől függően, különböző színvonalon tették: van, ahol a levél „beszédpótló” jellege a kapkodó, szaggatott, néha félbehagyott mondatokban nyilvánul meg, ám jó írás-

készségű levélíró esetében (mint például Nádasdy Tamás vagy Telegdy Pál) az élőbeszéd-közelség még elevenebbé, élvezetesebbé teszi a levelet.

A levélírás gyakorlatához tartozik a fej és a kéz kérdése, illetve ezzel szoros összefüggésben a korabeli írni-olvasni tudás. A vizsgált anyagot főnemesi családok levelei adják. Ebben a körben a férfiak tudtak írni, az asszonyok már nem minden esetben. Írástudó levelező is gyakran diktált, az írástudatlan számára pedig egyenesen nélkülözhetetlen volt az íródeák. Mindazonáltal a legszemélyesebb levelezést – például a férj-feleség köztit – igyekeztek saját kezűleg bonyolítani.

5.2. Megosztás: a levelek küldése. Boríték a 17. század végéig nem lévén a levelet összehajtogatták, lepecsételték, külzetére ráírták a címezést, majd valamilyik megbízható emberükre, futárra bízta. Sok esetben az üzenet egy részét (különösen a bizalmas információkat) a levélvivő, küldőnc adta át személyesen és szóban, mert a levélíró – joggal – tarthatott a levél illetéktelen kezekbe jutásától. Az információátadásnak ez a több tényezős módja tette szükségessé – többek között – a hitelesség biztosítását (pecsét, *manu propria* az aláírásnál) vagy például – a levél külzetén, a címezésben különösképpen – fontosnak tartott udvariassági, tiszteletadási kellékeket.

5.3. Befogadás: olvasás. A távol lévő családtagtól érkező, rég várt, hírekkel, információkkal teli leveleket valószínűleg többször is elolvasták, esetenként felolvasták másoknak is a címzettek – vagy olvasták fel mások a címzettnek. A leveleket nagy becsben tartották, gondosan megőrizték, az elküldöttekről másolatot készítettek (Hopp 1974: 511). A korabeliek tisztában voltak azzal, hogy ha nem is rögtön az érkeztekor, de a későbbiek során – épp a levélmegőrzés szokása miatt – bárki hozzáférhet a leveleikhez, ezért nem ritkán kérik is a címzettet a kényes vagy veszélyes információkat tartalmazó levél megsemmisítésére. A vizsgált anyagban férj és feleség levelezik egymással, személyes hangnemben, bizalmas dolgokról. Ám mindaddig, amíg mindkét fél saját kezűleg nem írja a leveleit, legalább egy vagy két idegen (íródeák) is szükségszerűen résztvevője a kommunikációnak. Ez nyilvánvalóan kisebb-nagyobb mértékben befolyásolta a levélíró a hangnem, regiszter megválasztásában. Ezért is volt olyan örömteli Nyáry Pál számára, hogy felesége megtanult írni. Nyáry Pál Várday Katának 1600. március 20.: „*Én bizony nagy boldogságnak tartom, hogy tolmács neköl nem szökelkedőnk, sem szemben való létőnkben, sem írásunkban, bizvásban irhatunk egymásnak immár mindenekről.*” (Benda 1975: 13).

Ezek mind olyan tényezők, amelyeket figyelembe kell venni, amikor a 16–17. század nyelvi-nyelvhasználati jelenségeit vizsgáljuk. Külön kutatásra érdemes például a külső címezés és a levélen belüli megszólítások viszonya, amelyről a jelen írásban csak érintőlegesen esik szó. Alaposabb vizsgálatához ez esetben is érdemes egy szinkrón nyelvi állapotról kidolgozott, de régmúlt korokra is al-

kalmazható elmélethez, Allan Bell **hallgatóságra tervezés modelljéhez** nyúlni (Bell 1984 és 2001).

6. Szövegelemzés

A szövegelemzés számos lehetősége közül most a megszólításokkal és megnevezésekkel (korábbi írásaimban: említés) foglalkozom: utóbbin belül csak a házastárs megnevezésével a címzésben és az önmegnevezéssel, vagyis az aláírással.

Megszólításon a kommunikációs partnerre irányuló, általában azonosító, figyelemfelkeltő, nyomatékosító szerepű nyelvi elemeket értem: személyneveket (*Kata*), személyes névmásokat (*te*) illetve a személyes névmási szerepű főneveket (*kegyelmed*), rangra, címre, foglalkozásra, szerepre utaló főneveket (*báró úr, sógorom*) és ezek kombinációit. (A tegezés-nemtegezésben alapvető fontosságú személyragokat és személyjeleket nem tekintem megszólításnak.)

Megnevezés minden olyan szó vagy kifejezés, amely két személy kommunikációjában önmagában, egyértelműen egy meghatározható harmadik személyre utal (*az jó hugom*). Megnevezés a levél címzettjének a neve is, a levél külzetén vagy a borítékon (a levélíró és a külvilág közti „kommunikációban” ő a harmadik személy). Önmegnevezés, amikor a beszélő/levélíró/feladó saját magát mintegy harmadik személyként említi: például az aláírás a levél végén (*az te atyádfia Telegdy Pál*).

6.1. Megszólítás, tegezés-magázás, formulák. A 16. század második felében az eleinte latin nyelvű címzést és formulákat egyre inkább magyar megfelelőik váltják fel. Mindazonáltal a „deáki nyelv” tekintélye még a 17. századi általános visszalatinosodást megelőzően is sok levél címzésében, bevezető formulájában és aláírásában megőrizte a latin eredetét, néha még főrangú nők egymás közötti leveleiben is (l. pl. Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei: Terbe 2010). A magyar nyelvű címzésben – a legközelebbi rokonok, házastársak közötti levelezésben is – a társadalmi helyzetre utaló rangoknak, címeknek szerepelniük kellett, különösen akkor, ha férfi volt a címzett. Ezek hiányos leírása, netán elmaradása komoly sértődéseket, haragot okozott (l. pl. Telegdy Pál levele feleségének: Eckhardt 1944: 33). Ezen túl a személyes kapcsolat jelzése is megjelenik a rokoni, házastársi levelek címzésében, többnyire az *atyámfia*, *szerelmes atyámfia* szavak formájában.

A korszakban már erősen alakul a magázás, sőt, a vizsgált misszilisek nyomán azt mondhatjuk, hogy már meglehetősen kiforrott állapotban van. A korábbi általános tegeződés ekkorra egyoldalúvá válik. Most csak a házastársi viszonynál maradván: a férj tegezi a feleségét, a feleség szigorúan magázza a férjét. A keresztnéven szólítás a főrangúak között – legalábbis a levelekben (de valószínűleg valamelyest az élőbeszédben is, az alsóbb néprétegek szokásaihoz ké-

pest mindenképpen) – nagyon ritka; még egymással jó barátságban, meghitt kapcsolatban lévő asszonyok sem teszik (vö. Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin és Kanizsai Orsolya levelezése). Jóval gyakoribb abban az esetben, amikor a férj szólítja meg a feleségét (esetleg a gyerekeit). Fordított helyzetre (feleség a férjet szólítja meg keresztnéven) a vizsgált forrásokban nincs példa. (Tegezés-nemtegezés, megszólítások kérdéséről a korszakban l. még: Kertész 1944, Papp 1964, Pusztai 1967 és 1992, Hargittay 1981, Sárosi 1985 és 1988, Balázs 1997 és 2006, Bíró–Kalcsó 2004.)

6.2. Telegdy Pál levelei Várday Katának. Megszólítások. Telegdy Pál 34 levelében egyetlen egyszer sem szólítja keresztnéven a feleségét, még a jegyeségük idején sem. Várday Katának szóló messze leggyakoribb megszólítása az *ides rokonom*, előfordul még a *szerelmes mátkám*, *szerelmes rokonom*, *jó rokon*, *szerelmes atyámfia*, *ides atyámfia*, *ides társ*, és kétszer a minden jelző nélküli *rokon*. Két levélben egyáltalán nincs megszólítás.

Megnevezés. Feleségének szóló levelei címzésében a társadalmi rangra nem, csak a személyes kapcsolatra utal: „*Az én szerelmes Atjamfjanak Vardaj Kataßonnak adassik*” (Eckhardt 1944: 37).

Önmegnevezés. Telegdy Pál önmaga megnevezéseiben, vagyis aláírásaiban is a személyes kapcsolat kifejezését tartja fontosnak. Minden alkalommal teljes nevét írja le, és ez elé – három levelet kivéve – az „az te jó akaró atyád fia” szerkezetet vagy annak bővebb-szűkebb változatát írja: pl. „*Az te mindennel yob akaro atiadfia es szerelmes Rokonod Thelegdj Pal*” (uo. 22) vagy „*az te atiadfia Telegdj Pal*” (uo.42).

6.3. Nyári Pál levelei Várday Katának. Megszólítások. Nyári Pál leggyakrabban – és a levélbeli első megszólításként mindig – keresztnéven, *édes Katámnak* szólítja feleségét. Láthatólag örömmel és (más, neki szóló megszólításokkal együtt) gyakran használja felesége keresztnévét: *édes szerelemes Katám*. Egyéb megszólításai: *édes szerelmesem*, *édes lölköm*. Az is előfordul, hogy még az aláírásában is van megszólítás: „*Niary P. édes Katám, noha elfeledkeztél róla*” (Benda 1975: 21) (Előzmény: a levélben felpanaszolja feleségének, hogy rég kapott tőle levelet.)

Megnevezés. A két leggyakoribb címzésváltozat közül az egyikben van a személyes kapcsolatra is és a társadalmi helyzetre is utaló szó: „*Az én szerelmes atyámfiának, az nagyságos Vardaj Kata asszonnak adassék ez levély*” (uo. 13.). A másik változatban viszont csak a birtokos személyjel és a név előtti jelző mutatja a közelebbi kapcsolatot levélíró és címzett között, társadalmi rangra pedig egyáltalán nincs utalás: „*Az én szerelmes Wardaj Katámnak adassék ez levély, csak magának*” (uo. 12)

Önmegnevezés. Az aláírásokban Nyári Pál szintén teljes nevét vagy nevének kezdőbetűit írja le, de az első férjjel ellentétben semmilyen rokonságot,

közeli kapcsolatot jelző szóval nem él. Helyette ugyanazt a fordulatot használja, különböző variációkban, valamennyi levele végén: „*tied egyedől csak Niary Pál*” (uo. 12), „*tiéd édes Katám, csak magadé Niary Pál*” (uo. 12), „*csak az én édes Várdai Katámé Niary Pál*”(uo. 14), „*tied, édes Katám, úgy mint magáé Niary Páll*” (uo. 17), „*Egyedől csak tied, édes Katám, míg él Niary Páll*” (uo. 29).

6.4. Várday Kata levelei Nyáry Pálnak. Megszólítások. Várday Kata soha nem szólítja keresztnevén a férjét. A 8 levélből hatot saját kezűleg írt, ezekben a – sűrűn alkalmazott – megszólítás általában *édes uram; kegyelmed, édes uram; édes szerelmes uram*, de gyakran előfordul a *kegyelmed* is. A két, írődeáknak diktált levélben csak a *kegyelmed* megszólítás szerepel – de: az egyikhez Várday Kata saját kezűleg ír egy rövid utóiratot, amelyet rögtön egy *édes uram* (uo. 33) megszólítással kezd.

Megnevezés. A levelek címzéseit, egy esetet kivéve, írődeák írta, latinul. Az egyetlen magyar nyelvű saját kezű címzés „előírászerű”, rokoni viszonyra, társadalmi rangra egyaránt utal: „*Az én szerelmes uramnak, az nagyságos Nyáry Pál uramnak adassék hamarsággal* (uo. 37).

Önmegnevezés. Várday Kata is teljes nevét írja levelei alá, a következő állandó fordulattal: *kegyelmednek szolgál szeretettel, míg él Várday Kata*.

7. Összegzés

A két férj nyelvhasználati szokásai – a feleségüknek írt levelekben – a vizsgált nyelvi jelenségeket illetően csak a címzésben, azaz asszonyuknak a külvilág számára is látható megnevezésében mutat hasonlóságot, de nem azonosságot. Telegdy Pál következetesen csak az „atyafiságos” viszonyt jelzi, Nyáry Pál emellé a társadalmi rangot mutató *nagyságos* jelzőt is kiteszi olykor.

A megszólításokban látványos a különbség: az első férj kizárólag a rokoni viszonyt helyezi előtérbe (legtöbbször magát a *rokon* szót alkalmazva), míg a második férj látható örömmel szólítja feleségét keresztnevén, s ha nem ezt teszi, akkor is a meghittebbnek, érzelmetelibbnek tűnő *édes szerelmesem, édes lölköm* megszólításokkal él. Telegdy önmegnevezéseiben (aláírásaiban) is az őket összekötő felebaráti, családi köteléket hangsúlyozza (*az te atyádfia T. P*). Bár ez a korszakban teljesen szokványos aláírási forma, mégis az az érzése a kései levél-olvasónak, mintha Telegdy Pál folyamatosan emlékeztetné Várday Katát a közöttük lévő kapcsolatra (Telegdy már mátkaságuk alatt írott egyik levelében is hosszan kéri jegyesét, hogy címezze legalább bátyjának vagy atyjafiának a leveleiben, ha már mátkájának szégyelli... Eckhardt 1944: 18–19). Nyáry Pálnak nemcsak a feleségének címzett megszólításai, hanem szinte szerelmi vallomással felérő aláírásai is bensőségebb kapcsolatot sejtetnek.

Várday Kata, lévén nő, eleve kevesebb szabadságot engedhet meg magának a levélbeli nyelvhasználatát illetően, ráadásul első férjéhez írott leveleiről semmit sem tudunk. Mégis, a második férjnek szóló szokványosnak mondható megszólítások (*édes uram*) már korántsem annyira szokványos gyakoriságú alkalmazása egy-egy levélen belül arra utalhat, hogy az aláírás előtti állandó szerkezet (*kegyelmednek szolgál szeretettel, míg él*) Várday Kata esetében nem üres forma, valódi vonzalmat jelez.

8. Konklúzió

Összegezve az eddigieket, a következő, a további kutatásokra nézvést munkahipotézisként megfogalmazandó megállapításokra juthatunk.

Vizsgált korszakunkban, a 16. század végén és 17. század elején adva van egy társadalmi alaphelyzet, amelynek egyik jellemzője a feudális, erősen hierarchikus felépítés. A hierarchiában való elhelyezkedést a születési vagy szerzett rangok, címek és a hatalom, illetve az ezekhez társuló vagyon határozza meg. A csúcson azok vannak, akiknek mindezekből bőven jutott.

A másik jellemző a patriarchális, erősen férfiuralmi jelleg. A nők alárendeltségének következménye a női iskolázottság, műveltség hiánya.

Ez a társadalmi alaphelyzet determinál bizonyos nyelvhasználati tényezőket még a legszemélyesebb, legintimebb írásbeli kommunikációban is. Például azt, hogy a rangot, címet kifejezésre kell juttatni; azt, hogy a férfi és női nyelvhasználat sok vonatkozásban elkülönül: például a tegezés-nemtegezés, a keresztnévhasználat, a levélcímzés dolgában, vagy a levélbeli formulák leegyszerűsítésének, lerövidítésének lehetőségeiben.

Mindezeket részben erősíti a levelezés korabeli diszkurzív gyakorlata: a magánleveleknek a mai szemmel nézve szokatlan „nyilvánossága” (címezés, az írásba bevont deákok, a felolvasásba bevont harmadik személy, a küldönc stb.).

Ezek azok a keretek, amelyeket teljesen felrúgni nem lehet, amelyek meghatározzák a korabeli tevékenység típusokat is: például a levélírást mint tevékenység típusot. Ha a 16–17. századi levélírást tevékenység típusnak tekintjük, amelyet szerkezetbe rendeződő, egymást követő cselekvések határoznak meg, de a szerkezetben belül választási lehetőségek vannak, akkor ezt a fogalmat felhasználva az egyedi eseteket be tudjuk illeszteni egy általánosabb keretbe. Mondhatjuk azt, hogy például az aláírás, mint abban a korban a levélírást tevékenység típus meghatározó eleme, nem maradhat el (ez pl. napjaink elektronikus levelezésében nincs így), de ezen belül, a férj-feleség viszonylatban legalábbis, szabad választási lehetőségek sora áll a levélíró rendelkezésére (l. még erre a 16. századból Nádasdy Tamás nádor néhány aláírását a feleségének írt levelekben: „*az Te Nádazsdyd*”, „*Az Te vén Nádazsdy Thamás házastársod: nádorispán*”, „*Az Te nádorispánod*”, „*az te agg hadnagyod*”, „*az te Fosos gerencséd*”, „*az Te herélt*”).

basád” – Vida 1988: 13, 74, 106, 193, 252, 262). Az természetesen szintén fontos összetevője az értelmezési keretnek, hogy a levélírás tevékenységtípus társadalmi réteghez tartozástól, nemtől, személyes viszonytól, pragmatikai céloktól stb. függően részben más-más körökben szabja meg a választási lehetőségek sorát.

Ami a nőket, és elsősorban a főrangú nőket illeti: a fentebb vázolt társadalmi alaphelyzet mellett van a korszakban egy „ellenáramlat” is. Bár sem jogait, sem lehetőségeiket tekintve nem egyenrangú férj és feleség, de ha a nő elfogadta (és mi egyebet tehetett volna) a társadalmilag determinált szerepét, az esetek nem is kis részében, a levelek tanúsága szerint, mégis lehetett a házasság két, lényegében egyenrangú ember kapcsolata. Ez nem kis részben a korábban már említett történelmi „adottságoknak” köszönhető, melyek következtében a nagyaszonyok társadalmi szerepe – a magánélet és a szűkebb környezet színterein – nagyon megnőtt.

Ha a levelező felek elfogadták a nekik szánt társadalmi szerepet, és a korabeli tevékenységtípusokban (mint például a levélírás) betartották azt a néhány alapszabályt, amit a társadalmi szerep tett kötelezővé, akkor a „választási lehetőségek sora” a nyelv használatában is nyitva állt előttük, valószínűleg jóval nagyobb mozgásteret biztosítva, mint amit korábban feltételeztünk. Azt, hogy ezekkel ki hogyan élt, további pragmatikai vizsgálatokkal lehetne kideríteni.

Irodalom

BALÁZS JUDIT 1997. *Megszólításformák ómagyar szövegekben*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209: 31–36.

BALÁZS JUDIT 2006. A boszorkányperek megszólításformái: a keresztnévi megszólítások. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN (szerk.), *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest. 157–162.

BELL, ALLAN 1984. Language style as audience design. *Language in Society* 13: 145–204.

BELL, ALLAN 2001. Back in style: Reworking audience design. In: PENELOPE ECKERT and JOHN R. RICKFORD (szerk.), *Style and Sociolinguistic Variation*. Cambridge University Press, Cambridge. 139–169.

BENDA KÁLMÁN 1975. *Nyáry Pál és Várday Kata levelezése 1600–1607*. Kisvárdai Vármúzeum Kiadványai, Kisvárdá.

BÍRÓ FERENC – KALCSÓ GYULA 2004. Megszólításformák Heltai Gáspár Dialógusában. In: FARKAS FERENC (szerk.), *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl*. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Szent Ist-

ván Egyetem Jászberényi Főiskolai Kar, TIT Jászági Szervezete, Jászok Egyesülete, Budapest. 32–39.

CULPEPER, JONATHAN 2010. *Historical sociopragmatics*. In: ANDREAS H. JUCKER – IRMA TAAVISTAINEN (szerk.), *Historical Pragmatics. Handbooks of Pragmatics* (8). Mouton de Gruyter, Berlin. 69–96.

ECKHARDT SÁNDOR 1944. *Két vitéz nemesúr. Telegdy János és Pál levelezése a XVI. század végéről*. Kiadja a királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete, Budapest.

FAIRCLOUGH, NORMAN 1992. *Discourse and social change*. Polity Press, Cambridge.

FAIRCLOUGH, NORMAN 1995. *Critical discourse analysis: the critical study of language*. Longman, London and New York.

HARGITTAY EMIL 1981. Régi magyar levél – régi magyar irodalom (XVI. század közepe – XVII. század). In: HARGITTAY EMIL (szerk.), *Régi magyar levelestár*. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 5–34.

HOPP LAJOS 1974. *A magyar levélműfaj történetéből*. In: SZAUDER JÓZSEF – TARNAI ANDOR (szerk.), *Irodalom és felvilágosodás*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 501–566.

KERTÉSZ MANÓ 1944. *Szállok az Úrnak*. Révai Kiadás, Budapest.

LEVINSON, STEPHEN 1979. *Activity types and language*. In: PAUL DREW – JOHN HERITAGE (szerk.), *Talk at Work*. Cambridge University Press, Cambridge. 66–100.

PAPP LÁSZÓ 1964. *Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században*. Nyelvtudományi Értekezések 44. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.

PUSZTAI FERENC 1967. Tegezés és magázás a XVIII. század első felében. *Magyar Nyelv* 63: 297–307.

PUSZTAI FERENC 1992. *Megszólítás és felszólítás Bethlen Miklós levelében*. In: KOZOCSA SÁNDOR – LACZKÓ KRISZTINA (szerk.), *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK, Budapest. 202–208.

SÁROSI ZSÓFIA 1985. A személyek közötti viszony tudatosítása és nyomtatékosítása néhány XVI. századi misszilisben. *Magyar Nyelv* 81: 342–348.

SÁROSI ZSÓFIA 1988. *Megszólítás és említés néhány XVI. századi misszilisben*. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ (szerk.), *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 481–488.

SÁROSI ZSÓFIA 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99: 434–448.

TARNAY ANDOR 1984. „*A magyar nyelvet írni kezdik*”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 267–269.

TERBE ERIKA 2010. *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei*. Régi Magyar Levéltár 3. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

VIDA TIVADAR 1988. „*Szerelmes Orsikám...*”. *A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése*. Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Vida Tivadar. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

WOOD, JOHANNA L. 2004. Text in context. A critical discourse analysis approach to Margaret Paston. *Journal of Historical Pragmatics* 2: 229–254.

SINKOVICS BALÁZS

Szegedi Tudományegyetem, Szeged

sinkov@hung.u-szeged.hu

**Egyes magyar nyelvjárásokról alkotott vélemények
a 19. század első évtizedeiben**

Abstract

**Value judgments on Hungarian dialects in the first decades
of the 19th century**

This paper examines the prominent writers' works from the aspect of their judgments about dialects in the first decades of the 19th century. I will present which dialects were valued positively or negatively by them. At that time the dialects were evaluated by how their speakers mixed with foreign language speakers. In that way, the „true and correct” Hungarian language could be found in the territories where there were not any newcomers or strangers, i.e. on the Great Hungarian Plain and in the Székely Land. I summarize the judgments about the dialects of the late 18th century, then I examine Ferenc Kazinczy's, Sámuel Pápay's, Ferenc Verseghy's, Ádám Pálóczi Horváth's and József Kassai's opinions about that topic. The most important author in that subject is József Teleki, who does not agree with the statement that some dialects are wrong, because they are used by Hungarians with a „corrupted language”. Since the 1820s the dialects were judged more positively. I have not found any comments in the great writers' works whether a dialect is better or worse than the other. That can be explained by Teleki's approach that resulted in a change in the thinking about language as Vera Békés has pointed out.

Keywords: perceptual dialectology, writers and dialects, judgment on dialects, language attitude.

1. A nyelvjárások megítélése vizsgálható az irodalmi nyelv tekintetében, mennyire elfogadhatók a nyelvjárási elemek az irodalmi nyelvben, vagy mennyire használhatók a tájszavak a nyelv bővítésében. Másrészt vizsgálható a különböző nyelvjárások megítélése, tudniillik egy-egy korban melyiket tartják szebbnek vagy jobbnak. Dolgozatomban a 19. század első fele kiemelkedő íróinak megállapításait tekintem át. Nem az irodalmi nyelv és a nyelvjárások kapcsolatát, a nyelvjárási elemek felhasználásáról folytatott vitákat, hanem olyan konkrét utalásokat, értékeléseket mutatok be, amelyek valamely terület, térség nyelv-

használatát, valamely nyelvjárást minősítenek. Megvizsgálom, hogyan vélekedett a művelt elit egy-egy nyelvjárásról, van-e olyan terület, amelynek beszédét valamilyen szempontból jobbnak vagy rosszabbnak tartották.

2. A nyelvjárások megítélése a műveltségi elit részéről korszakról korszakra változik. Két fő vélekedés van a nyelvjárásokkal kapcsolatban: az egyik szerint a nyelvjárások csúnyák, értéktelenek, az ideálisnak elképzelt nyelvnek valamiféle romlott változatai. Sokáig úgy vélték, hogy a nyelvjárási különbségek is a nyelvromlásra példák, kialakulásuknak oka a lustaság, nemtörődömség, esetleg földrajzi, éghajlati tényezők játszottak szerepet létrejöttükben. Egy másik vélekedés szerint a nyelvjárások ízes, zamatos kifejezései őrzik leginkább a magyar nyelv értékeit, belőlük lehet bővíteni az irodalmi nyelvet, a tájszavak alkalmasak szép-irodalmi felhasználásra.

Vannak időszakok, amikor a nyelvjárások nagyobb szerepet kapnak, különösen úgy, hogy forrásai lehetnek vagy lehetnének az irodalmi nyelvnek, főképpen a szépirodalomnak, de csak szókincsük és esetlegesen kifejezőképességük felhasználásával. A nyelvújítási vitákban egyfelől a nyelvjárások szókészleti elemeinek felhasználásáról folyt vita, másfelől azt vizsgálták, melyik az a nyelvjárás, amely az irodalmi nyelv alapjául szolgálhat. Ennek jegyében a 18. század második felétől gyűjtik a szókészleti elemeket, ugyanakkor a nyelvjárási kiejtés, a nyelvjárások grammatikai elemei nem pozitív megítélésűek. Még amikor az 1820-as évektől mind nagyobb érdeklődéssel fordulnak a nyelvjárások felé, a szépirodalomban a népi alakokat sem beszéltetik nyelvjárásban (vö. Benkő 1960: 275–276; Horváth 1978: 219–239).

3. Az irodalmi nyelv kialakulásával a standard változat egyre nagyobb tekintélyre tesz szert, a nyelvjárások pedig stigmatizálódnak. Ezt megelőzően a nyelvjárások között viszonylagos egyenlőség van, tudjuk azonban, hogy nem minden nyelvjárásnak egyforma a presztízse. A műveltségi elit az *í*-zést már a 16. században is kevésbé becsülte, a székelyek nyelve viszont már akkor is nagyobb tekintélynek örvendett.

A 18. század második felének az egyes nyelvváltozatokra vonatkozó megjegyzéseit Benkő Loránd gyűjtötte össze. Az általa vizsgált korszakban az egyik fő törekvés az egységes irodalmi nyelv megteremtése, tehát nemkívánatos volt minden olyan nyelvi forma, ami az egység ellen hatott. A nyelvjárási szavak, kifejezések más megítélés alá estek, mint a grammatikai különbségek, a tájszavak közül számos bekerül az alakuló irodalmi nyelvbe, mert hozzájárulnak a nyelv bővítéséhez. A nyelvjárások nyelvtani jellegzetességei viszont nem, mert az egység ellen hatottak, és az irodalmi nyelv megteremtése során a különböző változatok közül dönteni kellett egynek a javára. Amint Benkő rámutatott, a felvilágosodás kori írók minden nyelvjárási hangtani és szerkezeti sajátosság irodalmi felhasználását helytelenítették (Benkő 1960: 275–277).

Ha a különböző vidékek nyelvéről alkotott véleményeket nézzük, megállapítható, hogy vannak jobb és kevésbé jó magyarságú tájegységek. Az egyes nyelvjárások megítélésében a fő szempont az volt, mennyire keveredett az illető vidék lakossága idegen népekkel. Ebből pedig az következett, hogy az igazi magyarság ott van, ahol idegen betelepülők nincsenek, vagyis ilyen az alföldi magyarság és a székelység. A 18. század második felének írói a németes, tótos, cigányos beszédet egyöntetűen elítélik (pl. Rájnis József, Földi János, Bőjthi Antal, Baróti Szabó Dávid) (Benkő 1960: 285–286).

Benkő a korabeli felosztásnak megfelelően három nyelvjáróterületet mutat be. 1. A nyugati terület irodalmi becsülete korábban sem volt nagy, többen gúnyolódnak a dunántúli beszédre (Ráth Mátyás, Bessenyei György, Baróti Szabó Dávid). A dunántúli kiejtés jellegzetességeit a német betelepülőknek tulajdonítják. 2. A középső nyelvjáróterületet, különösen az északkeleti részeket sokan dicsérik (pl. Bessenyei György, Földi János, Pálóczi Horváth Ádám, Szaller György). Benkő a szegedi ő-zésről nem talált adatot, a palóc nyelvjárást beszélőket azonban már ebben a korban is mélyen lenézik (Gyarmathi Sámuel, Bőjthi Antal, Baróti Szabó Dávid). Ennek legfőbb oka az lehet, hogy a palóc nyelvjárási sajátosságokat tót eredetűnek, azaz idegennek tartották. 3. A keleti nyelvjáróterületből leginkább a székelyeket tartják sokra. Ez Baróti Szabó Dávid, Bőjthi Antal, Gyarmathi Sámuel esetében kevésbé meglepő, de mellettük Bessenyei és Decsy Sámuel is a legtisztább magyaroknak a székelyeket tartja (Benkő 1960: 287–293).

A székely nyelv ilyen módon való értékelése nem minden előzmény nélküli, a 16. században már Vilmányi Libécz Mihály a székelyek nyelvét dicséri (a vers olvasható Bod Péter Magyar Athenasában is; Bod 1766: 161). Egy nagyszombati szász kereskedő, Paul Rudolf Gottschling viszont 1781-ben nem a székely, hanem az erdélyi beszédet magasztalja. Ezt írja: „A magyar nyelvet Erdélyben beszélik a legszebben, mert Magyarországon túlságosan is sok szláv elemet kevernek beléje [...] Olyan személynek, aki bírja a nyelvet, valóságos élvezet tudományos magyar értekezést hallgatni, sőt az egyszerű emberek közt is találunk valóban cicerói szónokokat. [...] A székelyek ugyan szintén magyarul beszélnek, de nyers, szkíta hangsúllyal, mint ahogyan ez a nemzet testalkatban, szokásai, öltözete és beszédmodora szerint is nagyon eltér a magyaroktól. Nem tudnék itt jobb összehasonlítást tenni, mint ha egy goromba bajort állítanék egy galánsszász mellé” (idézi Balogh 1993: 58).

4. A 19. század első évtizedeiből először is Kazinczy Ferencet kell említeni. Noha Kazinczy az irodalmi nyelvben nem túrta meg a nyelvjárási alaktani és kiejtésbeli sajátosságokat, és ezért bírálja például Csokonait, Berzsenyit, Kisfaludy Sándort, egy-egy nyelvjárást külön nem emel ki, mint a helyesség forrását. Kazinczy a Debreceni grammatikával azért kerül szembe, mert az a köznépet

tette meg az igaz magyarság alapjául, a szerzők szerint ugyanis az megmaradt eredeti, természetes állapotában, Kazinczy viszont a köznép nyelvét nem vette igazán figyelembe a tájszavak kivételével (vö. Bíró 2010: 199–208). A nyelvjárásokat aszerint ítélte meg, mennyire használhatók az irodalmi nyelvben. 1803-ban Szentgyörgyi Józsefnek azt írja: „Kevéssel jobb a’ Túl-a’-Dunai szóllás, mint a’ Palócz szóllás” (KazLev. III: 140).

Ezzel szemben Berzsényinek arra a levelére, amelyben arról ír, hogy a tiszai-ság túlzott kiemelése mellett a dunai nyelv sem elhanyagolható, mert az szinte minden tekintetben bővebb, mint a tiszai (KazLev. VIII: 326–327), Kazinczy jóformán csak annyit válaszol: „A’ maga Dialectusát az országnak egyik része szint úgy jónak nézheti, mint a’ másik a’ magáét, ha e’ rész nem felette kicsiny, ’s ha öszve nem keveredett a’ soloecismusokkal. De az Író nyelve nem a’ Dunai, nem a’ Tiszai, hanem a’ magyar Schriftsprache” (KazLev VIII: 361; Ruzsiczky 1963: 52; Bíró 2010: 294). Bár Kazinczy jó helyzetben volt, hiszen saját, vagyis az északkeleti vidékek nyelvjárása volt az alapja a kialakuló irodalmi nyelvnek (ennek ő is tudatában volt), nincs adat arra, hogy saját nyelvjárásának alakjait fogadta el a norma forrásaként. Az is igaz viszont, hogy saját vidékének tájszavait sosem minősítette provincializmusnak (vö. Ruzsiczky 1963: 64, 1956). Sipos József Ó és Ujj Magyar című könyvéről írt bírálatában is visszautasítja azt az állítást, hogy a Debrecen környéki nép nyelve tisztább, kellemesebb: „ha kellemesebb-e, ha igazabb-e, mint a’ Bodrog szélén és Miskolczon?” (idézi Terestyéni 1957: 96). A nyelvjárásí ejtészváltozatok közül egyedül az erdélyiekkel volt kíméletesebb, főképpen pályája kezdetén kevésbé javította ezeket, de később sem volt ezekkel szemben annyira kíméletlen, mint más vidékek ejtészváltozataival. Ennek azonban az is lehet az oka, hogy az erdélyi műveltek is használták ezeket, és a műveltek nyelvhasználatának általában volt nagyobb tekintélye Kazinczy szemében (Ruzsiczky 1963: 70–71).

5. A nyelvjárások megítélésében a 19. század elején továbbra is két fő szempont érvényesült: melyek a tiszta magyar vidékek, illetőleg hogy a magyar nyelv szelleme, az etimológia és az analógia alapján kikövetkeztetett „helyes” alakoktól mennyire tért el az egyes vidékek nyelve.

Pápay Sámuel A magyar irodalom esmérete című munkájában, amely a nyelvújításra nagy hatással volt, a magyar nyelv dialektusairól (beszédejtés) is értekezik. Hangtani és nyelvtani különbségeket is felsorolva rámutat arra, hogy a dunai, tiszai, erdélyi hármass felosztás nem elégséges, és további alcsoportokat is meg lehet állapítani (Pápay 1808: 78–82). Ezt követően azt fejtegeti, hogy melyik szolgálhatna az irodalmi nyelv alapjául. Eszerint a legjobb magyarság nem a székely, nem a somogy-baranyai, nem a palóc, mert ezek „legjobban elütnek a’ többi Magyarok’ Beszédegyétül”, ezért kimaradnak az írói nyelvből (Pápay 1808: 88–89). Ugyanígy kimaradnak az ország széleire eső vármegyék,

mert azokban idegen nyelvű vagy kevert nyelvű lakosság él. Végül a legjobb magyarságba nem tartozik bele a nép legaljának beszéde sem. Ám fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy ez csak az irodalmi nyelv alapjául szolgáló „közönséges nyelvszokás” szerint van így. Hozzáteszi, hogy a megjelölt vidékeken „kívül eső Hazafiaktól sem tagadgyuk meg általlyában a’ jó Magyarságot” (Pápay 1808: 91). Sándor István viszont nem hisz abban, hogy a tisztább magyarság [ti. magyar nyelv] ott van, ahol nem keveredett idegen népekkel, vagyis a Jászságban, Kunságban, mivel mindenhol vétkeznek a tiszta magyarságban, ezért azzal egyetlen vidék sem kérkedhet (Sándor 1808: 80).

Hasonló szellemben nyilatkozik Verseghy Ferenc is, a Tiszta magyarságban (1805) azt írja, hogy nem lehet egy helység nyelvszokását a nyelvben törvényként elfogadni, mert így mindegyik jogot formálhatna arra, hogy csinosnak és tökéletesnek tartsuk, s a palócok nyelvét a filológiában ugyanúgy kellene tekinteni, mint bármely más területét (Verseghy 1805: 3). Verseghy ismeri ugyan azokat a véleményeket, amelyek a Debrecen környéki vagy erdélyi szójárást tartják tisztábbnak, de szerinte nem lehet csak az egyikhez igazodni, hanem néha az egyiket, néha a másikat kell tekintetbe venni (uo. 21). A Feleletben (1818) azt olvashatjuk, hogy ha valamely tájegység különösségeiről vagy hibáiról ír, azt nem azért teszi, mert nem becsüli azt a vidéket. Mindegyiket egyformán tiszteli, és arra kéri olvasóit, hogy ne sértődjenek meg (Verseghy 1818: 207–208).

Az egyik első rendszerező nyelvjárási munka Pálóczi Horváth Ádám tollából származik. A’ magyar nyelv dialectusairól értekezve bemutatja a különbségeket, és többször is azt írja, nem lehet megmondani, melyik nyelvi forma a jobb: „egyik a másiknál sem durvább, sem csinosabb” (Pálóczi Horváth 1821: 34). Bár a nyelvjárási sajtóságokat néha minősíti, és például olyanokat ír, hogy „van még fül-sértőbb ki-hagyás is a’ *Götsejben* [ti. a somogyi *loam*-nál], fiáel, fijával helyett” (Pálóczi Horváth 1821: 18–19), de csak egyes jelenségeket minősít, és a legtöbb esetben nem foglal állást szépség, helyesség tekintetében.

Kassai Józseftől is lehet idézni olyan véleményt, hogy a dunántúli (a korabeli íróknál Duna melléki) vidékek nyelve tótos, németes, és a legtisztábban ott beszélnek, ahol a magyarok nem keveredtek idegen nemzetekkel, vagyis a Tisza mellékén élők és a székelyek (Kassai 1817: 341), de könyve bevezetőjében azt is írja, hogy minden vidéknek vannak hibái, a palócok, jászok, kunok nem beszélnek tisztábban, mint az erdélyiek (Kassai 1817: 16). Gáti István Elmélkedés a’ magyar dialectusról című munkájában is olvasható, hogy a Duna melléki vidékek nyelve németes, tótos, a Tisza melléki és a székely viszont eredetibb, mert nem keveredett idegen népekkel (Gáti 1821: 25). Döbrentei Gábor 1842-ben pedig a Bercsenyi-kiadáshoz írt jegyzeteiben arról tesz említést tesz, hogy „1820 tájáig kaczagás, üldés érte az ö-zést, mint lomhult és paraszti göcseji hangoztatást” (Döbrentei 1842, II: 416, idézi Terestyéni 1957: 97). Ez a megjegyzés ugyanakkor arra is utal, hogy 1842-ben az már nem feltétlenül volt így.

6. Külön ki kell emelni Teleki József munkáját. Nevezetes művében, melynek címe A magyar nyelv tökéletesítése új szavak és szólásmódok által, elveti azt a nézetet, hogy azért helyesebb egy vidék nyelve, mert ott igazibb magyarok laknak. A dialektusok kialakulásában más népek mellett szerepe volt az éghajlatnak, az életmódnak, a műveltségnek és sok más tényezőnek is. Ezért úgy véli, hogy nincs olyan nyelvjárás, amely valamennyi eredetiséget meg ne őrzött volna, és nincs olyan sem, amely teljesen tiszta. „Ezekből tehát általláthatni, mely nagyon hibáznak azok, kik egyik vagy másik beszédejtésnek több vagy kevesebb idegenségekkel való megfertéztetéséből vagy másképp történt megromlásából annak minden tekintetű helytelenségét következtetik [...] Egy vagy más szólásformának elfogadására vagy megvetésére tehát nagyon helytelen azon okoskodás, hogy azt a *tisztábban beszélő* és más *nemzetektől távolabb* lakozó hazánkfiai úgy mondják vagy avval csak a *megromlott* nyelvű magyarok élnek. Az ilyenek megítélésében mélyebben kell a dolog természetébe ereszkednünk” (Teleki 1988: 272). Teleki is a székelyeket és a palócokat emeli ki: „miért ne lehetne a *palócok*, a *székelyek* magyar nyelvöket némely egyes darabokban használni, anélkül hogy őket gúnyolódásunk tárgyának vegyük?” (Teleki 1988: 274). Munkája egy korábbi részében egyenesen megvédi a palócokat: „Hát vajon a palócok azért, hogy kalánnyal helyett *kalánvelt* mondanak, nem éppen olyan magyarok, mint mi?” (Teleki 1988: 71).

A fentebb bemutatott vélekedések azt mutatják, hogy Pápay, Verseggy, Teleki, Kazinczy ismerik azokat a véleményeket, amelyek egy-egy vidék nyelvjárását szebbnek, helyesebbnek tartják, de ők maguk úgy vélik, nem lehet egyik vagy másik terület nyelvjárását (dialektusát, beszédejtését) kiemelni. Részben azért, mert a nyelvjárásokat általában véve nem értékelik nagyra, mindegyikben lehet hibákat és helyes elemeket egyaránt találni, de azért sem, mert ezzel a többit leminősítik. Verseggy mentegetőzik, hogy ha egy vidék nyelvének hibáiról ír, az nem azt jelenti, hogy ne becsülné őket. Azt sem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy 1805-ben éppen a palócot említi, mint amit a filológiában nem lehet figyelembe venni. Kazinczy 1803-ban a palócot még a dunántúli nyelvjáráshoz képest is rosszabbnak mondja. Ha nem fogják nyíltan pártját valamelyik terület nyelvének, azt nemritkán azért teszik, mert mindegyikben találnak valami hibát a tökéletesnek elgondolt irodalmi nyelvhez képest.

Teleki elfogadja a különböző szólásformákat, és helyteleníti azt az okoskodást, hogy valami azért rossz, mert „megromlott nyelvű” magyarok használják. Védelmébe veszi a palócokat is. Megállapításai azért is lehetnek nagyobb hatásúak, mert a későbbiekben a Magyar Tudós Társaság, majd az Akadémia elnökeként tekintélye nagy, nézeteinek az 1820–30-as évek nyelvújítási folyamatában meghatározó szerepe van.

7. Az 1820-as évektől fokozatosan fölfedezik a népnyelvet, egyre több tájszógyűjtemény, nyelvjárási leírás jelenik meg. A nyelvjárásokhoz való viszony általában véve kedvezőbb lesz, az irodalmi nyelvi fölhasználásuk azonban korlátozott, Bajza is tiltakozik a tájszólások, a nyelvjárási kiejtés színpadi használata ellen (Bajza 1841: 206). Vörösmarty érdeklődését ellenben éppen a palóc és a göcseji nyelvjárás kelti föl, ezeket azért tanulmányozza, mert a magyar nyelv archaikus változatát fedezi fel benne (VMÖM 15: 30). Irodalmi szempontból azonban már úgy vélekedik, hogy „nagy hasznát vehetni a’ vidéki szóejtésnek is” főképpen a vígjátékokban, de egyelőre hiányosan utánozzák őket (VMÖM 14: 39, vö. Szathmári 2000: 313). A palóc megítélésére hasonló példát lehet idézni Kölcseytől. A komikumról írva azt fejtegeti, hogy a vígjátékokban szükség lenne kétféle nyelvre, az irodalmi mellett „alsóbb osztályúnak, bizonyos pórnyelvnek is fel kell tűnnie”, s erre a legalkalmasabb a palóc lenne (Kölcsey 1960: 620).

E korszakban a meghatározó írók műveiben arra nem találtam megjegyzéseket, hogy egyik vagy másik nyelvjárást szebbnek, jobbnak tartották volna a többinél. Ez véleményem szerint csak részben magyarázható azzal, amivel Deme László teszi, tudniillik hogy míg korábban az irodalmi nyelv egysége is kérdéses, és a nyelvjárási formák az egység ellen hatnak, az 1830-as évekre az irodalmi nyelv stabilizálódik, és már nem kell féltetni a nyelvjárásoktól, sőt a nyelvjárási elemek felhasználhatók stíluselemként (vö. Deme 1955: 68).

Emellett legalább annyira számolhatunk azzal a göttingai paradigmával, amelyre Békés Vera mutatott rá (Békés 1997: 103–173). Teleki figyelmeztet arra, hogy a nyelveideál fogalma nem működik, a nyelv törvényeit idegen mintára, elvont szabályokat követve nem lehet megállapítani, azokat csak a nyelv géniuszával összhangban lehet megfogalmazni. Ehhez hozzátehetjük az urbanitás álláspontját, vagyis azt, hogy mindenkinek joga van véleményt formálni, de legyen tudatában annak, hogy minden vélemény csak egy a sok közül (Békés 1997: 113–127; Bodrogi 2005: 78–79, 86). Teleki József elvetette a tökéletes nyelvbe vetett hitet, amikor rámutatott, hogy tökéletes nyelvek nincsenek, de még olyan sem, amelyik egy szempontból a tökéletes felé közelít, ennek alapján pedig a nyelvjárások sem lehetnek romlott formái a nyelvnek. (Telekiről és az ún. göttingai paradigmáról l. még Bodrogi 2005.)

8. Az a vélekedés, hogy a tiszta magyar vidékek (így az Alföld, a Kis- és Nagykunság) nyelve az igaz magyarság forrása, majd a 19. század második felében kap újra erőre. Az 1870-es években kibontakozó új ortológia mozgalma – élén Szarvas Gáborral és Volf Györggyel – az igazi romlatlan magyar nyelvet a maga természetességében az idegen hatásoktól mentes nyelvjárásokban vélte megtalálni.

Irodalom

BÉKÉS VERA 1997. *A hiányzó paradigma*. Latin Betűk, Debrecen.

BAJZA JÓZSEF 1901. Magyar játékszini krónika. In: *Bajza József összegyűjtött munkái* V. Harmadik, bővített kiadás. Sajtó alá rendezte BADICS FERENCZ. Budapest, Franklin-Társulat, 180–337.

BALOGH F. ANDRÁS 1993. Az erdélyi szász magyarságkép kialakulása. *Erdélyi Múzeum* 55/3–4: 50–59.

BENKŐ LORÁND 1960. A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BÍRÓ FERENC 2010. A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés. Argumentum Kiadó, Budapest.

BOD PÉTER 1766. *Magyar Athenas*. Nagyszeben.

<http://www.athenas.oszk.hu/> (2012. január 15.)

BODROGI FERENC MÁTÉ 2005: „Forni kell a bornak, ha valaha tiszta akar lenni.” Nyelvművelés volt-e a „nyelv művelése” a nyelvújítás korában? *Magyar Nyelvjárások* 43: 69–94.

DEME LÁSZLÓ 1955. Az irodalmi nyelv hangállománya és a nyelvjárások. In: PAIS DEZSŐ (szerk.), *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 27–82.

DÖBRENTEI GÁBOR 1842. Szerkesztő’ jegyzetei Berzsenyi folyóbeszédhez. In: *Berzsenyi Dániel’ összes művei* II. Közre bocsátá DÖBRENTEI GÁBOR, Magyar Királyi Egyetemi Sajtó, Budán, 397–422.

GÁTI ISTVÁN 1821. Elmélkedés a’ magyar dialectusról, lexiconról, és helyes írásról. In: *Jutalom feleletek a’ magyar nyelvről, a’ Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire* II. Kiadta HORVÁT ISTVÁN, Trattner János Tamás, Pest, 1821.

HORVÁTH JÁNOS 1978. *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. 2. kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest.

KASSAI JÓZSEF 1817. Magyar nyelv-tanító könyv, melyly a’ magyar beszédnek és írásnak szabásait meg-ítélve, gántsolva, és meg-választva adja-elé. Nádaskay Andrásnál, Sárospatak.

KazLev. III. = *Kazinczy Ferencz levelezése* III. Közzéteszi VÁCZY JÁNOS, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1892.

KazLev. VIII. = *Kazinczy Ferencz levelezése* VIII. Közzéteszi VÁCZY JÁNOS, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1898.

KÖLCSEY FERENC 1960. *Összes művei* I. Sajtó alá rendezte SZAUDER JÓZSEFNÉ és SZAUDER JÓZSEF, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

NÉMETH G. BÉLA 1960. A századvégi Nyelvőr-vitához. In: PAIS DEZSŐ (szerk.), *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 227–261.

PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM 1821. A' magyar nyelv dialectusairól. In: *Jutalom feleletek a' magyar nyelvről, a' Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire I.* Kiadta HORVÁT ISTVÁN, Trattner János Tamás, Pest, 1821.

PÁPAY SÁMUEL 1808. *A' magyar literatura' esmérete*. Számmer Klára, Veszprém.

RUZSICZKY ÉVA 1956. Kazinczy Ferenc irodalmi nyelvünk egységéért. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND (szerk.), *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 502–507.

RUZSICZKY ÉVA 1963. Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában Kazinczy tájshóhasználata alapján. Akadémiai Kiadó, Budapest.

SÁNDOR ISTVÁN 1808. *Sokféle*. 10. darab. Pichler Antal betűivel, Bécs.

SZARVAS GÁBOR 1872. Felszólítás. Gyűjtsük a néphagyományokat! *Magyar Nyelvőr* 1: 53–54.

SZÁSZ KÁROLY 1872. „Igen!”, *Magyar Nyelvőr* 1: 80–82.

SZATHMÁRI ISTVÁN 2000. Vörösmarty és a magyar nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 96: 310–316.

TELEKI JÓZSEF 1988. A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és szólásmódok által. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

TERESTYÉNI FERENC 1957. Irodalmi nyelvünk nyelvjárásosságának kérdése a Tudományos Gyűjtemény első évtizedének tükrében. *Magyar Nyelvőr* 81: 91–101.

VERSEGHY FERENC 1805. A' tiszta magyarság, avvagy a' csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Eggenberg József Könyvárosnál, Pestenn.

VERSEGHY FERENC 1818. *A' Filozofiának talpigazságaira épített felelet*. A' Királyi Magyar Universitásnak betűivel, Budánn.

VMÖM. 14. = *Vörösmarty Mihály összes művei* 14. *Dramaturgiai lapok*. Sajtó alá rendezte SOLT ANDOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

VMÖM 15. = *Vörösmarty Mihály összes művei* 15. *Vegyes prózai dolgozatok (1826–1841)*. Sajtó alá rendezte BODOLAY GÉZA, HORVÁTH KÁROLY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000.

STEMLER ÁGNES

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

stemler.agnes@oszk.hu

„Mit érdekelnek bennünket az ékiratok?”*

Az ékirásos emlékek felfedezésének magyarországi visszhangja a 19. század közepén

Abstract

„Why shall we care about cuneiform scripts?”

The Hungarian reception of the deciphering the cuneiform inscriptions

The middle of the 19th century is a very complex and lesser known period in the history of Hungarian linguistics surrounded by myths and false beliefs. It is often simplified as the fight for and against Finno-Ugric (Altaic) affinity. In this essay I would like to go beyond this simplified view and discuss the following subjects: 1. Cuneiform scripts and Hungarian linguistics. 2. The decipherment of the Old-Persian, Elamite and Assyrian inscriptions. 3. The second cuneiform language and its names (Scythian, Turanian, Altaic). 4. The early Hungarian reception: Old Persian. 5. Finno-Ugrists approve the connection between Altaic languages (including Hungarian) and the second cuneiform language. 6. F. Mátyás protests against Finno-Ugric affinity and at the same time against connection with the second language. 7. The connection of Hungarian and the second cuneiform language foreshadowed the Sumerian-Hungarian linguistic affiliation.

Keywords: linguistic affinity, cuneiform script, Finno-Ugric affinity, Old Persian, Elamite, Sumerian.

1. A nyelvtudomány-történeti szakirodalom a címben megjelölt korszakot gyakran a finnugor rokonság híveinek és ellenfeleinek vitájára egyszerűsíti, amelyből szükségszerűen a finnugristák kerülnek ki győztesen. Valójában azonban ez az időszak ennél jóval összetettebb és sajnos még igen kevésbé feltárt korszaka a magyar nyelvtudomány történetének. Nem csoda, hogy annyi mítosz és paradoxon fűződik hozzá (vö. Békés 1997). Ehhez szeretnék egy újabb ada-

* A tanulmány az OTKA 81537. számú pályázatának támogatásával készült.

lékkal szolgálni, amelynek máig ható következményei vannak a nyelvrokonsági vitákra nézve.

Az ékirásos emlékek felfedezéséről és megfejtéséről van szó, amiről először valószínűleg mindenkinek a sumer nyelvhasználat jut eszébe, most azonban a sumer nyelv felfedezését megelőző időszakokkal (a *sumer* elnevezést csak 1869 után kezdték használni), s főként a megfejtések hazai visszhangjával foglalkoznánk.

2. Az ékirásos emlékek megfejtésével már 18. századi felfedezéseiktől fogva folyamatosan próbálkoztak. (A megfejtések és az ásatások kalandos történetéhez lásd pl. Booth 1902; Lipin – Belov 1955; Lacza 2004: 29–44.) A rendkívül szer-teágazó folyamatból most csak a legfontosabb szereplőket és eseményeket eme-lem ki, amelyek szükségesek a magyar vonatkozások bemutatásához.

Az ékirások talán legnagyobb hatású megfejtője Henry C. Rawlinson (1810–1895) angol tudós, katonatiszt volt. Az ő nevéhez fűződik az egyik leghíresebb ékirásos emlék, a bisituni (behisztuni) sziklafelirat közlése és részleges megfejtése. A felirat, amely az i. e. 6–5. sz. fordulóján készült, Nyugat-Iránban, Kermansah tartományban található, I. Dareiosz (i. e. 549–486) vésette a sziklába annak emlé-kére, hogy trónra lépésekor az ellene lázadókkal szemben egy év alatt 19 csatát vívott meg győzelmesen. A felirat három nyelven íródott: az első szakasz óperzsá-ul, a második elámi nyelven, amely egy ma rokotalannak tartott, az Óperzsa Bi-rodalomban azonban még használt nyelv volt, a harmadik pedig babiloni (akkád) nyelven. Az ehhez hasonló trilingvis feliratok publikálása igen nagy lendületet adott az ékirás megfejtésének.

Először az óperzsa szöveget sikerült megfejteni (Hincks 1846, Rawlinson, 1846). Ehhez persze az is hozzájárult, hogy a behisztuni ékfelirat közzététele előtt több mint ötven évvel (1774 és 1778 között) már megjelent Carsten Niebuhr (1733–1815) német matematikus és térképész kétkötetes útleírása, *Reisebeschreibung von Arabien und anderen umliegenden Ländern* címmel, amelyben közzé-tette a keleti utazása során az ókori Persepolis romjai között talált szobortalapza-tokon olvasható háromnyelvű ékirásos feliratokról készített másolatait. Ezek publikálása különösen jelentős volt az ékirások megfejtése szempontjából, mivel Niebuhr kutatásai előtt az ékjeleket sokan egyszerű díszítőelemeknek vélték. A második nyelvvel már nehezebb volt a helyzet, először csak annyit tudtak megál-lapítani vele kapcsolatban, hogy agglutináló. A harmadik szövegrész esetében pedig hamar egyértelművé vált, hogy sémi nyelvről van szó.

3. A magyar nyelv szempontjából főként a gyakran csak a titokzatos „másod-ik nyelvként” emlegetett elámi volt lényeges, mivel ennek megfejtése okozta a legtöbb nehézséget, és agglutináló jellege miatt igen hamar felmerült a finnugor és a török nyelvek bevonása a kutatásba, mivel a tudósok egy ismeretlen urál-altaji nyelvet sejtettek a feliratokban. Megfejtésében nagy része volt Edwin Norris

(1795–1872) angol tudós, aki részletes tanulmányt szentelt a témának (Norris 1853). Norris megkapta Rawlinsontól a behisztuni szöveg második nyelvének ékírásos másolatát, s ennek alapján kezdett hozzá a megfejtéshez. Jules Oppert (1825–1905) német származású francia orientalistának szintén fontos szerepe volt a kutatásban. Oppert nézetei igen kedvező fogadtatásra találtak hazánkban, mivel azt feltételezte, hogy az Asszíriában eredetileg beszélt nyelv nem sémi, nem is indoeurópai (árja), hanem altaji (turáni) volt, és ennek beszélői hozták létre az ékírás legősibb fajtáját.

Mivel azonban a magyarországi tudósok elsősorban a német tudományos szakkönyvekből és folyóiratokból tájékozódtak, meg kell említenünk Martin Haug (1827–1876) német szanszkritológus, a göttingeni majd a bonni egyetem tanárának nevét is, aki ugyan csak érintőlegesen foglalkozott az ékírásokkal, de elmélete – mely szerint a második nyelv is árja – a magyar tudósokra igen nagy hatással volt (Haug 1855).

A második nyelv elnevezései kezdetben igen változatosak voltak. Rawlinson először médnek (Median) nevezte, mivel a feliratokat a Méd Birodalom területén találták, Oppert azonban már 1851-ben javasolta, hogy hívják szkítának (Scythic) vagy méd–szkítának (Medo-Scythic), mivel a méd nyelv az indoeurópai nyelvcsalád indoiráni ágához tartozik, a második nyelv pedig Oppert szerint biztosan nem indoeurópai. Norris szintén a *szkíta* elnevezést használta.

A *szkíta* megjelölés a külföldi tudósok számára (is) kellően homályos nevezet volt egy ismeretlen rokonságú nyelv számára, úgyhogy jó ideig ennél is maradtak. Szkítia fogalma már a középkortól kezdve tulajdonképpen egyfajta általános nomád őshazát jelentett, valamennyi északi és keleti nomád nép őshazáját, Vásáry István találó kifejezésével „*Scythia* fogalma lett az a bűvös zsák, amelybe e barbár népeket begyömöszölték” (Vásáry 2008: 117). Nem csoda, hogy a 19. század közepe táján a magyar tudósokat igencsak foglalkoztatta egy olyan ismeretlen, meghatározatlan rokonságú nyelv, amelyet szkítának neveztek, hiszen a magyarok hun–szkíta eredete évszázadokon keresztül természetes volt a hazai tudósok számára, s ez még a 19. század közepén is sokak számára evidens (Sándor 2011: 371).

A terminológiával kapcsolatban szót kell ejtenünk Max Müller (1823–1900), német származású oxfordi nyelvészprofesszorról is, aki nem lebecsülendő hatással volt a nyelvrokonsági nézetek fejlődésére. Max Müller elhíresült nyelvtipológiai rendszerét az ékírásos nyelvek felfedezésével egy időben dolgozta ki. (Bunsen 1854; Müller 1855.) Neki köszönhetjük a ’szkíta’ fogalomhoz hasonlóan tisztázatlan jelentésű ’turáni nyelvek’ terminust. Müller szerint a turáni családba tartozó nyelvek rokonságát nem lehet olyan módszerekkel bizonyítani, mint az indoeurópai nyelvekét, „de éppen ennek a családi hasonlóságnak a hiánya képezi a turáni nyelveknek egyik jellemző vonását” – írja, ami a rokonság bizonyításának azért nem a legmeggyőzőbb módja. (Havas 1977: 37.) Müller

rendszere nagy hatással volt az angol tudósokra, köztük Rawlinsonra is, és a turáni terminus sokáig népszerű maradt külföldön is. Amikor például Hunfalvy Pál 1874-ben Londonba utazott az orientalisták nemzetközi kongresszusára, előadását *A turáni nyelvek vizsgálata* címmel tartotta meg, természetesen a kongresszus turáni szekciójában. Előadásának célja viszont pont a turáni terminus használhatatlanságának bebizonyítása és az altaji nyelvek ismertetése volt (Hunfalvy 1876). A *szkíta* és a *turáni* elnevezéseket – mivel egyik sem volt pontosan definiálható – gyakran párhuzamosan, szinonimákként használták a nyelvek osztályozásánál, és természetesen az ékírásokkal foglalkozó tudományos munkákban is.

4. Ennyi bevezetés után térjünk át a magyarországi reakciókra. Amint erre már céloztunk, a magyar tudósok érdeklődését elsősorban a *szkíta* elnevezés keltette fel. Az ékírásos emlékek megfejtéséről az elsők között adott hírt Szabó József, soproni gimnáziumi tanár, a soproni Magyar Társaság tagja. Szabó József nyelvészeti tevékenységét Hegedűs József ismertette (Hegedűs 1996; Hegedűs 2003: 85), viszont azt nem említi, hogy Szabó, aki a szanszkrit–perzsa–magyar rokonítás híve volt, már az 1830-as években beszámolt az óperzsa ékfeliratok megfejtési kísérleteiről. Szabó természetesen saját elmélete bizonyítására szeretné felhasználni az óperzsa példákat:

„Ha igaz az, hogy csaknem minden európai nyelvek, és így az Azsia szülte magyar nyelv is, a’ Sanskritből és Zendből erednek 1); ha már Europa’ minden nyelvészeinek [!] szabad azokat tulajdon nyelvek’ mintájára verni ’s egyengetni –; nem szabad-e ugyan azt tenni a’ Magyaroknak is? a’ ki ezt talán több joggal ’s sükerrel teheti, mint akármely más európai nemzet. Hogy a’ magyar nyelv az említett két ő nyelvvvel atyafias, ’s azoknak talán épen saját szülöttje, ’s a’ Persepolisi v. inkább Pasargádi ékírás magyarázatásából is kitészik annyira, a’ mennyire t. i. a’ Zendhez és Sanskrithez legközelebb eső Medo-Persa szavak a’ magyar szavakkal ugyan egy, vagy legalább atyafias jelentésűeknek látszanak.” (Szabó 1838: 63–64.)

Szabó tanulmánya, amely a Tudományos Gyűjteményben jelent meg, Christian Lassen német tudós *Die Altpersischen Keil-Inschriften von Persepolis* című 1838-ban Bonnban kiadott könyve alapján, főként a királyneveket kimazsolázva próbálja igazolni a rokonságot, természetesen minden hozzáértés nélkül. Viszont mégis az elsők között hoz a magyarral kapcsolatba ékírásos nyelvet, próbálkozások hosszú sorát indítva el ezzel. Szabó a királynevek magyarításában – saját elmélete szerint – olyan jó eredményeket ért el, hogy magának is képzett egy ’Szerünnyei’ álnevet – ennek jelentését sajnos nem sikerült megállapítanom – így is írta alá tanulmányát.

A Szabót követő híradások, beszámolók inkább csak ismertetések voltak, érdekességként számoltak be az ásatásokról. (Komoróczy 1976: 13.) Tudományos

fórumon elsőként a történész Wenzel Gusztáv (1812–1891) mutatta be Rawlinson felfedezéseit 1853. március 14-én az Akadémián, amelyről az Akadémiai Értesítő (1853: 42) röviden beszámolt. Wenzel érdeklődését is elsősorban az angol tudós által használt *szkíta* elnevezés keltette fel, azért is, mert Wenzel szerint – mint erre már egy korábbi tanulmányában is kitért – ez a terminus az altajnál jóval alkalmasabb a finnugor és török népek közös elnevezésül (Wenzel 1851: 329).

A nyelvekről elsőként a grécista Télyf János tett említést, és nyilván nem meglepő, hogy őt is a *szkíta* szó ragadta meg. Tanulmányában (Télyf 1856), amely a Hunfalvy Pál által szerkesztett Magyar Nyelvészet című folyóiratban jelent meg, Télyf ismerteti Martin Haug fent már említett írását (Haug 1855), amely Norrisnak a bisituni felirat második nyelvével foglalkozó megfejtési kísérletét mutatja be. Haug azonban – Norrissal szemben – a méd–szkíta emlékek nyelvét mongol–tatárnak nevezi. Ez nemcsak terminológiai különbség, Haug nem a finnugor és a török népeket akarja perzsává tenni, ahogy például Szabó Józsefnél is láttuk, hanem pont ellenkezőleg, ő a perzsákról szeretné bizonyítani, hogy eredetileg altaji nép voltak. Haug arra a kérdésre próbál választ keresni, hogy vajon melyik lehet az a nép, amely a titokzatos második nyelvet beszélte. Hipotézise szerint ez kizárásos alapon csak a perzsa lehetett, amely szerinte eredetileg bizonyára „tatártörzs” volt, ezzel magyarázható a második nyelv altaji jellege. Télyf az ismertetésből elsősorban Haugnak ezt a kicsit nyakatekert gondolatmenetét emeli ki:

„Miután ama’ birodalomban csak három főnép volt: perzsák, médok és babylon-assyriusok, ’s miután a’ babylóniak nyelve a’ sémi családhoz tartozott, egyedül a’ perzsák és médok között lehet választani. Eddig ezen második nemű éknyelvet médiainak nevezték, az első neműt pedig ó-perzsának. De miután az előbbinek tatárjelleme be van bizonyítva, nem állhat többé ezen megnevezés. Azonkívül az ugynevezett médiái szavakból kitűnik, hogy azok az árja családhoz tartoznak. Norris azért a’ kérdéses éknyelvet szittyának nevezi. De ez nagyon általános fogalom ’s épen azért helytelen a’ név is. Dr. Haug azelőtt párthi-nak tartotta, de most visszavonja állítását, mivel a’ párthok több századdal későbbben tűntek föl világtörténeti nép minőségében a’ kérdéses föliratok bevétele után. Így tehát csak a’ perzsákról lehet szó...” (Télyf 1856: 335.)

A második nyelvvel kapcsolatos megfejtési kísérleteket tehát nagyon is befolyásolta, hogy az első nyelv óperzsa volt. Jerney János (1800–1855), a parthus–magyar rokonság híve, már az 1840-es években érdeklődést mutatott a kiadott óperzsa ékírási szövegek iránt, amint erről követője, Mátyás Flórián is beszámolt, aki szintén a perzsa nyelvekkel hasonlította a magyart:

„Boldogult Jerney János, ki magyar–párth rokonságot hitt, szeretett volna e feliratokban, Ázsia szikláin magyarosan hangzó kifejezéseket találni.

Tanulmányozá is azokat e sorok írója ily célból nyolcz évvel ezelőtt, s igyekvék meggyőzni a tudós honfit a felől, hogy az ugynevezett méd, vagy tatár ékiratokban magyar hasonlatot hiában keresünk.” (Mátyás 1860: 79.)

A Jerney elméletének középpontjában álló parthus nép tulajdonképpen egy a Kaszpi-tenger térségéből származó északkelet-iráni törzs, akik már Haugnál is feltűntek, és régóta foglalkoztatták a hazai történészeket. Jerney 1851-ben megjelent útleírásának (Keleti utazása) része a Parthia című tanulmány, amelyben többek között perzsa–magyar szóhasonlításokat is közölt, és csak korai halála akadályozta meg abban, hogy részt vegyen az ékiratokról szóló disputában.

Még mindig a perzsa nyelvnél maradva Jerney után Podhorszky Lajos foglalkozott az ékírással Az új perzsa nyelv föltetsző idomai című cikkében (Podhorszky 1856). Ő arról szeretett volna meggyőződni, hogy van-e a mai perzsa nyelvben „...valami nyoma a’ régi szkütha szomszédságnak, mely altaji eredetet tanúsítson?” Haug fent idézett tanulmánya alapján Podhorszky arra a következtetésre jut, hogy a perzsa nyelv hiába indoeurópai nyelv „az altaji nyelvfajnak olly megrögzött hatását bizonyítj[a], hogy azt sem a’ szanszkrit műveltség, sem az arab hit, sem a’ rongáló idő meg nem szüntetheték”. (Podhorszky 1856: 36.) Toldy Ferenc, aki Philomusos álnéven rendszeresen írt könyvismertetésekkel és tudósításokkal a bécsi Magyar Sajtó című napilap számára, az 1856. évi 242. számban (október 18.) beszámol Podhorszky fent említett írásáról. Toldy nagy várakozással tekintett Podhorszky további ékírással foglalkozó tanulmányai elébe, mivel a szerző kilátásba helyezte, hogy „...a perzsa emlékeken előforduló ékiratok egyik osztályát, mely szkütha, vagyis altaji nyelven van írva, Norris angol tudós nyomán értelmezi és magyarázni fogja. Ez igen nevezetes kérdés, mely nemzetünk őstörténelmére nagy fényt vethet.” Podhorszky – akit kezdetben Hunfalvy is pártfogásába vett – végül nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, az ékírással felfedezésekkel többet nem foglalkozott, kínai–magyar nyelvhasználatáról pedig 1877-ben Budenz József írt megsemmisítő bírálatot.

5. 1857-ben jelent meg a magyarországi recepció legtöbbet idézett tanulmánya, Hunfalvy Pál Babel tornya című írása a Budapest Szemlében (Hunfalvy 1857a). A szerkesztő, Csengery Antal rövid bevezetést írt Hunfalvy tanulmánya elé, melyben vázolta az ékírással feliratok megfejtésének addigi történetét, s ő is azon a véleményen volt, hogy az új felfedezések nemcsak a magyar nyelv, de az egész urál–altaji nyelvcsalád múltjára nézve fontos dokumentumok, nyelvészeti és őstörténeti szempontból egyaránt: „Az egyiptomi hieroglyphák megfejtése óta alig ébresztett nagyobb érdeket philologiai kérdés, mint azon ék-alakú jegyek olvasása, melyeket főleg Babülon, Ninive és Persepolis romjai közt oly nagy számmal talál a történetnyomozó.” – írja Csengery. (Hunfalvy 1857a: 424.)

A tanulmány egy rövidebb változata a Magyar Nyelvészet című folyóiratban is megjelent Az ékírás és altaji nyelvészet címmel (Hunfalvy 1857b), tehát Hunfalvy igencsak fontosnak tartotta a kérdés népszerűsítését. Célja a tanulmánnyal elsősorban az volt, hogy az asszirológia önálló tudománnyá válásával egyre növekvő érdeklődés kielégítésére bemutassa, hogy állnak a felfedezések, s mi köze lehet ezekhez a magyar nyelvnek. Összefoglalja a trilingvis feliratok kutatását, az óperzsa nyelv kapcsán megemlíti Szabó Józsefet, aki már korábban is a magyar nyelv alapján szerette volna ezeket értelmezni, de jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít a második nyelvvel kapcsolatos kutatásoknak. A megfejtési kísérletek során egyre világosabbá vált, hogy az ékírást az asszírok is egy másik néptől vették át, és a kutatók (Rawlinson, Oppert) azt feltételezték, hogy ennek megalkotója egy szkíta, vagy más szóval turáni, esetleg finn–tatar ősnép lehetett. A címbeli Babel tornya nem más, mint a Rawlinson irányításával 1854-től feltárt borsippai (Birs-Nimrud-i) zikkurat (toronytemplom), amely i. e. 6. századi újjáépítése révén – amelyről a Biblia is beszámol – vált nevezetessé. Hunfalvy, elsősorban Oppert kutatásai alapján, a különféle ékírásváltozatokat (tehát a különböző nyelveken írt szövegeket) egy ősi képirásra vezeti vissza, melyet az ő elnevezésével egy óuráli (alt-uralisch) nép talált ki. Ezzel rokonnak tartja a médszküth (a második) nyelvet. Oppert a különböző, még megfejtetlen ékírásos nyelveket együtt – Müller nyomán – turáninak nevezi. Hunfalvy elfogadja Oppert fejtegetéseit, annál is inkább, hiszen így kijelentheti: „Az altaji nyelvtudomány sokkal nevezetesebb helyet készül foglalni az európai tudományban, mint magunk mertük neki kitézni.” (Hunfalvy 1857a: 443.) Jó érzékkel használja fel a külföldi nyelvészek tapogatózó kísérleteit a saját céljaira, s a máskor igen kritikus Hunfalvy most nem ad hangot kétségeinek, még Oppert kezdetleges szóhasonlatai olvastán sem, sőt ő maga egészíti ki ezeket a finnugor nyelvekből. (Hunfalvy 1857a: 439–443.)

Hunfalvy cikke persze elsősorban a háromnyelvű feliratok második nyelve kapcsán említi a magyar nyelvet, ám az asszír emlékek felsorolása, és a borsippai ásatás emlegetése később még meg is hozta számára azt a kétes dicsőséget, hogy a sumer-magyarológusok szemében ő is elsők között számolt volna be a magyar és a sumer nyelv rokonságáról. (Érdy 1974: 130–137.) Pedig a Magyar Nyelvészetben közölt rövidebb ismertetésében sokkal kevésbé volt lelkes: „Mi már nekünk kötelességünk ezen föltünedező régiségre nézve? Az nemleges kötelességünk, hogy ne tartsunk vaktában mindent, ó-perzsát, zendet, szanszkritát stb. magyarnak, ne is képzeljük, hogy, ha csak ugyan nyelvünkhöz tartozó nyelv maradt meg az ékiratokban, annak vagy székelynek, vagy palócznak kell lenni, miszerint Szardanapál kenyérsütőjével komázhatnánk, ha ez feltámadna a’ ninivei romokból? azután igenleges kötelességünk, hogy mindenek előtt az altaji nyelveket tanuljuk, különben Dárius kincsét nem ejthetjük birtokunkba. Hogy az

ékiratok nehéz és bonyolódott tanulásához is kell majd fogni, magátul értetik.” (Hunfalvy 1857b: 317.)

Csengery Antal, aki a Hunfalvy-cikk bevezetésében már jelezte, nemcsak a nyelvészet, hanem a magyar őstörténet számára is új adalékokkal szolgálhatnak az ékirásos feliratok, maga is terjedelmes tanulmányokat szentelt az új felfedezéseknek. Nyugotázsia őstörténetei az ékiratok világánál című tanulmányában (Csengery 1858) ismertette George Rawlinsonnak (1797–1875), a neves ékirásfejtő öccsének Hérodotos-fordítását, melynek első kötete 1858-ban jelent meg Londonban *The history of Herodotus* címmel. A könyv főként a kiterjedt jegyzetapparátus miatt érdekes, amely Henry Rawlinson és John Wilkinson egyiptológus közös munkája, és igen sok szó esik bennük az ékirásos felfedezésekről és ehhez kapcsolódóan a szkíta (altaji) népekről. Csengery célja, hogy a szkítákra vonatkozó itt közzétett anyagot ismertesse. A fordítás „magyarázói” – ahogy Csengery emlegeti őket – nyelvészeti tekintetben elsősorban Max Müllerre hivatkoznak, ezért használják a ’turáni’ fogalmat is. Müller hatására Rawlinson is úgy gondolja, hogy a turáni típus nem képez olyan jól körülírható, definiálható családot, mint a sémi vagy az indoeurópai, Csengery viszont azt tartja, hogy ha az ősnyelv csupán kezdetleges, primitív „hangicsálás”, akkor az nem lehet turáni jellegű, hiszen még nem bír azokkal a jellemzőkkel, amelyek turánivá tennék. „Ha megengedjük is az ősnyelvet, föl kell tennünk: hogy vagy oly fejletlen valaminek kellett annak lennie, amelyet egyáltalában nem lehet még turáninak mondani, mi egy jelentésű a már határozott alaku áltajival...” (Csengery 1858: 328). Csengery sokkal inkább Norris és Oppert kutatásaival ért egyet, akik kevésbé nyelvfilozófiai, inkább nyelvhasználati alapon dolgoznak.

Másik ide vonatkozó tanulmánya szintén a Budapesti Szemlében jelent meg egy évvel később: Az őstörténeti tanulmányok nemzeti érdeke és a scythák nemzetisége címmel. „Mit érdekelnek bennünket az ékiratok?” – teszi fel a kérdést Csengery a tanulmány elején. Válasza a következő: mivel a szkítákkal való rokonság hosszú évszázadokon keresztül evidencia volt a magyar történettudósok számára, ám mégsem tudtunk róluk tulajdonképpen semmit, hiszen annyi népre használták a *szkíta* nevezetet, ezért most az ékiratok második nyelve, amely a kutatók szerint szkíta, majd választ ad arra, kik is voltak valójában:

„Az ékiratok szerint ugyanis azon ősnép, melynek az emberiség, történelmi tudomásunk szerint, legrégebb méltóságát, legelső írásrendszerét köszönheti, a tudomány jelen állása szerint, az altaji népcsalád azon ágához sorozandó, melyhez nyelvénél fogva nemzetünk tartozik. Ha az idéztük tekintélyek állításait helyeseknek találják hazai nyelvészeink: a magyar hasonlító nyelvészet köre egy ős nyelvvel fog gazdagulni; s a magyar őstörténetek nyomozói, épen kiindulási pontunkon, tudományos alapot nyernek.” (Csengery 1859b: 263.)

6. Az előzőekben már említett Mátyás Flórián (1818–1904), akit 1858-ban választott tagjává az akadémia, székfoglaló értekezését A hasonító nyelvészet-ről, tekintettel a m. nyelv ékirati fontosságára címmel részben az újonnan felfedezett ékirásos feliratoknak szentelte, ezzel is jelezni kívánta, hogy mennyire helyteleníti Hunfalvy és Csengery lelkesült beszámolóit, amelyek félrevezetik a magyar tudósokat és a nagyközönséget. Mátyás nyelvhasználati munkáit Hunfalvy rendre kemény bírálatban részesítette (lásd Stemler 2004: 19–69), ezért Mátyás aggódott, hogy székfoglaló előadásának szövegét szándékosan kihagyják az Akadémiai Értesítőből, így megjelentette saját kiadásában is (Mátyás 1860). A késelem oka persze nem a kedvezőtlen bírálat volt, hanem az Akadémia 1858-as nagy tagfelvételi akciója, és a rengeteg közlésre váró székfoglaló előadás, úgyhogy végül Mátyás értekezése is megjelent egy pótkötetben (Mátyás 1859). Mivel a székfoglalón felolvasott szöveget a szerző leadta az Akadémiai Értesítő szerkesztőinek, ezért a saját maga által megjelentetett változatot jegyzetei és emlékezete alapján kellett rekonstruálnia, következésképpen a két szöveg számos ponton eltér.

Mátyás Oppert és Norris megfejtési kísérleteit komolytalannak tekinti: „Bármily kecsesítő is ránk nézve anyanyelvünk szavait Persia szikláin, vagy Ninive cserepein olvashatunk: úgy hiszem, tudományos tekintetben is kinőtünk annyira a csecsemő korból, hogy helyeslő örömünket okszerű meggyőződésünkig mérsékelni képesek leszünk.” (Mátyás 1859: 103–104) Ezek a tudósok Mátyás szerint nem tudnak annyira magyarul, hogy komolyan lehetne venni kísérleteiket. Norris egyébként el is ismeri, hogy a 15. századinál régebbi nyelvemlékről nincs tudomása. (Norris 1853: 50.)

Mátyás – mint már említettük – 1850–1851 táján tanulmányozta is a második nyelvű ékfeliratokat, melyeket ő méd vagy tatár ékiratoknak nevez. Magyar hasonlatokat azonban szerinte hiába keresünk bennük, akkor is ez volt a véleménye, s most is, amikor már a bisztoni nagy felirat szövege is megjelent nyomtatásban. Mátyás főként azon van felháborodva, hogy az ékiratok megfejtői (Oppert, Norris stb.) nem tesznek különbséget tatár, finn és magyar között, és különben is honnan veszi egy külföldi a bátorságot, hogy ítélkezzék a magyar nyelv hovatartozásáról.

Persze Mátyás leginkább azt veszi rossz néven, hogy a magyar nyelvet a külföldi kutatók is egyértelműen az urál–altaji nyelvek közé sorolják, ő pedig az ún. filozófiai (bölcseleti) nyelvészeti iskola képviselőjeként nem fogadta el a finnugor (altaji) rokonság tényét. Mátyás – talán nem is függetlenül az ékirásos emlékek ismertté válásától, de mindenképp Jerney hatására –, az indoiráni (árja) nyelvek között kereste a magyar szóhasonlatokat, és a filozófiai iskola szellemében még nem rokonságról beszélt. A bölcseleti (filozófiai) iskola bemutatására itt most nem térhetünk ki (lásd Németh 2007), de fontos megemlítenünk, hogy képvi-

selői szembehelyezkedtek Hunfalvyval a nyelvrokonság kérdésében, szerintük ugyanis csak a megfelelő számú „hasonlat” (szóegyezés, szabályos megfelelés) esetén mondható ki rokonság, ehhez azonban előbb még hasonlatokat kell gyűjteni különböző nyelvekből, nem szűkíthető le a kutatás az altaji (finnugor) nyelvekre.

A székfoglalóról ismertetés jelent meg a Budapesti Szemlében, feltehetően Csengerytől. A beszámoló írója rendkívül fel van háborodva azon, hogy valaki kétségbe meri vonni a neves külföldi kutatók eredményeit, és hogy Mátyás egyáltalán nem tartja a magyar nyelvtudomány sürgető feladatának az ékírásos emlékek kutatását:

„Mátyás ur azt tanácsolja hazai nyelvészeinknek, hagyjanak békét az ékíratoknak, mivel a keleti nyelveket nem ismerhetik úgy, mint a külföldi tudósok; aztán meg hány évtized alatt jutott a tudós világ oda, hogy az ékíratokat csak ennyire is ösmerje. [...] Hány század söt ezred év folyt le, mig az emberiség a betűírás fölfedezésére eljutott? S azok az istentelen paedagogusok ma már a gyermeknek is tanítják – az abécztét!” – írja. (Csengery 1859a: 368).

Mátyás Flóriánon kívül nem találtam mást, aki ebben az időben ellenezte volna a magyar (az ural–altaji nyelvek) bevonását az ékírásos közel-keleti nyelvek vizsgálatába. Hunfalvy és Csengery elsősorban csak eszköznek tekintették a nem túl népszerű finnugor rokonság népszerűsítéséhez, s egyúttal a hun–szkíta (szittyia) mítosz felcserélésére egy tudományosnak tűnő, ám mégis több ezer éves múltra visszavezethető turáni, szkíta vagy akár óurálinak nevezett elméletre. Rawlinsont és Oppert-t az Akadémia tiszteletbeli tagjává is választotta 1858-ban, illetve 1865-ben, ami szintén Hunfalvy tudománypolitikai céljait mutatja.

7. Az ékírásos szövegek megfejtésének hazai fogadtatása ezért több szempontból is tanulságos. Egyfelől paradoxonnak tűnhet, hogy Hunfalvy Pál, akit nyelvtudomány-történetünk a történeti-összehasonlító nyelvészet úttörőjének tekint, ennyire lelkesen üdvözölte egy teljesen ismeretlen és megfejtetlen nyelv, illetve a finnugor nyelvek rokonságának feltételezését, és írásaival közvetve maga is hozzájárult a napjainkban is feltűnő sumer rokonság elméletének elterjedéséhez. Fontos ismételtel megjegyezni, hogy az 1850-es években még nem merült fel a sumer nyelv magyar (urál–altaji) rokonságának kérdése, mivel a sumert csak az 1870-es évektől azonosították, de miután a többi nyelv megfejtésének kezdeti próbálkozásai ebbe az irányba is kiterjedtek, ez a későbbiekben már magával hozta az ilyen irányú kísérleteket is. Mátyás Flórián, akit viszont a nyelvtudomány-történet, ha egyáltalán számon tart, akkor a finnugor rokonság megszállott ellenfeleként emleget, nem próbálta szóhasonlatait erre a szintén dicsőséges rokonsággal és nagy múlttal kecsegtető területre kiterjeszteni, sőt ő volt legharcosabb ellenfele is. Másfelől azért is érdemes vizsgálni az ékírásos emlékek felfedezésének korai magyarországi reakcióit, mert a sumer–magyar rokonság történetének bemutatásánál ezt a

korai időszakot nyelvtudomány-történészeink általában mellőzik, csak az 1870-es évektől foglalják össze a magyarországi reakciókat. Viszont a sumer–magyar rokonítás későbbi rendkívüli népszerűségét magyarázhatja az a tény is, hogy nem a sumer volt az első ékirásos nyelv, amelyet a magyarral kapcsolatba hoztak, és így ezek az előzmények a későbbi „hasonlítatók” számára viszont alapot adhattak ahhoz, hogy ennyire korai forrásokra is hivatkozzanak.

Irodalom

BÉKÉS VERA 1997. *A hiányzó paradigma*. Latin Betűk, Debrecen.

BOOTH, ARTHUR JOHN 1902. *The discovery and decipherment of the trilingual cuneiform inscriptions*. Longmans, Green, and Co., London, New York and Bombay.

BUNSEN, CHRISTIAN CHARLES JOSIAS VON 1854. *Outlines of the philosophy of Universal History, applied to Language and Religion*. Longman, Brown, Green, and Longmans, London.

CSENGERY ANTAL 1858. Nyugotázsia őstörténetei az ékiratok világánál. *Budapesti Szemle* 3: 319–347.

CSENGERY ANTAL 1859a. MTA osztályülési előadások 1859-ben. *Budapesti Szemle* 6: 367–368.

CSENGERY ANTAL 1859b. Az őstörténeti tanulmányok nemzeti érdeke és a scythák nemzetisége. *Budapesti Szemle* 6: 243–263.

ÉRDY MIKLÓS 1974. *The Summerian, Ural-Altai, Magyar Relationship: A History of Research. Part I. The 19th Century*. Gilgames, New York.

HAUG, MARTIN 1855. Über die Schrift und Sprache der zweiten Keilschriftgattung. *Göttingische gelehrten Anzeigen* 77–81.

HAVAS FERENC 1977. A XIX. század nyelvtipológiája. In: HAVAS FERENC (szerk.), *Nyelvtipológiai szöveggyűjtemény: XIX. század*. Tankönyvkiadó, Budapest, 5–51.

HEGEDŰS JÓZSEF 1996. Két soproni nyelvész ürügyén. *Magyar Nyelv* 92: 45–54.

HEGEDŰS JÓZSEF 2003. *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

HINCKS, EDWARD 1846. *On the first and second kinds of Persepolitan writing. Extracted from the Transactions of the Royal Irish Academy*. Vol. XXI., Part I. M. H. Gill, Dublin.

HUNFALVY PÁL 1857a. Bábel tornya. *Budapesti Szemle*, 1: 424–444.

HUNFALVY PÁL 1857b. Az ékírás és altaji nyelvészet *Magyar Nyelvészet* 2: 313–317.

HUNFALVY, PÁL 1876. On the study of the Turanian languages. In: ROBERT K. DOUGLAS (szerk.), *Transactions of the Second Session of the International Congress of Orientalists, held in London in September, 1874*. Trübner & Co., London, 64–97.

KOMORÓCZY GÉZA 1976. *Sumer és magyar?* Magvető, Budapest.

LACZA TIHAMÉR 2004. *Az ókor emlékezete*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely.

L. LIPIN – A. BELOV 1955. *Az ékírás regénye*. (ford.), BORZSÁK ISTVÁN. Művelt Nép, Budapest.

MÁTYÁS FLÓRIÁN 1859. *A hasonító nyelvészetről tekintettel a magyar nyelv ékírási fontosságára*. *Magyar Akadémiai Értesítő* 19: 99–115.

MÁTYÁS FLÓRIÁN 1860. A Magyar Tudományos Akadémia 1859. Jul. 7-i osztályülésében olvasott székfoglaló beszéd. In: MÁTYÁS FLÓRIÁN: *Magyar nyelvtudomány* I. Lyceum ny., Pécs, 63–88.

MAX MÜLLER 1854. On the Turanian languages. In: *Bunsen* 263–521.

MAX MÜLLER 1855. *Languages of the Seat of War in the East, with a survey of the three families of languages, Semitic, Arian, Turanian*. Williams and Norgate, London.

NÉMETH RENÁTA 2007. *A XIX. századi nyelvbölcselet és A magyar nyelv szótárnak etimológiai elvei*. Doktori disszertáció, ELTE BTK, Budapest.

EDWIN NORRIS 1853. *Memoir on the Scythic version of the Behistun Inscription*. Harrison and Sons, London.

PODHORSZKY LAJOS 1856. Az új perzsa nyelv föltetsző idomai. *Magyar Nyelvészet* 2: 30–36.

RAWLINSON, HENRY C. 1846. *The Persian cuneiform inscription at Behistun, decyphered and translated with a memoir*. John W. Parker, London, 1846.

SÁNDOR KLÁRA 2011. *Nyelvrokonság és hunhagyomány: Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet*. Typotex, Budapest.

STEMLER ÁGNES 2004. *Nyelvrokonság és nyelvtörténet: Mátyás Flórián nyelvtudományi munkássága*. OSZK – Gondolat, Budapest.

SZERÜNNYEI [SZABÓ JÓZSEF] 1838. A' Persepolisi ékírás. *Tudományos Gyűjtemény* 22: 63–104.

TÉLFY JÁNOS 1856. Altaji nyelvű ékiratok, *Magyar Nyelvészet* I. 334–336.

VÁSÁRY ISTVÁN 2008. Középkori elméletek a magyar őshazáról. In: VÁSÁRY ISTVÁN: *Magyar őshazák és magyar őstörténeszek*. Balassi, Budapest, 111–129.

WENZEL GUSZTÁV 1851. Eszmetöredékek a magyarok eredetéről. (Szontagh Gusztáv ebbeli értekezésére vonatkoztatva.) *Uj Magyar Muzeum* 6: 305–329; 8: 486–499.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

*Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest,
szentgyorgyi.rudolf@btk.elte.hu*

**A kétnyelvűség változatai és változásai
a középmagyar korban***

Abstract

Variations and changes of bilingualism in Middle Hungarian

The present paper serves as an introduction to a longer research project and studies extant documents of Middle Hungarian witchcraft trials with respect to traces of bilingualism that they exhibit. The sources enable us to study bilingualism both in formal (official) and informal (private) contexts.

Official bilingualism can be primarily captured in terms of the writers' relation to Latin, the language of the highest prestige in the period. In the area of formal bilingualism, significant differences can be observed across Hungarian, German, and Slovak sources, both in the use of Latin elements in the trial documents written in the given language and in the official use of settlement names; also in the interrelationships of the writers' first languages. On the other hand, private bilingualism is increasingly characterised by similarities in language use.

Keywords: Middle Hungarian, bilingualism, official usage, witchcraft trials.

1. A kétnyelvűség megítélése a nyelvészeti szakirodalomban nem egységes. Kutatásaimban két-, illetve többnyelvű nyelvhasználónak azt tekintem, „aki mindennapi érintkezései során két vagy több nyelvet kommunikatív, szociokulturális szükségleteinek megfelelően (szóban és/vagy írásban [...]) rendszeresen használ” (Bartha 1999: 40).

* A tanulmány egy távlatos kutatási projekt (a cím erre kíván utalni) bevezetésének tekintendő. E „bevezetés” elsősorban a címben jelzett „változatok”-ra fókuszál, a „változások”-at csupán érinti, az elkövetkezendő kutatásoknak irányt szabva. A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0003 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

A kétnyelvűség tipológiáját leginkább a következő szempontok szervezik: 1. Eredete szerint: természetes (spontán) vagy mesterséges (kulturális). 2. Kiterjedését tekintve: kétoldalú (bilaterális) vagy egyoldalú (unilaterális). 3. Hatékonyságára nézve: cselekvő (aktív) vagy befogadó (passzív). 4. A kompetencia szempontjából: kiegyenlítődtől (balansz) vagy egyenlőtlen (domináns). 5. A nyelvi kontaktushatás szempontjából: stabil (gyenge kontaktushatás), nyelv-visszaszorulási helyzet (erős kontaktushatás), illetve maradványhatás (nyelvcserhelyzet). Természetesen a kétnyelvűség további szempontok (a nyelvelsajátítás módja, a nyelvi környezet megléte, hiánya stb.) mentén is vizsgálható és vizsgálandó (vö. Bartha 1999: 195).

A **történeti kétnyelvűség** vizsgálata sajátos módszertan alkalmazását kívánja meg a kutatótól. A szinkrón szociolingvisztikai kutatások vizsgálati anyagukat elsősorban spontán beszélgetésekből, még gyakrabban irányított interjúkból nyerik. A történeti szempontú vizsgálatok éppen ezt a kiemelt anyaggyűjtési módszert kényszerülnek mellőzni, hiszen „adatközlői”, a múlt nyelvhasználói „már nem szólaltathatók meg, nem készíthető velük interjú, nem tesztelhetők, nem hozhatók nyelvi döntéshelyzetbe, a mai szociolingvisztika egyik erősségét adó experimentális vizsgálatok visszamenőlegesen nem végezhetők el” (Juhász 2002: 170). A történeti nyelvészet kutatója tehát csak a múltbeli írásbeliség fennmaradt emlékeire támaszkodhat, e forrásokból merítheti vizsgálódásainak anyagát.

E sajátos körülmény két módszertani következménnyel jár. Az első: felértékelődik a forrást elemző és értékelő filológiai munka (vö. Juhász 2002: 170). A második: a kutató kénytelen elfogadni a források szabta korlátokat, azaz a források többretegű egyenetlenségét. Ide tartozik egy-egy adott forrástípus időbeli, térbeli, illetőleg társadalmi szempontú „hézagos” eloszlása, avagy a források változóan telített (nyelvi) információtartalma. Az egyenetlen eloszlás okai részint korabeli művelődési-társadalmi-történelmi feltételekben (pl. a középmagyar kor első felében a török megszállás alatt álló területekre nem voltak jellemzőek a boszorkánypercek), részint a nagymértékű (későbbi) iratpusztulásban keresendők. Az információtartalom esetlegessége pedig természetesen leli magyarázatát abban a tényben, hogy a fennmaradt emlékek nem majdani nyelvészeti elemzések lehetővé tételére, hanem más motivációk hatására és egészen más céllal keletkeztek.

E feltételek következtében a történeti kétnyelvűség keretei között számos kérdés nem, vagy csupán nagyon közvetett módon tanulmányozható – mint pl. a kétnyelvűség és az anyanyelv-elsajátítás, a kétnyelvűség nevelés-lélektani kérdései stb. –, melyek a szinkrón vizsgálatok során természetesen feltett és megválaszolható kérdések. A történeti vizsgálódás előfeltételeként, a rendelkezésre álló anyag tanulmányozása során fel kell tehát tennünk azt a kérdést: milyen vizsgálatokra ad egyáltalán lehetőséget a rendelkezésre álló forrás?

2. Vizsgálatom forráscsoportja a középmagyar kori boszorkánypererek szövegeinek legutóbbi kiadásai (MBF. 1–4., NB., SB.). Ehelyütt csupán röviden szeretnék rá utalni arra, hogy a *boszorkányper* fogalom sem műfaji, sem tematikai szempontból nem egységes perügyletek, jogi dokumentumok gyűjtőfogalma.

Műfajilag a feljegyzés (acta urbis), a hivatali levél, a tanúkihallgatási jegyzőkönyv, a vádirat, a bizonyító levél stb. műfajok alkotják a testes korpuszt, melyek eltérő hivatali, szövegezési, nyelvi jellemzőkkel rendelkeznek.

Korpuszunk tematikai szempontból a „klasszikus” – számos esetben halálos ítélet végrehajtásával végződő – boszorkánypererek anyagától az „egyszerű” becsületsértési pererek jegyzőkönyveiiig tartalmaz forrásokat. Ennek megfelelően a forrásközlésekből – a nyelvi anyag teljességének rovására – kimaradtak olyan pererek, melyek nem tartalmaznak tematikailag releváns vádakat. Még inkább sajnálatos, hogy egyes közlések a tematikailag illeszkedő perszövegeket is „csonkolva” közlik, elhagyva a néprajzilag-művelődéstörténetileg érdektelen részeket (l. pl. NB. 63–65. stb.). Egy lakonikus (valamivel több mint kétsoros) acta urbis szövegközlésnek a szerkesztői lábjegyzetét idézzük: „A tárgyunktól eltérő bejegyzéseket kihagytuk. A szóban forgó évben a boszorkányégetésen kívül a hóhér négy személyt felakasztott és két személyt lopásért a pellengéren megvert” (NB. 58. 1. j.). Mindazonáltal köszönet illeti a forráskiadások közreműködőit, hiszen így is igen terjedelmes forrásanyagot kapunk a középmagyar korból.

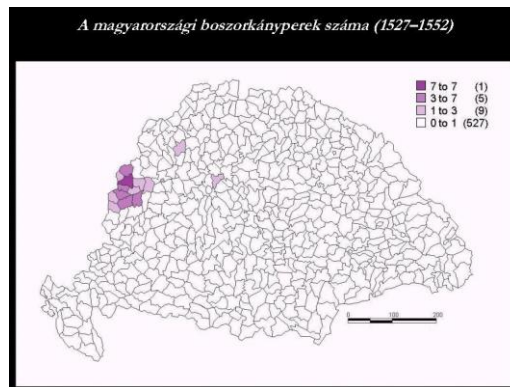
A középmagyar hivatali kétnyelvűség más fontos forrásai (városi évkönyvek, úriszéki pererek stb.) mellett e forráscsoport – ezen belül is kifejezetten a tanúkihallgatási jegyzőkönyvek műfaja – látszik talán a legalkalmasabbnak a korabeli kétnyelvűség átfogó vizsgálatára. Ezt négy kiemelt szempont is alátámaszthatja: a) E források egy része az élőbeszédhez legközelebb álló megnyilatkozás (elsősorban a lejegyzett tanúvallomások). b) A szövegek számos (részint tudatosan, részint nem tudatosan közölt) szubjektív nyelvi adatot tartalmaznak (a terminusokra l. Balogh 2003: 157–158), melyek lehetnek a vallomást tevőnek saját anyanyelvére, esetleg kétnyelvűségére utaló megnyilatkozásai, de akár további említett személyekre, illetőleg a nyelvi környezetre vonatkozó információk is. c) A jegyzőkönyvek műfaji-formai sajátosságai közvetlenül is kínálják a vonatkozó szociolingvisztikai változók vizsgálatának lehetőségét. d) A forrásanyag térbeli tagolódása területi szempontokat érvényesítő, összehasonlító vizsgálatok lehetőségét is kínálja.

Nem kerülhetjük meg természetesen a kutatások korlátainak felemlítését sem. A vizsgálati korpuszt a források egyenetlensége jellemzi mind térben, mind időben, valamint műfaji tekintetben is. Műfajon elsősorban a peranyagon belüli különböző irattípusokat értem (vö. pl. Szentgyörgyi 2007a: 332–333, 2007c: 253–254), de meg kell jegyeznünk, hogy egyes irattípusokon belül is előfordulnak „műfajváltások”, erre a nyelvi anyag elemzésénél feltétlenül tekintettel kell

lennünk. Az időbeli és térbeli egyenetlenséget az alábbi négy térkép kiválóan szemlélteti. (A térképek forrása, illetve további térképek: Katalógus, vö. Tóth G. szerk. 2000.)

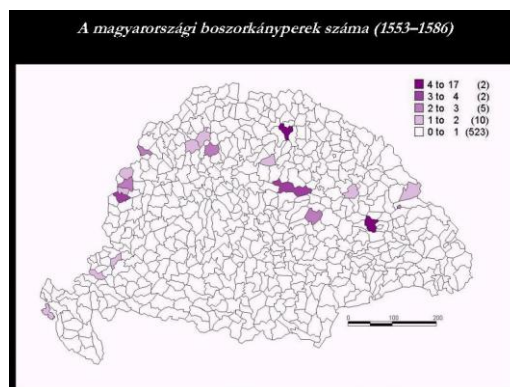
1. kép

A peranyag földrajzi eloszlása: a 16. század első fele

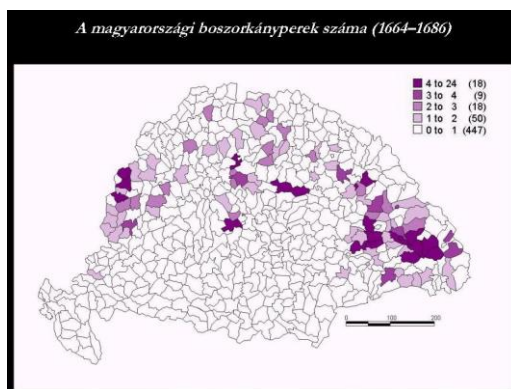
2. kép

A peranyag földrajzi eloszlása: a 16. század második fele

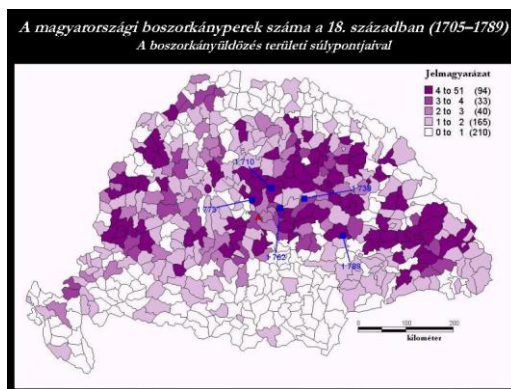
3. kép

A peranyag földrajzi eloszlása: a 17. század második fele

4. kép

A peranyag földrajzi eloszlása: 18. század

A térképek segítségével kiválóan megfigyelhető, hogy a boszorkányperek (nyugat-európai hatásra) a Nyugat-Dunántúlról terjednek észak felé, majd északról Erdély területére. Utóbb Erdélyre e pertípus számottevően lesz jellemző. A történelmi Magyarország középső része a török kiűzéséig szinte érintetlen, azt követően azonban a boszorkánypereknek e területen is erős gócai alakulnak ki.

A déli területeken csak a legkésőbbi időszakból, és akkor is csupán szórványosan ismerünk pereket, így az innen származó forrásanyag elenyészően kevés.

A középmagyar hivatali írásbeliség ezen forrásainak segítségével a kétnyelvűséget eddig kettős tipológia mentén vizsgáltam. Az első: a nyelvhasználó szempontjából az egyéni vagy közösségi kétnyelvűség változatait (Szentgyörgyi 2007a, 2007b) és változását (esettanulmányként: Szentgyörgyi 2007a: 336–338) elemeztem. A második: a nyelvhasználati regiszter szerinti informális (magánéleti) és formális (hivatali) kétnyelvűséget tanulmányoztam. A jelen tanulmányban ez utóbbival kapcsolatos megfigyeléseimet kívánom közzétenni.

3. A formális kétnyelvűség vizsgálata abban is eltér a hagyományos kétnyelvűség-vizsgálatoktól, hogy ez esetben közvetlen módon **dokumentumok kétnyelvűségéről** teszünk megállapításokat, melyek (az adott regiszteren belül) közvetetten utalnak a mögöttes nyelvhasználóra. (Ezzel szemben az informális kétnyelvűség az írásbeliség közvetítő szerepe ellenére – mint látni fogjuk – a nyelvhasználót közvetlenül jellemzi.) Mivel az alkalmazott – a bevezetőben idézett – kétnyelvűség-definíció megengedi az írásbeliség vizsgálatát is („szóban és/vagy írásban”, Bartha 1999: 40), ezért lehet létjogosultsága e sajátos szociokulturális környezetben keletkezett, a hivatali írásbeliség műfajai által (is) meghatározott formális kétnyelvűségi vizsgálatnak.

3.1. A formális kétnyelvűség „szervező nyelve” a **latin**. Ebből következően a vizsgálat során célszerű szem előtt tartanunk egyfelől, hogy a hivatali regiszter vonatkozó sajátosságai elsősorban a latin nyelvhasználathoz való viszonyulásban ragadhatók meg, másfelől pedig, hogy a latin – valamennyi egyéb vizsgált nyelvvel szemben – exogén módon vesz részt a kétnyelvűségben, azaz (a hivatali írásbeliségen és az esetleges, erősen korlátos szóbeliségen kívül) jellemzően nincs saját nyelvi környezete.

Meg kell még jegyeznünk, hogy a hivatali nyelvhasználatban természetesen a latin nyelv rendelkezik a legnagyobb presztízssértéssel. Ezt jelzi többek között, hogy egyes kiemelkedően fontos (összegző jellegű, határozatot tartalmazó stb.) dokumentumok gyakran egynyelvűek, kizárólag latinul fogalmazódnak. A két-, illetve többnyelvűség mindenekelőtt a tanúkihallgatási jegyzőkönyvekben ragadható meg.

3.2. A **latin–magyar** kétnyelvű dokumentumokban is jellemzően latinul fordulnak elő a jegyzőkönyvek formuláris részei, így a) a per helyének, idejének, egyéb körülményeinek leírása: pl. „Anno 1725. die 9. Julii. In possessione Nyék, insula Csallóköz, ac in inclyto hocce comitatu Posoniensi existenti et habita ex speciali praefati inclyti comitatus commissione et mandato facta est per nos infrascriptos iudices processuales secundum subnexum deutri punctum juramentalis inquisitio modo, ordineque sequentibus.” (MBF. 2: 397); b) a tény-

állás rövid felvázolása: pl. „Articulus autem interrogatorius erat iste, quod quicquid scirent aut procerto olim deprehendissent vel audivissent de veneficiis, magia seu incantationibus Georgii Thot Szilicziensis, consorte illud omne et totum, absque aliquo respectu immo sepositis amore, favore, odio et timore, parati forent dicere, in medium proponere et sub juramento declarare, super quibus” (MBF. 2: 351). – Meg kell jegyeznünk, hogy erősen egynyelvű környezetben a tényállás olykor magyarul fogalmazódik: „Mi alább subscribált bírák hozattunk ki ide, Nyékbe, mely Csallóközben, ezen nemes Pozsony vármegyében vagy, az holott az méltóságos palatinus (úgy mint örökös főispány urunk ő excellenciája) compulsorium parancsolatja mellett ugyan Nyékben lakozó néhai Thót István özvegyének, Nagy, másként Fúró Kata asszonynak instantiájára ezen subnectált kérdések szerint esküdtettünk és inquiráltatunk” (MBF. 2: 397); c) a megerősítés módja: pl. „Super qua praevio modo peracta juramentali testium fassione praesentes nostras, subscriptionibus sigillisque usualibus roboratas extradeditimus litteras testimoniales” (MBF. 2: 397); d) az aláíró személyek említése: „Mathias Somogy, inclyti comitatus Posoniensis judlium mp. / Stephanus Pyber, ejusdem inclyti comitatus jurassor mp.” (MBF. 2: 397). Itt jegyezzük meg – a hivatali helynévhasználat figyelemre méltó összetevőjeként –, hogy ez a dokumentumtípus a folyamatos latin szövegben a helyneveket jellemzően magyarul említi: pl. „In possessione Nyék, insula Csallóköz” (MBF. 2: 397).

Ugyancsak formulaszerű – tehát általában latin – a tanú azonosítását szolgáló adatok (név, családi állapot, életkor stb.) említése, ám – szemben a keresztnévvel – a családnevet akkor sem fordítják latinra, ha az kézenfekvő lenne (keresztnévi eredet, foglalkozás stb.): pl. „testis Elisabetha Szabó uxor Joannis Csutora Halasiensis annorum 30 jurata examinata fassa est” (MBF. 2: 3039, vagy: „testis providus Stephanus Kis, incola Martosiensis, annorum circiter 45, juratus examinatus ad praemissa fatetur” (MBF. 2: 97). Megjegyzendő, hogy ritkán, egynyelvű területeken egyes adatok magyarul is állhatnak: pl. „Kis Andrásné, az katonáné, Márta asszony. Citata, jurata, examinata fassa est” (MBF. 2: 127), illetve kivételesen: „Testis Szabó István esküt ember ez lehet 45 esztendő, hiti után semmit nem tud” (MBF. 2: 383).

A hivatali nyelvhasználat jellemzője e periratokban, hogy immár a tanúvallomások folyamatos magyar szövegében is latinul állnak: a) a tanúra vagy a vádlottra vonatkozó jogi kifejezések: pl. *testis*, *incatta*, *actor*, *jurata examinata fatetur* stb. illetve *Non est jurata* (pl. MBF. 2: 398); b) az ügymenetre vonatkozó jogi kifejezések: pl. a tanúknak egységesen feltett kérdések sorát bevezető *De eo utrum?*, a válaszok élén álló *Responsoria*, a kínvallatások előtt feltüntetett *In tortura*, a határozatot, ítéletet jelző *Deliberatum (est)* stb.; c) a bizonyítást segítő, egyéb körülményeket feltüntető „jegyzetek” (jellemzően az iratok szélén):

Oculatus, Absens, Authenticata recognoscit, Confirmat, Authenticatus confirmat stb.; d) a vizsgálatot végző, illetőleg a vizsgálatban hivatalosan közreműködő személyek említése: pl. „Pro actore procurator Michael Rosnyai de Maros Vársárhely [...] Pro incatta procurator Stephanus Solymosi” (MBF. 2: 166); e) az úgynevezett mentegetőző formula: „Férje képiben éczaka hozzája ment egy ember, és az (*salva venia*) actust végbenvivén véle” (MBF. 1: 271), „Látván, hogy rosszul lészen a tehén (*salvo cum honore*) a ganéjját megvették” (MBF. 1: 276), „az asszony felfordítá az inge alját, honnan – *sic scriptum* – az seggit verte” (MBF. 4: 50), „nagyanyám asszony békötvén lábomat (*salvo honore*) magam ganéjával” (MBF. 4: 58), „Bartha Mihály szidta ilyen szóval (*salvo honore sic dictus*): Baszom a lelkedet te, mert megtanítlak!” (MBF. 4: 92), „A nyárban együtt feredvén a menyecske (...) ifjú Topocsin[n]el, hátul a (*s[uis] v[erbis]*) a [!] segge választékjában nagy farkát látta szemeivel” (NB. 301), „egyik támasztól a másik támaszig (*cum respectu dicendi*) mezítelen seggel csúszott-mászott” (MBF. 3: 447) stb.

Lényegében ide tartoznak, mégis külön említendők a korabeli hivatali nyelv latin áljövevényszavai (vagy vendégszavai), melyek a latin hivatali terminológiához tartoznak. Formailag jövevényszavaknak tűnnek, ugyanis magyar igekötőt, illetve toldalékokat vehetnek magukhoz, írásmódjuk azonban jellemzően latinos marad: pl. „*personaliter* is közülek *statuálja* [...] *practicált* szokása [...] fent tartván az *facultást*” (MBF. 2: 356), továbbá: *confirmálta, destruálhattya, fassióikat, exhibeált (bizonságok), (az incatta) simplex exceptiójának (nincsen hele), requiraltatik, allegatióit, megruminálván liquidáltatott, (az) examentől immunis (leszen), purgállya (magát)* (MBF. 2: 340–341) stb.

3.3. A latin–német kétnyelvű iratok kétnyelvűsége a fentebbiekhez hasonló. Különbségeket abban figyelhetünk meg, hogy a latin–német iratok lejegyzői a) jellemzőbben élnek a latin formulák rövidítésével: pl. „T[estis] Agnetha, Andreae Buss an[n]or[um] cir[citer] 48 c[itata] j[urata] e[xaminata] f[assa]” (SB. 189). – A magyar perekben efféle rövidítések csak kivételesen fordulnak elő: pl. „testis honestus civis Josephus Trincseni [...] L[egitime] C[itatus] J[uratus] E[xaminatus] F[atetur]” (MBF. 2: 240 sk.); b) a (folyamatos) német nyelvű perszövegeket alig terhelik szövegbe ékelt latin jogi kifejezések: vö. pl. „*Attracta replicieret* folgendt: Ich habe diese wortt nicht geredet [...] *Actrix* Protestieret die 28. Maij, daß keine frembde Sachen solten eingemenget werden [...]” (SB. 135). E tekintetben nincsen lényeges különbség az erélyi (szász) és a nyugat-dunántúli német nyelvű források között (vö. pl. MBF. 4: 375–387, 392–393).

Érdeemes rápillantani a **latin–magyar–német** többnyelvű szövegekre is. Ezek legfontosabb tanulsága, hogy a vallomásokat minden résztvevő (ugyanazon kihallgatáson belül is) saját anyanyelvén teheti: „1. Zabolai Georgij de Dés

cit[atus] jur[atus] exam[inatus] fatet[ur]. [...] az boszorkány asszony egy gadgyakötellet [’gatyamadzagot’] azzon ott léte[m] megcsinálja, és engemet kenálá velle, hogy megvegyem tőle, félte[m] megvöm, hát az rossz asszony átalkötötte az testemet vele, ugyon aznap rosszul kezdek lenni, de harmadnapra azton anyira elbetegedtem, hogy az hitem, hogy meghalok belle. Azért [...] készen is vagyok, ha kívántatik az főre eskünni, hogy nyilvánvaló boszorkány. // 2. Georg Zimmerman Civis Civitatis Segesvár cit[atus] jur[atus] exam[inatus] fatet[ur]. Jetzt in den Korn arren, werde[n]s 11 Jahr werden daß wir leühtgebe[n], da ging ich mit de[m] Schnittere[n] – hinauß in de[n] schnett, vndt lies mein fraw beÿ dem hauß vndt zeiger, vndt war gutt gesundt, an demselbige[n] tag hat sie, dieser Bennigin 5 ahtel wein auff borg müße[n] geb[en], vndt als ich des abendts heim kam, kam sie abermal vndt wolt abermal ein 8^{theill} hab[en], vndt weill mein fraw sich etwas widert, morvelt sie beÿ [4] sich selbst, da ließ ich ihr wieder ein 8^{theill} gebe[n], vndt [...]” (SB. 47; vö. még: SB. 65, MBF. 4: 403–405. stb.).

Figyelemre méltó továbbá, hogy a helyneveket – a megállapítás a hivatali helynévhasználat mikéntjére világít rá – akár a latin formulákban, akár német személynevek részeként magyar nyelven említik: pl. „Pertus Khürschner Inhabitor Civit[atis] Segesvár” (SB. 91); „Emericus Telmann de Sz[ent] Lászla” (SB. 113).

3.4. A latin–szlovák kétnyelvű iratokban az alkalmazott két nyelv erőteljesen elkülönül. Az összefüggő szlovák vallomásszövegekben lényegében nem találunk latin (jogi) kifejezéseket.

Egyedül e formális kétnyelvűsége jellemző csupán, hogy amikor latinról szlovákra vált a szöveg (kezdődik maga a vallomás), a fogalmazó nyelvileg indexálja: pl. „In tortura itaque [...] fassa est [...] in lingua sclavonica, ze ona thotisto giz Wrablowa gednu” (MBF. 2: 348), „Qui [!] pariter juramentum personaliter praestitisset super eo, *idiomate sclavonico*. Ja Rozina Parola Jungh Manželka pry saham Bohu dtezy Bohu emni Bohu duchu ervatimu [...]” (MBF. 4: 249). A nyelvi indexálás a perirat élén is állhat: pl. „Sententia contra Jamborkianam *Latino-Slavonica*” (MBF. 2: 427).

Különösen is figyelemre méltók a **latin–magyar–szlovák** többnyelvűség forrásai. Jellemzően nincsenek háromnyelvű periratok. A magyar–latin és szlovák–latin periratok külön készülnek (akár fordításként), abban az esetben is, ha magyar és szlovák anyanyelvűek egyaránt megszólalnak ugyanabban a perben (vö. pl. MBF. 2: 337–341 és 348–350).

A településnevek említése szintén figyelemre méltó: a szlovák szövegben ez is szlovákul történik: „obiwatwluw *Welko Brestowanskich* Manželky”, míg ugyanez a helynév magyar szövegben *Nagy Bresztovány*, latin formulában pedig

szintén a magyar megfelelő latinositott változata áll: „Testis Georgius Krisko incola Nagy Bresztovanensis” (MBF. 2: 404–5). Ha a névnek nincs szlovák megfelelője, vagy szlovákra lefordítható névrésze, a magyar (helyesírású) név szlovákositott formáját találjuk a perszövegekben: pl. „z Lasztowiczovu mladu” (MBF. 4: 249), szemben a német nyelvű periratok gyakorlatával.

3.5. A latin–egyéb nyelvű szövegekről. a) A **délszláv** nyelvek: történelmi okokból a délvidékről nemigen maradtak fenn dokumentumok (feltehetően nem is igen folytak ilyen jellegű perek). b) A **ruszin** anyagok még nincsenek feldolgozva. c) Nem találunk **román** nyelvű periratokat, ami azért furcsa, mivel e területek dokumentumainak többsége már megjelent, illetve a személynevek alapján úgy tűnik, hogy jócskán voltak e jogi ügyleteknek román etnikumú szereplői is (vö. a kongresszuson elhangzott, időközben megjelent másik előadás vonatkozó részével: Szentgyörgyi 2012: 140–141). Ez a felismerés arra készíthet, hogy más források felhasználásával célszerűnek látszanék megvizsgálni a román nyelv korabeli státuszát, illetőleg felderíteni az okokat, melyek a román nyelv hiányát magyarázzák a hivatali írásbeliségben.

4. Az informális kétnyelvűség az írásbeliség közvetítő szerepe ellenére közvetlenül a nyelvhasználó kétnyelvűségéről tudósít. Ennek dokumentálható jellemzői az alábbiakban foglalhatók össze. (A ruszin nyelvű anyagokról még nem tudunk képet alkotni.)

4.1. A magyar és német nyelvű vallomások egyazon jegyzőkönyvben is helyet kapnak (l. fentebb), a vallomástévő anyanyelve szerint. A másnyelvű megnyilatkozást a vallomástévők – egyben a természetes kétnyelvűség tanúbizonyosságául – az eredeti nyelven idézik: pl. „Mechel Pulvermacher [...] Sagte Sie zu mir beÿ meinem Tisch: die Leüt sagen ich sey ein Trudt, de nész Szememb[e], ha vagyok Boszorkány, vagy nem?” (SB. 101); „Dorothea Uxor Johannis Schiffers (...) sagt mein Mann, es gehet Sie recht wie man Pflucht zu reden: Szász kerekegyel [’kerekedjél el, távozz’]” (SB. 101), „Catharina Pauli Köhlers Uxor [...] f[assa]. Für Jahren leitete mich die Platzin zum Ungarischen Kreütz zu der Warsägerin und fragete sie für mir, ob ihr jetzig Eÿdam heim komme[n] würde undt ihre Tochter nehme[n]? da antwortet Sie ihr: Mit kérdész én töllem, hisssen te jobban tudot nálamnál mint vágyon dolgot, bevágtot az útját neki, hogy máshoz nem mehet. Im Winter [...]” (SB. 140). (A segesvári boszorkány-perek német nyelvről l. Hagenthurn 2004.¹)

¹ A bibliográfiai tételre Czégényi Dóra hívta fel a figyelmemet, amiért ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet.

E tekintetben különösen is figyelemre méltó az a Kőszegen lejegyzett vallomás, melyben a magyarul feltett kérdésekre a (kínvallatásnak alávetett) vádlott rendre az anyanyelvén (németül) válaszol: „1mo. Hány óra tájban éjszakának idein és hol minémő ruhában volt az vén Gangliné és az Mátyásné? Ad 1mum. Hat sie die Gánglin ein blaben Roch angehabt, undt die Mattyasin ein grünnen zum Gebettleit Zeit [stb.]” (MBF. 4: 403–405).

4.2. Hasonló megfigyeléseket tehetünk a **magyar és szlovák** nyelvű megnyilatkozások esetében is (attól eltekintve, hogy a vallomások lejegyzései a vallomástévők anyanyelve szerint külön dokumentumban szerepelnek, l. fentebb): pl. „Zabo Matthias (...). Ezzel elmentenek onnan, ez tanú és a többi, azonban montanak egymásnak: – ím meg sem érték tőle, melliket menti, menjünk visza, értcsiük meg jobban tőle. Azonban a hadnaggyal együtt még visszamentenek és kérdezték tőle, melliket menti, megnevezze, és mondott osztán, mind a kettőt mentem. De tótul monta: – odvolavam lincziansky obba.” (MBF. 2: 334).

E periratok (magyar és szlovák) nyelvi homogenitását ugyanakkor az is jelzi, hogy a másnyelvű idézés gyakrabban szerepel fordításként: pl. „azon szolgálonak megparancsolta, mondván tótul, te ördög az anyádban, itt légy” vagy: „Domb János a szolgálókat ördög anyátokba ti kurvák, tótul szidta” (MBF. 4: 567, 568).

A latin–szlovák szövegek eljárásához hasonlóan – a magyar nyelvű vallomásokban akár egyenes idézetként, akár fordításként szerepel a szlovák nyelvű szöveg – itt is megfigyelhető a nyelvi indexálás, amely a német periratokra nem jellemző.

4.3. A hivatali kétnyelvűségről mondottakkal szemben, ha csekély mértékben is, a perszövegekben jelen van a **magyar–román** informális kétnyelvűség: pl. „Megharagudván az apjára [...] ezt mondván: Tu si a tse vake kare aj dat mie, ni ke laj furat” ’Azt a tehenet is, amelyet nekem adtál, te loptad’ (NB. 301).

A román nyelv megítélésével kapcsolatosan – a források hallgatása okán – számos nyitott kérdés marad. A további kutatásoknak talán az efféle megnyilatkozásokat is érdemes lesz mérlegelnie: „Ezen ördögös vendégeskedésbe sem gyertya, sem tűz nem volt, mégis ilyen fényes világosságú vala a’ táncoló palota. Világos-vári multságba mind oláhul beszéltek” (MBF. 3: 108).

4.4. A perszövegek arra engednek következtetni, hogy a dokumentumok mögött – noha az eddigieknél jóval kisebb súlyban – jelen van a **magyar–lengyel** kétnyelvűség is. Erre – az eddig vizsgált anyagban – egyfelől a perek egyes résztvevőinek efféle identifikálása: „Agness Lony alias Hornyczka *ex Polonia*” (MBF. 2: 384), másfelől egy jegyző lengyel nyelvtudását feltételező – a szabadon fogalmazott szlovák szövegben felbukkanó – lengyel nyelvi elemek árulkodnak (MBF. 2: 348–350; vö. Szentgyörgyi 2007a: 341).

5. Összegzés. A boszorkánypererek történeti kétnyelvűségére vonatkozó (e bevezetőnek tekintett) vizsgálat fényében a következő általános tanulságok fogalmazhatók meg.

A **formális kétnyelvűséggel** kapcsolatban: a) A történeti anyag kiváló lehetőséget kínál a dimenzionális (tér, idő, társadalom és kultúra összefüggéseire reflektáló) nyelvészeti vizsgálatok számára. b) A többi nyelv fölé boltozódó latinság – mely senkinek nem anyanyelve – a hivatali nyelvhasználatban természetesen a legnagyobb presztízst képviseli. c) A két- (esetleg több)nyelvű területeken készült dokumentumokat a latin nyelv erőteljesebb jelenléte (ezzel együtt még erőteljesebb presztízse) jellemzi. A magyar egynyelvű területek (Belső-Magyarország, székely székek) perszövegeiben – a kötelező formuláktól eltekintve – a latin nyelv kevésbé exponált helyzetű. d) A latin mellett bármelyik (magyar, német, szlovák) nyelv alkalmazható a hivatali nyelvhasználatban. Az esetleges ruszin anyag még feldolgozásra vár, a román nyelv helyzete kérdéses, további kutatásra vár. e) A formális kétnyelvűség némiképp eltérően működik különböző nyelvek esetében: más módon rendelődik egymás mellé a magyar és a német (egy perirat lehet háromnyelvű), illetőleg a magyar és a szlovák nyelv (külön periratok tartalmazzák). f) A hivatali helynévhasználat is eltérést mutat: míg a német iratok magyar változatban, a szlovák dokumentumok jellemzően szlovákra fordítva, illetve szlovákosított formában közlik a településneveket. A latin, magyar és német szövegek helynévhasználatára arra utalhat, hogy ez esetben a magyar (alapú) helynévhasználat egyfajta „másodlagos hivatali nyelv” megnyilvánulásaként is felfogható. g) A fordítás, tolmácsolás, közvetítés vagy a kétnyelvűségből fakadóan spontán módon történik, vagy ennek biztosítása – a hivatalok felkészültek a többnyelvűsége – a jogi apparátus feladata.

Az **informális kétnyelvűség** esetében jellemzőbben hasonlóságok figyelhetők meg. A természetes kétnyelvűség lényegében ugyanúgy működik bármely két, anyanyelvként funkcionáló nyelv esetében (nemigen mutatható ki presztízskülönbség). A két- vagy többnyelvűség a területiség (lokális érintkezés) mentén valósul meg. A nyelv természetesen egyben identifikáló eszköz is (vö. Szentgyörgyi 2012), de a „más nyelvűséghez” kimondottan nem kapcsolódik sajátos értékítélet. Ez utóbbi megállapítást a későbbi kutatások természetesen árnyalhatják. További kutatások arra is rámutathatnak, hogy az informális kétnyelvűség a lejegyzett tanúvallomások szövegében miféle nyelvi kontaktusjelenségeket eredményezett (esettanulmányként l. Szentgyörgyi 2007a: 338–341).

Irodalom

BALOGH LAJOS 2003. A nyelvjárási anyaggyűjtés. In: KISS JENŐ (szerk.), *Magyar dialektológia*. Osiris, Budapest. 157–174.

BARTHA CSILLA 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

HAGENTHURN ENDRE 2004. A segesvári kora újkori szász boszorkányperek nyelve. Terv egy nyelvsziget történeti kutatásához. In: PÓCS ÉVA (szerk.), *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásnéptudományi fogalmak tudományközi megközelítésben*. Balassi Kiadó, Budapest. 644–652.

JUHÁSZ DEZSŐ 2002. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudománysszemléleti kérdések. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTÉK JÁNOS (szerk.), *Hungarológia és dimenzionális nyelvsszemlélet*. Debrecen–Jyväskylä. 165–172.

Katalógus = A magyarországi boszorkányság forrásainak katalógusa. URL: <http://www.vmmuzeum.hu/boszorkanyperek/>. (TÓTH G. PÉTER szerk. 2000. digitalizált és bővített változata.)

MBF. = *A magyarországi boszorkányság forrásai*. 1. Szerk. BESSENYEI JÓZSEF. Balassi Kiadó, Budapest, 1997. 2. Szerk. BESSENYEI JÓZSEF. Balassi Kiadó, Budapest, 2000. 3. Szerk. KISS ANDRÁS – PÁL-ANTAL SÁNDOR. Balassi Kiadó, Budapest, 2002. 4. Szerk. TÓTH G. PÉTER. Balassi Kiadó, Budapest, 2005.

NB. = *Nagybányai boszorkányperek*. Szerk. BALOGH BÉLA. Balassi Kiadó, Budapest, 2003.

SB. = *Segesvári boszorkányperek. Schäßburger Hexenprozesse*. Szerk. HAGENTHURN ENDRE. Balassi Kiadó, Budapest, 2010.

SENTGYÖRGYI RUDOLF 2007a. A magyar–szlovák kétnyelvűség változatai egy XVII. századi boszorkányperekben. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ (szerk.), *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Nemzetközi Magyarsságtudományi Társaság, Debrecen–Budapest. 329–343.

SENTGYÖRGYI RUDOLF 2007b. Egyéni és közösségi kétnyelvűség. Történeti szociolingvisztikai esettanulmány. In: BENŐ ATTILA – FAZAKAS EMESE – SZILÁGYI N. SÁNDOR (szerk.), *Nyelvek és nyelvátalakítások 2*. Anyanyelvpolitika Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. 333–343.

SENTGYÖRGYI RUDOLF 2007c. Pozsony vármegye XVII. századi nyelvjárásai a hivatali írásbeliségben. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN (szerk.), *V. Dialektológiai Szimpozium*. Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvsszeti Tanszéke, Szombathely. 252–264.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012. Név, anyanyelv, identitás összefüggései a középmagyar kor boszorkánypereinek tükrében. *Helynévtörténet Tanulmányok* 7: 133–142.

TÓTH G. PÉTER (szerk.) 2000. *A magyarországi boszorkányság forrása-
inak katasztere és atlasza 1408–1848*. MTA Néprajzi Kutató Intézete, Budapest
– Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 2000.

TERBE ERIKA

*Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest,
terbe.erika@btk.elte.hu*

**Műveltség, életmód, nyelvhasználat a Batthyány-
udvarban***

Abstract

Culture, way of life, usage in the court of the Batthyany

Personal letters are an important source in studying Middle Hungarian language use. Though they are written records, they reflect the spoken language, mostly in accordance with the skills and competence of the letter writer. This paper is a case study examining the letters of a 16th century aristocrat, Ferenc Batthyany, governor of Croatia. The letters describe everyday life and show correspondence as a mean of maintaining personal relations.

The introductory formulae of the letters: salutations, titles, addresses etc. throw light on the social relationships between the corresponding partners, while the composition of the letters registers idiomatic usage. The less formal language of the letters allows the occurrence of the elements of everyday stylistic levels: idioms, proverbs, phrases of communicative situations, commonplaces and even rude or indecent expressions.

Keywords: missive, usage, spoken language elements, dialect mixing, language tolerance

1. A 16. század első felében, a Mohács előtti évtizedekben a budai királyi udvar elismertsége és tekintélye erősen megingott, a Jagelló-uralkodók idején gazdasági krízis, feudális anarchia jellemezte a Magyar Királyságot. Noha a korábbi korszak humanista hagyományai folytatódtak – ekkor indul útjára a Mátyás-mítosz, megjelennek Janus Pannonius verseinek kiadásai Bécsben (1512) és Bázélban (1516), továbbra is zajlanak az építkezések, művelt humanisták, történetírók élnek a királyi udvarban – a királyi palota egyre inkább a fényűző ünnepek, könnyed szórakozások, lovagi tornák színhelyévé vált.

* A dolgozat az OTKA 81537 pályázatának támogatásával készült.

A méltatlan helyzettel a korabeli történetírók – Forgách Ferenc és Szerémi György – is sokat foglalkoztak, meglehetősen rossz színben tüntetve fel az udvari életet. Az igencsak szókimondó Szerémi például egyhelyütt ezt írja: „Nemde Mária királyné bordélyházzá tette a várat udvarhölgyeivel.” (Szerémi 1961: 104.)

A királyi udvar hanyatlásával párhuzamosan a műveltség újabb formái mutatkoztak. Egyre több könyvkereskedő jelent meg Budán, akik külföldi nyomdák kiadványait árusították, és egyre erőteljesebben jelent meg az az egyházi és világi értelmiségi réteg, amelyik kereste és vásárolta ezeket a köteteket, majd pedig az ebből szerzett ismereteket széles körben terjesztette.

Mivel az uralkodó politikai és gazdasági ereje meggyengült, a hatalmi reprezentáció a tudomány és a kultúra támogatását sem tudta vállalni, új szellemi központok jöttek létre. Az egyházi és világi méltóságok környezetében alakultak ki azok a körök, amelyek a műveltség új terjesztői lettek. Ennek az újfajta szellemi építkezésnek egyik fontos helyszíne az iskola, amelyekből egyre több van a szabad királyi városokban és a mezővárosokban is, aminek köszönhetően a tudás és műveltség sokak számára vált elérhetővé. Ebben az időben nagyon sok fiatal indult külföldi egyetemi tanulmányútra, egyre több helyre jutottak el, és egyre több patrónus tartotta fontosnak, hogy magasan képzett deákok, sáfárok, tisztartók legyenek szolgálatukban (Bitskey 1998: 223).

2. A királyi udvar hanyatlásának folyamatát a mohácsi tragédia felgyorsította, Buda eleste 1541-ben pedig lezárta. A hódoltság korában politikai és kulturális központ nélkül maradt a három részre szakadt királyság. Míg Erdélyben a kényszerű körülmények között létrejövő fejedelemségnek az irányítása Gyulaférvárra került, a királyi részen ilyen centrum nem alakult ki, e helyett egyes főnemesi udvarok váltak műveltségi központokká. A főnemesi családok közül többen is Mohács után emelkedtek ki a köznemesi rétegből, akik vitézséggel, politikai ügyeskedéssel vagy előnyös házasságkötéssel (estleg is-is) hatalmas vagyonra és politikai befolyásra tettek szert. A legjelentősebbek központok Felső-Magyarországon a Rákóczi, Báthory és Csáky, Alsó-Magyarországon az Illésházy, Thurzó, Forgách és Pálffy, a Dunántúlon az Esterházy, Nádasdy, Erdődy és a Batthyány család tagjai körül jöttek létre.

A főúri udvar szervezésénél valószínűleg az egykori királyi udvar szolgált mintaként, a gazdasági és politikai hatalomra szert tevő főurak hatalmi reprezentációjának fontos eleme lett a tudomány és a művészetek támogatása.

Emellett létrehozták a saját udvartartásukat is. A kiterjedt rokonság közelebbi és távolabbi tagjai töltötték be a patriarkálisan irányított közösség életében a különböző tisztségeket. A birtokos nemesség tagjai familiáris szolgálat vállalásával saját társadalmi felemelkedésüket és vagyoni gyarapodásukat, valamint a főúri udvar gazdasági és társadalmi tekintélyének erősítését segítették. (Bitskey 1998: 223; Koltai 2012: 29.)

Az udvar tágabb környezetéhez tartozott a birtokokat igazgató prefektus, az udvari katonaság, és az a jogtudó értelmiség, amely a főúrnak a politikai életben vállalt tisztségeinek ellátásában segítkezett. Az udvar tekintélyét emelte, ha ott minél több nemesifjú és kisasszony nevelkedett. Amikor egy jeles tanítót, prédikátort vagy tudóst sikerült az udvarhoz szerződtetni, a tágabb rokoni és baráti körből is odaküldték az ifjakat tanulni, tapasztalatokat szerezni, nyelveket tanulni. A tehetségesebbek ezt követően indultak külföldi peregrinációra vagy kerültek a bécsi udvarba apródnak a majdani politikai és hadi pályafutás reményében. A kellő műveltségre, háziaasszonyi ismeretekre szert tevő leányok pedig az előnyös házasságkötésben bizakodhattak. Patrónusaik támogatása kiterjedt a külföldi tanulmányok finanszírozására és a megfelelő házastárs kiválasztására is (Bitskey 1998: 225–226).

3. Az így kialakuló főúri udvarok több évszázadra meghatározó színhelyei lesznek a magyar művelődéstörténetnek. Működésük kezdeti szakaszáról, megalapítójukról azonban elég kevés ismeretünk van. Ezért tartottam fontosnak, hogy bepillantást nyújtsak ebbe a közegbe, amely otthont ad a tudásra, művelődésre vágyóknak. Munkám központi alakja a Nyugat-Dunántúlon található németújvári udvar életre keltője és hosszú ideig meghatározó ura, Batthyány Ferenc.

Egy szellemi központ létrehozása nem csupán elhatározás és nem feltétlenül csak pénz kérdése. A legfőbb vonzerő az egyéniség – az, akit személyes kisugárzása, műveltsége alkalmassá teszi környezetének irányítására, aki tekintélyét mások hasznára is fordítja.

A fennmaradt források szerint Batthyány Ferencre illik a leírás.

Nádasdy Tamás mellett a 16. századi Nyugat-Dunántúl nagyura, németújvári udvara fontos gazdasági, politikai és műveltségi központ, ő maga a 16. századi Magyarország történetének egyik meghatározó alakja volt.

Tetteiről, gondolatairól és nem utolsósorban egyéniségéről levelei árulkodnak. A levéltári adatok szerint kiterjedt levelezést folytatott, de elsősorban latinul. A Batthyány család levéltárában 240 db levél található, ebből 49 magyar nyelvű, 3 német, a többi latin (OL P 1314 Batthyány misszilisek no. 3487–3728). A magyar nyelvű levelekből 34 db a Hegedűs–Papp szerkesztette Középkori leveleink 1541-ig című kötetben megjelent, 14 levele kiadatlan még.

4. Amikor egy jeles személyiség életútját, munkásságát szeretnénk bemutatni, többféle tudomány metszéspontját érintjük: történelem, irodalom, nyelvészet egyaránt fontos lehet a portré felvázolásához. Noha munkám nyelvészeti szempontú elemzés, a társtudományok által feltárt ismeretek segítenek tágabb kontextusba helyezni a nyelvhasználati megfigyeléseket.

A történeti nyelvészeti elemzések esetében többnyire megkerülhetetlen a nyelven kívüli tényezők vizsgálata, ugyanis a nyelvhasználati sajátságok szoros

összefüggésben állhatnak a beszélők életkörülményeivel. Mivel a 16. századi nyelvhasználatot erősen meghatározzák a nyelvföldrajzi tényezők, ezért mindenképpen tisztázandó, hogy a vizsgált személyt milyen nyelvi hatások érhették élete során.

A Batthyány-család székhelye a 16. század közepétől Németújvár. Az első kérdés, amely felmerül, miként került a családhoz, milyen erős, milyen mély a kötődés, nyelvi szempontból feltételezhető-e kapcsolat a tulajdonosok nyelvhasználatára és a környék nyelvjárására között. Településtörténeti, népiségtörténeti, politikatörténeti és természetesen nyelvészeti vonatkozások „metszéspontja” már maga a helyszín vizsgálata is.

A vár semmi esetre sem nevezhető ősi fészeknek, ugyanis 1524-ben kapta udvari kapcsolatainak köszönhetően Batthyány Ferenc, miután Újlaki Lőrinc örökös nélkül hunyt el.

A Batthyányaknak korábban Veszprém, Zala, Esztergom és Somogy megyében voltak kisebb birtokaik, a 14. század végén szerezték meg Batthyányt, ahonnan a család később a nevet kapta. A középnemesi család Batthyány Boldizsár révén a 15. század végén emelkedett főnemesi rangra és szerzett nagy birtokokat Szlavóniában. Fia, Batthyány Ferenc 1528-ban megkapta a rohonc–szalónaki kettős birtokot (igaz, ezt csak 1544-ben tudta teljesen elfoglalni), és ezzel a családi birtok súlypontja Vas megyébe került (Terbe 2010: 27–29).

Németújvár már a korabeli határok szerint is peremvidéknek számított, nyugaton a németségi területtel, délen a horvát–szlavón vidékkel volt határos. Ráadásul a folyamatos betelepítések miatt változott is a lakosság összetétele. Például az 1532-es török támadás során falvak sora vált lakatlanná, így a török elől menekülő horvátok befogadásával és letelepítésével a korábbi etnikai határok megváltoztak. A különböző nyelvek, nyelvjárások egymás mellett élése megszokott jelenség az ott élők körében. Az 1538–39-es betelepülés körülményeit Batthyány Ferenc leveleiből ismerjük: „*a szegény póroknak, kik fel akarnak jönni, azoknak szereztess szekereket, és vitesd Toronyig*”, „*szegény néppel, kik feljönnek mindoha egy kapun állót küldjenek Kőig vagy Toronyig, és hadd meg hogy jó módon költöztessék őket onnan jobb szerrel mint minap ezeket kik ide jöttek mostanra*”¹ (Hegedüs–Papp 1991: 382).

A nyelvhasználati, nyelvjárás kérdéseket illetően megállapíthatjuk: teljesen véletlen az, hogy a Batthyány család központja Németújvár lett, így nem várható el semmiféle nyelvjárás hasonlóság a beköltözők és a városban lakók nyelve között.

¹ Az idézeteket a könnyebb érthetőség kedvéért modern helyesírásba tettem át. A megadott források betűhű formában közlik a leveleket.

Ez a tény is azt bizonyítja, hogy egy adott történeti korban, egy adott településből fennmaradt írott emlékek nem feltétlenül tükrözik az adott terület nyelvjárását – másként fogalmazva, az adott területen élők nyelvjárása nem egyenlő egy terület nyelvjárási sajátosságaival.

Ennek a nyelvi sokszínűségnek van egy másik vetülete is. Batthyány Ferencnek és feleségének, Svetkovics Katalinnak a leveleit nagyrészt deákok írták, a levelek között van *i*-zű, *é*-zű, *ö*-zű levél is (Terbe 2010). Vagyis az udvarban gond nélkül megfértek egymás mellett a különböző nyelvjárású sajtásokat mutató deákok, a nyelvjárások keveredését természetes jelenségként kezelték.

Úgy tűnik, a nyelvi egységesülés korai fázisában a nyelvi tolerancia megenyhőbb az egyéni nyelvhasználattal szemben. Azonban erre vonatkozó megjegyzést nem találtam a levelekben, így csak korlátozott érvényű véleményt lehet formálni.

5. A család birtoktörténete már előrevetíti, hogy a legfőbb szereplő nem köthető egyetlen helyszínhez és egyetlen társadalmi közeget. Batthyány Ferenc 1497-ben született, tekintélyes középirtokos apja révén már gyermekora óta a királyi udvarban élt. II. Lajossal nevelkedett együtt, akivel később baráti viszonyban állt. Gyorsan emelkedett a ranglétrán: 1514-ben királyi kamarás, 1519-ben főpohárnok, majd 25 évesen, 1522-ben horvát, dalmát, szlavón bán lett. A feljegyzések szerint nagytermetű, erős ember volt, az udvari lovagi tornák ünnepléte szereplője. Vörösmárvány síremléke megőrizte alakját a németújvári ferences templom oldalfalában. A mohácsi csatában az ország egyik főméltóságaként, bántársával Tahy Jánossal együtt a támadó jobb szárnyat vezette, a vereség után sikerült elmenekülnie (Koltai 2012: 37–48; Terbe 2010: 24–27).

Mária királyné udvarhölgyét, Svetkovics Katalint vette feleségül 1524-ben. Svetkovics Katalin származása, életútja több ponton is bizonytalan. A jelenkor számára kevésbé ismert család kapcsolatrendszere horvát és krajnai rokonságot mutat. Több testvérét ismerjük, házasságaik révén egész sereg köznemesi, főúri famíliával került kapcsolatba (Terbe 2010: 18–23). Némileg árnyalják a róla kialakult képet a kortárs történetírók feljegyzései. Forgách Ferenc krónikája Batthyány Ferencsel kapcsolatban azt írja, hogy Lajos király Németújvár és Szalónak várával gazdagította, igen vagyonossá téve, ugyanis az udvarhölgyek közül egy kétes családból származó, vele közeli rokonságban lévő nőt vett feleségül [A latin szöveget Vladár Zsuzsa fordításában közöltem]. (Forgách 1866: 350–351.)

Batthyány Ferenc életének leghomályosabb időszaka a Mohács utáni esztendő. A rekonstruálható történések alapján elég ellentmondásos – de az adott korokban korántsem példanélküli – magatartás rajzolódik ki. Egy év alatt többször is pártot váltott Batthyány, I. Ferdinánd és Szapolyai János is próbálta megnyerni hívének. 1527 tavaszáig Ferdinánd pártján áll, de ez inkább tekinthe-

tő kivárásnak, mintsem valós elkötelezettségnek. November 11-én jelen van Szapolyai János király fehérvári koronázásán, de Mária királyné hívására megszökik Budáról és 1526. november második felében Köpcsényben 6000 aranyért hűséget esküszik Ferdinándnak. Ezt követően részt vesz a pozsonyi országgyűlésen, ahol Ferdinándot választják királlyá december 17-én. Mivel Ferdinánd a köpcsényi szerződésben vállalt összeg kifizetését nem tudja időben teljesíteni, ezért 1527 márciusában Batthyány azzal fenyegetőzik, hogy „holnap” áttér János királyhoz, ha „ma” nem kapja meg a pénzt. Végül Mária királyné fizeti ki a tartozást március 13-án. Batthyány még megvárja, amíg báni fizetését is megkapja Ferdinándtól, majd július 2-a után pénzhiányra hivatkozva lemond báni tiszteréről. Néhány napra rá János királytól késmárki birtokot kap adományul.

Bár úgy tűnik, hogy Szapolyai mellé áll, végül Ferdinánd híve lett, és 1527-ben megkapta Szalónak és Rohonc várát a hozzájuk tartozó birtokokkal együtt, amelyeket hosszas pereskedés után csak 1544-ben vehetett birtokba. Az 1540-es évektől visszvonult a birtokára, és mint Vas megyei ispán vett részt a közéletben. Ezt követően vált Németújvár jőhírű udvarrá és alakult ki az az udvartartás, amelyről sok feljegyzés maradt.

Idős korában sokat betegeskedett, 1566. november 29-én halt meg (Hegedüs–Papp 1991: 147–148; Koltai 2012: 40–48).

6. A nagytekintélyű bán egyénisége, műveltsége, nyelvhasználata minden bizonnyal rányomta bélyegét a főúri udvarban kialakított szokásokra, szemléletre.

A fennmaradt iratok alapján nem lehet megállapítani, hogy Batthyány Ferenc milyen nyelvi közegből származott, de az bizonyos, hogy többféle nyelvi, műveltségi hatás érte. Az is tényként kezelhető, hogy környezetében nem ritka a több nyelv ismerete és használata, elsősorban a latin és a német nyelv jelenik meg a magyar mellett, azonban a 16. század első felében még mindig a latin a legfontosabb közvetítő nyelv.

Batthyány Ferenc latin nyelv iránti elkötelezettségét jól mutatja, hogy fennmaradt leveleinek nagyobb részét ezen a nyelven írta, bár a korai leveleit gyakran magyar nyelvű utóírással egészítette ki.

Az egyéb idegen nyelvek között ugyanakkor megfigyelhető bizonyos rangsor, amely a korabeli nyelvismeretről vallott nézetekre is rávilágít. 1536-ban Batthyány Ferenc így buzdítja nyelvtanulásra Kristóf unokaöccsét: „*Továbbá mikor írsz énnekem, bátor deákul is ird, hogy el ne feleddjed és hogy lássam minemű deák vagy. Az magyar nyelvet el nem feledded, a deák nyelv kedig szükségesb léssen neked idővel, mint az német nyelv.*” (Hegedüs–Papp 1991: 317). 1537-ben pedig ezt írja: „*A cseh szóért érte lígy hogy megtanuljad, azt te kennyen meg tanulhatsz, csak akarjad, miérthogy tótul tudsz.*” (Hegedüs–Papp 1991: 330).

Kristóf bizonyára jól megtanult latinul, mert amikor 1537-ben rábizza egy adósság behajtását, így oktatja: „*Ha Slyk mondanája hogy nem tudja az én deákom írását megolvasni, monddad te hogy im én meg olvasom és megmagyarázom kegyelmednek. Azért olvasd meg neki és megmagyarázzad!*” (Hegedüs–Papp 1991: 351).

Mivel a családnak a birtokai elszórtan, egymástól távol, idegen nyelvi környezetben is voltak, Batthyány Ferenc fontosnak tartotta, hogy unokaöccse beszélje az érintett idegen nyelveket. A források alapján a magyar mellett latin, német, szlovák (tót), cseh nyelveket tanulta.

Batthyány Ferenc felesége, Svetkovics Katalin – mint általában a korabeli nők – nem tudott latinul, ez több leveléből is kiderült. 1538-ban írja: „*Jó uram jó fiam megértettem leveledet, kit énnekem magyarul írtál vala, kit kedig deákul írtál, arra uram választ tett.*” (Terbe 2010: 59). Egy 1569-ben kelt levélben is hasonló gondokra panaszkodik: „*Toábbá megértettem az keged levelét. egy részét de nem mindenestül, mert én nem tudok deák írást. Most a deákom sincs itthon. azért kérem, keg. hogy ne írjon keg. énnekem deákul levelet, hanem magyarul.*” (Terbe 2010: 167)

Németül viszont tudott, erről az egyik levél utóiratában saját kézírású német szöveg és aláírása árulkodik (Terbe 2010: 200). Érdekes adalékul szolgálhat az egyik megjegyzése, miszerint: „*Az minemű horvát szót k. énnekem írt, annak én igen nevettem*” (Terbe 2010: 194). Tekintve, hogy a Batthyány és a Svetkovics család birtokainak jelentős része Szlavóniában volt, nem zárható ki, hogy horvátul is értettek.

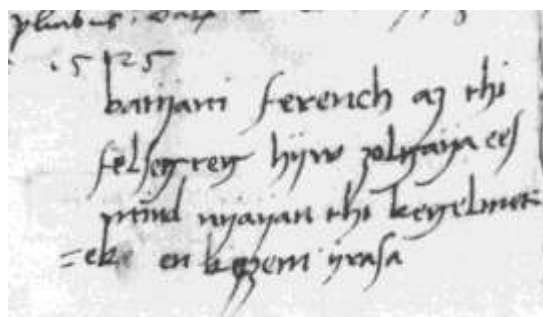
7. Amikor egy zárt korpusz alapján próbáljuk meg egy rég elhalt személy nyelvhasználatát rekonstruálni, korlátozottak a lehetőségeink, teljes sikerre sohasem számíthatunk. Szerencsés esetben azonban néhány jellemző vonást megragadhatunk.

7.1. A rendelkezésre álló misszilisek közül elsőként azokat a leveleket, levélrészleteket vizsgálom, amelyek a bán sajátkezű írásával készültek. A mindössze tíz darab hosszabb-rövidebb részlet alapján teljes képet nem, de korlátozott következtetéseket már lehet tenni Batthyány Ferenc helyesírási és nyelvjárási sajátosságaira vonatkozóan.

7.1.1. A levelek paleográfiai szemrevételezése alapján egy gyakorlott, határozott vonalvezetésű kézírásról beszélhetünk. A betűk inkább különállóak, a levélíró ritkán köti össze őket a szavakon belül. Többnyire minusculát használ, maiuscula nemigen fordul elő a szövegben.

1. kép

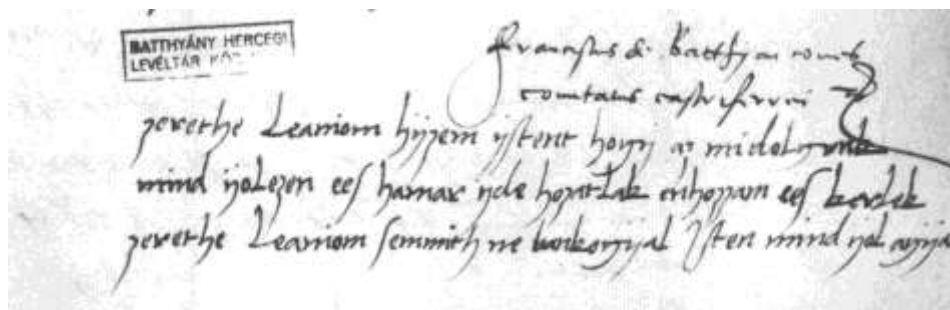
Batthyány Ferenc sajátkezű aláírása, Gradistye, 1525. június 3.
(Hegedüs–Papp 1991: 117)

A jellegzetes kézírást könnyű elkülöníteni a deákok által írt szövegektől.

2. kép

Batthyány Ferenc feleségéhez írt levelének utóirata,
Varasd, 1527. szeptember 7. (Hegedüs–Papp 1991: 152)

7.1.2. Helyesírási rendszerét illetően a kancelláriai hagyományokat követi, mellékjeles betűk nem fordulnak elő a levelekben.

A **magánhangzó** hosszúságot betűkettőzéssel jelöli az *á*, *é* és *ó* esetében: *baan*, *meeg*, *haat*; *keez*, *keet*, *ees*, *egeseekbe*, *eelek*; *adoosagomrvl*;

az *u*-t általában *v*-vel jelöli: *vtannam*, *lasvk* ('lássuk?'), *tvodod*;

az *ö* és *ő* jelölésére az *ew* betűkapcsolatot használja: *tewle*, *felewl*, *tewbýt*, *jewz*;

az *ü* és *ű* jelölésére a *w*-t: *wket*.

Az *ö* és az *ü* egyébként nagyon ritkán fordul elő, mivel a levelek erős illabiális sajátosságokat mutatnak.

A mássalhangzók tekintetében:

a c-t c-vel: *herceknék*;

a cs-t ch-val: *kenchtarto, keelcheginkken, chýnalok, tarchon*;

az sz-t z-vel: *zerethe, jewz, zedi*;

a palatálisok közül a gy-t betűkapcsolattal és g-vel is: *bankogýal, agýa, hogý, germeket, leeg erte*;

az ny-t általában ni-vel: *leaniom, nivgodalomra*;

a ty-t tý-vel: *atyád, batýani*.

A rövid szövegek miatt nem található minden betűjelölésre példa.

7.1.3. A levélíró nyelvjárására vonatkozó megállapításokat is nehezíti, hogy kevés sajátkezű szöveg áll rendelkezésünkre, a legfőbb tendenciák azonban így is megmutatkoznak. A levélrészletek alapján egyértelműen illabiális nyelvjárási sajátosságok jellemzik Batthyány Ferencet.

Gyakran találni *i-ző* formákat: *ýmaga, kýzette, fellýl, týle, ýtýle* ('ötöle'), *ý* ('ö'), *Istentýl, erdemlettink*;

máshol *e-t* az *ö* és *ő* helyett: *keelcheginkben, zerethe, terteník, fele*, ('felöl').

Némely esetben a mai *i-s* forma helyett nyiltabb, *e-s* alakok vannak: *kevantak, kenchtarto, kernalnak*.

7.2. A Svetkovics Katalinhoz írt első levelek (Hegedűs–Papp 1991: 127, 133, 135, 153) egy meglehetősen feszült időszakban keletkeztek: egyrészt a mohácsi ütközet előtti hetekben, napokban, illetve 1527. szeptember–októberben a Varsád elleni ostrom körül (Hegedűs–Papp 1991: 127, 133, 135). A latin nyelvű levelek végén a sajátkezű sorok célja a feleség megnyugtatósa, biztatása (ne feledjük, 1526-ban még csak kétéves házasság, Katalin 20 év körüli lehetett).

Noha ezekben az utóiratokban nem várható, hogy a klasszikus levélszerkezet megjelenjen, néhány fontosabb elem így is megtalálható.

A szerző a leveleket mindig megszólítással kezdi és a bensőséges hangú sorokat aláírás zárja. A megszólítások – *szerető Kata, Jó Katus szerető leányom* – és az aláírás – *az te atyád* – utal a köztük lévő nagyobb korkülönbségre, de a gyengéd érzelmekre is. Mivel Katalin nem tudott latinul, ezért a sajátkezűleg írt magyar sorok különös odafigyelésről árulkodnak. (Az idő múlásával ez a megszólítás változott, az 1540. szeptember 26-ai – deák által írt – levélben mindebből már csak *jó leányom* maradt [Hegedűs–Papp 1991: 545].)

A korai levelek közös jellemzője, hogy alig néhány sorból állnak, legfőbb üzenetük: „*semmit ne bánkódjál, Isten mind jól adja*”.

Érdekes adalék lenne a házaspár kapcsolatát a misszilisek alapján bemutatni, azonban csak nagyon kevés forrás áll rendelkezésünkre. A magyar nyelvű Svetkovics-misszilisek között nincs a férjhez írott levél, latin is csak néhány. Batthyány Ferencről is csak pár olyan levél maradt fenn, amelyet a feleségéhez írt.

7.3 A levelek – beleértve a diktált leveleket is – gyakran tartalmaznak beszélt nyelvi elemeket, szólásokat, helyzetmondásokat. Ezáltal nagyon színes, élvezetes olvasmányok is egyben.

A kiragadott példák nyelvészeti szempontból érdekes adalékok a beszélt és az írott nyelv viszonyára, azok átjárhatóságára. Pusztai Ferenc (2005: 333) a középmagyar kori beszélt nyelvre vonatkozó nyelvhasználati minősítések írott szövegbeli előfordulásai kapcsán világít rá, hogy az írott nyelv erősödő mintaértékének legjobb példái az írott nyelvbe be nem jutó, a beszélt nyelvben megrekedt, oda rekesztett elemek népes halmaza. Létezésüket a határokat átlépő vagy széttörő szövegtípusok, szituációk bizonyítják. A misszilisek beszéltnyelvibb jellegét többek között a levélíró írás- és beszédkézsége adja. Batthyány Ferenc e tekintetben különösen jó alanyul bizonyul.

Sokat idézett az 1526. augusztus 1-jén kelt levél tréfás, bizalmas mondata, amely jól jellemzi Batthyány szókimondó stílusát: *„ha élek, és tisztességemre jevek haza, ezt fogadom, hogy otta egy gyermeket csinálok”* (Hegedüs–Papp 1991: 133).

A magyar nyelvű levelek többsége unakaöccséhez, Batthyány Kristófhhoz szól. Kristófot apja, Batthyány (II.) Boldizsár halála után saját gyermekeként nevelte. Viszonyuk bensőséges, a gyakori tanácsokat Batthyány Ferenc igen szemléletes stílusban hozta Kristóf tudomására: *„Mondomis hogy ne tátsd a szádat csak ide haza, és e kevés jószágra szolgálatra is érte légy!”* (Hegedüs–Papp 1991: 345). A zavaros időkben gyakran garázdálkodtak martalócok, tőlük féltve írja: *„Ha fejedet szereted, kinn ne jársz sehol!”* (Hegedüs–Papp 1991: 549). Amikor pedig Kristóf betegségről ír, így inti: *„Mert nem kell egészséggel packálni, annál drágább marhád nincs.”* (Hegedüs–Papp 1991: 422).

Előfordul, hogy erőteljesebb, durva kifejezéseket is használ. Például 1538-ban, amikor egyesek nem hajlandóak elmenekülni a fenyegető veszedelem elől: *„Ám oda alá küldtettem Nagy Andrást, hogy lássanak, hogy ne vesszenek az áruló kurvafiaknak. Nem győzöm immár izenni, írni, hanem ha én magam megyek alá, úgy ketezem mind gyermekestől úgy hozom fel őket.”* (Hegedüs–Papp 1991: 390)

A legtöbb konfliktus a pénzkérés körül alakul ki. Kristóf gyakran kér kölcsön, úgy tűnik, nem bánik jól a pénzzel. Amikor ruhát szeretne venni, ezt a választ kapja nagybátyjától: *„Ki ruhásan akar járni, annak lenni kell honnan legyen.”* ... *„Azt hitted annak előtte hogy a jószágból ugyan mértük a pinzt. Most immár látod mint mérik és mint mérhetik.”* (Hegedüs–Papp 1991: 446)

Batthyány Ferenc egyik levelében a számára kellemetlen szituációt egy találó helyzetmondattal zárja le. Kristóf feleségét akarja Németújvárra küldeni, de Batthyáynak érezhetően nincs kedve hozzá, sorolja a kifogásokat: *„Feleséged aláhozásod felől mit írsz, megértettem. Ím holnap érte küldök, alá hozatom. Jóllehet hogy nincsenek igen sokan, kivel alá jőne, de gondját viselem, hogy alá*

jöjjön. Horvát Miklós ott vagyon, de felesége halálra beteg, de azért érte leszek, hogy alá hozatom. Nem sánta embernek való a nőzés, mert még az ép embernek gondja vagyon benne.” (Hegedűs–Papp 1991: 422)

8. A 16. század első felében kialakuló főúri udvartartások egyik szemléletes példája a németújvári Batthyány-udvar. A csatározásoktól sújtott ország peremterületén található vár és a hozzá tartozó birtok színes nyelvi környezetben helyezkedett el. A többféle idegen nyelv mellett a nyelvjárási változatosság is jellemzte, amely az ország különböző helyeiről az udvarba kerülő deákoknak is köszönhető.

Az udvar alapítója, Batthyány Ferenc nemcsak betöltött tisztségei és kalandos politikai pályafutása miatt lehet érdekes az utókor számára, hanem sajátos egyéni nyelvi stílusa okán is. Bár a levelezés erősen töredékes, számos vizsgálati lehetőséget kínál. Jelen tanulmányban egy kisebb csoport, a sajtókézírási levelek elemzésével igyekeztem elsődleges nyelvi portrét adni a levélíróról.

Irodalom

BITSKEY ISTVÁN 1998. Szellemi élet a kora újkorban. In: KÓSA FERENC (szerk.), *Magyar művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 225–226.

FORGÁCH FERENC 1866. *Magyar története 1540–1572 Forgách Simon és Istvánfi Miklós jegyzéseikkel együtt*. S. a. Majer Fidél, bev. Toldy Ferenc, (Monumenta Hungariae Historica, II/16) Pest. 350–351.

HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS (szerk.) 1991. *Középkori leveleink 1541-ig*. Tankönyvkiadó, Budapest.

KOLTAI ANDRÁS 2012. *Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*. A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 14. Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr.

PAPP LÁSZLÓ 1964. *Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

PUSZTAI FERENC 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 380–386.

PUSZTAI FERENC 2005. Nyelvhasználati minősítések a középmagyar beszélt nyelvben. *Magyar Nyelv* 332–334.

SZERÉMI GYÖRGY 1961. *Magyarország romlásáról*. Magyar Helikon, Budapest.

TERBE ERIKA 2010. *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

*Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest,
tng hu@hotmail.com*

A magyar nyelvi térség és régiói az ezredfordulón*

Abstract

The Hungarian linguistic territory and its regions

The paper discusses the concept of region in relation with the Hungarian language and culture. One main point is that no complex model has been elaborated for the network of Hungarian linguistic and cultural regions in the Carpathian basin. In the light of recent linguistic and sociological theories, the network of Hungarian regions can be described only partially by investigating the variability of phonological, morphological and syntactic factors. The region is a complex linguistic and cultural variety bound to territorial units, that exists and functions in the processes of linguistic and cultural acts, through the blending of linguistic varieties of diverse origin and type. Three main sources contribute to the present-day Hungarian linguistic regions: the traditional rustic linguistic culture, the urban popular linguistic culture with a high level of innovation, and the standard linguistic culture with strong intellectual reflexion and self-reflexion. This system is cross-cut by the state borders drawn by the Treaty of Trianon in 1920. The dynamic and complex network can be approached by functional usage-based linguistics.

Keywords: culture, dialect, network, region, sociolinguistics, standard, synthesis, urban variety, usage-based linguistics.

1. A tanulmány a régió fogalmát a magyar nyelv és a magyar kultúra viszonyában kívánja bemutatni. A magyar nyelv változatok szerinti tagolódását több, egymástól jelentősen eltérő modell mutatja be a legfrissebb kutatásokban. Ezek a modellek a nyelvi változók rendszerét vagy elsősorban földrajzi területhez, vagy elsősorban társadalmi réteghez kapcsolják. Az ezredforduló után nem hozott létre egyetlen kutatás sem olyan szintézist, amely a teljes Kárpát-medencei magyar nyelvterület és a teljes Kárpát-medencei magyar nyelvközösség nyelvi és tágabb kulturális tagolódását egészében bemutatná. A jelen tanulmány ennek

* Köszönöm Szilágyi N. Sándor pontos, részletes és egyúttal élvezetes lektori véleményét és megjegyzéseit. A kutatás az OTKA K81315. számú pályázati támogatás keretében készült.

a szintézisnek vagy az ilyen típusú szintéziseknek a jellemzőit és feltételeit vizsgálja. A Kárpát-medencei magyar nyelvterület nyelvi és kulturális tagolódásának leírhatóságában a teljes nyelvterület és a régió viszonyára összpontosít, az ezredforduló utáni helyzet vázolásával, alakulástörténeti előzmények figyelembevételével.

2. A magyar nyelv és nyelvközösség területhez, helyhez is köthető változatrendszerét Simonyi Zsigmond leírásától az 1980-as évtizedig lényegében egy kétosztatú modell uralta. Ebben a modellben a nyelvjárás, illetve a nyelvjárások rendszere területi tagoltságot tartalmazott. Emellett kimondatlanul kijelölte a teljes Kárpát-medencei magyar nyelvterületet (például A magyar nyelvjárások atlaszában), de ennek részleteit 1950 után nem tárgyalta, elsősorban politikai tiltás miatt. A modell másik összetevője az irodalmi és köznyelv kategóriája, amely viszont nem kötődött területhez, sőt társadalmi réteghez sem, ehhez hiányoztak az adatok (e modellre és változataira vö. Tolcsvai Nagy 2004: 72–87). Az irodalmi és köznyelv szociolingvisztikai értelemben a nyelv sztenderd változata, bár az azonosság nem teljes. Az irodalmi és köznyelv értelmezési kerete művelődési és tekintélyi jellegű volt. A nyelvjárás és a köznyelv ilyen elkülönítése nem homológ sorban, vagyis eltérő szempontok szerint történt, amit azonban elfedni látszott a nyelvi rendszer fonológiai, morfológiai és lexikai tartományaival történő azonos rendszerelvű bemutatás, amely azonban a rendszert ténylegesen csak az irodalmi nyelvre tekintette érvényesnek. A kutatások menetében a két nagy kategória közé beillesztődött a regionális köznyelv, amely a területi és nem területi tényezők összekapcsolását ígérte egy eszményi hierarchikus rendszerben, de a javaslat nem igazolódott.

A szintézisalkotás elnagyoltságát a kutatói innováció visszafogottsága mellett a megfelelő adatok hiánya is fokozta. 1990 után (de részben már előtte is) a szociolingvisztikai alapozású nyelvleírás a magyar nyelv tudományban is olyan kutatási kérdéseket fogalmazott meg, és olyan módszertanokat adott, amelyek árnyaltabb megközelítéseket tettek lehetővé. Ez együtt járt a teljes Kárpát-medencei magyar nyelvterület kutathatósági feltételeinek a javulásával, új szintézisek kidolgozásának a lehetőségével.

Az eddig elért eredményekből néhány összefoglalás említhető az itteni áttekintésben.

A dialektológiai kutatások legutóbbi összegzése, a Magyar dialektológia (Kiss szerk. 2001) áttekinti a teljes Kárpát-medencei magyar nyelvterület nyelvjárás rendszerét (Moldvával kiegészítve). A részletező leírások a nyelvjárás régiók jelenkori dialektológiai szempontok szerinti hálózatán alapulnak. Ez a rendszer tíz nyelvjárás régiót különít el és huszonnégy nyelvjárás szigetet említ meg (Juhász Dezső 2001, Kiss szerk. 2001: 5. melléklet), ugyanakkor más összefüggésben kitér az életkor, a nem, a településtípus, a foglalkozás, az iskolá-

zottság és a felekezeti hovatartozás, valamint a beszédhelyzet szerinti különbségekre is (Kiss szerk. 2001: 178–193). A szintézis szempontjából kiemelendő, hogy a dialektológiai indokolt hálózat a térképen nem fedi le a teljes területet (5. melléklet). Az egyes régiók nem érnek egybe, közöttük fehér foltok maradnak. Ez a modell tehát célkitűzésének megfelelően csak a hagyományos értelemben vett nyelvjárásokat tartalmazza, más nyelvváltozatot nem tárgyal. A városi nyelvváltozatok így eleve kimaradnak, jóllehet a városiak aránya igen magas a magyar nyelvterületen. Ugyanakkor ez a monográfia az elvi keretek kijelölésekor kijelenti, hogy a falvak nyelvjárásain túl a városi nyelvjárásokra és a regionális köznyelviségre is kiterjed a figyelme (Kiss szerk. 2001: 61). A regionális köznyelvet történeti kategóriaként a sztenderd előzményeként értelmezi Kiss szerk. (2001: 230), a regionális köznyelviséget pedig a nyelvjárás és a köznyelv (sztenderd) közötti átmeneti nyelvváltozatnak (234–241). A regionális köznyelviség e kategorizálása azonban sem elméletileg, sem a leírásban nem tölti ki a térkép köztes, üresen maradt területeit.

A szociolingvisztikai kutatások legutóbbi összegzése, a *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon* (Kontra szerk. 2003) más nézőpontot alkalmaz, és más tényezőket vesz figyelembe. Az adatgyűjtés és -értelmezés alapja itt szociológiai meghatározottságú független változók sora: iskolázottság, településtípus, nem, életkor, foglalkozás, ingázók és lakhelyükön dolgozók, etnikum, mobilitás. A nyelvi változókat a kutatás ezekkel a nem nyelvi, független változókkal hozza összefüggésbe. Ebből a lehetséges mátrixrendszerből a bemutatás, az elemzés elsősorban a nyelvi változókon belüli változatok független változók szerinti megoszlását emeli ki. A vizsgálati anyag bemutatása összefoglalja a lakóhely hatását vagy éppen hatástalanságát a nyelvi változókra, röviden bemutatja a főváros és a vidék, illetve a városok és a falvak közötti adatolt különbségeket, de mindezt nem téríti ki térben az ország területére vagy régióira (ha ez lehetséges lenne az adatokból). Így ez a kutatás sem ad szintézist a fenti értelemben, akár célja volt ez a munkának, akár nem. Megjegyzendő, hogy ez a szociolingvisztikai kutatás Magyarország területére terjedt ki, viszont *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a 20. század végén* című, Kontra Miklós által szerkesztett sorozat hasonló adatgyűjtés alapján tárta fel a határon túli magyar nyelvi régiók egy részének nyelvi jellemzőit.

A kisebb területet, például egy régiót és közösséget vizsgáló kutatások könyveiben keresik a nyelvi és tágabb kulturális és területi összefüggéseket. Így például Lanstyák István szlovákiai monográfiájában röviden, de hangsúlyosan megemlíti, hogy a jelzett összefüggéseket nem országhatár és nem etnikai határ szerint kell vizsgálni, mert azok nem esnek egybe föltétlenül. Sokkal inkább az etnokulturális és táji csoportok jellemzői kutatandók, legalábbis a Felvidéken, és megállapítja, hogy a nyelv az egyedüli jegy, amely alapján magyar vagy szlovák népi kultúráról beszélni lehet (Lanstyák 2000: 74–76). Mégis, mind a dialektó-

lógiai, mind a szociolingvisztikai típusú változat-rendszerezések a szűkebb értelemben vett kutatási tartományra terjednek ki, a teljes Kárpát-medencei magyar nyelvterület nyelvi és kulturális tagolódását nem fogják át. A jelen tanulmány a szűkebb, szoros módszertannal készült átfogó leírások tágabb alkalmazhatóságát is vázolni kívánja.

3. A teljes nyelvterület és a régió nyelvi és kulturális összefüggéseinek vizsgálatára kézenfekvő módszernek tűnhet a nyelvtudományi (dialektológiai) és néprajzi kutatási ismeretek egybevetése. Ez az eljárás azonban elméleti és leíró korlátokat mutat. A dialektológia nem fedi le egy nyelvközösség teljes nyelvhasználati variabilitását, és a néprajz sem tárja fel egy nemzeti kultúra teljes rendszerét. Továbbá a nyelvi és a néprajzi régióhatárok nem föltétlenül esnek egybe. Cox–Zender (2000) bemutatja, hogy a német néprajzi és nyelvjárási atlasz egybevetése csalódást okozott a kutatóknak, mert az izoglosszák határai a két atlaszban nem mutattak pontos és rendszeres azonosságot. A Magyar dialektológia is hasonlóképpen vélekedik, eszerint a táji régiók nem egyeznek meg föltétlenül a nyelvjárási régiókkal (Kiss szerk. 2001).

A táji, nyelvi és kulturális tagolódás teljes rendszerét ezért a kategóriák újraértelmezésével lehet és kell modellálni, az eddigi kutatási eredmények felhasználásával. A tudományos kutatás mindig az ember által megismerni kívánt világ egy részére képes összpontosítani. A kutatási téma tudományos közegét előfeltett vagy pusztán adótnak vélt fogalmak alkotják, vagyis olyan tudományos kategóriák, amelyek az adott kutatásban nem válnak reflexió, újraértelmezés tárgyává. Azért nem, mert a kutatói diszkurzus a meglévő korábbi értelmezéseket egyezményesnek és tudottnak tekinti. A nyelvtudományban az elmélet és a leírás viszonyában gyakori az elmélet alapfogalmainak (például nyelv, nyelvközösség, rendszer, használat) nem reflexív módon, háttérfogalomként való használata. Vannak időszakok és helyzetek, amelyekben azonban nem kerülhető meg a visszakerdezés.

A magyar nyelvtudomány a nyelvészet általános irányzataiba és eredményeibe beágyazódva működik. Ebben a diszkurzív rendben a nyelvi adatoknak és az elméleti belátásoknak olyan viszonya alakult ki, illetve e viszony úgy alakult át az ezredforduló környékén, hogy minőségi változást hozott. E változás lényege a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat együttes kezelése elméleti, módszertani és leíró tekintetben egyaránt (vö. Tomasello ed. 1998, Barlow–Kemmer eds. 2000, Givón 2002). A változás egy további fontos tényezője a használati alapú nyelvleírásnak a nyelvközösség tevékenységi rendszerében, kultúrájában való elhelyezése, kultúra- és közösségalkotó tényezőként való értelmezése. A nyelvtudomány átalakulásának, komplexsége válásának harmadik fontos tényezője a kategorizációs módszertan módosítása: a prototípuselv bevonásával kezelhetővé válnak a fokozat szerint különböző nyelvi jelenségek, azok a különbségek, ame-

lyek egy azonos vagy hasonló funkció alá rendelődő nyelvi egységekben jelentkeznek, de nem tekinthetők azonosaknak egy logikai elvű tudományos kategorizációban (l. Lakoff 1987, Taylor 1991). A beszélők a nyelvet nem szigorú természettudományos szabályrendszer alapján, hanem az emberi megismerés elméleti lehetőségei szerint használják és alakítják.

4. A nyelv az emberi megismerés során kialakuló kategóriák szimbolikus leképezésének közösségi rendszere, amely a személyközi, közösségi jelentésképzésen alapul és a kulturális ismeretfelhalmozás során alakul történetileg. Ezért miközben egyetemes kognitív elvek adják az alapját, a megismerés perspektíva-váltságából és variabilitásából eredően az egyes nyelvek erős kultúraspecifikus vonásokat mutatnak (l. például Palmer 1996, Dirven–Wolf–Polzenhagen 2007). A variabilitás egy nyelv teljes beszélőközösségén belül is érvényesül, történetileg meghatározott módon. E variabilitás egyik egysége (tényezője) a régió.

A régió, a térség az emberi közösségek által belakott földrajzi terület, amely a kulturális kumuláció által, folyamatos kommunikációs, kulturális közösségi tevékenységek, közösségileg értelmes cselekvések sora révén válik régióvá úgy, hogy a kommunikációs, kulturális cselekvések azonos vagy hasonló jellegzetességeket mutatnak hosszabb időn át (összeadódnak és konvencionálódnak), és a környező térségek közösségeinek kommunikációs, kulturális cselekvéseitől valamilyen érzékelhető mértékben különböznek (általános tekintetben l. Bassand–Hainard 1985, Lipp Hrsg. 1984, dialektológiai szempontból a 2. pontban összefoglalt elméleti keretben vö. Kiss szerk. 2001: 178 kk.). A régió, a térség történeti fogalom, akárcsak minden más, emberrel kapcsolatos tényező.

A régió egyszerre elkülönülő egész és valamely nagyobb egésznek a része. A régió földrajzi, szociokulturális, politikai tényezők által meghatározott nagyobb térség, amely jellemzői révén elkülönül a környezetétől. Az elkülönülés a megadott tényezők szerint lehet határozott, éles, vagy lehet kevésbé határozott, elmosódó. A régió lehet elsősorban kulturális és gazdasági hálózatok kiépülő rendszere, vagy lehet politikai önszervező mozgalom.

A régió területi alapon szerveződő közösség, amelyre az önalkotás, az önreflexió, az innováció és a hálózatok rendszere jellemző, bár kissé másképp, mint a társadalomra mint fő közösségi formára (vö. Luhmann 1998: 806–812). A régió a gyors és a világ minden részére kiterjedő információs lehetőség miatt alakul az ezredfordulón úgy, ahogy alakul. A globalizáció lényeges tényezőkben befolyásolja a régió funkcionálását: tényező egyrészt a világméretű egységesítés, másrészt a helyi jellegzetességek előtérbe helyezése, vagyis a betagozódás, igazodás és elkülönbözés, a különbség mint jellegzetesség. Ezzel a kettősséggel együtt jár a hagyomány fenntartása és a modernizáció együttese és feszültsége. Érdemes felfigyelni arra, hogy a régió folyamatosan alakuló társadalmi szerveződés, amelyben az innovációk a koherenciát jelentékenyen erősítik. „Az innovációk

diffúziója rendkívül összetett szociálpszichológiai folyamatokban megy végbe; e folyamat materiális tartományában szerepet játszik például az újítás kompatibilitása, a befogadók kockázatvállalási hajlandósága, az elvárt gazdasági haszon” (Cox–Zender 2000: 166). A régió tehát nem kész struktúra, hanem folytonosan alakuló térségi közösségi hálózat.

A régiók elsődlegesen a természetes földrajzi egységként körülhatárolt és belakott térség hagyományaira épülnek ma is. Nem a globális formák kisméretű, tükröképszerű megvalósulásai, hanem a régió közegeként jelentkező korlátok és lehetőségek nem állandó kondicionáló (előkészítő, irányító) hatásából eredő fejlődési irányok. A globális irányító tényezők, amelyek elsősorban gazdaságiak és erre ráépülve politikaiak, regionális válaszokat váltanak ki. Az állami hatalmi törekvések szintén regionális reakciókat eredményezhetnek, például a nyelvi egyeduralkodásra, a helyi vagy kisebbségi nyelvek és kultúrák, az autonóm iskolarendszer és kulturális intézményhálózat háttérbe szorítására törekedve.

A régióknak két fő típusát lehet elkülöníteni.

1. A régió lehet kisebb térség, amelyben a kisebb kulturális, lakóhelyi, gazdasági körök hálózatokat alkotnak, gyakran az állami vagy közigazgatási egységeken és határokon túlnyúlva (amennyiben ezt hatalmi vagy adminisztratív eszközökkel nem akadályozzák). A kisebb régió inkább alulról szerveződő közösségi forma, amelyre jellemző az erős mi-tudat, az élő hálózatok, az átláthatóság az egyes személyek számára is.

2. A régió lehet nagy térség, amely több államból is összeállhat, főképp politikai vagy gazdasági érdekek és értékek mentén, inkább felülről szerveződve. Ilyen régió például az Európai Unió vagy az észak-amerikai szabadkereskedelmi övezet. A nagy régió kulturálisan, gazdaságilag és politikailag is jól felismerhető egységekből áll össze elvontabb, általánosabb értékek mentén, az egyes személyek számára már csak részlegesen látható át.

A posztindusztriális, kommunikációs társadalmi berendezkedésben a teljes Kárpát-medencei magyar nyelvterület a régió első, kisebb típusába tartozik. A magyar nyelvterület kisebb kulturális, gazdasági térségei hasonlóan a kisebb régiótípus megvalósulásai.

A nyelv és a kultúra összefüggéseit a régió vonatkozásában az előadás két szempontból tekinti át: a teljes magyar nyelvterület mint egyetlen régió és mint azon belüli régiók hálózata.

5. A Kárpát-medencei magyar nyelvterület mint térség magyarsága (vagy népessége) történeti koronként változó módon határozta meg önmagát és viszonyult a környezetéhez. Önmagára való vonatkozásában és önmaga folyamatos megalkotásában saját maga környezetét is alakította, amennyiben saját maga részéről pontosan kijelölte az elkülönülés és a kapcsolat (hasonlóság) kulturális és nyelvi tartományait (általános szempontból l. Luhmann 1998). Ennek az inter-

aktív meghatározási műveletnek volt egyik mérhető eredménye a nyelvi hatásoknak az irányítása. A honfoglalás előtti török, a honfoglalás utáni szláv nyelvi hatás a népi kultúrát érintette alapvetően, a magyar nyelvi térség saját környezetformálása révén. Hasonlóan ez időtől kezdve a latin, később a német és részben a francia a magas kultúrában lett a magyar nyelvi és kulturális térség elfogadott környezete. Tehát nem közvetlenül határos nyelvek, hanem nagy kultúrájú és tekintélyű kultúrák és nyelvek. Ugyanakkor a középkor óta a Kárpát-medencei magyar nyelvterület közvetlen határoló nyelvei nem kerültek be az általános magyar környezetbe, tehát például a szlovák vagy a román nyelvi hatás a magyarral közvetlen érintkezésbe kerülő területeken és regionális vagy helyi közösségekben érvényesült, az egyetemes magyar nyelvben és kultúrában nem. A nyelvterületi határokon az érintkezés természetes volt, a Trianon utáni utódállami államnyelvi hatás pedig nem a magyar nyelvi térség és kultúra saját környezetalakítási szándéka nyomán jött létre, hanem az új többségi akarat révén. Hasonlóképpen két hosszú időre berendezkedő idegen hatalom, az oszmán-török és a szovjet-országi nem jutott be a magyar nyelv és kultúra önálló környezetébe. A modernség későbbi szakaszában, a 20. század közepétől hasonlóan távoli és a magas kultúrára ható kapcsolat az angol nyelv behatolása a magyar nyelvi térség környezetébe. Másrészt a 19. században és részben a 20.-ban a latin csökkenő mértékben, a német növekvően újból hatott a népi kultúrára, és az 1980-as évektől ez érvényes az angolra is. Egészében a magyar nyelvközösség saját környezetét a nagy európai nyelvekkel viszonyban határozta meg.

6. A magyar nyelvterület belső térségei, a régiók történeti folyamatok során általában szervesen alakultak. Ilyen fejlődéstörténet jellemezte a középkori nyelvjárási rendszer kialakulását, megszilárdulását a településrendszer rögzülésével, vagy a 19. században, főképp annak második felében megindult városiasodás és az ezzel együtt járó városi nyelvváltozatok kialakulása. Más esetekben a régiókat hirtelen erőszakos események módosították. Ilyen történelmi esemény volt a török hódoltság, az azt követő visszatelepülések és betelepítések, vagy még inkább a trianoni békeszerződés erőszakos államhatár-kijelölései vagy a kommunista diktatúrák társadalom-felforgató tevékenysége.

A globális alakulástörténet a belső régiók jellegének módosulásával járt. A paraszti hagyományú faluközösségek hálózatából összeálló régiókat a politikai-történeti megrázkódtatások mellett a társadalomtörténeti folyamatok is alakították. Elsősorban a városiasodás és a városi népi kultúra, a 20. század közepétől a populáris kultúra és nyelvváltozatok új típusú régiókat hoztak létre, amelyeknek a határa földrajzilag már kevésbé éles. A régió koherenciáját különböző tényezők alakítják. Ilyenek a tárgyi és szellemi etnológiai jellemzők (életmód, munka, család és házasodás, zene, költészet/irodalom, tájékozódás a világban, tárgyi kultúra, mindezek állandósága vagy változása), a földrajzi és közlekedési viszo-

nyok, a településtípusok, ehhez kötődően a kommunikációs hálózatok és szinterek, mindenkori jellegük és mennyiségük. A dialektológiai, szociolingvisztikai jellemzők térségi megvalósulása az előzőekkel szoros kölcsönhatásban áll. A jellemzőknek több történetileg prototipikus együttállása föltételezhető, többek között az alábbiak:

1) Paraszti (falusi: földműves és kézműves) nyelvjárási térségek, csoportok és hálózatok, amelyekre jellemző:

- a kumulálódó kultúra elsősorban a hagyomány megőrző (replikatív, ismétlő) jellegén alapul,
- a térség szerkezete inkább statikusan hálózatos, a szomszédos települések közötti sűrűbb kapcsolatokkal (vallási és egyházi, házassági, városi kontaktusokkal), a távoli csomópontok között kevesebb kapcsolattal,
- az egyének a(z) egyetlen csoporttagságuk (faluközösségbe tartozásuk) önazonosságával kerülnek más, hasonlóan anyaközösségük által meghatározott személyekkel kapcsolatba; több esetben tágabb vonatkozásokkal és erős reflexív, önreflexív regionalitással.

2) Városi eredetű vagy annak tartott populáris térségek, csoportok és hálózatok, amelyekre jellemző:

- a kumulálódó kultúra elsősorban a hagyomány feldolgozó, újító (innovatív, nem replikatív, ismétlő) jellegén alapul,
- a nyelvi kapcsolatokat a személyes mozgás (utazás, migráció, mobilitás) növekvő mértéke befolyásolja,
- az egyének több beszélőközösségbe (ezek személyes központú hálózatába) tartoznak, az önazonosságot az anyanyelvváltozat (vernakuláris) és a további elsajátított nyelvváltozatok egyedi (személyes és csoport-) rendszere adja.

3) Sztenderd beszélői térségek, csoportok és hálózatok, amelyekre jellemző:

- a kumulálódó kultúra elsősorban a kodifikált nyelvváltozat megtartásában és kiművelésében nyilvánul meg, de az innovációt is befogadva,
- a sztenderd nyelvváltozat kiművelése, kodifikálása és kiterjesztése szintén hálózatalvűen történt vagy történik, részben központilag is irányított intézményes hálózattal a magas kultúra és annak nyelvváltozata(i) nem kötődnek egyetlen térséghez (a történetileg többszörösen újraerősödött Budapest-központúság ellenére),
- a legreflexívebb, a leghatásosabban önreflexív, azaz önmagát meghatározó és önmaga környezetét kijelölő típus.

7. Az ezredfordulón a Kárpát-medencei magyar nyelvi térség sajátos képet mutat. Egyszerre van jelen és érvényesül 1) a szerves fejlődésen, nyelvjárási és paraszti néprajzi és városi hagyományokon alapuló régióhálózat, 2) a Trianonban meghúzott államhatárok szerinti régiók rendszere (a kettő nem azonos, a második számos helyen mesterségesen metszi az elsőt), 3) a kommunikációs társadalom helyhez, földrajzi ponthoz vagy térséghez egyre kevésbé kötött, dinamikus, állandóan változó hálózata, amelyekbe bárhol, bármikor be lehet lépni.

Hogyan lehet ezt az ezredfordulós helyzetet elemezni és leírni? Erre a kérdésre több szempontból lehet megközelítő választ adni.

A nyelvi leírást ki kell terjeszteni a szemantikára és a pragmatikára, komplex dekontextualizált nyelvi változókat, pontosabban konstruálási lehetőségeket kell modellálni. Funkcionális nézőpontból meghatározva: ugyanannak a tartalomnak különböző beszédhelyzetekben és szociológiai független változók szerint lehetséges megvalósulásait, megkonstruálásait szükséges vizsgálni. A szemantikai változatosságának és korlátainak a leírása éppoly fontos, mint a morfofonológiai és szintaktikai változatosságé. A nyelvi interakciók típusai és főképp dinamikája, folyamati jellemzői adják igazán a nyelv egy regionális közösség számára sajátos jellegét, melyeknek leírása a morfofonológiai, szintaktikai és szemantikai tényezők mellett a szövegtani és stilisztikai jellemzők bevonásával válhat teljessé.

A szűkebb dialektológiai és szociolingvisztikai vizsgálatok eredményeit módszertani eljárásokkal egyesíteni és kiterjeszteni szükséges. A kiterjesztés egyaránt irányul a beszélők körére, társadalmi és kommunikációs hálózataikra és színtereikre, kulturális jellemzőikre és szociológiai jellemzőikre.

Egy vizsgált, előzetesen körvonalazott területi egységet a maga egészében, a használati alapú funkcionális nyelvészet szerint előfeltett komplex nyelvi adatok alapján lehet eredményesen kutatni. Régió jellegét az élő hálózatok felderítésével lehetséges körvonalazni. Külön tényező a kutatott és körvonalazódó régió szerkezete: van-e központja, hozzá periféria, vagy más jellegű a struktúrája. A regionális köznyelviség egyik rendszeresen emlegetett jellemzője valamely városnak mint gazdasági, közigazgatási és kulturális központnak a térségi irányító vagy összetartó szerepe.

Megkerülhetetlen tényező a régió belső összetartó jellegének elemzése: mennyire egyszerű vagy összetett, mennyire nyitott vagy zárt, határai mennyire élesek vagy elmosódóak, milyen migráció és mobilitás jellemző rá. A régió önreflexív és önalkotó műveletei, azok nyílt vagy inkább rejtett, bennfoglalt jellege szintén jelentősek.

Az felkutatható és rögzíthető adatoknak a sokféleségét számítógépes feldolgozással és többek között statisztikai módszerekkel lehet mátrixokba rendezni

(erre példa Borsos (2011) és több újabb számítógépes magyar dialektológiai kutatás).

A különböző kutatási típusokból származó adatok alapján az feltételezhető, hogy a teljes Kárpát-medencei magyar nyelvterület egymásra vetülő hálózatok összetett rendszere. Ezek a hálózatok csak részben nyelvek, még a fent vázolt kiterjesztett, funkcionális értelemben is, részben tágabban kulturálisak, a szűkebb nyelvitől elválasztva. A régió jellege és ennek következtében reflexív fogalma a teljes Kárpát-medencei magyar nyelvterületen belül az ezredforduló tájékán jelentős mértékben módosult. A régió mint egy teljes nyelvi és kulturális közösség része a dinamikus hálózatok működése révén elszakadóban van a területtől, vagy nem feltétlenül kötődik egyetlen pontosan körülhatárolt területhez. Vagy a terület körülhatároltsága felől tekintve: egy földrajzi területen több nyelvi és kulturális régió is terjeszkedhet. A régióbeli központ feltétlen megléte is megkérdőjelezhető. A magyar sztenderd nyelvváltozat nem budapesti eredetű, és a városinak tartott populáris nyelvi kultúra az ezredforduló körüli és utáni néhány évtizedben nem Budapest központú, és nem is feltétlenül városi eredetű. Külön kérdés, hogy ez a nyitott, át- és behatoló rendszer miképp érinti a teljes Kárpát-medencei magyar nyelvterület államhatárok által kijelölt nyelvpolitikai térségeit, és viszont.

8. Összefoglalásként az állapítható meg, hogy a teljes Kárpát-medencei magyar nyelvterület régiók szerinti tagolódása pusztán morfofonológiai és szintaktikai vagy szociolingvisztikai szempontok szerint csak részlegesen írható le. A régió olyan komplex térségi nyelvi és kulturális változat, amely a nyelvi és kulturális cselekvések folyamatában létezik és funkcionál, különböző eredetű és típusú nyelvváltozatok (a nyelvjárás, a populáris nyelvváltozat és a sztenderd) különböző vegyülésével.

Irodalom

BARLOW, MICHAEL – KREMMER, SUZANNE (eds.), 2000. *Usage-Based Models of Language*. CSLI Publications, California.

BASSAND, MICHEL – HAINARD, FRANÇOIS 1985. *Dynamique, socio-culturelle régionale*. Pr. Polytechniques Romandes, Lausanne.

BORSOS BALÁZS 2011. *A magyar népi kultúra regionális struktúrája*. 1–2. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest.

COX, HEINRICH L. – ZENDER, MATTHIAS 2000. Sprachgeschichte, Kulturraumforschung und Volkskunde. In: WERNER BESCH – ANNE BETTEN – OSKAR REICHMANN – STEFAN SONDEREGGER (Hrsg.), *Sprachgeschichte*. Ein

Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. 2. Auflage. 1. Teilband. Walter de Gruyter, Berlin, New York. 160–172.

DIRVEN, RENÉ – WOLF, HANS-GEORG – POLZENHAGEN, FRANK 2007. Cognitive Linguistics and Cultural Studies. In: DIRK GEERAERTS – HUBERT CUYCKENS (eds.), *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 1203–1221.

GIVÓN, TALMY 2002. *Bio-linguistics. The Santa Barbara lectures*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.

JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: KISS JENŐ (szerk.), 2001. 262–316.

KISS JENŐ (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.

KONTRA MIKLÓS (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás-kori Magyarországon*. Osiris, Budapest.

LAKOFF, GEORGE 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press, Chicago, London.

LANSTYÁK ISTVÁN 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris Kiadó, Kalligram Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, Pozsony.

LIPP, WOLFGANG (Hrsg.) 1984. *Industriegesellschaft und Regionalkultur: Untersuchungen für Europa*. C. Heynemanns, Köln.

LUHMANN, NIKLAS 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

PALMER, GARY B. 1996. *Toward a theory of cultural linguistics*. University of Texas Press, Austin.

TAYLOR, JOHN R. 1991. *Linguistic Categorization*. Clarendon Press, Oxford.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2004. *Nyelv, érték, közösség*. Gondolat Kiadó, Budapest.

TOMASELLO, MICHAEL (ed.) 1998. *The New Psychology of Language: Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*. Lawrence Erlbaum, Mahwah, NJ.

VESZELSZKI ÁGNES

*Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest,
veszelszki.agnes@gmail.com*

Nyelv és kultúra a digitális korszakban *

Abstract

Language and culture in the digital age

The era at the beginning of the 21th century brings along significant (socio)cultural changes. The digilect is the language use in digital communication, the language variety of infocommunication technologies. This paper aims to summarize the most important tendencies. The primary general and language-sociological change of the internet-era is the exponential increase in the amount of information. The paradox of the information society means that the collective amount of information increases, meanwhile – due to the capacity of the human brain and the growing of unstructured, immaterial information – the relative knowledge of an individual decreases. The knowledge-based, web 2.0 society demands from its members flexibility, conscious metacognition, life-long learning, new media competence, electronic literacy, a critical sense, changes of text genres (micro-narratives), as well as new text production and reception strategies. The paper deals with netologisms, too.

Keywords: culture, cultural linguistics, digital age, digilect, information, electronic literacy, knowledge-based society, netologism.

1. Ha a kolozsvári VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus szimpózium-címéből indulunk ki, akkor a **tér, idő és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben** a digitális kommunikáció függvényében a következőképpen értelmezhető: A **tér** kulcsszóhoz az itt-most-minden-médium, az **idő**höz a jelen kultúrája, a **kultúrá**hoz az immateriális digitális információ, az információmennyiség növekedése, az új keresési technikák kialakulása, a szerző – szerkesztő – olvasó

* A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg (a támogatás száma TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0003).

viszony megváltozása, a szöveg hiperlinkes jellege és a digitális műfajok megjelenése, a **magyar nyelv**hez pedig egy új nyelvváltozat, a digilektus köthető.

2. Az itt-most-minden-médium (Jetzt-Hier-Alles-Medium, Heijnk 2002: 16–8), azaz a hálózat használata együtt jár az interperszonális kommunikáció helytől és időtől való függetlenné válásával (Entortung, Entzeitlichung), illetve felgyorsulásával (Schlobinski 2009: 6). A legfőbb hálózati jellegzetességek között az interaktivitást, elméletileg korlátlan tárhelyet, szinte végtelen információs teret, a multimedialitást, a globalitást szokták felsorolni (vö. pl. Heijnk 2002). A globális hozzáférés azt jelenti, hogy a hálózat elméletileg mindenütt elérhető (ezt tovább erősíti az egyre inkább terjedő felhőtechnológia, amely digitális adataink helytől független tárolását és elérését teszi lehetővé), s egyfajta **táv-jelenlétet**¹ (Fernanwesenheit) hoz létre. E fogalom kompakt definícióját Hrachovec (2002: 115) adja: „A táv-jelenlét a szociális közelség lehetővé tételének művészete a földrajzi és az időbeli távolságok ellenére, a számítógépek, az audiovizuális és a telekommunikációs technológiák integrációja révén.” A távolság és a közelség az internet világában új jelentést kap: „Minden egyformán közel, vagy – ha úgy tetszik – egyformán távol van” (Karácsony 2002: 128).

3. Az idő dimenzióját a jelen felértékelődése jellemzi, mivel a mai technológia a jelennek szól. Például a Facebookon vagy a Twitteren megjelent szövegeket/üzeneteket – az e-maillal, a fórummal és a honlapszöveggel ellentétben – nem lehet visszakeresni. (Elvileg és technikailag természetesen lehetséges a visszakeresés, ám a gyakorlatban az információ beláthatatlan mennyisége miatt két-három napnál hosszabb időtartamot nem lehet visszafelé keresni. E tendencia ellen hat a közösségi oldalon nemrégiben bevezetett Timeline, azaz idővonal elnevezésű szolgáltatás, amely a közösségi oldalra való regisztrációig visszakövethetővé teszi az oldalon végzett tevékenységeket.) Karácsony András a **jelen** felértékelődését a modern világ általános jellemzőjének tekinti („a modern világ időtudatában [...] kitüntetett a jelen idődimenziója”, 2002: 136), ám az internet ezt a jelenséget felerősíti, sokkal látványosabbá teszi. És hogy mit is értünk a „jelen”-en? Karácsony András megfogalmazásában „a »jelen« értelme arra az időtartamra utal, amelyben a jövő múlttá válik. Ez az időtartam persze lehet egy pillanat, de lehet ennél jóval hosszabb idő is. [...] Inkább a jelenre vonatkoztatható élményünket, azaz a szubjektív időt fejezi ki” (2002: 136).

4. Az információs társadalom, tudásalapú társadalom mélyreható kulturális változásokat is jelent. A digitális információ elsődleges megjelenési formája immateriális. A **digitalizált információkat** (adat)veszteség nélkül lehet másolni, tömörítve tárolni, gyorsan nagy távolságra eljuttatni és a géppel továbbszerkesz-

¹ A „táv-jelenlét” szó kötőjeles írásmódját a szöveg magyar fordításából vettem át.

teni (Hodel 2010: 25). Természetesen a digitális tartalmakat nyomtatással kézfoghatóvá lehet tenni, a mesterszöveg manifesztációjáról a felhasználó dönt: vagy a képernyőn, vagy nyomtatásban olvassa azt (McCloud 2006: 14–5).

Nemcsak az információ formátuma, hanem mennyisége is változik: a korábban tapasztalható képest elképzelhetetlen mértékben és sebességgel nő („**tudás-robbanás**”, Pscheida 2007: 9, 27). Ez a tudásáradat az átláthatatlan, befoghatatlan, feldolgozhatatlan információmennyiség miatt egyrészt „lost in hyperspace”-érzésként megnevezett erőteljes bizonytalanságérzetet, orientáltságvesztést okozhat, másrészt kognitív túlterheléshez vezethet („cognitive overhead”), amit a felhasználóra áradó információtömeg és a folyamatos döntéskényszer vált ki (Pscheida 2007: 5, 28, 49). E negatív hatások mellett viszont azt az érzést is keltheti a magabiztos netfelhasználóban, hogy minden információ online elérhető – csupán ismerni kell a keresés és szelekció megfelelő módját. Mindennapi tapasztalat, hogy míg korábban szótárban, lexikonban, enciklopédiában vagy szakkönyvben néztünk utána adatoknak, hiányzó információknak, manapság erre a célra első körben egy internetes keresőportált alkalmazunk (általában csak ezt követi a nyomtatott forrásokban való kutatás). Az **információs társadalom paradoxona**, hogy ugyan a (kollektív) tudásmennyiség nő, ezzel egy időben viszont – a véges befogadási kapacitás és a tudáshalmaz átláthatatlansága és strukturálatlansága miatt – az egyén tudása folyamatosan csökken (Pscheida 2007: 29). A tudásalapú társadalom folyamatos rugalmasságot, élethosszig történő tanulást, tudatos metakogníciót igényel az individuumtól.

A hagyományos, a Gutenberg-galaxishoz köthető **szerző-szerkesztő-olvasó viszony** megváltozik, közvetlenebb és dialogikus lesz, hiszen az olvasó társszerzővé és -szerkesztővé is válik egyúttal. A web 2.0 lényege az interaktivitás: ezek az online szolgáltatások a közösségre épülnek, a résztvevő online közösség készíti a tartalmat. Egy nyomtatott tudományos munka elkészülésében, megjelenésében több szakértő is közreműködik (szerző, kiadó, szerkesztő, lektor, korrektor), ezzel szemben a Wikipédián például sok anonim szerző hoz létre egy tudástárat. Hatalmas kollektív tudás halmozódott fel a közösen szerkesztett wikipédián. A wiki a web 2.0 tipikus megjelenési formája: olyan online tudástár, amelyet a használói nemcsak olvasni, hanem akár szerkeszteni, átalakítani is tudnak. A wiki egyes cikkeit hiperlinkek kötik össze egymással. A szabadon szerkeszthető ismerettárak, a wikik (és a szintén megemlíthető e-bookok, vagyis elektronikus könyvek) előnye nem csupán a (szinte) korlátlan tárolási kapacitás, hanem a kereshetőség és az interaktivitás (Harnad 2006: 16).

E közösség szerkesztette oldalakkal kapcsolatban (is) gyakran felmerül a hiteltelenség, **megbízhatóság** kérdése. A Nature magazin 2005-ben végzett egy vizsgálatot: a(z angol nyelvű) Wikipedia és az Encyclopedia Britannica véletlenszerűen kiválasztott szócikkeit küldték el – a forrás megjelölése nélkül, ún. vaklektorálásra – a téma szakértőinek. Az összehasonlítás során az derült ki,

hogy a lektorok szerint az Encyclopedia Britannica 2,92 hibát tartalmaz cikkenként, szemben a Wikipedia 3,86-os arányával (Giles 2005, Terdiman 2005). 2007-ben hasonló vizsgálatot végeztetett a német Stern magazin: az ún. Tudományos Információs Szolgálatot (Wissenschaftlicher Informationsdienst, WIND) bízták meg egy, az angol próbát követő összehasonlító elemzés elvégzésével. Ennek során 50, véletlenszerűen kiválasztott szócikket hasonlítottak össze a Wikipédiából és a tizenöt kötetes Brockhaus enciklopédia online kiadásából. Az ötvenből 43 esetben a Wikipédia kapta a jobb értékelést (a magyarhoz képest fordított német rendszer szerint 1,7-es osztályzatot kapott a Wikipédia a Brockhaus 2,7-es jegyével szemben, ez a magyar 4,3-as és 3,3-as iskolai osztályzatnak feleltethető meg). Meglepő, hogy a legfontosabb értékelési szempont, a tények helyessége szerint is a Wikipédia jobb a szerkesztőség által összeállított Brockhausnál (Becher–Becher 2011).

Az online tudás – mivel nem minden esetben ismert a szerző, a forrás, az aktualitás; az információhalmaz pedig nem kontrollált: bárki közzétehet szinte bármit – nem minden esetben megbízható. A tudás forrása megváltozik, tehát **forráskritikára** van szükség – ezt a nethasználóknak is meg kell tanulniuk. Az új médiakompetencia azt is tartalmazza, hogy a nethasználó mely információkra tekint kritikusan, melyeket fogad el valóságnak.

Nem csupán a szövegek megbízhatósága, hanem a szövegalkotási és -olvasási mód is megváltozott a gépi szövegbeviteli, valamint az internetes szövegkiadás következtében. A számítógép ugyan az írógép billentyűzetével rendelkezik, de a szöveget nem közvetlenül a papírra írjuk, a protoforma a gépben marad. Az anyagtalanság miatt lehetséges a nyomtalan törlés, a beszúrás, a nem lineáris szerkesztésmód. A korábbi lineáris olvasási mód helyett a **cirkuláris olvasás** a jellemző a hiperlinkes összekötésekkel létrejött szövegek befogadására. Egy kísérlet (Heijnk 2002: 57) alapján az derült ki, hogy képernyőn 25%-kal lassabban olvasunk, mint papírról, vagyis ugyanazt a terjedelmű, nehézségű szöveget négy perc helyett öt percig. Tehát a képernyőn olvasásra rövidebb szövegek alkalmasak. A szövegek azonban úgy is lehetnek rövidek, hogy veszítenének hosszúságukból. Mit is rejt ez a látszólagos paradoxon? A hipertext-struktúra a megoldás: a szöveget fel kell darabolni, és hiperlinkekkel összekötni.

Az internetes szöveg hálószerkezetét az egyes csomópontokat (szövegeket, képeket) összekötő hiperlinkek alakítják ki. A **hipertext** – a fogalom megalkotója, Ted Nelson (1974; idézi: Frindte 1999b) szerint – nem-szekvenciális jellegű (multimediális) szöveg, amelynek (szöveg)testét olyan komplexen összekötött írott vagy képi anyag adja, hogy e szöveget lehetetlen papírra nyomtatni. A hipertext három legfontosabb alkotóeleme: a hipertextegységek, vagyis a részszo-vegek; az ezekben található csomópontok, illetve az ezeket összekötő linkek (Storror 1997: 121). A csomópontok, vagyis maguk az információegységek szö-vegek, képek, videók, animációk lehetnek. Ezeket az elektronikus utalások, azaz

a linkek kötik össze, és hozzák létre a nem lineáris, hálószerű szerkezetet (Frindte 1999b: 44). A hipertextben minden egyes csomópont döntés elé állítja a szörfölőt (Karácsony András [2002: 135] kifejezésével): a felhasználó belép vagy továsiklik. A hálón kereső „mindig olyan utalástöbbletbe ütközik, aminek nem tud a végére járni, azaz kontrollálhatatlan marad a számára. [...] Folytonos a küzdelem a linearitásért, a kronológia rendezőelvéért” (Karácsony 2002: 135). A linkek sorozata kérdéssé teszi a szöveg mibenlétét – a hagyományos, a könyvekben megszokott linearitás (a könyv első oldalától az utolsóig) felfüggesztődik, az olvasó számára „sohasem zárul le végérvényesen a szöveg megértése” (Karácsony 2002: 135). A patchworkszerű információszerkezet új gondolkodásmódot hoz létre: a megszokott lineáris kategóriák vagy megszűnnek, vagy új jelentést kapnak (Frindte 1999b: 46).

Ha a **digitális műfajok**at tekintjük át, azt figyelhetjük meg, hogy az aszinkron formák helyett a szinkron típusúak erősödnek meg (például egy lehetséges változási sor: e-mail, fórum > cset, blog > tweet, Facebook-üzenőfal). Meg kell jegyezni, hogy e pluralizáló folyamatban a korábbi technológia vagy műfaj is párhuzamosan tovább él, csupán jelentősége csökken, elsődleges szerepét újak veszik át. A gyorsaság követelménye miatt egyre rövidebb formák alakulnak ki. 2003–2005-ben az sms volt a leggyakrabban használt digitális kommunikációs forma az ünnepi köszöntők között, megfigyelések szerint azonban az sms köszöntőfunkcióját többek között a közösségi oldalak üzenőfalán való köszöntés veszi át. A terjedelmesebb blogok mellett a mikroblogok (tweetek) is megjelentek, használatuk egyre inkább terjed. A nagy elbeszélések, a terjedelmes műfajok elhallgatnak, helyükre a sokféle hangú, szubjektív és a mindennapi életet tematizáló mikroelbeszélések lépnek (Frindte 1999a: 13–14).

5. A digitális kultúra és a nyelv kapcsolatát általában a beszéltnyelviséghez közelítés és a spontán írásbeliség fogalmakkal szokták jellemezni (vö. a magyar szakirodalomból: Balázs 2005, 2009; Bódi 2004, 2005; Érsok 2003). Vizsgálataim szerint a digitális kommunikációnak kialakult egy sajátos (természetesen nem homogén, hanem további belső variációkkal, változatokkal rendelkező) nyelvváltozattípusa: a **digilektus**. A digilektust – kizárólag elemzési céllal felhúzott „demarkációs vonalakkal” (Bańcerowski 2008: 77) elkülönített – négyes szempontrendszer szerint jellemeztem (Veszelszki 2011). Ez a négy megközelítésmód a pragmatikai-szövegtani, a lexikai, a grammatikai és a formai-írástechnikai szempont volt. Ezek közül jelen munkában kiemelem a **lexikai aspektust**.

A digilektus szókinccse a leginkább látványosan és gyorsan változó terület. A digilektusra (is) jellemző különféle szókinccsbővítési módokra mutatok példákat a továbbiakban a netszó-korpuszból.

Az angol nyelvi szavakat a magyar nyelvhasználók gyakorta a kiejtés szerint írják le (*like* > *lájk*, *love* > *láv*, *face* > *fész*), sőt magyar toldalékokkal látják el

(*like* 'kedvel' > *lájkol*, *love* 'szeret' > *lávól*, *lávcsi*; *chat* > *cset* > *csetel*), vagy éppen a leírt változatot hangosítják meg (*file* [fáj] > *filé*; *Facebook* [fészbuk] > *face*, ez utóbbinak játékos, olaszos hangzású változata a *fácse*). A Facebook közösségi oldalnak számos további elnevezése alakult ki: a már említett *face*, amely a név első tagjának írásmód szerinti kiejtéséből ered; de ide tartozik a durva *faszbúk*, a tükörfordításos *arckönyv* és a fonetikus írásmódú *fészbuk* is. A közösségi oldalhoz kötődő aktivitásoknak is sajátos új elnevezésük van: *fészkel* 'a Facebookon szörföl, keresgél, jelen van'; *lájkol* 'Facebookon egy aktivitást kedvel, vagyis a like, azaz tetszik gombbal jelöl meg' (másik írásmódja: *like-ol*); *posztol* 'hozzászólást közzétesz'; *pókol* 'a Facebookon a poke, vagyis megbökb gombbal felhívja valakinek a figyelmét magára'.

Nem hagyományos szóalkotásmóddal jött létre a főként számítógépes játékokban és cseten használt *asd* kifejezés, amelynek több jelentése, illetve funkciója van: az *asd* leírója 1. nem tud mit mondani, inkább csak nevet egyet; 2. felháborodik, ha valaki badarságot mond; 3. nincs tényleges mondanivalója, de jelzi, hogy a gépnél van (fatikus jelzés); 4. nem szokványos módon nevet. A negyedik funkció jelenik meg a következő példamondatban: *már tudom mit kapsz majd szülcsinapcsidra :D XD (egy kopasz török ninfo csajt) XDDDDDDDDDD :AS:AD:FASFASDF:ASD:SDA.*² Kialakulása a játékírányító betűkhöz (egészen pontosan a billentyűzeten az egymás közelében elhelyezkedő *wasd* karakterekhez) kapcsolható.

A *weblog* 'internetes napló' szóból még az angol nyelvben elvont *blog* íróját *bloggernek* nevezik, amely szónak a *kollegina*, *balerina* stb. szavak analógiájára létrejött a *bloggerina* nőnemű alakváltozata.

A *becsizmáz* tükörfordításból eredő, főként humoros kontextusban használt kifejezés. Jelentése: 'betölti a programot'. Az angol tövű *bootol* 'betölt a program' ige igekötővel ellátott tükörfordítása, amely az angol *boot* szó 'csizma' jelentésén alapul. Például: – *Be kéne csizmázni a gépet!* – *Mijé?* – *Mert azt mondtam!*

Egy nonverbális jelre utal a digitális kommunikációban használt *facepalm* kifejezés, amely szégyent, frusztrációt, ellenérzést, jelöl, olyan gesztust, amelynek során az ember eltakarja az arcát a kezével, vagy megsimítja a szemöldökét vagy homlokát. Félig tükörfordítással keletkezett szinonimája az *arcpálma*, amelyben az angol *face* szóból *arc* lesz, ám az angol *palm* 'tenyér' szót népetimológiaszerűen a *pálma* magyar szó helyettesíti.

6. A netologizmusok a digitális (szűkebben a netes) kommunikáció neologizmusai, amelyek vizsgálatát több részdiszciplína is hasznosíthatja. Így például a lexikográfia, a szóalkotásmóddal foglalkozó grammatikai kutatások, az ok-

² A példákat változtatás és javítás nélkül közlöm. Forrásuk: Veszelszki 2011.

tatás és az oktatástechnika (tananyagként, tanár-diák kommunikáció elősegítésére, a szövegértés fejlesztésére), továbbá e vizsgálati terület segíthet a digitális bennszülöttek, bevándorlók és kintrekedtek közötti esetleges kommunikációs szakadék feloldásában is. E kommunikációs nehézség valós voltát példázza két adatközlői megnyilvánulás egy kérdőíves felméréséből (Veszelszki 2011): „23 évesen sem értem, hogy mit mond néha a 13 éves unokaöcsém”; „rendszerint nekem kell lefordítanom, miről beszél a testvérem, amikor szüleinkkel beszél”.

Irodalom

BÁNCZEROWSKI JANUSZ 2008. *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban.* Segédkönyvek a nyelvéstet tanulmányozásához 86. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

BALÁZS GÉZA 2005. Az internetkorszak kommunikációja. In: BALÁZS GÉZA – BÓDI ZOLTÁN (szerk.), *Az internetkorszak kommunikációja. Tanulmányok.* Gondolat–Infonia, Budapest. 25–57.

BALÁZS GÉZA 2009. Az informatika hatása a nyelvre. In: BÁRDOSI VILMOS (szerk.), *Quo vadis philologia temporum nostrorum? Korunk civilizációjának nyelvi képe.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 23–42.

BECHER, JOHANNES – BECHER, VIKTOR 2011. Gegen ein Anti-Wikipedia-Dogma an Hochschulen. *Academics.de*. http://www.academics.de/wissenschaft/gegen_ein_anti_wikipedia_dogma_an_hochschulen_44842.html?unpaged=true (2012. 01. 25.)

BÓDI ZOLTÁN 2004. A világháló nyelve. Internetezők és internetes nyelvhasználat a magyar társadalomban. Gondolat Kiadó, Budapest.

BÓDI ZOLTÁN 2005. Szimbolikus írásbeliség az internetes interakcióban. In: BALÁZS GÉZA – BÓDI ZOLTÁN (szerk.), *Az internetkorszak kommunikációja. Tanulmányok.* Gondolat–Infonia, Budapest. 195–212.

ÉRSOK NIKOLETTA ÁGNES 2003. Írva csevegés – virtuális írásbeliség. *Magyar Nyelvőr* 99–104.

FRINDTE, WOLFGANG 1999a. Neue Medien – neue Wirklichkeiten. Szenarios. In: FRINDTE, WOLFGANG – KÖHLER, THOMAS (Hrsg.), *Kommunikation im Internet.* Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Wien. 11–22.

FRINDTE, WOLFGANG 1999b. Dialoge in Netzstrukturen: Medienphilosophisches. In: FRINDTE, WOLFGANG – KÖHLER, THOMAS (Hrsg.), *Kommunika-*

tion im Internet. Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Wien. 23–50.

GILES, JIM 2005. Special Report: Internet encyclopaedias go head to head. *Nature* 438: 900–901.

HARNAD, STEVAN 2006. Back to the oral tradition. In: ORIGGI, GLORIA (ed.), *text-e. Text in the Age of the Internet*. Palgrave Macmillan, Houndmills – New York. 15–6.

HEJNK, STEFAN 2002. Texten fürs Web. Grundlagen und Praxiswissen für Online-Redakteure. dpunkt.verlag, Heidelberg.

HODEL, JAN 2010. Recherche: Google – and Far Beyond. In: GASTEINER, MARTIN – HABER, PETER (Hrsg.), *Digitale Arbeitstechniken für die Geistes- und Kulturwissenschaften*. Böhlau, Wien – Köln – Weimar. 25–37.

HRACHOVEC, HERBERT 2002. Közvetett-közvetített jelenlét. In: NYÍRI KRISTÓF (szerk.), *Mobilközösség – mobilmegismerés. Tanulmányok*. MTA Filozófiai Kutatóintézete, Budapest. 115–125.

KARÁCSONY ANDRÁS 2002. Individualitás a nomádok földjén. Pillanatképek. In: NYÍRI KRISTÓF (szerk.), *Mobilközösség – mobilmegismerés. Tanulmányok*. MTA Filozófiai Kutatóintézete, Budapest. 127–138.

MCCLOUD, CORY 2006. The immaterial book. In: ORIGGI, GLORIA (ed.), *text-e. Text in the Age of the Internet*. Palgrave Macmillan, Houndmills – New York. 14–15.

NELSON, TED 1974. *Computer lib. Dream machines*. Tempus Books, Washington.

PSCHEIDA, DANIELA 2007. Internetkompetenz von Erwachsenen. Medienpraxis der Generationen. Krämer, Hamburg.

SCHLOBINSKI, PETER 2009. *Von HDL bis DUBIDODO – (K)ein Wörterbuch zur SMS*. Duden, Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich.

STORRER, ANGELIKA 1997. Vom Text zum Hypertext. Die Produktion von Hypertexten auf der Basis traditioneller wissenschaftlicher Texte. In: KNORR, DAGMAR – JAKOBS, EVA-MARIA (Hrsg.), *Textproduktion in elektronischen Umgebungen*. Peter Lang, Frankfurt am Main u. a., 121–139.

TERDIMAN, DANIEL 2005. Study: Wikipedia as accurate as Britannica. In: *CNET News*. http://news.cnet.com/Study-Wikipedia-as-accurate-as-Britannica/2100-1038_3-5997332.html (2012. 01. 25.)

VESZELSZKI ÁGNES 2011. *Az infokommunikációs technológia hatása a nyelvre*. Doktori disszertáció. Budapest, ELTE BTK.

C. VLADÁR ZSUZSA

*Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest,
vladar.zsuzsa@btk.elte.hu*

**A 17. századi magyar grammatikák héber
vonatkozásai***

Abstract

The influence of the Hebrew on the early Hungarian grammars

Apart from Latin grammars, early Hungarian grammars heavily drew upon latinized Hebrew grammars as well, which can be contributed to their different structure and the Hungarians' quest for related languages. The comparison with Hebrew partly helped the description of Hungarian, partly produced a solution to the origin of Hungarian. It was the structure of the language, and not the lexicon that the comparison was based upon, thus remaining on a theoretical level, without concrete examples.

The Hebrew-based solutions were embedded into the Hungarian grammars on several levels: 1. developed Hebrew categories, chiefly used for apprehending the concept of morpheme which is absent in Latin. This became a common Hungarian tradition, breaking away from Latin and surviving as the basis for modern linguistic description. 2. illustrative, explanatory Hebrew elements. 3. the individual solutions used by some authors.

Keywords: history of linguistics, Hungarian grammars, Hebrew grammar, affixum, radix.

1. A korai magyar grammatikák szerzőinek a latin mintájú grammatikai keret alkalmatlansága folytán számos kérdésre kellett megoldást találniuk. A flektáló típusú görög, ill. latin nyelvre kifejlesztett kategóriák számos ponton alkalmatlannak bizonyultak az agglutináló magyar nyelv jelenségeinek leírására.

A latinból örökölt kategóriák alkalmazhatósága azonban a nemzeti grammatikák születésekor többet jelentett pusztán leírási kérdésnél, az adott nyelv „nyelv”-szerűségét bizonyította vagy épp kérdőjelezte meg, illetve a nyelv rangját mutatta a biblia három szent nyelvéhez (latin, görög, héber) viszonyítva. A latin grammatika ugyanis – lévén „a” grammatika – maga szabta meg, hogy mi

* A dolgozat az OTKA 81537. számú pályázatának támogatásával készült.

az, ami grammatikusnak, tehát szabályokkal leírhatónak számít. A vulgáris nyelvek korai grammatikáiban vissza-visszatért a kérdés, hogy leírható-e egyáltalán grammatikai szabályokkal a szóban forgó, többnyire bonyolultnak és kuszáknak tartott nyelv (Scaglione 1984).

A magyar szerzőknek, mivel nyelvünk szerkezete nem hasonlít a latinhoz vagy a göröghöz, erősen kellett küzdeniük a barbárság vádja ellen. Szenczi grammatikájához például Polanus Amandus ezzel a kétes dicsérettel gratulált:¹ „bebizonyítottad, hogy nincs olyan barbár nyelv, amelyre ne lennének alkalmazhatók a grammatika törvényei” (idézi Dézsi 1898: 328). A gyanú ellen hosszú ideig védekeztek a magyar grammatikusok. Sylvester János 1539-es grammatikájában külön kitér arra, hogy a magyarban a latinnal ellentétben, de a göröghöz és a némethez hasonlóan van névelő, és ezt hosszabb bibliai részlettel is illusztrálja az adott nyelveken. A ragozható szófajok áttekintését azzal zárja, hogy nyelvünkől semmi sem hiányzik, ami a szent nyelvekben megvan, sőt kifejezőképesség tekintetében „éppenséggel könnyedén felülmúlja az összes nyelvet” (1989: 71). Komáromi Csipkés György (1655: 101) bizonygatja, hogy a magyar nyelv tútesz a héberen, mert nem hét igeképzést ismer, hanem hetvenet. Szenczi után majd 70 évvel Pereszlényi Pál (1686: 31) még mindig azt írta, hogy „a magyar bizony olyan nehéznek tetszik, hogy a legtöbben úgy tartják, hogy inkább fáradtságos munkával meg kell tanulni, mintsem biztos szabályokkal meghatározni.”

A leírás kérdése szorosan összefüggött a magyar nyelv társtalanságának kérdésével. Mivel nyelvünk nem mutatott hasonlóságot az ismert európai nyelvekkel, így rokonítása is lehetetlen volt. A héber grammatikával való összevetés és a héber nyelvrokonítás ezekre kínált megoldást. A héber nyelv bizonyos pontokon szerkezeti hasonlóságokat mutatott nyelvünkkel, így lehetett rá hivatkozni. A másik oldalról, mivel a korban a szerkezeti hasonlóság és a genetikai rokonság kölcsönösen feltételezte egymást, a héber megoldást kínált a nyelv rokonításának kérdésére is, ráadásul e szent nyelv tekintélye előkelőséget kölcsönzött. A származtatás kérdése azért is volt fontos, mert a korban megindult már a nyelvek vetélkedése, és ebben fontos szerepe volt az ősiség, a *vetustas* bizonyításának.

Ebben a tanulmányban a 17. századi magyar grammatikák alapján arra keressük választ a kérdésre, hogy a korai grammatikákban mit jelentett a héber nyelvvel való összevetés, és hol vannak nyomai héber grammatikai keret felhasználásának.

2. A héber grammatika a 10. században az arab kultúra vonzásában, arab nyelven, arab kategóriák és terminusok felhasználásával született meg. Az arab és a héber grammatikát egyaránt a szent szövegek pontos interpretációjának

¹ Az idézeteket saját fordításomban közlöm – C. V. Zs.

igénye hívta életre (Korán ill. az Ószövetség Exegézise). A két nyelv rokonsága folytán az arab minta alkalmasnak bizonyult a héber számára. A történelmi változások során Spanyolországba, majd onnan Európa más részeibe kényszerültek a zsidó közösségek, és az arab nyelvű héber nyelvtanokat héberre fordították. A héber nyelvű munkák sorában a legfontosabb David Kimchi héber nyelvű munkája a 12. századból, a *Sefer Mikhlol*.

A reneszánsz idején Európában felébredt az érdeklődés a Biblia szent nyelvei, így a héber iránt is. Johannes Reuchlin 1506-ban a *Rudimenta linguae Hebraeicae* című munkájában Kimchi nyelvtanára a latin *ars grammatica* terminusait alkalmazta. (A legtöbb későbbi latin nyelvű héber nyelvtan Reuchlin nyomán készült, így például Aurogallusé is, amelyet Sylvester használt grammatikájához.) A héber grammatika adaptálása a latin grammatikai kategóriarendszerhez és a latin nyelvűség lehetővé tette a héber grammatika eredményeinek beépülését az európai nyelvleírásba.

Európában a héber nyelv előtérbe kerülése és tekintélye a héberrel való rokonságkeresést is magával hozta, amit elsősorban német tudósok gyakoroltak. Hegedűs József szerint (2003: 48) a magyar grammatikusok a héber rokonítással csupán az európai trendet követték, méghozzá elmaradottságunkból adódóan évszázados késéssel. Úgy vélem, hogy a héber rokonítás valóban nem eredeti magyar irány, de az európai mintáktól jelentősen különbözik.

Az Európában elterjedt gyakorlat szinte kizárólag a szókészleteti egyezésekkel igyekezett bizonyítani a héber rokonságot (ezt bőséges példaanyaggal illusztrálja Hegedűs). Nálunk viszont a 17. század végéig, Otrokócsi Fóris Ferenc szerteágazó szóhasonlításaiig és még később Bél Mátyás héber–magyar szóhasonlító jegyzékéig kísérlet sem történt a szókincs hasonlítására, még a héberül kitűnően tudó szerzőknél sem. Igaz, hogy Baranyai Decsi János Telegdihez írt levelében hatszáz héber eredetű magyar szót említett, és Tsétsi János is tett az *Observationes*ben egy általános megjegyzést a mindkét nyelvben azonos jelentésű szavakról (1708: 1), de konkrétumokat egyikük sem hozott. A korabeli szerzők sokkal inkább a héber–magyar szerkezeti egyezésekre koncentráltak. (Ez a helyzet a 18. század elejétől megfordul: Tsétsi említett kijelentéséhez a Párizs Pápai-szótár 1767-es kiadásában Bod Péter már olyan jegyzetet fűzött, hogy valóban sok héber–magyar szó egyezik, de a névszóragozás, a fokozás, az igeragozás, a toldalékolás és a képzés rendszere eltér.)

A korai magyar grammatikákban tehát a héberrel való összevetés a szóhasonlítás helyett a szerkezeti hasonlítást jelentette, elvi szinten. A jellemző megfogalmazások mind a párhuzamosságot hangsúlyozták. Sylvester (1539) arról írt, hogy „magnam nostrae linguae cum sacra illa nimirum Hebraea esse affinitatem”. Szenczinél (1610) állandó fordulat a „sicut in Hebraea”, Pereszlynyi Pál előszavában (1682) a magyart a „linguae sacrae imitatrix”-ának nevezte, Komáromi (1655: 23) szerint „ad ... linguarum aliqua convenientiam et

affinitatem, lingua Hungarica, nulli linguarum est similis, ac Hebraicae”. A szerkezeti hasonlóságokból a pronomen affixumok rendszerét említették (lásd később), az igeképzésnél a héber hifillel párhuzamba állítható műveltető képzést, és azt, hogy az igeragozás töve az egyes harmadik személy, valamint hogy egy igealakban a héberhez hasonlóan a magyar is képes az igeraggal utalni a tárgy személyére (*szeretlek*). Komáromi és Tsétsi ehhez még hozzátette, hogy az ősi magyar rovásírás iránya a héberrel egyezően jobbról balra halad.

Természetesen a korabeli nyelvészeti felfogásban a nyelvek közötti hasonlóságok (akár a szókincs, akár a szerkezet területén) egyúttal genetikai rokonságot is jelentettek, és ez a gondolat is megfogalmazódik a szerzőknél, például Tsétsinél: „Lingua Hungarica cum nulla Europaea habet cognationem, magnam ex Asianis cum Hebraea.” Vagy Geleji Katonánál (1645): „... femmi egyéb nyelvekvel, az egy Sidon kúvól, (hogy tudjam) rokonfága nintsen...” De ezek csak elszórt megjegyzések, amikor a szerzők a magyar és a héber nyelv kapcsolatáról írnak, a használt kifejezések nagyon ritkán nevezik azt kifejezetten rokonságnak, leszármazásnak (*cognatio*). A szóhasználat tanúsága szerint a hangsúly sokkal inkább a párhuzamosságokon, a hasonlításokon (*similitas, affinitas, convenientia, imitatio* stb.) van. Ezt támasztja alá az is, hogy például Szenczi, aki közismerten elutasította az állásfoglalást a magyar nyelv rokonításának kérdésében, ugyanúgy és ugyanolyan szavakkal használta hasonlításra, illusztrálásra a hébert, mint a többiek. Úgy tűnik, a grammatikusok számára a leszármazásbeli kapcsolat bizonyításánál fontosabb volt a héber grammatikára hivatkozó újféle megközelítés lehetősége.

Összefoglalva tehát, a 16–17. században más európai nyelvek és a héber rokonítása a szókészlet alapján történt, ott a szerkezeti hasonlítás kevés figyelmet kapott, hiszen a latin grammatika elégséges keretet adott. Nálunk viszont a **szókészlet helyett a szerkezeti párhuzamokon** volt a hangsúly, ami tényleges összevetés helyett továbbfejlesztési lehetőségként szolgált nyelvünk pontosabb leírásához.

3. Ebből következőleg a továbbfejlesztéshez és a felhasználáshoz valószínűleg már nem is volt szükség tényleges mély hébertudásra. Több érv is szól e feltételezés mellett. Egyrészt a héberül jól tudó grammatikusok (pl. Komáromi) sem próbálkoztak azzal, hogy az elvi, szerkezeti egyezések mellett konkrét elemek közös eredetét is kimutassák. Még Sylvester sem, aki a korai grammatikusok sorában először és utoljára állított egymás mellé magyar és héber szóalakokat. A 18. század közepéig a magyar grammatikailrodalomban összesen egy vagy két héber–magyar szó, illetve képző összevetése található. Szenczinél, Komárominál egy-egy héber szó van, később már egyáltalán nincsenek héber példaalakok, csak az elvek emlegetése folyik. A kivétel Tótfalusi, ahol bőséggel találhatók héber szavak (ráadásul héber betűkkel), de ezek az Apológiában tárgyalt

átírási kérdések miatt szerepelnek, és nem hasonlítás-ként, főleg nem a nyelvrokonság bizonyítékaiként.

Másrészt a héberre hivatkoznak és a héber kategóriák továbbfejlesztett változataival operálnak olyan szerzők is, akik valószínűleg nem vagy csak gyengén tudnak héberül, ami azt mutatja, hogy valóságos nyelvtudás helyett csak az elvi alapok ismerete volt a lényeges. Árulkodó jel az is, hogy a magyar grammatikusok, akik latin előzményeikre sokszor név szerint utalnak, sohasem nevesítenek egyetlen felhasznált héber nyelvtant sem – ami szintén azt jelzi, hogy a héber hagyomány a maga egészében volt érdekes.

Lássuk tehát, mi az, amit tudunk az egyes grammatikaszerzők lehetséges héber forrásairól, hébertudásukról, és a grammatikákban felhasznált konkrét héber nyelvi anyagról! (A héber hagyomány elveinek felhasználásáról és továbbviteléről később lesz szó.) A héber grammatikai forrásokról a művekben nincsenek hivatkozások. Külső adatokból, a szerzők tanulmányaiból, életrajzából, feljegyzéseiből tudunk csak tájékozódni. A magyar nyelvtudomány-történetnek ez a területe eddig kevés figyelmet kapott. Sylvester és Szenczi esetében Dán Róbert és Balázs János végzett úttörő kutatásokat, a magyarországi héber grammatikákat Strbik Andrea kutatta fel. A legtöbb szerző esetében azonban ma sincsenek ismereteink. Telegdi Zsigmond kezdte vizsgálni a héber hagyomány felhasználását a korai grammatikákban, elsősorban Sylvester és Szenczi művében. A teljes szövegszerű vizsgálat azonban váratott magára.

A korai magyar grammatikák magyarra fordítása kapcsán nélkülözhetetlen volt a héber vonatkozások értelmezése, amit Koltai Kornélia végzett el. Megjegyzései a grammatikák magyar fordításának jegyzetanyagába vannak építve: Szenczi 2004, Pereszlényi 2006, Komáromi 2008, Tótfalusi 2011, jelen dolgozatban ezekre támaszkodtam. Tótfalusi héber vonatkozásait pedig külön tanulmányban dolgozta fel (Koltai 2011). Hasonló összegzések az összes többi szerzőnél is hiánypótlók lennének.

Sylvester János grammatikájának héber forrását Balázs János (1958: 111) és Dán Róbert (1969) Aurogallus 1523-as nyelvtanában látta. Sylvester jól tudott héberül, később Bécsben héber katedrát is kapott. Grammatikájában is bőven használ héber szóalakokat a nyelv leírásának minden szintjén magyarázatként: a magyar hangrendszer egyes tagjait (szibilánsok) szemléltetve, a hasonulások magyarázatánál, a grammatikai nem kifejezésénél stb. Az osztószámneveknél pedig egyedülálló módon egy teljes héber mondatot idéz a Bibliából. A birtokos személyjelezést magyarázva a héber pronomen affixumra hivatkozik, az igeragozásban pedig a második személyű és a harmadik személyű határozott tárgyra utalást mutatja be a pronomen affixumot tartalmazó héber igealakokkal.

Szencziről naplója alapján (Szabó 2003: 138) annyi bizonyos, hogy a herborni főiskolán a héber nyelvet Nicolaus Clenardus sok kiadást megért grammatikájából tanulta. Ugyanakkor Dán Róbert Szenczi lehetséges héber

forrásait vizsgálva azt valószínűsítette, hogy nem használt konkrét héber grammatikát forrásul, hanem emlékezetből dolgozott. Grammatikáját olvasva úgy tűnik, hébertudása sem volt igazán elmélyült. A magyar magánhangzók és a szibilánsok hangértékének bemutatásakor felhozott héber példa csak illusztratív szerepű. A magyar határozott névelőt héber példával mutatja be, de ez a felhozott forma éppen nem a szabályos, hanem a kivételes alak. Amikor arról ír, hogy a magyarban az egyes szám harmadik személyű igealak a tő (1610: 86), tévesen állítja, hogy a héberben is a jelen idejű harmadik személy lenne az ige gyöke (helyesen a befejezett, múlt idejű, hímnemű alak a héber igealakok).

Geleji Katona István otthon és heidelbergi egyetemi tanulmányai alatt is valószínűleg tanult héberül, de a *Magyar grammatikáskában* nincs közvetlen héber utalás.

Komáromi Csipkés György kiválóan tudott héberül, és maga is írt egy héber grammatikát. A magyar grammatika kulcsának is a hébert tartja (mert a magyar is keleti nyelv szerinte). Magyar nyelvtanában mégis összesen két helyen szerepel héber nyelvű példa (latin betűs átiratban). Egyikük az egyetlen konkrét héber – magyar egyeztetés: „A hely és az idő körülményeit jelölő képzett névszót egy *i* magánhangzóval képezzük, mint *Debreceni*, éppúgy, mint a hébereknél” (1655: 33). (Véletlenül a két képző alakja ugyanaz, és funkciójuk is hasonló.) A másik helyen egy nem létező, maga alkotta héber szó jelenik meg.

A jezsuita Pereszlényi Pál életéről szinte semmit sem tudunk. Feltehető, hogy a jezsuita egyetemeken kötelező héber grammatikát, Bellarminus püspök 1578-as munkáját tanulhatta. Strbik Andrea szerint (1999: 31) Magyarországon a katolikus oktatásban a héber stúdiumok csak a 17. század végén váltak komolyabbá. A héber oktatás a nagyszombati egyetemen elég kevés és rövid (egy éves) volt, állandó professzor helyett a nyelvet a mindenkor felsőbb éves hallgatók tanították. Így Pereszlényi valószínűleg nem foglalkozott komolyabban a héberrel. 1682-es grammatikájában az elvi hasonlítás szintjén marad.

Kövesdi Pál, a soproni evangélikus líceum tanára Szenczi tudományos művét alsó fokú iskolai nyelvtanná egyszerűsítette le (1686). Kevés életrajzi adata alapján az 1650-es évek közepén Wittenbergben járt egyetemre. Valószínűleg tanult ott héberül, de hogy melyik héber grammatikát használták, arra nincs adat. Ha Kövesdi tudott is héberül, *Elementájában* ennek nincs nyoma. Az oktatás céljához igazodva (német ajkú kisdíjakok magyarra tanítása) a lehető legegyszerűbb ismereteket adja, a héber nyelvnek vagy héber grammatikának még csak említésével sem terheli tanítványait. Viszont a héberből származó, magyarra alkalmazott kategóriákat teljes természetességgel használja, ami arra utal, hogy addigra ezek már a magyar hagyomány részévé váltak.

Tótfalusi Kis Miklós hébertudásához nem fér kétség. Koltai Kornélia a *Ratiocinatio* fordítása elé írt tanulmányában (2011) részletesen összefoglalta az eddigi adatokat. Eszerint Tótfalusi Nagyenyeden már megismerkedett a kor

jelentős héber grammatikaszerzőivel. 1698-ban kolozsvári nyomdájában maga is megjelentette Alting 1654-es héber nyelvtanának harmadik kiadását. Az *Apologiában* konkrét héber–magyar hasonlítás nincsen, viszont a héber nyelvtan és a héber nyelvi alakok is bőséges szerepet kapnak. Koltai (2011) megállapítása szerint a héber grammatikai kategóriákat magyarázó és illusztratív céllal használja, még ott is, ahol ez nem szokásos a magyar nyelvtanirói hagyományban. Úgy tűnik, nem mozgott otthonosan a magyar grammatikai hagyomány szokásos szókincsében, viszont számíthatott olvasói hébertudására. A héber szóalakok elsősorban a héber tulajdonnevek magyar átírásánál kerülnek elő, egészen aprólékos megfigyeléseket adva a héber fonológiáról.

A héber műveltség tekintetében Tsétsi János, Tótfalusi bibliakiadásának munkatársa is szilárd alapokkal rendelkezett. A Párizs Pápai-szótár elejére illesztett helyesírási munkájában a héber nyelvről a fonémák magyar átírásánál van szó, valamint a határozott névelő használatáról szóló tanításban. A többi héber grammatikai utalás nála is csak a hivatkozási alap.

4. Miben és hogyan használták fel a korai magyar grammatikusok a héber kategóriákat, terminusokat és héber nyelvű példákat? Ezek három csoportba oszthatók: a) **továbbfejlesztett kategóriák.** Az első és legfontosabb csoportot azok a kategóriák és terminusok jelölik, amelyeket a magyar grammatikusok alkotó módon továbbfejlesztettek és adaptáltak a magyar grammatikai leírásba illesztve. Ez a közös magyar grammatikai hagyomány részét képezi.

b) **Átvételek továbbfejlesztés nélkül.** A második csoportba tartoznak azok a kategóriák, terminusok, amelyeket felhasználtak a magyar nyelv leírásában, de nem fejlesztettek tovább. Az idetartozó megoldások már nem minden szerzőnél jelennek meg, változó, ki mennyit merít belőlük. Idesoroljuk a pusztán illusztráló céllal felhozott konkrét héber nyelvi példákat is.

c) **Egyedi átvételek.** Végül a harmadik csoportba a grammatikusok egyéni megoldásai kerültek: a héber grammatikából származó, de csak egy szerzőnél megtalálható szerkezeti beosztások, kategorizálások, illetve azok a terminusok, amelyeket csak egy-két szerző vesz át.

Fontos megjegyezni, hogy ebben a felsorolásban kizárólag a ténylegesen megjelenő említésekre támaszkodom, de feltételezhetően ennél jelentősebb héber befolyással számolhatunk. Mivel a művek egy része nem tételes grammatika, hanem helyesírási-nyelvhelyességi munka (Geleji, Tótfalusi, Tsétsi esetében), az adott kategória vagy terminus hiánya a szövegben nem feltétlenül jelenti azt, hogy a szerző nem ismerte és használta, lehet, hogy csak az adott munkában nem került elő.

4.1. Vannak olyan, a héber grammatikából kölcsönzött kategóriák és elvi megoldások, amelyek a korai nyelvtanokban végig jelen vannak (a legtöbb már az első ránk maradt grammatikában, Sylvesterében megtalálható). Ez azt jelenti,

hogy ezeknek a kategóriáknak a beépülése a magyar grammatikai hagyományba már a hagyomány rendszerezett, tételes írásba foglalása előtt megtörtént. Mivel a latinizált héber grammatikák Európában a 16. század elejétől jelentek meg, ennek a folyamatnak a 16. században kellett végbemennie. Ha fel is tesszük, hogy Sylvester 1539-es nyelvtanában a héber grammatikai megoldások szerepeltetése még nem általánosítható a magyar grammatikai gondolkodás egészére, a 17. században már felekezettől, tanulmányoktól függetlenül mindenki ezekkel a héber eredetű kategóriákkal él, méghozzá azonos értelmezésben. Még azok a szerzők is így tesznek, akik azt állítják, hogy nem ismertek korábbi magyar grammatikákat (mint Szenczi), vagy ha igen, nem támaszkodtak rájuk (mint Komáromi). Ezt a jelenséget csakis valamiféle kialakult konszenzus magyarázhatja. Talán eleinte csak a héber nyelv tanulása során jelent meg, és a hébert tanulók körére korlátozódott a héber kategóriák magyar megfelelőinek keresése, és ugyanezek a magyar nyelvi jelenségek a csak latin grammatikát tanuló diákok számára elsikkadtak, vagy más magyarázatot nyertek. Elképzelhető az is, hogy bekerülésük a legelső grammatikákba (Sylvester, Szenczi) még csak a művelt, héberül tudó külföldi olvasók kedvéért, illusztráló céllal történt. De a 17. század közepére azonban ezek már biztosan olyan elterjedt és bevett kategóriák, amelyek használatához, mint fentebb láttuk, nem szükséges sem a szerző, sem a feltételezett olvasók hébertudása, sőt már a héber nyelv(tan) megemlítése sem. Jó példa erre, hogy még elemi iskolás nyelvkönyvben is teljes természetességgel, magyarázat nélkül szerepel (Kövesdi 1686).

A közös hagyomány létét támogatja az az érv is, hogy noha a kategóriák értelmezése megegyezik a szerzőknél, a terminológia igen változatos, ami arra utal, hogy nem közvetlenül egymástól, vagy azonos közös forrásból merítették, ekkor ugyanis a terminológia is megegyezne. Ehelyett azonban azt tapasztaljuk, hogy a megnevezések vagy a kategória más-más tulajdonságát tükrözik (mint például a birtokos személyjelre az *affixum* vagy *possessivum*), vagy ugyanazt a tulajdonságot ugyan, de szinonim szavakkal (pl. a toldalékos alakra az *affixus*, *coniunctus*, *compositus*), de akár ugyanaz a szó hol névszói, hol jelzői, hol igei alakban jelenhet meg. A változékonyság egyik magyarázata az, hogy a latinizált héber grammatikák terminológiája eleve nem standardizálódott olyan mértékben, mint a klasszikus latin grammatikai szókincs. Másrészt a magyar szerzők továbbfejlesztő igyekezetével is számolnunk kell.

A héber grammatika beépülését a magyar hagyományba nemcsak az elterjedtség és a többirányú, de azonos tartalmú megnevezések mutatják, hanem az is, hogy ezek a kategóriák majd mind elszakadnak héber tartalmuktól, és önálló életet kezdenek élni. Ez az elszakadás azonban (akárcsak a latin kategóriák továbbfejlesztésénél) rejtve marad. A szerzők nyíltan, definiáltan mindig az eredeti latinizált héber grammatikákban szereplő értelmezést adják, és csak a magyarázó szövegek szóhasználatából következtethetünk a kategóriák megváltoztatására, a

terminusok újabb jelentéseire. Emiatt sajátos helyzet állt elő: magyar grammatikák két rétegre váltak szét: a „hivatalos” részek (meghatározások, címek, táblázatok) szorosán követték a latin, ill. a latinizált héber nyelvtant, a kifejtő, magyarázó szövegek viszont oldottabb szövegezésükkel, eltérő szóhasználatukkal a magyar nyelvészeti gondolkodás fejlődését tükrözték.

4.1.1. Affixum. A legfontosabb ilyen kategória és terminus az *affixum*. A héberben a személyes névmás, mint önálló szó, csak nominativusban létezik, egyéb eseteinek szerepét bizonyos ragok töltik be, amelyek névszókhoz és igékhez is csatlakozhatnak. Névszóknál ezek a birtokosra és a birtok számára, igéknél pedig a tárgyra, infinitívus esetén az ige személyére is utalhatnak. A héber grammatikákban megkülönböztettek *pronomen separatumot* (szó szerint: különálló névmás), ez a hagyományos latin személyes névmásnak felelt meg, és *pronomen affixumot* (szó szerint: kapcsolt névmás), amin az említett ragokat értették. A *pronomen affixum* (szó szerint: kapcsolt vagy toldott névmás) kulcskategória lett a korai magyar szerzőknél. Egymástól függetlenül is a *pronomen affixum* kategóriájával adtak számot a birtokos személyjelezés, a határozott igeragozás és az infinitívus ragozásának kérdéséről. A magyarázat egyébként nyelvtörténetileg is helytálló, hiszen e toldalékok valóban a személyes névmásból alakultak ki (Korompay 1991). A birtokos személyjeles alakok praktikus magyarázatát látjuk Pereszlényinél: „*Meus liber*, ezt helytelenül mondanád úgy, hogy *Enyim könyv*, hanem az *én* és a szóvégi *m* közé szúrd be a *Könyv* főnevet, így: *én- Könyv-em, Te- Könyv-ed, ő Könyv-e.*” (2006: 135). Ugyanezeket a toldalékokat az igeragokkal is azonosítja, és az egészet a héber grammatikával kapcsolja össze: „Jegyezd meg, hogy az *Enyim, Tiéd, ővé, Miénk, Tiétek, ővék* birtokos névmásokkal a héberek páratlan művészetét utánozzák a magyarok, mégpedig azt, hogy röviden és egy szóban összekapcsolják a főneveket a birtokos névmásokkal, minden számban és személyben, sőt ez kiterjed az igékre is, legalábbis az úgynevezett második [határozott] ragozásúakra. Akik ismerősek a héber toldalékaival, könnyen felismerhetik a magyarok vetélkedését a héberrel e téren.” Ugyanilyen okfejtést szinte minden szerzőtől idézhetnénk.

A *pronomen affixumot* már kezdettől rövidítették az *affixum* szóval (szó szerint: toldott rész, toldalék), amit definiáltak mindig a fenti értelemben használtak. A fenti definiált jelentés mellett azonban a magyarázatokban fokozatosan megjelent a szó újabb, definiálatlan használata is. Szenczi (1610) már határozóragot is értett rajta, Komáromi (1655) ige kötőt is, Pereszlényi pedig egyenesen azt írta, hogy „az igeragozásban minden módot, időt, számot toldalékokkal fejezünk ki” (2006: 189). Ez utóbbi megjegyzés talán az első, pusztán grammatikai funkciójú morféma utaló megfogalmazás a magyar nyelvészetben. A 17. század végére az *affixum* mindenféle toldalék jelölőjévé vált.

Természetesen voltak más megoldási kísérletek is a fogalom megnevezésére. A megnevezések szinonimaként váltakoztak egymással, ugyanaz a toldalék egy

oldalon akár háromféle megnevezést is kaphatott. Így használták a *terminatio* 'végződés' szót, a *praepositió*t vagy *ablativust* a határozóragokra, a *particulát* 'szócska, részecske'. De ezek az átértelmezések mindig csak egy szűk körre korlátozódtak, vagy elszórtak maradtak. A legelterjedtebb és a legvilágosabban a toldalék fogalmára használt szó az *affixum*, és valószínűleg a *toldalék* műszavunk is az *affixum* magyar fordítása.

4.1.2. A héber grammatikában a pronomen affixumot tartalmazó igei vagy névszói alak többnyire *constructus*ban áll, a névszói (relatív) tő *status constructus*ban, szemben a pronomen affixumot nem tartalmazó *status absolutus* alakokkal. A magyar grammatikusok ezt a megkülönböztetést a birtokos személyjelles alakok magyarázatánál használták. *Absolutus* volt tehát az a névszó, amelyik nem tartalmazott pronomen affixumot, *constructus* volt, amelyik végén ott állt a pronomen affixum, vagyis a birtokos személyjel. Minden grammatikus hangsúlyozta, hogy a pronomen affixum nem zárja le a szóalakot, esetragokat kaphat, és ezt külön ragozási táblázatokban mutatták be (*Uram, Uramat, Uramé* stb.).

A megnevezéseknek megvoltak a maguk szinonimái, a pronomen affixum nélküli formát nevezték *theticus* ('kiinduló') vagy *purus* ('tisztá') alaknak, a pronomen affixumosat pedig *composita* ('összetett'), *coniuncta* ('kapcsolt') vagy *affixa* ('toldott') alaknak.

4.1.3. A toldalék fogalma feltételezi a tő fogalmának meglétét is. A klasszikus grammatikákban viszont ez a fogalom (akárcsak a toldaléké) egyszerűen nem létezett. Flektáló nyelvekben ugyanis, ahol a tő jellemzően allomorfookban létezik, a leírás természetes alapegysége a szó, és a görög és latin nyelvészek számára a legkisebb értelmes egység a szó volt (Priscianus Inst. 2. 3. 14). Agglutináló nyelvekben a tő felismerhetősége sokkal egyszerűbb, a kérdés az volt, hogyan kategorizálható. A megoldást itt is a héber grammatika egyik kategóriája jelentette. A héberben három mássalhangzós gyökök vannak, ahol a szófajt és a másodlagos kategóriákat a mássalhangzók közé kerülő magánhangzók szabják meg. Ennek legegyszerűbb formája az, ahol a tő önállóan jelenik meg, nem járul elé más hang, pl. igéknél a hímnemű egyes szám harmadik személyű perfektum tő. Ennek neve az arab szóból tükörfordított héber *Schoräsch* ('gyökér, származás'), ami a latinizált héber grammatikákban újabb tükörfordítással lett *radix* vagy *primitivum, primogenium*. Ez új terminus volt a latin grammatikában addig ismeretlen fogalom jelölésére. A héberben a *radix* egy teljes szóalakot jelölt. Továbbfejlesztve más nyelvek leírásában már nem egy teljes szóalakot neveztek *radix*nak, hanem a szó legegyszerűbb részét, amely mindennemű képzés és ragozás alapjául szolgál, akár a fiktív tő is. Különösen fontos volt ez a magyar szerzők számára. Az igeragozásnál egyöntetűen az ige kijelentő módú jelen idejű egyes szám harmadik személyű alakját nevezték *radix*nak, és ezt a héberrel kötötték össze.

A *radix* mellett létezett a görög–latin hagyományból örökölt *thema* is. Ez ott a paradigma kiinduló, legegyszerűbbnek tartott (*rectus*) alakját jelölte, névszónál az egyes számú alanyesetet, igéknél a jelen idejű, aktív, kijelentő módú egyes első személyt (ez szerepelt a szótárban is). *Radix* és *thema* a magyar grammatikákban kezdettől összemosódott, legtöbbször egymás mellett, értelmzőként állnak. Ugyanakkor más szinonim kifejezéseket is használnak 'tő' értelemben. Komáromi például héber grammatikájában a gyökre vonatkozóan a *radix*, a *thema*, a *fons*, az *origo* és a *primitivum* szavakat szinonimaként használja: „Radix investiganda est prima origo, thema et fons vocis, a qua omnes aliae deducuntur” (1654: 31) illetve „... primitivum ... vocaturque radix ...”, Magyar grammatikájában még a *pars prior verbi* (az ige kiinduló része) kifejezést is használja. Úgy tűnik, mintha egyes szerzők, például Pereszlényi és Tótfalusi különbséget tennének a kötött tő (*radix*), illetve a paradigmát indító relatív tő (*thema*) között, ám ez a szóhasználat sem definiált, és még e szerzőknél is következetlen. Ritkábban előfordulnak más, a fentiekkel szinonimaként használt fejezések, mint a szintén a héberből örökölt *primitivum*, vagy a latinból származó *origo* (szó szerint: kiinduló alak), ugyanilyen vegyes használatban.

4.2. A héber grammatikából kölcsönzött kategóriák és megnevezések egy másik része nem kelt önálló életre a magyar nyelvészetben, végig ugyanabban a jelentésben használják őket. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy pontos megfelelés lenne a héberrel, inkább csak hasonlóságról van szó. A megnevezés ilyenkor inkább a hosszú magyarázatot helyettesítő praktikus rövidítése a latin-tól eltérő, de a héberrel rokonítható jelenségnek. Ezeknek a terminusoknak az alkalmazása a hébert ismerő olvasóknak szólhatott: Szenczinél a művelt, héberül is tudó külföldi (elsősorban német) olvasóközönségre gondolhatunk, Tótfalusi és Tsétsi esetében pedig a 17. század végi Erdély héberes műveltségére. Külön kategória Komáromi, aki teljesen a héber mintájára írta elméleti irányultságú grammatikáját.

4.2.1. A **particula** a szófaji felosztásban bukkan fel. A héber nyelvben a grammatikusok három szófajt állapítottak meg, két elsődleges, a mondatalkotáshoz nélkülözhetetlen, önálló jelentéssel rendelkező szófajt (latin nyelvű grammatikákban: *constitutiva*), a névszót és az igét, és egy harmadik szófajt, amelynek nincs önálló jelentése (*consignificativum*). Reuchlin 1506-os héber grammatikájában még a *consignificativum* terminust használta, a későbbiekben *particula* a harmadik szófaj neve. Ez a felosztás bekerült az európai nyelvészetbe is, és más nyelvek leírásában is a hármas szófaji felosztást alkalmazták: *nomen, verbum, particula*. Itt azonban a *particula* már egy szófajcsoport összefoglaló neve: a *praepositio, adverbium, coniunctio, interiectio* tartozik ide. A latin alapú grammatikákban a héber alapú felosztás egybeesett a ragozható és a ragozhatatlan szófajok elkülönítésével is. A korai magyar grammatikusok közül Szenczinél, Komárominál, Tótfalusinál és Tsétsinél találjuk ezt a felosztást.

Ugyanakkor a *particulát* használták egy korábbi, a klasszikus grammatikákból szövegeiben sokszor előforduló értelmében: 'kisebb szó, segédzó vagy szórészlet, aminek nincs önálló jelentése'.

4.2.2. A héber grammatikában különböző igetörzsek vannak, amelyek az akciominőségért felelnek, a magyar igeképzőkhöz hasonló szerepet töltenek be. Ezek közül a **hifil** aktív, kauzatív-műveltető igetörzs, azaz a cselekvés okára és végrehajtójára fókuszál. A magyar grammatikusok két képzést említenek meg: a ható és a műveltető képzést, és ez utóbbit mindig héber néven említik. (A latinban a műveltetést nem képzett ige, hanem körülírással szerkezet fejezi ki.) A *hifil* Sylvester grammatikája óta a legtöbb magyar szerzőnél megtalálható, Tótfalusi úgy beszél róla, mint amit említeni sem kell, mert mindenki ismeri (1697: F5r). Tsétsi és Geleji munkájából hiányzik (bár lehet, hogy egyszerűen azért, mert a szövegben nem került elő a műveltető képzés.) Nem használja a *hifil* szót Kövesdi sem (noha a műveltető képzést ismerteti), aki egyébként is igyekezett melőzni a hébert.

4.2.3. Egy másik héber igetörzs, a **kal** ('könnyű') az ige egyszerű, dinamikus jellegét fejezi ki, nincsen önálló igetörzsi affixuma. A magyar grammatikusok közül Szenczi és Tótfalusi ezt a héber igetörzset, ami ott képzett alak, a magyar igerendszer leírásakor a ragozás körébe helyezi át: az általános igeragozást jelöli vele. A párhuzamot az adhatta, hogy az általános ragozás a magyarban „alapjelentésű”, és jelöletlen alapforma a határozott ragozáshoz képest, amelynek a személyragjait *pronomén affixum*nak kategorizálták (lásd fent). Ezért érthető, hogy az általános ragozás máskor a *coniugatio absoluta* (vagyis affixum nélküli) jelzőt kapta, ami szintén a határozott (affixumos) ragozással szembeállítva értelmezhető. Ez a megjelölés Szenczinél és Tótfalusinál szerepel. Tótfalusinál azzal bővül a dolog, hogy a határozott ragozást, amit a többi szerző *transitiva*, *determinata*, *directa* névvel említ, ő egy másik héber igetörzs nevével illeti: *piél*. A héber grammatikában a *piél* szintén igetörzs, tehát képzett forma, műveltető, a cselekvés tárgyát nyomatékosító, a műveltetés elszenvédőjére összpontosító árnyalattal. Tótfalusi megoldása valószínűleg nem ismerte a magyar hagyományt, ezért nyúlt a számára természetes héber terminushoz magyaráztatként, vagyis olvasóiról is feltételezte a héber ismeretét.

4.2.4. A magyar **fonémarendszer héber párhuzamai** is sokszor bukkannak fel a művekben. Azok a magyar grammatikusok, akik magyarul nem tudó olvasóknak mutatták be nyelvünket, a latin hangrendszerben nem szereplő magyar fonémák hangértékének magyarázatához más nyelvek hangjait hívták segítségül. Hogy melyiket, az nyilván attól függött, hogy melyik nyelv hangjai közt talált hasonlót, és melyik nyelv ismeretére számíthatott olvasóinál. Szenczinél, aki a művelt nyugati olvasók számára írta le a magyart, héber, német, francia, olasz, cseh, lengyel hangok szerepelnek viszonyításként. Héber példát hoz a magyar szibilánsok és a *z* illusztrálására, héber hangpárok mutatják a magyar *a* és *á*, *e* és

é különbségét (bár felcserélt hangértékkel). Komárominál a magyar hangok illusztrálásánál a héber helyett görög, francia, angol hangok szerepelnek, némi töprengésre készítve a feltételezett olvasóközönséget illetően.

Héber párhuzamok szerepelnek az ortográfiákban (Geleji, Tótfalusi, Tsétsi), de itt, mivel magyar olvasóknak készültek, fordított a helyzet: nem a magyar betűk hangértékének magyarázatáról, hanem a héber betűk magyar hangértékéről és ezzel összefüggésben átírási és helyesírási kérdésekről van szó.

4.3. Egyéni megoldások is találhatóak. Két szerző a többiekénél sokkal gyakrabban fordul a héber grammatikához. Az egyikük Komáromi, aki a magyar nyelv leírásához a héber grammatikát választja modellként. Felfogása szerint ugyanis kéttípusú nyelv van: a nyugati (ennek leírási mintája a latin grammatika) és a keleti (ennek mintája a héber). Ezért olyan kategóriákat és leírási elveket is alkalmaz, melyeket másoknál nem találunk meg. Ezt azonban fenntartással kell kezelni, mert Komáromi célja messze nem az, ami a többi szerzőé: hogy a létező nyelvi adatokat összegyűjtse és a latin grammatika kategóriáiba jólrosszul beillesse. Komáromi célja a létező adatok mögött levő szabályrendszer és szimmetrikus kategóriarendszer felmutatása, ezért a nyelvi formákat is aszerint kerekíti, ahogy ezek létrejöhetnének elvben, és nem törődik avval, hogy ténylegesen létrejöttek-e a nyelvben.

Héber mintára (ahol a morfológia fontos része a gyökmássalhangzók közti magánhangzók változása, továbbá a szuffixumok) a magyarban is a nyelvtani viszonyokat kifejező szóalakbeli változás lényegét két dologban látja: a toldalékolásban és a szó magánhangzóinak változásában. Ezt érvényesnek látja a névszóknál: „Amint a héber nyelvben nem csekély nehézséget okoz a magánhangzók változása, úgy a magyarban is. ... A magánhangzók változása létrejöhet I. az egyes számból a többesbe való áttétel során, mint *Kéz, kezek* II. a ragozás során, mint *búza, buzáie* [*búzáié* – genitivus] III. a toldalékok miatt, mint *fecske, fecskéből, fecsketől, fecskem* stb.” (1655: 55).

Ugyanígy az igeragozásnál is: „Az ige avagy az igei szó töve és gyöke a kijelentő mód jelen idejű egyes szám harmadik személy, ebből jön létre az összes idő, az összes mód, az összes személy, egyszerűen toldalékok hozzáadásával vagy a magánhangzók megváltoztatásával.” (1655: 71). Az igeragozási típusok megállapításában az egyik felosztás a héber törzseket másolja, ahol külön ige-törzs a cselekvő, a műveltető, a szenvedő műveltető stb. Ezek közül némelyik törzs, mint láttuk, más grammatikákban is szerepel, de az ige felosztásának átfogó szempontjaként csak Komárominál (1655: 108) található meg.

A latinizált héber grammatika hatása Komáromi terminuskészletében is tetten érhető. Héber mintára nevezi a pronomeneket *nomen analogum*nak, a szóalakbeli változásokat összefoglalóan *motionak* stb.

A másik szerző Tótfalusi Kis Miklós. Nála más szerepet játszik a héber, mint Komárominál. Koltai (2011) kutatásai alapján megállapítható, hogy Tótfalusi a hagyományos magyar leírási rendszerben gondolkodik, nem akar mindenáron héber kategóriákat érvényesíteni, mint Komáromi. Ugyanakkor a héber grammatika terminuskészletében jóval jártasabb, mint a szokásos magyar grammatikában, ezért ott is első választásként, teljes természetességgel nyúl a héber grammatikai szókészlethez, ahol hagyományosan más szót használnak. Nyilván ha tételes nyelvtant írt volna, a rá jellemző alapossággal utánanézett volna a grammatikáknak, és következetesen azt a terminológiát használta volna. Ilyen volt, mint láttuk, a *kal* és a *piél* törzsek nevének használata. Vagy ahol olyan jelenséggel foglalkozik, amelynek még nincs bevett neve, ott is az első, természetes választás a héber.

5. Összefoglalva az eddigieket: a korai magyar grammatikai hagyomány a latin grammatika mellett jelentősen támaszkodott a latinizált héber grammatikából származó megoldásokra. Ennek hátterében nyelvünk társtalansága, az ismert európai mintáktól való eltérése állt. A héber nyelvvel való összevetés egyrészt a nyelv eredeztetésére kínált rangot adó megoldást, másrészt ezzel összefonódva leírási segítséget. Fontos, hogy a magyar–héber összevetés ekkor még nem szókincs, hanem szerkezet alapú, és ott sem konkrét hasonlításokon, hanem elvi párhuzamokon nyugszik.

A héber alapú megoldások beépülése több szinten történt. A legfontosabb rész azok a kategóriák, amelyeket továbbfejlesztettek, és elsősorban a latin leírásból hiányzó tö- és toldalékmorféma megragadására használtak. Ez közös magyar hagyomány lett, a hébertől elszakadva, ezért alkalmazásához hébertudás sem kellett, és folyamatosan élt tovább a későbbi, modern nyelvleírást megalapozva. 2. A felhasználás másik területe az illusztráló, magyarázó szerepű héber elemek beépítése. 3. Ezen kívül néhány szerzőnél egyéni megoldásokat látunk.

A korai magyar nyelvtanok kategóriarendszere és fogalomkészlete nem érthető meg kizárólag a klasszikus latin-görög hagyományra támaszkodva. A magyar grammatikatörténetben fontos szerepe volt a héber hagyományoknak, és a héber grammatika kategóriáinak továbbfejlesztése tette lehetővé a magyar nyelv pontosabb leírását. A héber vonal feltárása azonban eddig mellőzött része volt a kutatásoknak. Közös és fontos feladat lenne tehát ez a tudománytörténészeknek és a bibliai hébert ismerő szakembereknek.

Irodalom

- BALÁZS János 1958. *Sylvester János és kora*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- DÁN Róbert 1969. Sylvester János héber betűi és forrásai. *Magyar Könyvszemle* 85: 163–168.
- DÉZSI LAJOS (kiad.) 1898. *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- DÉZSI LAJOS 1900. Nadányi János történetíró életéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 10: 67–78.
- GELEJI KATONA ISTVÁN 1645. Magyar Grammatikatska. Gyulafehérvár. In: TOLDY FERENC (kiad.), 1866. *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum*. Pest. 291–329.
- HEGEDŰS József 2003. *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JAKÓ ZSIGMOND 1974. *Erdélyi féniks. Tótfalusi Kis Miklós öröksége*. Kriterion, Bukarest.
- KOLTAI KORNÉLIA 2011. *Tótfalusi Kis Miklós munkájának hebraisztikai vonatkozásai*. In: TÓTFALUSI 2011: 17–25.
- KOMÁROMI CSIPKÉS György 1654. *Schola Hebraica*. Ultrajecti.
- KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY 1655. *Hungaria Illustrata*. Ultrajecti.
- KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY 2008. *Hungaria Illustrata (1655). A magyar nyelv magyarázata*, C. VLADÁR ZSUZSA (ford.), ZSILINSZKY ÉVA (szerk.). Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszójelezés. In: BENKŐ LORÁND (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 259–283.
- KÖVESDI PÁL 1686. *Elementa linguae Hungaricae*. Leutschoviae.
- PERESZLÉNYI PÁL 2006. *Grammatica Linguae Ungaricae (1682): A magyar nyelv grammatikája*, C. VLADÁR ZSUZSA (ford.), ZSILINSZKY ÉVA (szerk.). Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- PRISCIANUS 1961. *Institutionum Grammaticarum XVIII.*, ed. M. HERTZ, Hildesheim, Teubner.
- SCAGLIONE, ALDO 1984. The Rise of National Languages East and West. In: ALDO SCAGLIONE (szerk.), *The emergence of National Languages*. Longo Editore, Ravenna, 9-51.
- STRBIK ANDREA 1999. *Héber nyelvtanok Magyarországon*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris, Budapest.

SZABÓ ANDRÁS (kiad.) 2003. *Szenci Molnár Albert naplója*. Universitas Kiadó, Budapest.

SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610. *Nova grammatica Ungarica*. Thomas Villerianus, Hanau.

SZENCZI MOLNÁR ALBERT 2004. *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo (1610)*. Új magyar grammatika két könyvben. C. VLADÁR ZSUZSA (ford.), ZSILINSZKY ÉVA (szerk.). Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

SYLVESTER JÁNOS 1989. *Latin–magyar nyelvtan (1539)*, C. VLADÁR ZSUZSA (ford.), ZELLIGER ERZSÉBET (szerk.). Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

TÓTFALUSI KIS MIKLÓS 1697. *Apologia Bibliorum*. Kolozsvár.

TÓTFALUSI KIS MIKLÓS 2011. *Ratiocinatio de Orthographia (1697)*. Helyesírási megfontolások. FEKETE CSABA (ford.), C. VLADÁR ZSUZSA, KOLTAI KORNÉLIA (átdolg.), ZSILINSZKY ÉVA (szerk.). ELTE MNyFI, Budapest.

TSÉTSI JÁNOS 1708. *Observationes Orthographico-grammaticae*. In: PÁPAI PÁRIZ FERENC, *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungaro-Latinum*, Brewer, Leutschoviae.

ZELLIGER ERZSÉBET

*Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest,
zelliger@ludens.elte.hu*

**Gondolatok a nyelvjárási változásokról
Nyelvatlasz-kérdőívekkel migráns magyarok között**

Abstract

Thoughts on dialect changes

With language atlas questionnaires among migrant Hungarians

Questions relevant from the point of view of sociolinguistics (identity, language attitude) are usually not listed among the reasons for early language changes. It is a question, however, what has induced the adoption of certain lexemes (e.g. *bolha* – flea, *pók* – spider), belonging not to the “education words”, in the times around the Hungarian settlement, since it can be excluded that our forefathers met flea and spider only in the Carpathian basin. – A later linguistic experience is that peculiar mixtures came into being from the different mother dialects of the Germans living in Hungary. I investigated the language of the migrant Hungarians in Upper Austria taking into account this background knowledge. One of the focus points of my research was the development of the Hungarian–Hungarian language relationships in a language environment where my informants represent the whole Carpathian Basin. I carried out my research on their vocabulary partly by means of about 100 questions of the questionnaire of the Atlas of Hungarian Dialects (*A magyar nyelvjárások atlasza*). I compared my results with my experiences collected at two research points (one of them is Becsehely near the Croatian border, the other is Oberpullendorf in Burgenland in the last stage of language change) of the New Hungarian Language Atlas (*Új magyar nyelvatlasz*). On the basis of the events and circumstances of the language changes occurring in front of our eyes it can be assumed that we could perhaps get closer to the background of the early changes through the spiritual and linguistic situation of migrant Hungarians.

Keywords: old dialects, word borrowings, dialect mixture, language attitude.

1. A nyelvjárások szerepe a beszélők és a beszélőközösség életében változik, újabb és újabb tartalommal egészül ki. Az alapfunkció: a kommunikációs igény kielégítése kezdettől fogva jelen van, hiszen a nyelvjárás mindenkor a nyelv létezési formája. Másrészt nyelvjárásról beszélni lényegében csak abban az összefüggésben van értelme, amikor a térben és időben együtt élő csoportok nyelvi azonosságait és különbözőségeit vizsgáljuk. Arról lehet gondolkodni – Imre Samu vetette fel valamikor a Történeti Nyelvtan munkaértekezleteinek egyikén –, hogy a nomád, félnomád életmódot folytató népcsoportok nyelvi változatait ne nyelvjárásnak, hanem dialektusnak nevezzük, mivel esetükben a területhez való kötődés nem jellemző. (Én nem gondolom, hogy erre a terminológiai különbségtételre szükség lenne, bár kétségtelen, hogy a nyelvjárás fogalmának meghatározásában a területhez köthetőség is szerepel.)

A korai nyelvállapotokkal kapcsolatban nem merül fel a mai, szociolingvisztikai szempontból releváns kérdések mindegyikének a felvetése, hogy tudniillik pl. az indoeurópai, iráni, török vagy finnugor ősnelvjárások beszélői hogyan vélekedtek a maguk vagy a velük kapcsolatban lévő rokon nyelvjárások értékéről, szépségéről. A nyelvhasználatot egyetlen norma, a nyelvszokás irányította, ami a nyelvi változások viszonylag gyors, nagyszámú és jelentős voltát tette lehetővé. A nyelvi változásokat ugyanakkor már abban az időben is nyilvánvalóan a változásokat előidéző általános okok, a belső, azaz nyelvi, és külső, vagyis társadalmi hatások (továbbá a gondolkodás) indukálták (Benkő 1988).

2. Az időben hozzánk közelebb álló, a honfoglalás körüli idők nyelvi változásában, közelebbről a szókölcsonzésekben már olyan jelenségekkel is találkozunk, amelyek a mai korban a „fölsleges szókölcsonzás” kategóriájába tartoznának. Akkoriban éppen nem műveltségyszavak közé tartozó nyelvi elemekkel történt meg, hogy már meglevő szavakat szorítottak ki – mert aligha lehet másra gondolni, ha a korábbi (mai nyelvjárási) *ponk*, későbbi *pók*, vagy a *bolha* nyelvünkbe kerüléséről beszélünk. Ezekről nem lehet úgy vélekedni, hogy valami többletet, másságot fejeztek ki a már meglévő, számunkra azonban ismeretlen megnevezésekhez képest. Arra nyilván nem gondolhatunk, hogy a Kárpát-medencén kívül a magyarok pókkal, bolhával nem találkoztak volna, így olyanféle magyarázatot sem tudunk adni, hogy a *kalapács* valamiben más, esetleg „több” volt, mint a *verő*, amelynek a helyébe lépett a nyelvünkben (TESz.).

3. Az írásbeliség megjelenése a nyelvi változatok megítélésének a kérdésével, a nyelvhasználat tudatossá válásával járt együtt. Kódexeinkben morfológiai tekintetben az írott és beszélt nyelv használatbeli elkülönítése mellett a nyelvjárási szókinccs terén való válogatás nyomaival lehet találkozni. Emellett azonban a nyelvi változatok közötti csekély különbségekről tudósít a Mátyás udvarában tartózkodó Galeotto Marzio.

Attól kezdve, hogy a nyelvi egységesülési folyamat kilépett a kolostori irodalom keretei közül, a formálódó standard és a nyelvjárási formák nyelvhasználati értéke egyre jobban körvonalazódik. Ebben a folyamatban a nyelvjárási tartott alakok alacsonyabb stílári megítélése iskoladramákban és peres iratokban egyaránt megmutatkozik jelezvén a „fentebb stíl” irodalmi szerepeltetésének kizárólagossága irányába mutató folyamatot. Az írásbeliség–szóbeliség határmezsgyéjén a nyelvjárások sorsa évszázadok óta vesztésre áll a magyar nyelvben – szemben például a némettel, ahol bizonyos nyelvjárási irodalom (Dialektliteratur) létezik a maga helyén, és a köznap életben a nyelvjárási beszéd általánosan elterjedt.

4. Nyelvjárásaink a maguk – elsősorban falusias – környezetében a legutóbbi időkig zavartalanul éltek tovább. A „háborítatlanság” természetesen csak a nyelvjárási létre vonatkozik, hiszen a történelmi események békés körülményeket igazán nem tettek lehetővé. A nyelvjárási beszélők életében bekövetkezett településtörténeti változások azonban a nyelvi adatok térképre vetítésével világosan nyomon követhetők. Ez a körülmény teszi lehetővé, hogy a magyar nyelvjárások atlaszának adatai alapján nyelvjárás-történeti, nyelvtörténeti és népiségtörténeti következtetéseket lehet levonni. Ez azt jelenti, hogy – Benkő Loránd szavaival élve – az egész magyar nyelvtörténet, de legalábbis az utolsó ötszáz év nyelvi eseményei kiolvashatók belőle. Ezen túl azonban nyomon kísérhető a székelyek keletre telepítésének útvonala, a moldvai magyarok rétegeinek kibocsátói, a török kiűzése utáni telepítések népi és nyelvi kapcsolatai, csupán néhányat emelve ki közülük.

A török utáni telepítések egyik figyelemre méltó mozzanata, hogy olyan településeken, ahol az eredeti lakosság mellé más vidékről költöztek magyarok, a két csoport korábbi vallási elkülönültségük folytán megőrizte nyelvi különbségét. Ez a jelenség különösen abban az összefüggésben figyelemre méltó, hogy a hasonló korú német telepítések során a német nyelvterület különböző részeiről betelepültek anyanyelvjárásaiból olyan koiné alakult ki, amely mindegyik kibocsátó nyelvjárástól különbözik.

5. Településtörténeti és nyelvjárás-történeti megfigyelések készítették arra, hogy a felső-ausztriai migráns magyarok körében végzett kutatásaim során ne csak a szokásos kétnyelvűséggel, a német–magyar interferenciával, nyelvcserével kapcsolatos kérdéseket vizsgáljam, hanem a szokottnál nagyobb mértékben összpontosítsak a magyar–magyar nyelvi hatásokra. Szándékomat támogatta, hogy adatközlőim a magyar nyelvterület csaknem egészét reprezentálták.

A kutatást a 90-es évek második felében végeztem. Az előkészítés során néhány fontos dolgot kellett tisztáznom a kérdőív összeállításakor. Mivel a gyűjtés során több irányú vizsgálatokat kívántam folytatni, az időt gazdaságosan kellett beosztanom, az adatközlők türelmét nem lehetett korlátlanul igénybe venni. Ez a

nyelvjárás – köznyelv – koiné alakulását kutató kérdőívre is vonatkozott. Kiindulásul a MNyA. adatai szolgáltak. Ezek alapján választottam ki a szókinccset, illetőleg szemantikai csoportokat, amelyek alapján a lehetséges nyelvi folyamatokat tanulmányozni lehet. Olyan fogalmi tartalmakat választottam, amelyeknek a megnevezései területi tagoltságot mutatnak. Az így kialakított a kérdések három témakört alkotnak. Az elsőben zöldségfélék és gyümölcsök nevei szerepelnek: olyanok, amelyeket megítélésem szerint a konyhában ritkán megforduló férfiak is ismerhetnek. Az eredeti kérdőívhez ábrák is tartoztak, ezeket – változatlan formában – ugyancsak felhasználtam. Az ide tartozó címszavak: *burgonya, kukorica, petrezselyem, sárgarépa, zeller, karalábé, hagyma, kelkáposzta, bab, eper, ribizli, szederfa, egres, földiszeder, málna*. A kérdések második csoportjában ételnevek kaptak helyet: *abált szalonna, töpörtyű, disznósajt, kocsonya, rántotta, töltöttkáposzta, befőtt, lekvár, derelye, fánk, forgácsfánk, angyalbögyörő*. A harmadik részében a kérdéseknek a családdal kapcsolatos szókinccs kapott helyet: *fiú, leány, mostohaanya, nagyanya!, nagyapa!, dédanya!, dédapa!, keresztanya!, keresztapa!, koma!, komaasszony!, húgom, néném, öcsém, bátyám, unokatestvér, serdülő fiú, serdülő leány, legény, eladó leány, bál, kézfogó, vőlegény, lakodalom, vőfély, koszorúsleány, násznép, hozomány, apósom, anyósom, apatárs, anyatárs, felesége, ura, sógorom, sógornőm*.

Mivel összehasonlítási alapul az atlasz adatait szándékoztam felhasználni, kézenfekvő volt, hogy a kérdéseket is onnan vegyem. A zöldségek, gyümölcsök nevei után kérdezősködve első meglepetésem nem nyelvi természetű volt: a válaszadás megkönnyítése érdekében elővett ábrák nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Azok a fekete-fehér rajzok, amelyek az 50-es, 60-as években megfeleltek a fogalmak azonosításához, most úgyszólván akadályt jelentettek. Kinek jutott volna eszébe annak idején a burgonya illusztrálására készült kép gyömbérnek nézni! Manapság azonban az egykor közismert bibircsókos krumpolinak az Unió piacain nyomát sem találni. Végül az egyik adatközlőm meg is fogalmazta a kifogását: „Miért nem színes képeket mutat? Ilyeneket minden Spar vagy Billa polcain lehet találni!” Ezek után aligha véletlen, hogy az Új magyar nyelvjárások atlasza (ÚMNyA.) gyűjtőfüzeteihez 2005 körül már színes képek készültek.

A nyelvi anyagot tekintve a nyelvjárás – köznyelv viszonyban a köznyelvi alakok választása dominált, de igen gyakori volt a köznyelvi változat ismeretének említése mellett az anyanyelvjárási megfelelő preferálása. Nemegyszer a rátalálás öröme, az otthonosság érzésének megnyilvánulása volt tapasztalható (Zelliger 2000).

A nyelvi elemek közötti választás során a nemek között mutatkoznak különbségek. A más nyelvjárású magyarokkal való érintkezés során az asszonyok a standard, családi körben a nyelvjárási szavakat használják. A férfiak elmondásuk szerint többnyire a vernakuláris formákat részesítik előnyben (bár meglehet,

hogy a tényleges beszédaktusok során a kért szavakkal kapcsolatos témák közöttük ritkábban merülnek fel). Extrém esetben a nyelvjárási alakok szándékos elsőbbségével is találkoztam, de ez valóban kivételnek tekinthető.

A nyelvjárás – nyelvjárás viszony következményeivel az ebben a tekintetben vegyes családok körében találkoztam. A házaspárok nyelvhasználatában a saját nyelvjárás őrzése mellett ismét az asszonyok nagyobb alkalmazkodó képessége tűnik fel. Érdekes volt megfigyelni ennek a második generációban való lecsapódását: az anya nyelvjárásának hangtani sajátosságait az apa szókincsével vegyülve (Zelliger 2004).

Az ételnevek kérdezése más tanulságokkal szolgált. A téma jellegéből fakad a vernakuláris formák sűrűbb előfordulása azzal a sajátossággal kiegészülve, hogy a nem kedvelt, nem készített ételek neve hamar feledésbe merül. Megjegyzem, hasonló sajátossággal Felsőpulyán az ÚMNyA. gyűjtése során találkoztam. Ha a migráns magyarok lakásviszonyait és a nyelvváltás állapotában levő felsőpulyaiakét összehasonlítjuk, abban igen sok hasonlóságot lehet találni. Mindkettőre jellemző, hogy kisebb gócotól eltekintve valóban szétszórva élnek a település(ek)en belül, anyanyelvi kommunikációjuk ritka. Ilyen körülmények között a vizsgált szókészlet réteg könnyebben merül feledésbe. A feleletek természetesen nyelvi interferenciát, a német nyelv hatását is mutatják (Zelliger 2011).

A kérdések harmadik csoportjában a rokonsági viszonyok, családi, közösségi ünnepek szókincsé kapott helyet. Ezen a téren a magyar szókincs gazdagsága és egyúttal olykor bizonytalansága nyilvánult meg. A szókincs rétegeinek azok az elemei, amelyek a leginkább a szülőföldi környezethez kapcsolódnak, a második generáció körében jelentenek megnevezésbeli gondot.

6. A bemutatott nyelvi tendenciák meglehetősen tarka képet mutatnak. Megfigyelhető a nyelvjárási formák őrzése és a standard alakok előnyben részesítése is. Közös bennük, hogy a választás a szociolingvisztikai változók függvényében a várható módon történik. A nyelvváltozat-választás mikéntjének alaposabb szemügyre vételét érdemes kontroll-csoportokkal egybevetve megtenni. A kontroll-csoportok egyike a már említett Felsőpulya, amely mára a nyelvváltás előrehaladott állapotában van, a másik Becsehely, amely Zala megyében az országhatár közelében horvát nemzetiségű és nyelvű községek ölelésében fekszik. A két utóbbi település lakói számára a nyelvjárás az elsődleges kommunikációs eszköz. Ez a megállapítás a MNyA. gyűjtésének idejére mindenképpen igaz, a helyzet mára jelentősen módosult. Nézzük meg ezt a helybéli nyelvhasználók szemszögéből!

Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy a MNyA. gyűjtése óta igen jelentős gazdasági, társadalmi változások történtek a falvakban határokon kívül és belül egyaránt. A változások a nyelvet, nyelvhasználatot sem hagyták érintetlenül. A hagyományos paraszti gazdálkodást mindenütt modernebb formák váltották fel,

és a mezőgazdasággal foglalkozók száma, aránya is jelentősen csökkent. A nyelvjárási szókincs egy része következképpen háttérbe szorult, sok esetben feledésbe merült. A mai gyűjtő eredménnyel csak a „maradék” szókincset kutathatja – bár ez sem kevés.

Az összehasonlításunkban szereplő Becsehelyen szerzett tapasztalataim szerint a falu lakosságának egy része, általában az idősebbek, többé-kevésbé használják a nyelvjárást, néhányan a nagyatlász idejének nyelvállapotát közelítő mértékben. A középkorúak és az annál fiatalabbak csak a köznyelvet használják. Mint mondták, „ez a hivatalos”, „így van helyesen”. Arra kérdésre, hogy sajnálnák-e, ha nyelvjárás eltűnnék, általában igennel válaszoltak, de ez leginkább az olyanok szájából meglepő, akik tudatosan kerülnek nyelvhasználatukban a táji ízeket. Az ellentmondás még nagyobb, ha ugyanezek a személyek a helyi kézművesség, népi iparművészet megőrzésén fáradoznak.

Felsőpulyán a nyelvcsere előrehaladott állapotában nem a köznyelv vagy a nyelvjárás választása merül fel fő kérdésként, hanem a németül vagy magyarul szólás dilemmája. Ez azokra az esetekre is kiterjedt, amikor a nyelvjárási szó német eredetű. Ilyenkor memóriájukban a magyar köznyelvi szó után kutattak. A köznap beszédben természetesen nem okoz gondot a magyar kifejezés pillanatnyi vagy rendszeres „hiánya”: kézenfekvő a kódváltás akár észrevétlenül is. A gyűjtési szituáció azonban az iskolai emlékekből felidézhető magyar nyelvi törekvéseket ébresztette fel: nem akartak német (vagy annak tartott magyar) szót mondani. Itt tehát lényegében a magyar nyelv eltűnésével kapcsolatos attitűd iránt érdeklődtem. A válasz a sajnálkozás mellett a már csaknem teljesen bekövetkezett nyelvváltást mint tényt regisztrálta. Tapasztalható ugyan a nyelv megmentésére irányuló cselekvés az óvodai és iskolai magyar nyelvtanítás bevezetésével, de ez már a standard oktatását jelenti. Jellemző, hogy olyanok iparkodnak még a kis osztrák óvodásoknak, iskolásoknak is a magyar nyelvet tanítani, akik saját gyermekeiknek nem tudták anyanyelvüket továbbadni.

A migráns közösség sem történetében, sem nyelvi szempontból nem mondható egységesnek. Nemcsak az első és második (esetleg harmadik) generáció jelenléte alapján mutatkozik különbség, hanem a régi (a gyűjtés idején nyomokban meg fellelhető 45-ös, majd az 56-os emigráció), majd a jugoszláviai vendégmunkások és a 80-as évek végének, 90-es évek elejének erdélyi menekültjei között is. Az időbeli különbség mellett nyelvi és kulturális különbségek is jelentkeznek. (A legújabb, az uniós helyzetből fakadó migrációs kérdésekkel nem foglalkoztam.) A „régiek” körében elsősorban a magyarul vagy németül kérdése merül fel nemcsak gyűjtési szituációban, hanem magyar nyelvű formális beszédhelyzetben is. A nyelvjárás identitásjelölő funkciója természetesen csak a nyelvjárási háttérű adatközlők körében tapintható ki. Körükben nem tapasztalható a nyelvjárásoknak a magyar nyelvterületen általános negatív megítélése. Sajnálatos, hogy inkább a „ki az igazi magyar” kérdése merül fel, aminek a háttéré-

ben nem nyelvi, hanem a Trianon utáni történelem identitást befolyásoló eseményei húzódnak meg, és legtöbbször a magyar ünnepekhez fűződő magatartásban nyilvánulnak meg (Zelliger 2008/2009).

7. Összegezve a három kérdőíves gyűjtés tanulságait megállapítható, hogy a fő változási irányt a magasabb (esetenként a legmagasabb) presztízsváltozat határozza meg. A nyelvjárás identitáskifejező szerepe más (idegen) nyelvi, esetleg nyelvjárási környezetben nyilvánul meg. A nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, amely végső soron egy-egy nyelvjárás kihalásához vezet, felveti a nyelvi újraélesztés kérdését, lehetőségét. A revitalizáció mai környezetben azonban aligha jelentheti a nyelv korábbi helyi változatának a visszahozatalát: az legfeljebb mondókák, népdalok visszatanulását eredményezi a tanult standard változattal együtt.

Visszatérve a bevezetőben vázolt kérdésre: különböző korokban a szociolingvisztikai változók mentén bekövetkezett változások hasonlóságok, analógiák keresésére sarkallnak. Talán nem erőltetett párhuzam a Kárpát-medencében megtelepedő eleink és a migráns magyarok lelki és nyelvi helyzetének hasonlóságát felfedezni, és ezáltal közelebb jutni a változások hátteréhez.

Irodalom

BENKŐ LORÁND (szerk.) 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (= TESz.).

BENKŐ LORÁND 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.

BORBÉLY ANNA (szerk.) 2000. *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest.

DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU (szerk.) 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (= MNyA.).

MNyA. = DEME – IMRE (szerk.) 1968–1977.

P. LAKATOS ILONA – T. KÁROLYI MARGIT (szerk.) 2004. *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

SZOTÁK SZILVIA (szerk.) 2008/2009. *Őrvidéki magyarokról ővidéki magyaroknak. / Über Warter Ungarn für Warter Ungarn*. Városkapu Kiadó / Magyar Média és Információs Központ – Imre Samu Nyelvi Intézet, Kőszeg – Alsóőr.

SZOTÁK SZILVIA (szerk.) 2011. *Magyar nyelv és kultúra a Kárpát-medencében*. Gramma Nyelvi Iroda – UMIZ – Imre Samu Nyelvi Intézet, Dunaszerdahely, Alsóőr.

TESz. = BENKŐ (szerk.) 1967–1984.

ZELLIGER ERZSÉBET 2000. A magyar–magyar kapcsolatok nyelvi következményei a felső-ausztriai magyarok nyelvhasználatában. In: BORBÉLY ANNA (szerk.), 2000: 247–252.

ZELLIGER ERZSÉBET 2004. Nyelvi kontaktusok egy családban. In: P. LAKATOS ILONA – T. KÁROLYI MARGIT (szerk.), 2004: 59–62.

ZELLIGER ERZSÉBET 2008/2009. Identitástudat a szórványban (különös tekintettel a felső-ausztriai magyarokra). In: SZOTÁK SZILVIA (szerk.), 2008/2009: 25–33.

ZELLIGER ERZSÉBET 2011. Nyelvi változások Felsőpulya nyelvjárárásában. In: SZOTÁK SZILVIA (szerk.), 2011: 84–89.

**Az Erdélyi magyar szótörténeti tár mint
interdiszciplináris forrás**

FAZAKAS EMESE

*Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
fazakasemese@gmail.com*

Az erdélyi régiségben használt „szégyellni való” szavak

Mentegetőző formulák használata a 18. században

Abstract

Words 'to be ashamed of' in the Old Hungarian Language of Transylvania The Use of Apologetic Phrases in the 18th Century

The Latin apologetic phrases (*salva venia*, *salvum sit* etc.) were used between the middle of the 17th and that of the 19th century by the Hungarians in Transylvania. This short essay tries to answer the following questions: 1. When and where were these phrases used? 2. What words/phrases were considered shameful? 3. What might be behind this usage? I lay emphasis on the words/phrases that today are not considered indecent, offending terms, or belonging to a strong language, however I try to show all the categories of the terms considered to be offending in the period in question.

Keywords: old Hungarian language, Latin apologetic phrases, offending terms, language agressions.

1. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár (a továbbiakban SzT.) szerkesztése, olvasása közben figyeltem fel arra, hogy a 18–19. század folyamán olyan kifejezések, szavak előtt is megjelennek a latin mentegetőző formulák, amelyeket ma nem tartunk sem durva, trágár, sem obszcén szónak, illetve olyan kifejezések előtt, amelyek nem szitkozódás, átkozódás, káromkodás részeként vannak jelen a szövegekben. Így fogalmazódtak meg bennem a tanulmányomban megválaszolendő kérdések: mikor és hol használták a mentegetőző formulákat a régiségben; milyen szavakat, kifejezéseket tekintettek „szégyellni való”-nak, ki nem mondhatóknak, le nem írhatóknak; és mi lehet ennek az oka.

E kérdések megválaszolása érdekében a SzT. eddig megjelent 13 kötetéből összegyűjtöttem azokat az adatokat,¹ amelyek a *salva venia, salvum sit* kifejezéseket, valamint ezek rövidítését (*s. v.*, *s. s.*) tartalmazzák.²

Az összegyűjtött, csupán 138 adatot³ tartalmazó anyagból kiviláglik, hogy a mentegetőző formulákat a középmagyar kor második és az újmagyar kor első felében használták az erdélyi régiségben; időrendben az első adatunk 1635-ben, az utolsó pedig 1837-ben keletkezett. Tudjuk, hogy természetesen nem csak ebben a korban beszélhetünk durvának, trágárnak minősíthető szavak, kifejezések használatáról, illetve a szitkozódások, káromkodások sem ebben a korban születnek. Azonban a 17. század az a kor – ahogy D. W. Sabeau (2001: 69) is rámutat –, amikor a tanúvallomásokot lejegyzők körében elterjedt a különböző, többnyire latin nyelvű bocsánatkérő formulák használata Közép-Európában. (Lásd még Mollay 1972.) A 19. század második felétől azonban hanyatlani kezdett ez a „divat”, így könnyen érthető, hogy miért nincs korábbi, illetve későbbi adatunk.

Földrajzi elterjedését tekintve mind a történelmi Erdélyben, mind a Partiumban használatosak voltak az adott korban. A szövegek típusa is változatos: elsősorban tanúvallomásokban, vallató kérdésekben, de leírásokban, vagyonszösszeírásokban, önéletírásokban, tanácsai jegyzőkönyvekben, magánlevelekben is szép számban van jelen mentegetőző formula.

2. A mentegetőző formulát követő szavak, kifejezések jellege

A mentegetőző formulát követő szavakat, kifejezéseket a következő csoportokba lehet sorolni: a) testrészt, ill. ruhaneműt; b) testi szükségletet; c) műveltető kifejezések; d) származásra utaló kifejezések; e) épület, épületrészek; f) tisztátalan dolgok; g) tulajdonság és foglalkozás; h) állatok. A csoportba soroláskor csak részben követem a szakirodalomban kialakult felosztást (l. pl. Galgóczi 2008), hiszen ezek inkább a káromlások, gyalázkodások, szidalmak alkategóriáit jelzik, az általam összegyűjtött anyagban azonban – a káromkodások, szidalmak mellett – olyan szövegkörnyezet található túlnyomó részt, amelyben nyoma sincs a verbális agresszióknak. Mivel a verbális agresszió különböző mai és régiségbeli megnyilvánulásait többen feldolgozták (Hegedűs 1942; Mészöly 1944;

¹ A SzT.-ből idézett adatokhoz tartozó, leváltári lelőhelyeket jelző rövidítések feloldását l. a SzT. I. és V. kötetében.

² A további hasonló jelentésű latin formulákra, illetve ezek magyar megfelelőire nincs adatunk a SzT.-ban. Természetesen – úgy, ahogy a tanulmány lektora is rámutatott – egyéb, a nyelvhasználatot minősítő kifejezéseket is be lehetne vonni a vizsgálatba, azonban erről a szélesebb körű elemzésről terjedelmi okok miatt mondtam most le.

³ A viszonylag kevés adatot részben azzal lehet magyarázni, hogy a szerkesztőknek szabadságukban áll kivágni az eredeti szövegből (és hármas ponttal jelezni) azokat a részeket, amelyek nem zavarják a megértést, valamint a címszó jelentésének visszaigazolását. Így könnyen megtörténhet, hogy a szerkesztők több ízben kihagyták a latin formulákat.

Benkő 1980; Eperjessy 1999; Galgóczi 2003; stb.) az elméleti kérdésekre nem térek ki a továbbiakban, hanem az adatokon keresztül szeretnék rávilágítani arra, milyen kifejezések leírása előtt érezték szükségét annak, hogy bocsánatot kérjenek a sértő szavakért.

2.1. Testrészt, ruhaneműt megnevező kifejezések. Mentegetőző formulát használnak a 18–19. században az intim testrészek különböző megnevezései előtt természetesen akkor is, ha ezek nem szitkozódásban, káromkodásban jelennek meg: 1729: Tudgiae hallottae Kegj(e)l(mete)k T Király Biro Geréb Joseph Uram Hűtös Biro és Levele által midőn admomialta, azon Levelire ki monta hogy *Salvum sit, törölye a seggihez* a ki irta? [Hsz; DobLev. I/141 vk]; 1749: Úrszul kérlelte hogy ne szidja mert Attya fia, de Pap Mitru azt mondá néki hogj Attyafia *s. v. az Annya valaga* [Szentbenedek SzD; MvRKLev.]; 1793: azt beszéllette *S. V.* hogy ő B. Bánffí Esthertől *a' farka után tzifrálkodik 's ruházkodik* [Koronka MT; Told.]; 1803: azt monda ... Fodor Sigmondne Balo Klára Aszszannak ... fogd meg a szádat a Léányomrol mert csak annyi fogad vann a szádba *s. v. mint az én piczámba* [A.rákos Hsz; Borb.]; 1826: a ... tehén nem vérárba vagy vérhülésbe dögölt meg, hanem torokgyékba, mert szeme nem könyvezett, ajjaka, utója, (: *salvum sit* :) *segge* nem volt kidagadva [F.rákos U; RSzF 223].

A nemi szerveket megtámadó betegségek neve szintén mentegetőző formulát kíván maga elé: 1736: Tisztarto Uram ... Krisztian Trifult kényen meg Verte ugj mint a mint hallatik *S. V. meg is Tőkösödött volna* [Récse F; JHbT]. Illetve az obszcén gesztus sem marad *s. v. nélkül*: 1758: Kotsis Ferenczné ... az akkor Temp-lomból ki jött sok emberek előtt, utza hallottára ugy kiáltozta, fenyegetőzve ujjai-val feleje intve (: más kezét *s. v. maga farára korsó fül modgyára téve* :) pirongatta [Betlensztniklós KK; BK. Christina cons. jobb, Emerici Ersek (33) vall.].

De akkor is ugyanezt teszi egy kolozsvári valló vallomását lejegyző személy,⁴ amikor eufemisztikus kifejezést használ: 1774: Tisztarto Uram ... annyira el vere-tett volt ... melly verést két egész Hetekig nem feküttem *s. v. az utollyomrol* az Bőrömis mind le hamlot [Mocs K; KS Conscr. Argyeus Banyila (40) jb vall.]. Illetve egy úrbéri összeírásban a *csipkebogyó* tréfás, népi neve elé sem átalják az *s.v.-t* kienni: 1785: É mellett kell szednünk minden esztendőben *s. v. Seg vakarot* két kupát [O.zsakod KK; MvÁLt Úrbéri összeírás 154. 9].

Ugyancsak csodálkozik a 21. századi olvasó, amikor olyan testrészek megne-vezése elé is beszúrtják az *s. v.* rövidítést, amelyet ma egyáltalán nem találunk sér-tőnek, mint pl. a comb vagy az ágyék: 1759: Lévén ekkor a' Kopiais nevezett Marusán Gavrilanak a Kezébe, a nyelével fel felé tartván a' Vasa pedig *s. v. a Czomján feküve* [Árpástó SzD; BK]; 1784: beteges lévén fel sem öltözött ... nem

⁴ Felhívom a figyelmet arra, hogy nem a hangzó beszédben jelentkezik a mentegetőző formula, hanem a vallomás lejegyzője teszi hozzá ezt a szöveghez (l. a mai *nyomdafestéket nem tűrő szavak* kifejezést).

is volt arra való hogy futkározzon, mert *s. v. a' két ágyékába* marinnya volt [Malomfva U; Pf Fr. Lakatos (56) vall.]. Ennek oka, hogy az ágyék a nemzéssel van kapcsolatban (l. *valaki ágyékából származik*), illetve az 1759-es adatban valójában nem a testrészt említéséért kér bocsánatot a közlő, hanem a mozdulat látványa váltja ki a *s. v.* használatát.

A ruhaneműkre utaló kifejezéseket – *katrinca* 'kötényszerű lepelszoknya', *változó egyetmás* – tartalmazó adatokban azért jelenhet meg a mentegetőző formula, mert a *változó egyetmás* tulajdonképpen az intim testrészekre felöltendő fehérnemű, melynek nevét talán ma is néha „szégyellve” ejtjük ki (1742: *s. v. az változó egyetmását* kérette az Aszszony [K; LLt Fasc. 93]); az 1762-es adatban pedig nem a ruhanemű említése, hanem a gesztus váltja ki a szégyenérzetet (1762: mikor ... a' Kertemen által akart volna Tománé hágni, Mert Luka hátul *meg fogta s. v. a' Katrinczáját* [Kóród KK; Ks 17. XXXI]).⁵

2.2. Testi szükségletre utaló kifejezések. A testi szükségleteket kifejező főnevek, igék elé akkor is odakerül a mentegetőző formula, ha ezeket eufemisztikusan, körülírással fejezik ki: 1757: várjon egy kisség Hadnagy Uram, mert *s. v. meg ereszkedett az hasam vége* [Somlyó Sz; Mk IX Vall. 189]; 1788: Midőn egy éjczaka *S. V. fère valo dolgomra ki mentem volna* [Dés; DLt 1790. évi iratok közt],⁶ vagy amikor olyan szót használnak, amely ma a hivatalos, orvosi nyelv szakkifejezése: 1774: az egyik Társunk Flore nevezetű Béres sokszor mondotta Csutak Uramnak, hogy a Béres ökrököt ne külgye, mert annyira hajtyák, hogy meg *s. v. vizelni* sem hadgyák [Mocs K; Ks Conscr.].

2.3. Míveltető szavak. Az összegyűjtött anyag míveltető szavainak körében három típust lehet megkülönböztetni. Az elsőbe azok a kifejezések tartoznak, amelyek köntörfalazás nélkül nevének nevezik a nemi aktust: *baszik, megbasz, gyereket csinál, hág, közösködik, meggyak* (1671: Egy Judit nev Leaniomat azzal diffamalta, *Salvum sit*, hogy Nagy Mihálj *pénzen Giakja megh* [Altorja Hsz; HSzjP]; 1689: diffamalt *salvum sit*, hogj megh nyalta volna a szemerem testit [Kovászna Hsz; HSzjP]; 1736: kire kialtott volt az meg nevezett szolgáló (: *salva venie* :) hogj *eő csinálta az Gyermekeit* [Dob.; TKl vk]; 1746: Ezen irt szolgáló léány ... *s. v. kikkel közösködöt* s paráznakodot [Páros H; KvAkKt 419 vk]; 1761: Mgs Gróff Teleki Pál Ur ... *s. v. mind s maga ménlovaival hágatta* ... Gróff Teleki Samuel kanczáit [Csóka SzD; TKl Kis Márk (50) jb vall.]; 1803: mindennek elmondotta hogy *meg* (: *s. v. :*) *baszták* a Czifra Tornázb(an) [Aranyosrákos TA; Borb.]); de ide tartozik a ma tréfásnak érzett *mezbakkant* is (1723: egj

⁵ Vö. egy hódmezővásárhelyi tanúvallomással, amelyben a gatyamadzag „érdemli ki” a bocsánatkérő formula használatát. 1755: egy selyemmel varrott – *salva venia* – *gatyamadzagot* adtam néki (idézi Szentmártoni 1997).

⁶ Vö. Csokonai Vitéz Mihály *Az ősz* című versének egy részletével: „Sok mustos kólika, sok *hasrágás, salva Venia*, a tőkék mellé van plántálva”.

Lengyelországi orosz legény ... az Léányt *S.V. meg bakkantotta*, vagj meg Szegjenitette [F.ilosva SzD; BK Kiskájoni lev.].

A második csoport a körülírásokat tartalmazza, ahol tulajdonképpen nem a szóhasználatra, hanem magára az aktusra vonatkozik a mentegetőző kifejezés: 1723: Fedor Porcsirát *meg kolosálta*, s. v. *Terb(en) ejtette* [Kiskájon SzD; BK Kiskájoni lev. két r. tanú vall.]; 1782: A' Nagj Atyám ... a' melj Ketskét Háromszéken el lopott volt, inkább s. v. *akar mit csinált volna nékie*, s csapta volna el osztán [Dombó KK; JHb XIX. 22. 26]. Az 1723-as adatban a román valló a *megkolosál* román tájnyelvi kifejezés magyar igekötős változatát használja, amely sokkal durvábbnak minősülhet, mint a magyar *teherbe ejt*, mégis a lejegyző – nyilván azért, mert jobban érti –, a magyar szintagma elé szűrja be a s. v.-t.⁷

A harmadik csoport valójában román nyelvű káromkodásokat tartalmaz: 1742: Dancs György visza fordulván öszve szitta, és Pofon csapta, mondván s. v. *mit kérdész futusz mata* hiszen edig kalácsosaddal eleget boszontottal [Kovácskapolnok SzD; TKhf Máncs Pásk (60) vall.]; 1764: a Biroval a Tisztarto nem volt egyes mivel a Biro sokszor mondotta *S. V. futelas szarkája*^a ra mit hajtak Én [Kóród KK; Ks 19/I. 6. – ^aSzarka József]; 1801: azon meg haraguván a hajos le vetette a rudat a keziből, és nagy káromkodással azt mondotta, No hajtsad már te a hajot s.v. *fututz mortzi tej* [Ne; DobLev. IV/841. 1b]. Ezek közül az 1801-es adatban szereplő kifejezés ma is durva gyalázkodásszámba megy.

2.4. Származásra utaló kifejezések. A származásgyalázás a legelterjedtebb káromkodástípus a 17. század óta. Az emberi származás tagadását tartalmazó kifejezéseket az ördögi hatalommal rendelkező, állattá is változó boszorkányokkal hozták összefüggésbe. Pl. 1716: nem nyughatik az Feleségétől (: *salvum sit* :) az *éb adtától* [Nagyida K; Told. 22]; 1723: Szidalmazván I(ste)n ellen valo rut karankkodásokkal, ugj mint *Salva venia ördög teremtettedel* (!) ugj egyéb rüt sziktokkal [Told. 2]; 1766: meg fordulván monda nékem *S. V. ... közel ne jöjj Disznó teremtetete* mert tűzet adok [Szilágycseh; BfR 104. 2 St. Betsi (25) zs vall.]; 1790: (*Salva venia*) *kutya pítájából esett szásznénak* mondotta [Dés; DLt]; 1813: Kitsit beszély te te piros Todora S.v. *Kutya teremtetete* [Dés; DLt 34].

2.5. Épületek, épületrészek nevét tartalmazó kifejezések. Az épületeket megnevező szavak elé csak akkor került mentegetőző formula, ha az a mellékhe-lyiséget nevezte meg: *kamoraszék, árnyékszék, buda, perváta*. Pl. 1742: Az első oldal Kamora S. v. *Kamora széknek* applicaltatott [Bh; Told. 25]; 1777: Gróff Teleki Károly ... ő Nagysága ... a' Régiek mellé építettett Kováts Műhelyt (: s. v. :) *arnyék széket*, Granariumot [Dés; Ks 79. 29]; 1787: Vagyon égy Civilis Joszág ... rajta az utcza felől lévő első nagy házzal, és oldal házzal, pitvarral ... és hátul egy

⁷ Az is megtörténhetett, hogy a román anyanyelvű valló csak a *megkolosál* 'közösül' kifejezést használta, és ennek következményét a lejegyző tette hozzá.

pálinka főző házzal ... égy szalonnának valo Deszkás Kamarával ... s. v. *Pervátával* egyetembe [Mv; MvLev. Nagy György hagy.]; 1804: Jablontzai Urnak mondanak meg, hogy azon hamis Leveleket, melyet azokról készített s. v. *hánná a Budába* [Marossztimre AF; DobLev. 875. 7b Szintyiona Miji (50) jb vall.].

A mai nyelvhasználat azt mutatja, hogy a ma is használatos *árnyékszék* a legenyhébb, a legkevésbé „szégyellnivaló” kifejezés ezek közül, azonban a korabeli szövegekből az derül ki, hogy bármelyik megnevezés minősült volna enyhébbnek, kevésbé durvának, mégsem tudnánk kideríteni, hiszen az épületrésznek nem a neve, hanem a hozzá kötődő tevékenység váltja ki a mentegetőző formula használatát.

2.6. Tisztátalan dolgokra utaló kifejezések. A fentebb elmondottak után valójában nem is csodálkozhatunk, hogy a *gané, ganéz, szar, húgy, trágya* szavak leírásakor folyamatosan bocsánatot kérnek a 18. századi lejegyzők, még akkor is, ha a termőföld trágyázásáról van is szó. Pl. 1732: az Kibedi Márton Atyánkfia Telekinél le fojo dudvát, melyet eő kglme s.v. *ganejjával* szemettyével be töltött intra octavum ki tisztittassa [Dés; Jk]; 1748: a jövő héten ha I(ste)n segítene s. v. *ganyéztatni* akarok vala (!) [Somlyó Cs; Ap. 5 Bőjte Lőrinc Apor Péterhez]; 1759: Arra azt mondja Burtok Mihalyne Aszszonyom, mert ezt is^a tiz forinton el tsalátok, a tiz forintot is még meg nem adátok a’ mit adátok *salva venia szarral hugjal* fizetétek [Albis Hsz; DobLev. I/252. 39. – ^aEgy darab földet]; 1796: nagy Gödrököt is tsináltattam, mellyeket alol kövel, hogy a viz közibe vegye magát, fennebb *ló trágyával* (: s. v. :) hogy a vizet szárassza [Kv; KvLt Prot. oec.-pol. III/3. 359 Sikó István kérelme].

Különösen akkor mentegetőznek sűrűn, ha a fent említett szavakat valaki minősítésére használják: 1767: Deáki uram azt izente: „Mondjátok meg Huszti uramnak, hogy ökegyelme már – *salva venia* – szar, nem professzor, de megmutatom, hogy még szarabb lesz ezután” [RettE 211]; 1799: az edgyik Felperest ... tolvajnak, bitagnak, hamis lelkünek, eb-attának, pizsa orrunak, hunczfutnak ördögattának s. v. *szar Embernek* mondotta, és kiáltotta [Dés; DLt].

Az adatok legérdekesebbike az, ahol tulajdonképpen egy utcanévet jegyeznek fel (1747: vulgo (: *sálva venia* :) *Tyuk szar* nevezetű uttzab(an) [Mv; EHA]), hiszen hogyan és miért neveznek el olyan névvel egy utcát, amely kimondásakor netán pirulni, vagy lejegyzésekor állandóan mentegetőzni kell.

2.7. Tulajdonságokra és foglalkozásokra utaló kifejezések. A *huncut, huncfut* a 18. század folyamán ugyanolyan sértésnek minősül, mint a *bahó* ’élhetetlen, boldogtalan’ (XVIII. sz. eleje: Aha s. v. *Hunczfut* Czigannéja Czo bé [Kv; Némethi lev.]; 1762: kit hallat hogy az Idösbik Kovács Peter Urat ... szerte szellyel Mezö Bándan *Salva venia Huntzfutnak* imillyen amollyan Teremttenek szidta es fenyegette volna [Msz; MbK IX. 29 vk]; 1756: azon füst házban is talált egy kesztyűben egy rakás tallér pénzt, de azt ott hagyta, ’s hozzá sem nyúlt, arra mondam

ugyan *s. v. bahó* voltál, ha tudtad hogy lopott pénz, mért nem vettél el benne [Kv; Mk IX. Vall. 180]).

1666-ban egy háromszéki panaszos valakit azért perel be, mert őt *henger*-nek 'hóhér', *jobbágy*-nak, *pandúr*-nak nevezi: 1666: minden igaz ok nélkül el hagyot, diffamaltis *salvum sit* illyennek hogy *Henger, jobbágy pandur* [Kovászna Hsz; HSzjP]. Sem a henger, sem a pandúr nem volt olyan foglalkozás, amely mások elismerését váltotta volna ki, de a jobbágyi státus se járt dicsőséggel.

A leggyakrabban azonban a *bitang, ringyó, beste, kurva, boszorkány(os)* minősítések, valamint a boszorkányoknak tulajdonított tevékenységek botránkoztatják meg, valamint taszították a kor emberét: 1687: Temérdek Istvánné Anna mint A(ctrix) proclamaltata Gaspar Lukacznet Annat, mint Inctat diffamalta Boszorkanyosnak, az üneje tejit *Salvum sit en gurusoltam (!) el* [Kovászna Hsz; HSzjP]; 1691: Balo Lászlone Ilona mint A. proclamaltata Balo Imrenet Margitot mint Inctat ... diffamalt *salvum sit boszorkanyosnak*, az Urat en öttem volna meg [Páké Hsz; HSzjP]; 1721: a menyecske ... annak a Legenynek, vagy Felesége vólt, vagy, *S. V. kurvaja* [Ne; Ks 95]; 1743: Kichin Annok Sokáig mind Simon Péter Uramot szolgálá és *s. v. egz gyermeke vala bitang* [Uzo Hsz; Kp I. 148]; 1762: Békési ... fassiojat fel vésszűk Primo eredett azon részeges, és *s.v. ringyo Patricariusnetol* [Torda; TJK V. 95].

A boszorkányok üldözése, a boszorkányos cselekedetek halálos bűnként kezelése közismert tény. Azonban a férjén kívül mással „háló” asszonyokat, a nők embereket elcsábító lányokat, nőket is ugyanolyan súlyosan büntették a 17–18. században. A kurva minősítés pedig olyan szégyennek, bűnnek számított, hogy – amint korabeli kolozsvári feljegyzésekből tudjuk – egy nő inkább a boszorkányság vádját fogadja el és az azzal járó megégetést, mintsem azt, hogy erkölcstelen nőként haljon meg. Tehát ha valakire rá tudták bizonyítani a paráznaságot, sokkal nagyobb, szégyenletesebb bűnnek számított, mint a boszorkányság bizonyossága.

2.8. Állatokra utaló kifejezések. A mai szóhasználat is azt igazolja, hogy általában azoknak az állatoknak a nevét használjuk negatív értelemben emberek megnevezésére, amelyek közelebb élnek hozzánk (pl. *tyúk, liba, szamár, disznó* stb.), illetve azokét, amelyek betegséget okozhatnak (pl. *tetű, patkány* stb.), vagy amelyek visszataszítóak számunkra (pl. *béka, kígyó* stb.).

Ez régebb sem volt másként. Pl. 1736: nem amaz jó féle Széna, hanem marha kínzo *S. v. tetvesittő* Széna terem rajta [Várhegy MT; CU]; 1768: Mert az olly alaton szoross, viz fészek, hogy Tó áll rajta, és *Salva venia, Békák* regelő helye

[Köpecz Hsz; Köpeczi lev.]; 1784: magát tisztátalan személyekhez adván ... *salva venia lapostetvekkkel* eltölt és a frantzus kankulya nyavalyákban esett [FogR 344].⁸

A 18. századi adatok azért meglepőek, mert a házi állatok nevét nem átvitt értelemben használják, hanem konkrét marháról, tehenről, kancáról vagy akár kosról, kosbárányról van szó. Pl. 1737: gonoszul ell veszvén maga Akjából (!) három *s. v. marhaii* [Kv; TJK XV/13. 69]; 1760: egykoron gonoszul el veszet *s. v. tehenet* az Tolvajok megnyuztanak [O.rákos TA; JHBK LIV/33. 3]; 1784: mely legeltetésnek idein elkorosodott az actornak *s. v. egy fekete kos báránya* [Jenőfva Cs; RSZF 259]. Sem az előkerült 6 adat, sem más korabeli szövegek nem szolgáltatnak magyarázatot arra, hogy az alapjelentésű *marha, tehen* vagy *kosbárány* elé miért érzik szükségesnek kitenni a mentegetőző formulát. Az egyedüli adat, amelyben a *kanca* szó elé kerül a *s. v.* rövidítés, 1788-ból származik: Sajó Szent Iványi Limitaneus Katonának Nyisztor Lupnak egy piros-pej *s. v. Kantzája* étzakának idején *ā* Pajtából ellopottatott [Teke K; KLev. a tekei városi tanács Species Facti-ja]. A *s. v.* vonatkozhat a cselekedetre, azaz a kancalopásra, de gondolhatunk arra is, hogy a szidalmazások, sértegetések körében nem volt ritka *kancahitűnek* 'hamishitű' minősíteni valakit. Azonban egyetlen adatunk sem támasztja alá, hogy ez utóbbival lenne összefüggésben a bocsánatkérő formula használata.

Az állatok körében a ma kedvenc háziállatként számon tartott *kutya* (*kopó, kuvasz*) is megjelenik mentegetőző formulával: 1755: Láttam benne^a ... edgy kis ónnos (!) száju altalagot, két Kapuczánt, két *s. v. kutya nyakára valo Csigás ölvet* [Gernyeszeg MT; TSb. – ^aA ládában]; 1761: aztis izente ... hogj ugj menjnjen bé a Néh. Generalis Vr Udvarában most a napokban hogj bizonj elég *s. v. kopoja* vagjon [Branyicska H; JHb XXV/46. 14]; 1776: azon meg nyuzot bornyut 'patakon által akarván vonni a két patok közé ... másnap reggel pedig a' ket viz közé huzattatván ottan *S. V. a kuvaszok* meg ették [Kiskáján SzD; BK. Molnár István molnár vall.]; 1783: azon Pap Flóra, itt faragon jártában egy *s. v. Kutya kőlykemet* el lopta a Házomtol [Faragó K; GyL. Bukur Todor (60) jb vall.].

Ugyanezt teszik, amikor kutyaólról beszélnek: 1732: a' kert szegeleti felé menvén egj Sövényből font *s. v. kopok olly* [Buza SzD; LLt 224. B].

A kutyák negatív tulajdonságokkal való felruházása, vagy negatív dolgokkal való asszociálása azonban nem lep meg bennünket, ha arra gondolunk, hogy a kutya sokáig az alvilághoz tartozó halottkísérő, közvetítő, lélekhordozó állat szerepét töltötte be; több vidéken a hosszan tartó szárazságot a földbe temetett kutyának tulajdonították (ezért a tetemet meg kellett keresni és ki kellett ásni ahhoz, hogy a szárazság elmúljon; l. *itt van a kutya elásva* 'itt van a baj forrása' mondásunkat). Olykor az ördög a kutya alakját is felvehette. Ezzel lehet összefüggésben

⁸ Vö. Sárkány Jánosnak Balassa János lelkészhez 1832 júliusában írt levelével: „egész életre szóló kárt és *salva venia egy legio tetüt* vettem Lőrintzen” (idézi Fekete 2011: 66).

a *kutyafejű tatár* kifejezésünk is. A török és a Habsburg időkben a veszélyes kóbor ebek sem pozitív irányba lendítették a megítélésüket. (Vö. O. Nagy Gábor (1999) szólásmagyarázataival.) Illetve gondoljunk csak a *kutya élet, kutya világ, kutyául van, kutya nehéz, kutyatermészete van, ebek harmincadjára kerül, ebadóban hagy* stb., valamint a fennebb már a származásra vonatkozó kifejezések körében idézettekre. Ezek egyike sem e háziállat pozitív tulajdonságait emelik ki.

Azonban az állatok körében a legtöbb mentegetőző formulát tartalmazó adatumunk a sertéssel, disznóval kapcsolatos. Amikor valakit disznónak minősítünk, a disznóhoz kapcsolódó sztereotípiákra gondolunk elsősorban arra, hogy ez az állat mocskos, kövér, falánk, moslékot eszik, lusta stb. Azonban a régi adatok azt mutatják, hogy akkor is bocsánatot kérnek a disznó vagy a sertés emlegetésekor, amikor konkrétan az állatról állapítanak meg valamit, és nem emberek jellemzésére használják a nevet. 1722: el küldette(m) ... az kgd három *S. V. Sertésinek* Aprolekjait edgy lądában [Fog.; KJMiss. Rétyi Péter lev.]; 1746: Az meg holt Uram egyetmásaban én nem Succedaltam mivel csak a tehén es *S. v. egy Diszno* a mellyet én magammal hoztam Zesztraul kezemnél vadnak [Radulest H; Ks LXIII/23].

„A sertés – az ebbel együtt – az archaikus képzetekben a teremtő férfi és női princípium negatív aspektusait testesítette meg: az enyészetet, a fertőző (bőr)betegséget, a háborús pusztítást, a könyörtelen telet, a saját gyermekeit fölfaló természetet. (...) Kronosz (Khronosz), a latin Saturnus, mint a gyermekeit fölfaló Idő és a Halál planétaistene egy személyben, éppen a december–január hónapok feletti hatalmat nyerte el a hellenisztikus világban felvirágzó csillaghitben. Saturnus tiszteletére éppen ezért vágtak sertést a rómaiak. A szaturnikus sertés-jelkép tovább élt a keresztény időkben. Tudatos alkalmazásának »illetékes« forrásaként példaszerűen említhetünk több evangéliumi helyet; Jézus csodáját, amikor az ördögöket (gonosz lelkeket) disznókba kergeti (Mt 8,31–32), a tékozló fiú példázatát, aki az Atyától eltávolodván disznók között él (Lk 15,15–16). A farsangolást ostromozó egyháznak többszörös jogcíme is volt arra, hogy a sertést egyik-másik főbűn, rendszerint a Falánkság, ritkábban a Kéjsóvárság jelképévé tegye.” (Jankovics 1997: 21–2).⁹

⁹ Ez a magyarázata annak, hogy Európa-szerte ugyanolyan megvetés övezte a disznót, akárcsak magyar nyelvterületen. Vö. csak ezzel: „Dieses gleiche Recht »Ihnen Faulbacher, Breitebrunn, undt Gußhoffer gegen dergleichen Zewgnition (= Auflistung) den freyen Einschlag (= Eintrieb) ihrer S.V.Schwein (salva venia = mit Verlaub gesagt: Schweine) zu Eckherichs Zeithen (= während der Eichelmast) ebenmäßig gedeyhen zulaßen« war offensichtlich der Inhalt eines Bittschreibens an den Landesherrn in Mainz, den Kurfürsten Anselm Franz von Ingelheim. In einem Antwortschreiben vom 9. Nov.1681 wird diese Bitte gewährt. (...) Demnach das Dieß Jährige GeEckerich Im Speßardt, unß nach der hergebrachten gerechtigkeit zuebesuchen Zimlich weith Entlegen allermaßen es in der nahe gantz keine Mastung gibt, dahero dann Täglich bey Sonnenschein, mit den s. v. (=

Így a disznóhoz, sertéshez olyan erősen hozzátapadt a negatív képzet, hogy a 18. század folyamán és a 19. század elején nemcsak az állat emlegetésekor használtak bocsánatkérő formulákat, hanem bármely olyan kifejezés előtt, amely az állatnak a nevét tartalmazta. Akkor is mentegetőznek, ha sertéspajtaról, sertésólról, disznóólról, sertéshízalásról, sertésdézsmáról beszélnek: 1752: aestimaltuk ... Azon házhoz tartozando negy boronából rott *S. V. Sertés Paitákat* f. Ung. 6 Den. 48 [M.kecel Sz; Borb. II]; 1756: 4 Cserefa Czövekekre hasonlo Cserefa Talpfakra vagjon rako fabol 4 szegeletre rakva s. v. a *Diszno oll* [Branyicska H; JHb LXX/2. 28]; 1765: Bírámnak Feleséget kis gyermekivel, telnek hideg idején s. v. *az sertés ólba* rekesztette [Borbánd AF; Eszt-Mk Vall.]; 1775/1781: emberektől jó bé Bárány dézmáb(an) Nro 20. *Salva venia: Sertés dézmában* adnak az ezen részre szolgáló emberek Sertést Nro 19 [Algyógy H; JHb LXXI/3. 441]; 1807: *S. V. Sertes hizlalashoz* készült Labos pajta [Dés; BetLt 6 Gyergyóújfalvi Nagy Ferenc kezével].¹⁰

Ezek után már az sem meglepő, hogy a *sertéspásztor* emlegetésekor sem felejtenek el bocsánatot kérni, vagy akár a *disznódinnye* 'disznótök' emlegetésekor sem: 1757: azon kertben ... egy Szekérre való Török buza is ugy s.v. egy jó szekér *diszno dinyé* mind el predaltatott [F.gorbó AF; Bk sub nr. 899]; 1765: Az Borbándi tavalyi s.v. *Sertés Pásztor* ... lamentált nekem egyszer [Marossztimre H; Eszt-Mk Vall. 222].

3. Összegzés

A SzT. adatai alapján összegzésképpen elmondható, hogy a latin nyelvű mentegetőző formulákat és azok rövidítését a 17. század és a 19. század közepe kö-

salva venia = man möge den Ausdruck entschuldigen) Schweinen nicht Auß- und Einkommen können; Alß haben Ew: gl.wir hirmit gantz underthänig Pitten sollen, dieselbe wolten geruhen gl:Zu Erlauben, das wir doch umb Ein billig und leidentliches geldt, Einen stall in Ermeltem Speßhardt, an Einem Unschädlichen orth, nur mit undüchtigen alten umbgefallenen Rahmen und Reißig machen dörfen.« (Stadtarchiv Stadtprozelten, Bd. 34, 1720)» (Müller – Weis 1993). Ill. vö. egy 1817-es magyarországi adattal: „Sok számtalanszor láttam, hogy a' kontár 's kuruzsoló Orvosok egész falka barmokat, lovakat, *salva venia, sertvéseket*, sőt a mi a' több embereket is a' veszetség ellen orvosoltak” (idézi Trattner 1817: 44); „nehogy ezen legfőbb megesmértető jele hibázzván egész falka barmodat, lovaiddat, birkáiddat és *salva venia sertvéseidet*, a' fejében, hogy valami képzett megveszett állattól megpotskolván azt, haszontalan 's költséges, de mellette veszett orvoslás alá botsájtassad” (idézi Trattner 1817: 66).

¹⁰ Vö. több magyarországi adattal: 1718: Apellabant tales, *Salva Venia, tized disznónak*, seu porcos ex decimatione in unum gregem coactos (Pyar 1910: 10); 1771-ben zajló Somogy megyei per: „Siffter István építet Szobát, Konyhát, Kantarát, Két Istálót, Pajtát *salva Venia Sörtvés olat* kettőt ...” (Sóstainé 2009); Az egyes háztartásokban gyakori a kettős ól: 1781–1789-ben: „vagyon kettős s. v. *sertésúlam*...” (Tóth 1986: 104.)

zött több olyan kifejezés, szó előtt is használták, amely nem szidalomban, gyalázkodásban jelenik meg, de amely a kor embere számára tisztátalanságot, megvetendő alacsony társadalmi státuszt, foglalkozást nevez meg. Ugyanakkor fény derült arra is, hogy a negatív tulajdonságokkal felruházott állatok esetében nem csak az állat nevének leírásakor kérnek bocsánatot a korabeli írók, hanem az állat nevét tartalmazó bármely összetétel vagy szókapcsolat esetén is. Szintén sikerült rávilágítani arra is, hogy az adott korban e formulák használata általános volt Erdély-szerte, valamint a Partiumban, illetve az egész magyar nyelvterületen, és még az irodalmi alkotásokból sem maradt ki.

Irodalom

BENKŐ LÁSZLÓ 1980. Durva szók a köznyelvben és a szépirodalomban. In: RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.), *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 5–13.

EPERJESSY ERNŐ 1999. Szitkok – átkok – káromkodások. Adatok a káromlások néprajzához. *Ethnographia* 110/2: 399–414.

FEKETE SÁNDOR 2011. *Petőfi Sándor életrajza I.* Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest.

GALGÓCZI LÁSZLÓ 2003. A szitokszóvá válás útja. In: BÜKY LÁSZLÓ és FORGÁCS TAMÁS (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. 39–46.

GALGÓCZY LÁSZLÓ 2008. A nyelvi agresszió és diakrón formái a magyarban. In: ZIMÁNYI ÁRPÁD (szerk.), *Az agressziókutatásról interdiszciplináris keretben*. Acta Academiae Paedagogiae Agriensis XXXV. Eger. 3–37.

HEGEDŰS LAJOS 1942. Adalékok a nyelvi tabu és a névmágia kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr* 80: 101–13.

JANKOVICS Marcell 1997. *Jelkép – Kalendárium*. Csokonai Kiadó, Budapest.

MÉSZÖLY GEDEON 1944. Adalékok a káromkodásnak és büntetésének történetéhez. *Nép és Nyelv* 4: 87–99.

MOLLAY KÁROLY 1972 Népi hiedelmeink kutatása. *Soproni Szemle* XXVI/3. <http://sopszem.sopron.hu/sopszem/1972-XXVI-3.pdf> (2010. 08. 15.)

MÜLLER WINDFRIED – WEIS JOSEF 1993. *Zum Vergessen zu schade: Geschichten aus dem Landkreis Mittenberg*. www.trachtenkapelle-breitenbrunn.de/Dorf/Geschichte_Dorf/geschichte15.htm (2010. 08. 20.)

O. NAGY GÁBOR 1999. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. Talentum Kiadó, Budapest.

PYAR SÁNDOR (szerk.) 1910. *Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény*. A Dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerület történetéhez. I. kötet. Kiadja a Dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerülete. Sopron.

SABEAN, DAVID WARREN 2001. Peasant Voices and Bureaucratic Texts: Narrative Structure in Early Modern German Protocols. In: PETER BECKER – WILLIAM CLARK (eds.), *Little Tools of Knowledge. Historical Essays on Academic and Bureaucratic Practices*. University of Michigan, 67–94.

SÓSTAINÉ MÁRFI IBOLYA (szerk.) 2009. *Szöveg és forrásgyűjtemény Szepetnek történetéhez – a Régmúltól a XIX. század végéig*. www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi-kisebbsgek/2009/nemetek/Szepetnek/pages/szoveg_es_Forrasgyujtemeny.html (2010. 08. 17.)

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA 1997. *Balassi búcsúverse és a prosopopoeia a XVII–XVIII. század magyar nyelvű költészetében* <http://ludens.elte.hu/~orlovsky/barokk/Prosopopoeia.html> (2010. 08. 15.)

SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* I–XIII. 1976–2009. (I–VIII. főszerk. SZABÓ T. ATTILA, I–IV. Kriterion Kiadó, Bukarest; VI–VIII. Akadémiai Kiadó – Kriterion Kiadó Budapest–Bukarest; IX–XI. főszerk. VÁMSZER MÁRTA, Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár; XII. főszerk. KÓSA FERENC, Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár; XIII. főszerk. FAZAKAS EMESE, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.)

TÓTH FERENC 1986. Melléképületek Makón a 18. sz. végén. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984/85. Szeged. 99–108.

TRATTNER JÁNOS TAMÁS (gyűjt.) 1817. *Tudományos gyűjtemény* IX. kötet, Pest.

B. GERGELY PIROSKA

*Miskolci Egyetem,
bengerpiroska@t-online.hu*

Kolozsvár 16. századi nyelvének egy jellegzetes hangtani sajátosságáról

A város hivatali-közéleti iratanyagának adatai alapján

Abstract

About a Charactersitic Phonetic Phenomenon of Kolozsvár's Dialect as used in the 16th Century

A study based on official documents of contemporary public life

A significant language resource of the Historical Dictionary of Hungarian in Transylvania is provided by official Hungarian documents generated by the most various forums of public life, including local administration, during the time of the Transylvanian Principality. According to these documents the official language used in public life was based primarily on the spoken language of the time. In this paper I am examining a phonetic phenomenon, i.e. a characteristic accent of Kolozsvár's spoken language in the 16th century, relying on different kinds of documents: town guild papers, minutes of the town council and of the town court as well as books of the town's accounting. The authenticity of local language data is guaranteed by documents deriving from locally-born local residents. The most conspicuous phonetic feature of Kolozsvár's dialect as spoken in the 16th century proves to be the use of the vowel 'e' instead of 'ö'. This study is the first to give a comprehensive description of such a phenomenon, containing also illustrations with tables of etymological data.

Keywords: dialect history, spoken language in Kolozsvár in the 16th century, the phonetic phenomenon of using the vowel 'e' instead of 'ö'.

1. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár nyelvi forrásanyagának igen jelentős részét képezik a hivatali-közéleti jellegű magyar szövegek, amelyek az erdélyi fejedelemség fennállásának idején (sőt még azután is) keletkeztek a közélet minden fórumán a helyi ügyintézésről kezdve a fejedelemség országgyűlési határozataiig, a törvénykönyvekig, a diplomáciai levelezésekig, és formálták e korszak közéleti nyelvhasználatát. E nyelvi szint alapja és táptalaja a korábbi latin hivatali nyelv mellett, melynek sok szavát és kifejezését megtartotta, elsősorban

a korabeli beszélt magyar nyelv lehetett. (L. korábbi közleményeimet e tárgyban: B. Gergely 2002, 2003). Ezúttal hasonló jellegű forrásokra alapozva Kolozsvár 16. századbeli beszélt nyelvének egy jellemző kiejtésbeli-hangtani saját-sága felől közelítem meg e kérdést.

A 16. század második fele ugyanis Kolozsvár történetében kiemelkedő jelentőségű: ekkor válik az erdélyi fejedelemség első városává, melynek fejlett kézműipara és sokirányú kereskedelmi kapcsolatai ekkor szerzik meg számára a *kincses* jelzőt. A reformáció, a hitújítás tekintetében is vezető szerepet tölt be, iskolái és könyvkiadása révén Erdély magyar kultúrcentrumává válik. A város jómódú és szemléletmódban is öntudatos magyar és szász polgárai életvitelüket jól szervezett városi önkormányzattal biztosították – élén az alsó és felső városi tanáccsal. Az előbbi a városi bíróból és a városi tanácstagokból állott, az utóbbi: az ún. centumviratus száz emberből (50–50 magyar és szász polgárból) tevődött össze. Az egész tanács élén a főbíró állott. A főbb tisztségviselők után tekintélyben az „örög ~ örög” vagy „idős ~ idés uraim” következtek, akiket a fontos határozatok meghozatalakor mindig meghívtak a városi tanács gyűléseire. A városi tanács működését a tanácsi jegyzőkönyvek, illetve az ifjú Heltai Gáspártól származó Számadáskönyv jól szemlélteti 1578: „vegeztek eo kegmek egez varassul hogy senky ez vtan sem chionka wyu galleratlan, Mentebe, sem chizmaba papuchba sem gattiaba, hanem tanachy hazhoz illendeo varossy tyztesseges ruhaba leoienek mind also felseo Tanachbelyek be” [Kv; TanJk V/3. 172a]. 1595: „Ö kegyelme az egez Tanacztos és az Örög Wraimat rea gyütuen, Ö kem(e)k egy akarattal el vegezek” [Kv; Szám. 6/XVIIa. 232 ifj. Heltai Gáspár sp kezével].

A városi önkormányzat legfontosabb írásbeli termékei a városkönyvek voltak, köztük a számunkra kiemelten fontos kolozsvári városkönyvek. A témára vonatkozó kutatási eredményeit Kiss András egy alapvető tanulmányban összegezte (1996). Erre támaszkodva foglalom össze röviden az általam felhasznált legfontosabb forrásra, a Kolozsvár város tanácsa jegyzőkönyveire vonatkozó – témám szempontjából meghatározó – megállapításokat.

A városi könyvek keletkezése azzal magyarázható, hogy a városnak gondoskodnia kellett arról, hogy a tanácsa előtt létrejött ügyleteknek, valamint saját szabályrendeleteinek és határozatainak hiteles szövegét megőrizze. Kolozsvár az elsők között vezetett városi könyvet a 14. század második felétől, de erről egy kis fennmaradt töredéken kívül csak a rá való utalásból tudunk. A legrégebb fennmaradt városi könyv 1516-tól követhető. Idővel, a 16. század elején, a városi könyvek differenciálódtak közgyűlési, törvénykezési, tanúvallatási jegyzőkönyvekre és számadáskönyvekre. A város határozatait a száz férfiak (felső tanács) gyűléseinek jegyzőkönyveibe írták be, ezeket 1557-től ismerjük. A városi könyvet a város jegyzője, nótáriusa vezette, közülük többnek a neve is be van jegyezve (Kiss 1996: 264–8). A nótárius a város felső tanácsának egyik főtisztviselője, minden bizonnyal tősgyökeres lakos volt, aki saját és városa nyelvhasználatát

követte a tanácsi jegyzőkönyvek vezetésében. Így ezek hiteles forrásnak tekinthetők Kolozsvár 16. századi nyelvi sajátosságainak feltárásában is, illetve abban, hogy tetten érhető-e a jegyzőkönyvek hivatali nyelvében a városi nyelvhasználat, a mindennapi beszélt nyelvi sajátságok valamilyen módosulása.

2. A tanácsi jegyzőkönyvek SzT.-beli adataiban a kolozsvári nyelvhasználat legfeltűnőbb hangzásbeli sajátosságának az *ö*-vel szembeni *e*-zés bizonyul, melyet az íráskép is következetesen jelöl *e*, ritkábban *ě* betűvel. (Ez utóbbinak szintén *e* hangértékét sok párhuzamos *e* ~ *ě* jelölésváltozat bizonyítja). Az *ö*, *ő* jelölésére az *eo*, *o*, *ö*, *o*, *ö*, *w* betűk szolgálnak a nyelvtörténeti adatokban. E jelenség vizsgálatához szükséges nyelvi anyagot célzott adatgyűjtéssel a SzT. azon címszavaiból szedegtettem össze, amelyek első két szótagjukban *ö*, *ő* hangot tartalmaznak. Ilyenek legnagyobb számban az *ö* kezdetű címszavak közt találhatók (pl. *ökör*, *önnön*, *örömet*, *ördög*, *öröl* stb.), de számos adat került elő más kezdetű címszavakból is (pl. *ködmön*, *köntös*, *könyörög*, *szökött* stb.) a szótár többi kötetében tallózva, de véletlenszerűen is.

Az *ö* : *e* jelenségre történeti vonatkozásban Benkő Loránd nyelvjárástörténetében (1957) és Bárczi Géza hangtörténetében (1958²) találunk utalást. Benkő Az újmagyar nyelvjárások kora fejezetben foglalkozik röviden e jelenséggel: „Nyelvterületünk nyugati és keleti szélein egyrészt eredetibb nyelvi állapot folytatásaként, másrészt reciprok fejlődésű analógiás elhasonulások révén a nem illeszkedés jelensége uralkodik. Az erdélyi Heltai Gáspár Dialógusában (1552) például ilyen szóalakok találhatók: *földen*, *tőrecec*, *győnyerű*, *kőzensegel*, *gyűmőlchet*, *ördegnek*, *őrek*, *őnen*, *kőzet*, *külemben*, *őremest*, *bőreckel*” (93). Mint majd a továbbiakban látni fogjuk, mindezek az *ö* : *e* szembenállású alakok (és még sok más) előfordulnak Kolozsvár 16. századi nyelvállapotában.

Bárczi hangtörténete a középmagyar kor delabializációs változásai között tér ki e jelenségre: „Lehetséges reciprok fejlődésként az *ö* > *e* delabializáció is, **noha e jelenség vizsgálatban nem részesült**” (1958²: 155; kiemelés tőlem).

A SzT. rendkívül gazdag adatanyagában e jelenség tanulmányozása tehát többféle kérdésre is választ adhat: 1. Milyen változatai (erősségi fokozatai) különböztethetők meg az *ö*-vel szembeni *e*-zésnek Kolozsvár 16. századi nyelvében? 2. Lehet-e következtetni belőlük e jelenség fejlődéstörténetére? 3. Mutatkoznak-e e jelenség tekintetében különbségek, illetve egyezések az iratfajták jellege, illetve leíróik esetleges szociokulturális helyzetének megfelelően?

3. A forrásul felhasznált iratfajták közül először a tanácsi jegyzőkönyvekből merített adatokat rendszerezem aszerint, hogy az *ö*-vel szembeni *e*-zés megvalósulására alkalmas szavak melyik szótagjában jelentkezik *ö* helyén *e*. Az eddig közzétett szűkös történeti példaanyagban nem véletlenül szerepeltek kizárólagosan első szótagbeli *ö*-t követő, második szótagbeli *e*-k. Az általam gyűjtött SzT.-beli nagyszámú, főleg 16. századi adatokban is ez a pozíció dominál. Az *e*-ző változa-

tokkal párhuzamosan azonban *ö-ző* változatokat is bemutatok, amelyek azonos vagy közeli évből valók, ezek érzékeltetik ugyanis a nyelvhasználat ingadozásait Kolozsvár 16. századi lakosainak körében (l. 1. számú táblázat).¹

A rövid *ö*-t felváltó 2. szótagbeli *e*-zésre főként névszótövek 2. szótagjában pl. *könyergés, örekség, öker, ördeg*; névszói toldalékok előtti tövéghangzóban: *kölcsen, külemb, külen, ökret, önnen*, illetve a *közet* névutóban, a személyragok nem illeszkedő változataiban, pl. *köztek, tőlek* találtam számos példát. A ragozott igealakokban első szótagbeli hosszú *ő* utáni 2. szótagban is jelentkezik az *e*-zés pl. *jőjen, őreljenek, őrzettek*. Ezekről elkülönül az a ritkább pozíció, amelyben a 2. szótagbeli hosszú *ő*-t váltja fel a valószínűleg *é*-nek olvasható illabiális palatális, pl. *késén, metszé, borvivé, szőlé, őrzé, szerzédjenek*. Ezekben viszont a megelőző szótag magánhangzója az *ő*-n kívül (pl. *szőlé, őrzé*) *é, e, i* (pl. *késén, metszé, szerzédjenek, borvivé*) is lehet.

Az *e*-zés a 3., sőt a 4. szótagra is kiterjedhet, főképpen, ha a 2. szótag már *e*-zővé vált pl. *kölcsenez, könyeregjen, külembezés, örekesek, ötvesek*, illetve a szótó 2. szótagbeli *ö, ü* hangja után pl. *könyöregjen, közöskedésében, környülette, közülek*. Itt is van példa a szóvégi *ő*-t felváltó *é*-re, akárcsak a 2. szótagú *e ~ é*-zést mutató szavak esetében, például az *esztendő* és a *mennyegző* szó toldalékos *esztendőre, mennyegzőjére* alakjaiban.

Az *e*-zés legerősebb fokát képviseli a hangsúlyos első szótagbeli *ö* helyén álló *e*, mely szintén a 2. szótagban szereplő *e*-től függően jelentkezik legtöbbször, pl. *jevendére, kenyergő, keszerűkő, terekedjék, tervény, etven*. Az *érzők* 'örzők' alak esetében talán az *őrzé* 'örző' analogikus hatásával számolhatunk.

Az *ö, ő*-vel szembeni *e ~ é*-zés fentebb bemutatott három fő fokozata közti hozzávetőleges arányok a következők: legtöbb példája a 2. szótagbeli *e*-zésnek van, ennél kevesebb a 3–4. szótagban megvalósuló *e*-zés példaanyaga, de mint láttuk, nagyobb része ennek is az előző csoporthoz (2. szótagbeli) is tartozik, a legkisebb számú példa az *e*-zés első, hangsúlyos szótagban való jelentkezésre került elő.

Talán az *ö* : *e*-zés regressziójának tulajdonítható az az egy-két szóban feltűnő változat, amelyben *ö* melletti szótagban levő *e* helyén is *ö* van, pl. szótóban 1597: *eoreogh wraim*, 1603: *örög*, 1578: *őrög*; toldalékban: 1592, 1594, 1597: *eoreokeoseon* a többségben levő mai köznyelvi változattal szemben, pl. 1584: *Eoregh Vraimath*, 1590: *eoregh dolog*, 1585: *eoregh zabasu*.

¹ A táblázatokon feltüntetett nyelvtörténeti adatok korabeli hangjelöléssel szerepelnek. A tanulmány szövegébe bedolgozott nyelvi példáknál azonban erről lemondtam a könnyebb olvashatóság érdekében, de nyelvtörténeti példaértéküket dőlt betűs írással érzékeltetem. Az *ö*-vel szembeni *e*-zés példáiban és ellenpéldáiban a kérdéses hangokat félkövér betűkkel kiemeltem. A tárgyalt iratfajtákra vonatkozó rövidítések a SzT.-ből valók.

4. A másik megcélzott forráscsoport a kolozsvári céhiratoknak a SzT.-ba be-
dolgozott adatanyaga, amely azonban a tanácsi jegyzőkönyvekéhez képest jóval
szerényebb, különösen a 16. századra vonatkozólag. Ezért a vizsgált jelenségre a
17. század első feléből való adatokat is felhasználtam. Viszonylag gazdag a ko-
lozsvári ötvös céh iratanyagából származó adatmennyiség, de már jóval kevesebb
került elő az asztalos, kőműves, mészáros céh irataiból, és elenyésző a kovács és
szabó céh ez időbeli adatainak száma. A többi céh irat- és adatanyaga pedig zöm-
mel a következő századokból való, így túl van e vizsgálat időhatárán. (Az erdélyi
– köztük a kolozsvári céhek – fejlődéstörténetére nézve l. Kovách Géza és Binder
Pál 1981.)

Az *ö*-vel szembeni *e*-zést mutató szavak mennyisége is messze elmarad az
előző forrásétól (l. 2. táblázat). Itt is a 2. szótagbeli *e*-zés példaanyaga a leggaz-
dagabb, de ez abból ered, hogy az *ötvös* szó *ötves* változata szinte általánosnak
mondható az akkori kolozsvári nyelvhasználatban, s ez a változat érvényesül a
céh életével kapcsolatos kiterjedt szócsaládjában is: pl. *öt vesség*, *ötves* legény,
ötves mester, *ötves* mű, *ötvesi* mesterség, *ötvesi* rend. E foglalkozásnévből ala-
kult családnevekben szintén ez a változat az uralkodó. Emellett azonban már
csak két másik példájára akadtam az *ö* : *e*-zésnek: *ködmennel* és a tájszó jellegű
fölestökömök.

Ugyanezeknek a szavaknak a toldalékos alakjaiban jelenik meg a 3. szótagbeli
e-zés is, pl. *ködmeneket*, *ötvesek*, *fölstökömök*. Az 1. szótagban való jelentkezésre
viszont csak egyetlen példát találtam: *kevethetik*. Az *öreg*-gel szemben ellentétes
jellegű *örög* egy-két előfordulása itt is felbukkan, pl. 1701: *Eorevgjebvik* az általa-
nos *öreg*-gel szemben, pl. 1701: *Eoregjebb*. Azoknak az *ö* : *e* változásra alkalmas
szavaknak a zöme, amelyek a tanácsi jegyzőkönyvek tanúsága szerint *e*-s válto-
zatban éltek Kolozsvár 16. századi nyelvében, ugyanakkor a céhiratokban az *ö*-t
megtartó alakjukban mutatkoznak többnyire. Pl. 1589/XVII. század eleje:
keorniwl, *kwlömbet*, *önnön*, *örökös* (KömcArt.). Vajon mindez arra vall, hogy a
tárgyalt nyelvjárási jelenség csökkentebb mértékben tükröződik a céhélet köz-
életi nyelvében, mint a városi tanácsban? Meglepő ez annál is inkább, minthogy
a város tanácsa magasabb szintű testület, mint a céhek vezetősége, s ez szöveg-
szerűen is igazolható az olyan városi tanácsi határozatokból, amelyek a céhek
vítés kérdéseiben is döntenek vagy egyes esetekben új szabályok betartatására
kötelezik őket. A magasabb társadalmi hierarchia rendszerint a nyelvjárásiasság
visszaszorításával jár, itt viszont – úgy tűnik – ennek épp az ellenkezője követ-
kezik be. Még meglepőbb ez amiatt is, mert a városi tanács tagjai nem kis rész-
ben azonosak a céhek legtekintélyesebb tagjaival, tehát irataik jórészt ugyan-
azoknak a személyeknek a nyelvhasználatát rögzítik írásban. Mindez azt a gya-
nút ébreszti fel, hogy itt valami külső ok is közrejátszik az *ö*-vel szembeni *e*-zés
látszólagos visszaszorulásában a céhiratok esetében. Mindenekelőtt a kétféle
iratmennyiség közti nagyságrendi különbségre gondolhatunk: a terjedelmesebb

városi tanácsi jegyzőkönyvekből nyilván több adat kerülhet ki, mint a rövidebb céhiratokból. Tartalmilag így szóhasználatban is változatosabbak a tanácsban tárgyalt és jegyzőkönyvbe vett városi ügyek, mint az egyes céhek artikulusai, céhszabályai, melyek részlegesen fedik is egymást: öt-hat típusú szöveg ismétlődik bennük némi módosítással (i. m. 13). Végül gondolhatunk arra is, hogy az időről időre megújított és újonnan írásba foglalt céhszabályzatba nem vitték át a megelőző szabályzat minden nyelvi/nyelvjárási alakváltozatát, például a meglehetősen feltűnő, így valószínűleg korán tudatosult és talán kerülendőnek tartott *e*-ző alakokat sem mind. (Így például az ötvös céh 1561-es szabályzatát egy 1627-es megújításából ismerjük).

5. A fentebb tárgyalt kétféle iratfajta adatainak gyűjtése során győződtem meg arról, hogy a vizsgált jelenségre nézve célszerű egy harmadik forráscsoportot is bevonni, amelyet eredetileg nem volt szándékomban, mégpedig a kolozsvári törvénykezési jegyzőkönyveket és számadáskönyveket. Ezek ugyan a közéleti-hivatali nyelvhasználatnak az előbbi forrásokénál alacsonyabb szintjét képviselik, mint amelyet tanulmányozni magam elé tűztem, és tartottam attól is, hogy különösen a törvénykezési jegyzőkönyvekbe nemcsak a város lakóitól, hanem valamivel szélesebb földrajzi körzetből származó tanúvallomások is bekerültek. De mivel adataik olyan bőséggel ontották az *ö*-vel szembeni *e*-zés előfordulását, rájöttem, hogy *e* nyelvjárási jelenségnek az egyes nyelvhasználati szinteken való érvényesülését és összehasonlításukat, valamint a belőlük levonható következtetéseket is lehetővé teszik. Adatgyűjtésüket azonban kizárólag azokra a szócikkekre korlátoztam, amelyekből a tanácsi és céhiratok adatait nyertem, sőt ahol a SzT.-ban egymás közvetlen közelében fordultak elő.

A számadáskönyveket a városi tanács által megválasztott városgazda: a sáfárpolgár vezette, aki a város bevételeinek és kiadásainak elszámolására kötelezett kezelője volt, s mint magas rangú tisztviselő bizonyosan állandó kolozsvári lakos volt, így nyelvhasználatában is ehhez igazodott. A törvénykezési jegyzőkönyvek tanúskodói és vallomástevői között azonban a városlakók mellett a városon kívül, a hóstátok lakosai (főként földművesek) is szerepeltek, akiknek a nyelvhasználatában a nyelvjárási sajátosságok, így az *ö*-vel szembeni *e*-zés is erőteljesebben élhetett, és a tanúvallomások hitelessége végett írásbeli rögzítésükben is híven tükröződhetett. Ennek kétféle megnyilvánulását tapasztalhatjuk: egyrészt több az *e*-ző szavak száma, mint a tanácsi jegyzőkönyvekben és a céhiratokban, másrészt a paradigmatis *e*-ző változatok is számosabbak bennük.

A gyűjtött anyagban az első két forrásnál hússzal több szóban figyelhető meg *e*-zés (ezeket külön a 3. számú táblázatba foglaltam). A 2. szótag *e*-zése ezekben is dominál pl. *keoblet*, *kösentyű*, *köszeni*, *köszerül*, *öszten*, *ötédfél*, *szökett* stb., de főleg ugyanezekből kerül ki több első szótagbeli példa: *kebel* 'kőből', *keltség* 'költés', *keszentyűmet*, *keszerüsnek*, *etöd* és 3–4. szótagbeli *e*-ző változat pl.

köszenem. Az ellenpéldák természetesen mindegyik szó esetében túlsúlyban vannak (l. 3. táblázat).

A paradigmikus alakok megszorodását egy olyan táblázat szemlélteti (l. 4. táblázat), amelyben egymás mellett állnak a három forrás adatai, a leginkább *e*-ző forrásból pedig főleg olyan *e*-ző paradigmataok kerültek rá, amilyenek a TanJk vagy a céhiratok adatai közt nem fordultak elő. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért az adatok itt nem eredeti hangjelöléssel, hanem átírtan szerepelnek (a Szám. és TJK adatait itt összevontam). Mivel az adatok mind 16. századiak, évszámaikat sem tüntettem fel. Ugyancsak e táblázat végére kerültek a szóvégi *ö* : *é* változást mutató adatok is.

6. Miután a SzT.-ből származó bőséges adatolásnak köszönhetően lehetővé vált az *ö* : *e*, *ő* : *é*-zés részletes leírása a 16. századi Kolozsvár nyelvében, e jelenség szinkrón állapotából kialakulásának menetére is következtethetünk. Már sokkal szűkebb anyagismeret birtokában (l. Heltai) Benkő *e* változás okaként az elhasonulást jelölte meg, Bárczi pedig az *ö* > *e* változás jellegét emelve ki, delabializációról beszélt. Emellett mindketten lehetségesnek tartják egy korábbi, az ómagyar kor végi *ë* > *ö* labializáció előtti maradványának megőrzését is egyes esetekben. Ez utóbbi felvetés bizonyításához a SzT. közép- és újmagyar kori adatai már nem elégségesek, ehhez a kései ómagyar *e* nyelvterületről való nyelvemlékei volnának szükségesek, de vö. a MvS. *iveltés* szavát.

Az itt bemutatott bő adattár a Benkő által megjelölt elhasonulási okot kétségtelenné teszi az által, hogy az *ö* utáni pozíciójú, második szótagbeli *ö*-t felváltó *e*-zés dominanciáját minden itt bemutatott forrás legtöbb adata bizonyítja. E változás kiinduló pontja tehát kétségtelenül az egymást követő *ö-ö* pozíció indukálta az *ö* > *e* elhasonulás. Az *e*-zés továbbterjedése a 3–4. szótagra viszont már előreható hasonulásos jelenség, amelyet a 2. szótag *e*-je indukál, és ugyancsak ennek tulajdonítható, de már hátraható hasonulással az *e* bejutása az első szótagbeli hangsúlyos *ö* helyére. (E változás okának más magyarázatára nézve l. JUHÁSZ 2009: 230.)

A megfelelő hosszú hangok, az *ő* : *é* változása is hasonló módon folyhat le, kivéve az olyan szóvégi helyzetet, amelyben az *-ő* melléknévi igenévképzős (a példák többsége ilyen), ennek ugyanis megelőző diftongusos állapotából származhat mind a labiális, mind az illabiális változat. Abban viszont, hogy az *e* korban már ritkább illabiális változat jut itt érvényre, az *ö* : *e* analógiás hatásának is szerepe lehet.

Hogy az *ö*-vel szembeni *e*-zést indukáló disszimiláció mellett az asszimilációs változásnak is jelentős a szerepe, bizonyítják a szintén hasonulással keletkezett olyan alakok is, mint az *öreg* szó *örög* változata. Számos ilyen adat fordul elő még a TJK + Szám. forrás csoportban: pl. *örög*, *örögbik*, továbbá *köverők* 'keverők', *kötős* 'kötés', *kötölverő* 'kötélverő', *örözék* 'örizék', *örökösön*, *ökrö* 'ökre'.

Az *ö*-vel szembeni *e*-zés szótagi pozíció szerinti erősségi fokozatai egyaránt megtalálhatók mindhárom vizsgált forrásfajtában. A különbség köztük – amint erre már rámutattam – az *e*-ző szavak számában és paradigmaticus gyakoriságában mutatkozott. Ennek egyik oka abban jelölhető meg, hogy a főleg mozgékonyabb kereskedőkből és kézműiparosokból álló városlakók és a város környéki hostátok földművelő lakossága nyelvjárásiasság tekintetében is némileg eltérhetett egymástól. Ezt még felerősítette a felhasznált forrásfajták közti jelentékeny nyelvhasználati szintbeli különbség: a céhiratok, méginkább a város tanácsi jegyzőkönyvei ugyanis a hivatali-közéleti nyelvhasználat szintjét képviselik, melyre a 16. században is már a kiegyenlítettebb, a kirívó nyelvjárási sajátosságoktól mentesebb nyelvhasználatra való törekvés volt jellemző. Hangsúlyoznunk kell mégis, hogy bár az itt bemutatott táblázatok az *ö*-*e*-zés jelenségére koncentráltak, az *e*-ző példákkal szemben az *ö*-t megőrző ellenpéldák különösen a tanácsi jegyzőkönyvekben és a céhiratokban (kivéve az *ötves* alakot, melynek alig van *ötös* változata) messze túlsúlyban vannak, de még a számadáskönyvekben és a törvénykezési jegyzőkönyvekben is sok az *e*-zést mérséklő ellenpélda.

Az *ö*-vel szembeni *e*-zés tüzetes elemzése a kolozsvári nyelvtörténeti források alapján újabb belső nyelvi érv amellest – ami a város földrajzi helyzetéből is következik –, hogy tudniillik lakosai a mezőségi nyelvjárást beszélték, s a város nyelve a 16. században még nem szigetelődött el az *öt* többé-kevésbé körülvevő mezőségi nyelvjárásterülettől. Ugyanakkor az is bebizonyosodott, hogy e nyelvjárárs itteni legfeltűnőbb jelenségének tudatos visszaszorítására való törekvés már elindult a városi közélet nyelvhasználatában.

1. táblázat

E-ző szóalakok a kolozsvári tanácsi jegyzőkönyvekből

1. szótag

jövet	1573	<i>Ide Jevetit</i>		
jövendőre	1570	<i>Jewenděre</i>	1579	<i>Jeowendeo</i>
könyörgő	1570	<i>kenyergeo</i>	1579	<i>këonyeorgeo</i>
környül	1580	<i>kernywl</i>		
köszörűkő	1579	<i>kezerwkeo</i>		
	1629	<i>keszereo keouet</i>		
örző	1571	<i>Erzwnet</i>	1671	<i>Eörzeöket</i>
ötölük	1570	<i>eo tēlek, Eothele</i>		
ötven	1561	<i>Etwen</i>	1599	<i>eotwen</i>
tölgyes	1576	<i>Tēlgesre</i>		
tőrekedik	1570	<i>tērekedye(ne)k,</i>		
	1573	<i>Tērekedye (!),</i>		
	1575	<i>Tērekedne</i>		

		<i>Těrekediek</i>		
törvény	1571	<i>Terwen</i>	1571	<i>Teorwenre,</i> <i>teorweniel</i>
	1573	<i>těrwembe</i>	1573	<i>Teórwennyel</i>
			1592	<i>teórwennie</i>

2. szótag

borvivók	1583	<i>bor viwek</i>		
jó	1573	<i>Jeoien</i>		
	1578	<i>leoien</i>	1592	<i>Jwieon</i>
késón	1571	<i>kessen</i>	1586	<i>keseon</i>
	1582	<i>kesen</i>	1583	<i>keseore</i>
kölcsön	1670	<i>keolchen</i>	1586	<i>keolchyeon</i>
külön	1572	<i>kylen</i>	1604	<i>kwleön</i>
külön- különféle	1580	<i>kwlen kwlen fele</i>		
különféle	1573	<i>kylěmb kylěmb felet</i>	1593	<i>kwleomb kwleomb fele</i>
	1580	<i>kwlemb kwlemb fele</i>		
könyörgés	1588	<i>keonyergeset</i>	1580	<i>keonyeorgesset</i>
			1592	<i>keonieorgesre</i>
között	1572	<i>keozet</i>	1620	<i>keőzeőt</i>
	1578	<i>keoztekis</i>	1597	<i>keozteok</i>
közönség	1573	<i>keozenseggel</i>	1586	<i>keozeonsegis</i>
metsző	1579	<i>meczenek</i>	1599	<i>mecczeonek</i>
ökör	1577	<i>eokret</i>		
ökörtilalmas	1579	<i>eokertilalmas</i>		
önnön	1578	<i>ónnen</i>	1592	<i>eoneon</i>
			1597	<i>eonneon</i>
ördög	1588	<i>Eordegh (szn.)</i>		
őríz	1580	<i>eorzetek</i>		
örökség	1570	<i>Eoreksegeknek</i>		
	1572	<i>Eoreksegetis</i>	1585	<i>eoreokseget</i>
öröl	1572	<i>Eorellyenek,</i> <i>Eoreltetne</i>	1575	<i>Eorwlyk</i>
			1587	<i>Eoreolttetem</i>
örömesben	1605	<i>eoremesben</i>		
örző ~ őriző	1574	<i>Eorzek,</i>	1554	<i>eorizeot</i>
	1575	<i>Eorizek</i>	1558	<i>ewrzeo</i>
	1558	<i>ewrzeketh</i>		
ötvös	1571	<i>Eottwesek</i>	1592	<i>Eottweosok</i>
szerződik	1570	<i>zerzedyenek</i>	1575	<i>zerzeodienek</i>

B. Gergely Piroska

szóló	1568	<i>zeolek</i>	1595	<i>zeoleok</i>
	1577	<i>zeole</i>	1580	<i>szoló</i>
	1580	<i>zolet</i>	1599	<i>zeoleo</i>
tőlük	1581	<i>tollek</i>		

2–3. és 3–4. szótag

kölcsönöz	1577	<i>keolchyenez</i>		
	1581	<i>kelchyenezzenek</i>	1602	<i>keolchyeoneozesreol</i>
			1620	<i>keölczieőneőzesből</i>
könyörög	1572	<i>keoneregien</i>		
	1558	<i>kewnyeoreggyen</i>		
kötélverő	1571	<i>keotelwereknek</i>		
közösködés	1580	<i>keozeoskedesseben</i>		
környülötte	1620	<i>keörniwlette</i>		
közülük	1574	<i>keozzwlek</i>	1586	<i>keozzwleokis</i>
különbözés	1573	<i>kylembezes</i>		
	1623	<i>küleombezes</i>		
mennyegző	1572	<i>Menegzeiere</i>	1585	<i>Meniegzeotis</i>
örökös	1570	<i>erekes</i>	1597	<i>eoreokeos</i>
	1570	<i>eoreokesek</i>		
	1573	<i>Eorekest</i>		
örökösül	1605	<i>eorekeswl</i>	1584	<i>eoreokeoswl</i>
ötvös	1571	<i>Eottuesek</i>	1592	<i>Eottueoseok</i>

2. táblázat

E-ző szóalakok a kolozsvári céhiratokból

1. szótag

követhet	1589/17. sz. eleje	<i>keuethetik</i> (KómCArt.)
-----------------	--------------------	------------------------------

2. szótag

céhes ötvös	1592	<i>Chiehes Eotwes</i>		
ötvös cég	1561	<i>ewtues Cehneky (!)</i>		
ötvösség	1592	<i>Eotwessegh, Eotwesseghnek</i>		
ötvöslegény	1561	<i>ewtües legen</i>		
	1635/ 1650	<i>Eottues Legenyek</i>		
	1650	<i>Eottues Legennek</i>		

Kolozsvár 16. századi nyelvének egy jellegzetes hangtani sajátosságáról

ötvösmester	1560	<i>Ewtues mesterek</i>		
	1561	<i>otwesmesterek</i>		
ötvösmű	1635/ 1650	<i>Eotues mwnek</i>	1561	<i>otvosi mywon</i>
ötvös- mesterség	1668	<i>Eotvesi mesterségnek</i>		
ötvösi rend	1592	<i>Eotwessy Rend</i>		
ködmön	1655/ 1734	<i>ködmennel</i> (ACJk)		
fölöstököm	1589/ 17. sz eleje	<i>feolesteo(keo)mökis</i> (KömC Art.)	1655	<i>fristeőkeőmott</i> (SzCLEv.)
szőnyeg	1657	<i>szőnyögött</i> (SzCLEv.)		

3–4. szótag

fölöstököm	1589/ 18. sz.	<i>feolsteokömek</i> (KömC Art.)	1655	<i>fristeőkeőknot-</i>
jövendő	1561	<i>ieuendeknek</i> (ÖC Art.)		
ködmön	1580	<i>kodmenyeket</i> (MészCLEv.)		
ötvös	1592	<i>Eotvesesek,</i> <i>Eotvesekkel</i>	1592	<i>Eottveosseok</i>
szőnyeg	1657	<i>szőnyögött</i> (SzCLEv.)		

3. táblázat

Csak a törvénykezési jegyzőkönyvekben (TJk.) és a számadáskönyvekben (Szám.) előforduló e- ző szóalakok

1. szótag

	TJk.		Szám.	
köböl	1573	<i>kēbel</i>		
kösöntyű				
	1600	<i>kesenthyeoye</i>		
köszörül	1573	<i>keserwllien</i>		
	1574	<i>keszërwltetny</i>		
köszörús			1598	<i>kezerwsnek</i>
kötés			1594	<i>kettes</i>
költség			1595 1600	<i>kelchyeeg ~</i> <i>Keolchieg</i>

ötödnap	1593	<i>Eteod nappal</i>	1585	<i>eoteod nappal</i>
következik			1591	<i>Kewetkezyk</i>
fölöstököm	1603, 1609	<i>felesteokeomre</i>		

2. szótag

		TJK.	Szám.	
hétfő	1570	<i>hetfěn</i>	1585	<i>Hetffyn</i>
	1578	<i>hetfere ~</i>		
	1584	<i>hétfeore</i>		
köböl	1573	<i>kēbel</i>		
	1570	<i>keoblet</i>	1571, 1600, 1649	<i>keobel</i>
	1570	<i>keobel</i>	1595	<i>kōbel</i>
kösöntyű	1574	<i>keoszentywt ~</i>		
	1568	<i>kswnytoye</i>		
	1573	<i>keozentywt</i>		
	1585	<i>keossenthiw ~</i> <i>keoseontiwt</i>		
köszön	1600	<i>kesenthyeoyew,</i> <i>keosentieoiet</i>		
	1574	<i>keozeny</i>		
	1597	<i>közene~</i>		
	1585	<i>keozeone</i>		
	1570	<i>keozenem ~</i>		
1585	<i>keozeond</i>			
köszönt	1573	<i>keozente</i>		
köszörül	1573	<i>keoserwlne</i>		
	1574	<i>keszērwltetny</i>		
	1573	<i>keoserwlt</i>		
köszörűs	1591	<i>keozeorwst</i>	1598	<i>kezerwsnek</i>
különben	1570	<i>kylemben</i>	1596	<i>kwlōmben</i>
	1590	<i>kulemben</i>		
szökött	1574	<i>zeoket</i>	1595	<i>szöket</i>
ökörszív			1579	<i>ōker zywet</i>
ökrösszekér			1595	<i>okreszekereken</i>
önt	1573	<i>Eontette</i>		
ötödfél	1570	<i>Wtedfel</i>	1600	<i>Eóteód fel</i>
ebkölyök	1574	<i>Eb keolyek</i>		
ötödmaga			1595	<i>ötöd magaul</i>
			1621	<i>ötöd magara</i>

ötödnap			1587	<i>Eoted napeg~</i>
			1592	<i>eoteodnap</i>
fölöstököm	1603, 1609, 1625	<i>felesteokeomre</i>	1597	<i>fröstekemet</i>
			1600	<i>Fleösteókeómre</i>
			1606	<i>Flöstökömre</i>

2–3, 3–4. szótag

	TJk.		Szám.	
köszön	1570	<i>keozenem</i>		
köszörül	1573	<i>keszerwltem</i>		
fölöstököm			1597	<i>fröstekemet</i>

4. táblázat

A három iratforrás paradigmatiszus összehasonlítása

		TanJk.	Céhir.	TJk.+Szám.
örök, örökös, örökség	2. sz.	örekséget örekségeknak örekes örekesnek örekesül		örekebe eregebe (!) erekség örekségek erekséget
	3–4. sz.	örekest örekesül örekesnek örekesek		erekegbe 'örökbe'
	1. sz.			erekség erekegbe erekséget
örömest	2. sz.	öremesben		örömest
	1. sz.			eremest
között, ő közöttte	2. sz.	közett, köztek		kezett, ő kezettek
	1. sz.	kezet		

ötös, ötvösi, ötvösség	2–3. sz.	ötvesek ~ ötösök	ötves (céh, legény, mű, mester) ötvesi (mester- ség, rend, mű) ötvség	ötves (mű) ötves (mester) ötves (szn) etves (legények)
	1. sz.			etves (legények)
jő	2. sz.	jőjen		jövek, jöttek, jötten, jőjen
	3–4. sz.	jevendére		
	1. sz.	jevendére, (ide)jevetit		jeve
ködmön	2. sz.		ködmennel	ködmönre ködmönen Keodmen (szn.)
	3–4. sz.			kedmenes ködmönen
	1. sz.			kedmenre kedmenes
könyörög, könyörgés, könyörgő	2. sz.	könyeregjen könyergését könyergő		könyerge könyergettél könyereg volt kenyergene kenyergeny
	3–4. sz.	könyeregjen		kenyergettél könyereg volt kenyergene kenyergeni kenyeregjen kenyergénének könyöregvén
	1. sz.	kenyergő		kenyergettél kenyergene kenyergeni kenyeregjem kenyergénének
szőlő	2. sz.	szőlék szőlé szőlét		szőlé szőlét szőlés szőlébe szőlébéli
	1. sz.			szelő (érés) szelőt, szelés (kertbe)

hétfő	2. sz.			hétfén hétfere
őrző	2–3. sz.	őrzék, őrizék őrzéket		őrzék, örzeivel őrizé (ház)
	1. sz.	erzőket		erizót eriző (ház)
késő	2. sz.	késén		késén késébben
metsző	2. sz.	mecének 'sző- lőmetszőnek'		
borvivő	2. sz.	borvivék		
mennyegző, mennyekező	3. sz.	menyeközébe (Heltai Dial.)		mennyegzjére
jövendő	3. sz.	jevendére	jövendéknek	jövendé
	1. sz.	jevendére		
esztendő	3. sz.	esztendére		esztendébe
				esztendével

Irodalom

BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. 2. bőv. kiad. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.

BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.

B. GERGELY PIROSKA 2002. A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTÉK JÁNOS (szerk.), *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debrecen–Jyväskylä. 189–199.

B. GERGELY PIROSKA 2003. A jelentésváltozások szerepe az erdélyi fejedelemség közéleti nyelvében. In: BÜKY LÁSZLÓ és FORGÁCH TAMÁS (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei. III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 47–56.

JUHÁSZ DEZSŐ 2011. Rendszertörténet, kronológia, területiség. Egy nagy ívű tendencia szerkezetéről és mozgásáról. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA (szerk.), *Nyelvelmélet és diakronia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 225–246.

KISS ANDRÁS 1996. A kolozsvári városi könyvek. In: KOVÁCS ANDRÁS – SIPOS GÁBOR – TONK SÁNDOR (szerk.), *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésé-*

nek nyolcvanadik évfordulójára. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása, Kolozsvár. 257–274.

KOVÁCH GÉZA és BINDER PÁL (válogatta és jegyzetekkel ellátta) 1981. *A céhes élet Erdélyben*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

MURÁDIN LÁSZLÓ 1986. Az *e/ö* hangviszony a mezőségi nyelvjárásban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 30: 121–140.

SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XIII*. 1976–2009. (I–VIII. főszerk. SZABÓ T. ATTILA, I–IV. Kriterion Kiadó, Bukarest; V–VIII. Akadémiai Kiadó – Kriterion Kiadó Budapest–Bukarest; IX–XI. főszerk. VÁMSZER MÁRTA, Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár; XII. főszerk. KÓSA FERENC, Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár; XIII. főszerk. FAZAKAS EMESE, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.)

A. MOLNÁR FERENC

Miskolci Egyetem, Miskolc-Egyetemváros

amolnarf@t-online.hu

**Balassi-magyarázatok – az Erdélyi magyar
szótörténeti tár segítségével***

Abstract

Comments on Bálint Balassi's texts – helped by the *Erdélyi magyar szótörténeti tár* [The Historical Dictionary of Hungarian in Transylvania]

This short paper emphasizes the importance of the *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (SzT.) [The Historical Dictionary of Hungarian in Transylvania] in the study of old Hungarian texts, too. The SzT. has hitherto 13 big volumes (*A–Var*) containing a lot of data reflecting mainly spoken Hungarian in old Transylvania. It is an excellent help in the study of old Hungarian literature, too showing the lot of meanings and the usage of Hungarian words and phrases. This fact is demonstrated in the paper by the comments of some rare phrases listed in the SzT. and used by the famous Hungarian poet Bálint Balassi (1554–1594), too.

Keywords: Bálint Balassi, Erdélyi magyar szótörténeti tár [The Historical Dictionary of Hungarian in Transylvania], Attila Szabó T., Hungarian in old Transylvania.

Az Erdélyi magyar szótörténeti tár (SzT.) – gondolom, nem csak az én véleményem szerint – a legjobb magyar nyelvtörténeti szótár, sőt legalábbis a Nagyszótár majdani megjelenéséig a legjobb és a legnagyobb szótári vállalkozásunk. Magam világviszonylatban sem ismerek ilyet, amely főleg kéziratos anyag alapján egy nyelv nagyobb régiójának a szó- és kifejezőkészletéről hasonló terjedelemben és mélységben adna képet. Sőt esetünkben a SzT. magyar nyelvű adatai bepillantást nyújtanak a hajdani Erdély román, német és más nemzetiségű lakosainak a mindennapjaiba is. A magyar és általában a romániai tudományosság is igen hálás lehet ezért a munkáért, amelynek a publikálása is – különösen a kezdeti időszakban – sok fáradtsággal és nehézséggel járt. Köszönetet mondunk a SzT.-ért, természetesen elsősorban a néhai Szabó T. Attilának, aki szakértelemmel s több évtizedes lankadatlan szorgalommal gyűjtötte össze a szótár anyagát, s kezdte el

*Készült A szöveggyűjtés kérdései a magyar nyelvtörténetben című OTKA-tervmunka (K 69093) támogatásával.

annak szerkesztését és kiadását is. De ugyancsak köszönet illeti a szótár későbbi és mai munkatársainak kitartó és áldozatkész munkáját.

Magam most azt mutatom be, hogy egy konkrét és viszonylag szűkebb téma, Balassi Bálint nyelvének a vizsgálata során is több esetben nagy haszonnal forgattam a SzT.-at. Ha egy-egy vizsgált, vitatott kifejezésre, szóra korai beszélt nyelvi adatot kerestem, azt forrásaink közül messze legtöbbször a SzT.-ben találtam meg. Ezúttal csak olyan esetekről szólok, amikor a SzT. adatai jelentősen befolyásolták a mondandómat, ámbátor Balassival kapcsolatban is, számos más alkalommal is jó haszonnal merítettem a SzT. adataiból. Balassi nyelvével közel négy évtizede foglalkozom, tanulmányaimban, cikkeimben a vonatkozó szakirodalom megtalálható.¹ Ennek a cikknek a célja nem újabb eredmények elérése a Balassi-filológia terén, hanem a SzT. kivételes jelentőségének az illusztrálása. Ettől függetlenül ebben az előadásban, cikkben is van új adat, megállapítás, s az adatközlésben egy-két kisebb korrekciót is végeztem.²

Balassi „Régi szerelmem nagy tüze” kezdetű versében olvassuk: „Hogy véletlen most Cupido | Meglőtt az *mordály áruló*,”. Azt, hogy a ? ’gyilkos | kegyetlen, álnok ember’ jelentésű *mordály* szót (vö. TESz.) és az *áruló*-t együtt formulaszerűen is használták egy-két más adat szintén mutatja, például: Debreceni kódex (1519): „a decius császár, ki előszer a Filöp császárnak fé hadnagya vala mikoron ötet *árultatásképpen mordályul* Sátorában aluván meg ölte volna”³ (134); 1636: „A mi testünk olly *mordály árulónk*” (Pázm: Préd. 162: NySz.). A SzT.-ban erre 1590-ből – tehát Balassival egy időben és Pázmány előtt – van (az egyetlen beszélt nyelvi) adat: „ez Al peres... *Mordál’nak és Árwlónak* mondott | Aztis tudo(m), hogy Medesery Antal kouaczyba(n) vere az kest, es *mordalynak* mo(n)dak erette” (IX. köt. *mordály* al.). A SzT. adata nemcsak megerősíti, hogy versében Balassi itt egy formulát használt, hanem az irodalmi és a beszélt nyelv közti kapcsolatra szintén utal (minderre l. A. Molnár 2005: 27).

Balassi leghíresebb versének, az Egy katonaéneknek van egy (vagy két) sora, amely így szól a vitézekről: „Az éles szablyákban örvendeznek méltán, | mert ők *fejeket szednek*,”. E sorok értelmezéséről vita volt, Julow Viktor (1975: 28–29)

¹ Erre a másoktól és tőlem való nagyszámú adatra itt külön, illetve lelőhellyel többnyire nem hivatkozom, hanem csak a Balassi-kommentárok című összefoglaló könyvemre (A. Molnár 2005), amely alapján e cikk készült, és amely – esetenként kibővítve és némileg átdolgozva – a legtöbb korábbi, Balassival foglalkozó munkámat tartalmazza, a megfelelő hivatkozásokkal és lelőhelyekkel együtt. A hivatkozott közismert nyelvészeti forrásokat és kézikönyveket avagy rövidítéseiket az Irodalomjegyzékbe többnyire itt ugyancsak nem veszem fel. Nem egy esetben azonban kivételt teszek: ha a mondanivaló jobban megkívánja, a hivatkozott szakirodalomnak külön is feltüntetem a bibliográfiai adatait.

² A Balassi-idézetekhez Balassi összes műveinek a 2004-es kiadását használtam (Balassi 2004).

³ A régies betűalakokat modernizáltam, de a hangalakot megtartottam.

szerint a versben Balassi nem folyamatos cselekvéssort ábrázol, hanem montázs-szerűen mutatja be a vitézek életét. Itt azt, amikor a végváriak a győztes csata után a harcmezőn győzelmi trófeaként elesett ellenséges katonák fejét vagdossák le. Ez akkor mind a magyarok, mind a törökök (és más népek) részéről szokásban is volt. Tardi Györgynek a Szikszói győzelem című 1588-ban szerzett énekéből például ilyen sorokat idézhetünk: „Több sok fejet akkoron hullatának: | Csak Egörben száztíz fejet hozának, | Szöndöröben, Ónadbán is hozának, | Diós-Györben, Gesztösben is hozának. | A kassai vitézöknek számára | Negyven török fejek jutának oda, (...)”. Varjas Béla (1982: 304–305) viszont azt gondolja, hogy a csata itt hág a tetőpontjára, a vitézek harc közben vágják le az ellenség fejét; nem tételezhető fel róluk, hogy „mészárosmunkában” gyönyörködnek. Mivel a *fejeket szed*-re hosszú ideig más adatot nem idéztek, a vita eldöntetlen volt, illetve korábban inkább a Varjas véleményét fogadták el. Újabbán viszont inkább Julow véleményét idézik, így például a Balassi /2004, valamint a Balassi-szótár (Jakab–Bölcskei 2000). Magam korábban is a Julow Viktor véleményével értettem egyet, egyetemi óráimon is ezt képviseltem. S aztán találtam is megerősítő adatokat. Tinódi Lantos Sebestyén 1549-ben kétrészes éneket szerzett Szitnya, Léva, Csábrág és Murán váraknak megvevése címmel. Ezeket a várakat, amelyekben magyar katonaság volt, Ferdinánd királynak idegen zsoldosokból és magyarokból álló hada vette be. Katonaságuk ugyanis – nyilván részben a fizetlenség miatt – maga is kijárt rabolni, illetve némely várról azt állították, hogy rablókat, zaskornikokat tartanak el, akik a környéken garázdálkodnak, veszélyeztetik az utakat, zsákmányukból pedig a várkatonaság részesül. Az 1548-as országgyűlés külön határozott az ilyen várak bevételéről, katonaságuk megbüntetéséről, illetve kivégzéséről. Basó Mátyást, Murány várának kapitányát, aki sok fosztogató, gyilkosságokat is elkövető gonosztevőt tartott, név szerint említették (l. Tinódi 1554/1984: 565–6; a jegyzetek). Léva vára bevételének megéneklésekor azt is elmondja Tinódi, hogy zsákmányolás után a spanyolok fejeket szedtek, amit az ugyancsak a Ferdinánd király hadában lévő magyarok nem tudtak megakadályozni:

Immár sok szépségöt hogy ők nyerének, [a spanyolok]
Akarák *szedni fejöket* vitézöknek,
Egy úrfinak erről ott hírt tevének
Ő megkeserödék, szóla fő-fő népeknek:

„Óh, micsuda kegyötlenök ti vattok,
Eszök, vitésségök nem gondoljátok,
Hogy *fejöket szedni* ti akarjátok,
Vitézi testöket azzal szidalmazjátok.
(...)
Az spanyolok ezzel sem gondolának,

Harminckettőt bennök megnyakazának,
Magyar vitézők ott sokat sírának,
Az kegyötlenységön sírva ők óhajtának. [’fohászkodtak, kesereg-
tek’]

(...)

Nám eszt az fővitézők hogy meghallák,
Vitézők halálát igön siraták,
Gróftúl az testöket kérék, eltakarnák [’eltemetnék’],
Horvát Vidot, Terek Tamást, Kis Andrást elhozaták.

Nám tizenhat testöt ők elhozának,
Fő nélkül azokat eltakaríták [’eltemették’].

Az énekből egyértelműen kiderül, hogy ezeket a magyarokat nem harc közben vagy fogolyként fejezték le, ugyanis korábban Tinódi azt is elmondja, hogy e megnevezett katonák hogyan estek el: „Az vitéz Kis András juta az helre, | ... Kapuközbe nagy viadalt tart vala, | Halálával semmit nem gondol vala, | Végre puskából általlótték vala, | ... Horvát Vidot és Nagy Lászlót ellövék, | ... Vitéz Terek Tamás törésre álla, | Palota ablakáról ötet meglótték vala”. Az ostromló magyarok tehát meg akarták akadályozni, hogy az elesett, ugyancsak magyar várbeli katonák holttestét megcsonkítsák. Ők nyilván jobban tudták, hogy ezek egy része a török ellen szintén vitézül harcolt, de a gondolkodásmódjuk is tiltakozott az ellen, hogy magyar katonát az ő seregük csonkítson meg, s a jól harcoló ellenséget mint katonát ugyancsak megbecsülték. A Lévában lefejezett harminckét holttest fejét Salm Miklós gróf, a királyi seregek vezére Csábrág alá vonulva a sáncból karókba rakatta, s melléjük állíttatott egy foglyot, hogy a várbelieknek bekiabálva vegye rá őket a megadásra, mert különben rájuk is ez a sors vár. A módszer hatásosnak is bizonyult, a megrettent csábrágiak megadták magukat. A *fejeket szed* kifejezésben a *szed* ige gyakorító jellege is arra utal, hogy egymás után vágják le a fejeket (ezért is áll a *fej* többes számban). Ha még élő, megsebesült embert fejeznek le harcban, vagy kivégeznek valakit, mint az elfogott Basó Mátyást, Murány kapitányát és ellenálló híveit, nekik *fejüket vették*: „Lám, gróf szóla, hogy *fejüket elvennék* | ... Tizönegydemagával Basónak *fejét vevék*”. Később a *fejeket szed* és a *fejeket/fejüket vesz/veszi* szó szerkezetek keveredtek is.

Korábbi vonatkozó cikkemben ezt írtam: „Nem véletlen, hogy a *fejeket szed* kifejezést szótáraink közül csak kiváló nyelvtörténeti szótárunkban, a SzT.-ban találtam meg: *fejét szedi* fejét veszi. 1653: Bathori András pedig az urakkal méne ... a havasra, éjjelre megszállottanak ... nagy hirtelenséggel némely gonosz székelyek megüték őket és mind fejedelmestől *fejeket szedék* [1599-ben]; 1742: megindulván osztán a’ Szászok, meg leste Veres Sámuel távoly a’ Falutól, ’s ott eleikbe állván *fejeket szette*” (III. köt. *fej* al.). Az első adat visszaemlékezés, Báthori András erdélyi

lyi fejedelemre vonatkozik, aki az akkori viharos és zavaros erdélyi viszonyok között rövid időre fejedelem lett, s akinek a csapatait a Rudolf császár által felbízott és támogatott Mihály havasalföldi vajda a szabadságjogaikat féltő székelyek segítségével verte szét. A menekülő Báthorit és kíséreit egy székely csapat támadta meg, s a fejedelmet Csíkszentdomokos határában megölték (minderre I. A. Molnár 2005: 34–44).

A *se inge, se galléra* (*se ujjá se galléra, eb vegye magára*) szólással O. Nagy Gábor (1979) foglalkozott. Ő a legrégebb adatot a 18. század végéről idézi: *se üngöm, se gallérom*. O. Nagy bemutatja, hogy az ing, mint az ember legnélkülönözhetetlenebb ruhadarabja, egyes babonákban akár az ember jelképe, könnyen válhatott a valakihez tartozás szimbólumává. Megjegyzendő viszont, hogy Balassi Bálint Szép magyar komédiájában – tehát már úgy 1589-ben – van egy hasonló adat. A *Credulus* barátságát megcsaló, Júliának udvarló Sylvanus az őt felelősségre vonó Briseidának így válaszol: „*Sem ujjá, sem galléra, eb vegye magára*. Kérlek, ha lehet, ne korpázz [’szidj’] jó asszonyom, mert nem állhatja az fejem az hév lúgot” (Actus III., Scena III). Ez az adat – és a később említendők – a szólás magyarázatának egy másik lehetőségét is felvetik. Ha szó szerint értelmezzük, a szólás egy olyan ruhadarabra vonatkozik, amelynek sem ujjá, sem galléra nincs. Ilyenek pedig ismereteseek voltak a nép, különösen a pásztorok között: a hátibőr és előbőr, a melles és a bundamelles, a néprajzi szakirodalom is foglalkozik velük. A háti és előbőr tulajdonképpen egy bőrlepel, az állat lenyúzott, cserzetlen, csak megpuhított bőre, a nyak, a fej, a láb és a farok is rajta marad; például a hátibőrt többnyire hátra vetve viselték, elől a nyaknál a bőr két lábát összekötve. A régi Magyarország jó kedve című könyvének egy utójegyzetében említi Takács Sándor, miszerint Balassa Zsigmond 1614-ben ezt írta egy levelében: „*Eb vegye magára, sem ujjá sem galléra*”. Takács (2002: 253) ehhez azt fűzi hozzá zárójelben, hogy „Török mente egy fajának nem volt sem ujjá, sem galléra”. De más ilyen egyszerűbb ruhadarabok is lehettek. – És akkor most jön a SzT., ahonnan két ide vonható adatot is idézhetünk: 1578: „Towabba miért hogy az Tanachy, kewannya, es effele tyztesseges gywlekezet, hogy hozza hasonlo ruha vyseltessek. vegeztek eo kegmek egez varassul hogy senky ez vtan sem *chionka wyu galleratlan, Mentebe*, sem *chizmaba papuchba sem gattiaba*, hanem tanachy hazhoz illendeo varassy tyztesseges ruhaba Ieoienek mind also felseo Tanachbelyek be” (IV. köt. *galleratlan* al.); 1669: „8 praesentis Kővárból panasszal írt Kegyelmed levelét bizony bánom, s az mi reám néz benne, semmiképpen *magamra nem szabhatom, sem ujját, sem gallérát* (TML IV, 515 Rhédei Ferenc Teleki Mihályhoz” SzT. XIII. köt. *ujj* al.).

Ezek alapján úgy vélem, hogy a szólás Balassi által használt legrégebb és egyben eredeti alakja kezdetben a következőt jelentette: ’az ilyen ujjatlan, gallértalan, primitív ruhadarabot a kutya vegye magára, de nem én’. Később a következő jelentésfejlődést tehetjük fel: ’rossz, csúnya ruhadarab, nem veszem magamra’ →

'nem az én (ő) ruhadarabom (ruhadarabja), nincs közöm (köze) hozzá' → 'se nem rokonom (rokona), se nem ismerősöm (ismerőse), semmi közöm (köze) hozzá'. Amikor a szólás az eredeti szemléleti alapjától elszakadt, s a bizonyos ujjatlan és gallértalan ruhadarabokat is egyre kevésbé hordták, a kifejezésben az *ujj* helyére a leghasználtabb felsőruha neve, az ugyancsak egy szótagú *ing* lépett (sőt később lett olyan változat is, amelyből – az egyik legmindennapibb ruhadarabnak adva át helyét – a *gallér* is kiszorult: *se inge, se gatyája*). Ugyanakkor, mivel a beszélő az *ujj* vagy *ing* és a *gallér* szavakat már magára vonatkoztatta, terjedni kezdtek az egyes szám első személyű alakok, a harmadik személyűvel ellátottak pedig egy harmadik személyhez kapcsolódtak. Balassinál még egy átmeneti állapotot figyelhetünk meg: Sylanus a szólást magára érti, de a ruharészek nevét még harmadik személyű birtokos személyjellel ellátott formában használja (minderre l. A. Molnár 2005: 110–112).

Végül megismétlem, Balassiról írván, tanítván máskor is és sokszor idéztem adatokat a SzT.-ből, ha azok nem is voltak olyan meghatározóak, mint a fentiek. Vagy például a költő használta *gyapjú szekér bor* 'a gyapjú eladásakor áldomás-ként ivott bor' szó szerkezetre ugyan nem találtam adatot az SzT.-ban (Balassin kívül máshonnan sem), az eladáskor való áldomásivásra viszont vagy egy hasábnyt (l. A. Molnár 2005: 120–121). S számos más téma kapcsán ugyancsak igen gyakran forgattam az SzT.-at. És, jól tudom, ezzel nem vagyok egyedül.

Irodalom

Balassi Bálint /2004. *Balassi Bálint összes művei*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket összeállította KŐSZEGHY PÉTER. Osiris Kiadó, Budapest.

JAKAB LÁSZLÓ – BÖLCSKEI ANDRÁS 2000. *Balassi-szótár*. Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen. (Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 8.)

JULOW VIKTOR 1975. Balassi Katonaének-e. In: Uő.: *Árkádia körül*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 5–97.

A. MOLNÁR FERENC 2005. *Balassi-kommentárok*. Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 6.)

O. NAGY GÁBOR 1979. *Mi fán terem?* 3. bővített kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.

SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XIII*. 1976–2009. (I–VIII. főszerk. SZABÓ T. ATTILA, I–IV. Kriterion Kiadó, Bukarest; VI–VIII. Akadémiai Kiadó – Kriterion Kiadó, Budapest–Bukarest; IX–XI. főszerk. VÁMSZER MÁRTA, Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár; XII.

főszerk. KÓSA FERENC, Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár; XIII. főszerk. FAZAKAS EMESE, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.)

TAKÁCS SÁNDOR 2002. *A régi Magyarország jó kedve*. Osiris Kiadó, Budapest.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–IV. Főszerkesztő BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 1970, 1976, 1984.

Tinódi Sebestyén 1584/1984. *Krónika*. Sajtó alá rendezte SUGÁR ISTVÁN. A bevezetőt írta SZAKÁLY FERENC. Európa Könyvkiadó, Budapest.

VARJAS BÉLA 1982. *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

SZABÓ T. (E.) ATTILA

*BioDatLab, Balatonfüred,
biodatlab.balatonfured@gmail.com*

Az Erdélyi magyar szótörténeti tár digitális változatairól*

Abstract

The digital versions of „Erdélyi magyar szótörténeti tár” [The Historical Dictionary of Hungarian in Transylvania]

Based on the very first records of the first four volumes of „Erdélyi magyar szótörténeti tár” (SzT.) [The Historical Dictionary of Hungarian in Transylvania] an electronic database was built first in 1990 on CD-ROM (MintaSzTár. or MszTár.). The on-line version of this database was made available first in 1992 under GOPHER, with the title *Erdélyi magyar elektronikus szótörténeti tár* (ESzTár.; URL: <http://emsz.db.iif.hu/cgi-bin/emsz.cgi>). This was used between 1990–2005 mostly by the biology students of Berzsényi College in Szombathely, and the students of environmental protection and nature conservation of the University of Pannonia in Veszprém. It contributed to the historical sensibility of the students involved in studies of nature protection and revealed the role of traditional Hungarian knowledge on nature in sustainability.

The MintaSzTár. and the ESzTár. were the very first scientific Hungarian multimedia CD-ROMs and the first electronic databases of SzT. Both followed scientific goals and were used for orientation, and represented historical value. Beginning with 2010 both the Hungarian National (Széchényi) Library and the Transylvanian Museum Society prepared online versions of the SzT., but not in a database format (<http://mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/index.html>). The first part of this lecture deals with concepts, the second reviews the experiences gained between 1990–2011 during the use of the three digital versions of the SzT.

Keywords: Historical Thesaurus of Transylvanian Hungarian Language (SzT.); Creative Communities, database, cyberspace, traditional knowledge on nature.

* Ehhez az előadáshoz gazdagon illusztrált, a tudománytörténeti háttérrel és távlatokat család-nézetből láttató bemutató is készült, valamint az E-változatban gazdag végjegyzet-anyag és Emlékeim a Tár-ról címmel családtörténeti visszatekintés is van.

1. Bevezető

Az élet tudománya a történetiség igényével közeledik a tárgyához. Egyrészt azért, mert a természetismeretnek mély, egészen az állatvilágig nyúló gyökerei vannak. Másrészt azért is, mert a biológiában mindennek csak az időben és térben zajló folyamatok, az evolúció fényében van értelme. A biológus tehát tudományterületéből fakadóan is „a történetiség igényével vizsgálja az érdeklődési körébe kerülő kérdéseket” (Szabó 2011).

Ez az előadás eredetileg az egykori természettudományi munkatárs és családtag szemével tekintette volna át röviden az Erdélyi magyar szótörténeti tár (SzT.) múltját, jelenét és jövőjét. Fő célja az SzT. elektronikus változatainak (ESzTár.-ak) természettudományi szempontú értékelése volt. Terjedelmi korlátok miatt ennek az anyagnak csak az első részét közlöm.

Az itt közölt részben – a megkerülhetetlen fogalmi kérdések után – a Tár eddigi elektronikus változataival foglalkozom. A második (a jelen tanulmányból kimaradt) részben néhány olyan 16. századi erdélyi természettudományos forrás kerül szóba, mely az SzT.-ből kimaradt, de elektronikusan már kezelhető, mint pl. az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár (EHA.), vagy Melius Péter 1578-as kolozsvári *Herbáriuma* (MPH.) és az 1530–1593 között élt Várad Lencsés György Egész orvosságról való könyv azaz *Ars medica* című munkájából készült *Ars Medica Electronica* (AME.). Ezeket azért kellett elkészíteni, mert az SzT. 1–4. kötetei élettudományi munkatársaként sem sikerült meggyőzni a főszerkesztőt arról, hogy ezek és az ehhez hasonló szaknyelvi adatok nélkül az SzT. nem tükrözheti hűen az erdélyi magyar nyelvi műveltséget, különös tekintettel a történeti természetismeret fogalmaira. Az SzT.-nak ezt a hiányosságát a jövőben valamiképpen orvosolni kell(ene). Ebben a részben érintjük röviden az elektronikus „társ-tárak” kérdését is, mint pl. Szabó T. Attila Erdélyi Helynévtörténeti Adattárának (EHA.), valamint a Válogatott cikkek és tanulmányok köteteinek (SzTC.) digitális változatait – mint az SzT. használatának fontos kiegészítőit.¹

¹ Terjedelmi korlátok miatt maradt ki az SzT. és Közreműködő Közösségei helyzetének értékelése a 2010-es évek kiberterében, valamint az SzT. keletkezéstörténetével kapcsolatos családi emlékek az 1950–1990 közötti időből, illetve azok az esettanulmányok, melyek az *alakor*, *bab*, *vad*, *zab* fogalmak erdélyi fejlődését az ESzTár.-ak segítségével adatolta. Ugyancsak kimaradt az elektronikus változat gazdag képanyaga és terjedelmes végjegyzet-anyaga is. A kimaradt részek mindegyike hasonló a jelen tanulmány terjedelméhez. Kimaradt annak az elemzése is, hogy miért csak részben vagy egyáltalán nem férhetők hozzá a kibertérben azok a forrásművek, bibliográfiák, értékelések, stb., melyek nélkül az SzT. és a társ-tárak keletkezéstörténete nem érthető, értékei nem hasznosíthatók a maguk nemzeti és nemzetközi jelentőségéhez mérten. Ennek a mulasztásnak lehet pl. egyik következménye, hogy a köztudat, de még Szabó T. Attila alma materei is nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a politikailag viharos társ-életműveknek (Cseke 2011a, Fábíán 2007), mint a szívós, kevésbé látványos, igazságtartalmában nagy-

2. Fogalmi kérdések „kognitív” megközelítése²

Szabó T. Attila kolozsvári mestere a kognitív nyelvészet előfutára, Csűry Bálint volt. Az SzT. első kiadói szerkesztője Szilágyi N. Sándor mutatta ki, hogy a mester (de a tanítvány is) úgy voltak „kognitív nyelvészek”, hogy ezt nem is tudták magukról. Ugyanis az SzT. – megítélésünk szerint – bizonyos értelemben kognitív, és ezért is **rendhagyó történeti lexikográfiai munka**.³ Ez a „rendhagyás” abból is adódik, hogy a sorozat megálmodója – de minden szerkesztője és munkatársa is – fontosnak tartotta az SzT. nyelvészetben túlmutató (fogalom-fejlődéstani) használhatóságát. Mivel ez az írás nem filológiai, hanem természet-tudományos szempontokat követ, és az SzT. kiber-múltja és jövője érdekli elsősorban, ez a – bizonyos értelemben globális és informatikai – megközelítés szükségessé teszi a használt fogalmak tartalmának meghatározását, (át)értelmezését.⁴

2.1. Erdélyi magyar szótörténeti tár (SzT.): fél évszázada tartó, határokon átnyúló, „Közreműködő Közösségek” (Creative Communities) segítségével megvalósult, többnyelvű (magyar, román, német) öntevékeny erdélyi magyar tudo-

ságrendekkel fontosabb és minden percében az erdélyi valósághoz kötött műhelymunkának (vö. Balassa 1996; Bárh M. 2006a, 2006b; Benkő 2006; Benkő S. 2006; B. Gergely 2006; Deme 2006; Filep 2006; Hajdú 2006; Halász 2006; Janitsek 2006; Lőrinczi 2006; N. Fodor 2006; Péntek 2006a, 2006b, 2010; Posgay 2006; Pusztai 2006; Sófalvi 2006; Szathmári 2006). Vagyis a politikai indíttatású életművek egyre több köz(téri) figyelmet kapnak a magyar nyelvterületen, a közérdekű tudományos életművek viszont a köz(tudat) számára még saját közvetlen környezetükben is fakulnak – köztéri és kibertéri összefüggésekben is.

² <http://mindentudas.hu/elodasok-cikkek/item/90-a-jelentésvilág-szerkezete.html>
Avagy: Szilágyi N. Sándor nyomán: mi is a „nyelv”?

³ Fazakas Emese 2007; B. Gergely Piroska: Az Erdélyi magyar szótörténeti tár – a magyar nyelvtörténeti szótár új típusa. http://www.uni-miskolc.hu/city/Olvaso/ujholnap/97_szeptember/gergely.html.

⁴ Az ebben a tanulmányban használt rövidítések – a szövegben már ismertetettek kivül – a következők: az SzT. elektronikus formái: MszTár., MintaSzTár.: az Erdélyi magyar elektronikus szótörténeti tár első CD-ROM változata, mely az 1976–1987 között megjelent 1–4. kötet legelső előfordulásait tette elektronikusan kereshetővé MicroIsis rendszerben (1990); ESzTár.: az Erdélyi magyar elektronikus szótörténeti tár második változata, mely az első változat adatait tette (részben) kereshetővé a világhálón (1996); ESzT1–12, ESzT–OSZK: az Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–12. kötetének E-változata az Országos Széchényi Könyvtár Magyar Elektronikus Könyvtárában (OSZK-MEK 2011–2012); ESzT1, ESzT–EME: az Erdélyi magyar szótörténeti tár 1. kötetének digitális változata az Erdélyi Múzeum-Egyesület honlapján. A SzTár. „tartozékai”: a SzT.-ből ki-maradt, de azzal valamilyen módon kapcsolatban lévő táruk rövidítései. EMK-TB: Elektronikus Müncheneri Kódex v. Tatrosi Biblia (vö. Szabó T. Á. 1985); EMMNyA: Elektronikus Moldvai Magyar Nyelvatlasz (vö. Szabó T. Á. 1995, http://www.neprajzilatothatar.hu/pdf/neprajzilatothatar_19940102/neprajzilatothatar_19940102_311-317.pdf). SzVT: Szabó T. Attila válogatott tanulmányai 1–7. kötet.

mányos vállalkozás, mely európai viszonylatban is kiemelkedő mennyiségű és minőségű adat révén mutatja be egy soknemzetiségű terület (Erdély) nyelvi, illetve a nyelvben tükröződő 15–19. századi társadalmi és természeti fejlődését (evolúcióját) a 21. század, a jelen és a jövő számára.

2.2. Elektronikus szótörténeti tár(ak, ESzTár.-ak): negyedszázada tartó, folyamatosan fejlődő, határokon átnyúló, közösségi segítséggel megvalósult informatikai vállalkozások, melyek az SzT. anyagát a kibertér minden szereplője számára több – magyar, román, német, részben latin – nyelven teszik kutathatóvá, az SzT. nemzeti és nemzetközi értékeit elektronikus úton próbálják szakemberek és laikusok számára mindenütt elérhetővé és az élet minden területén hasznosá tenni.

2.3. Történeti természetismeret: a 20. századi (tudományos) természet-szemléletet és természetismeretet megelőző, a mai jelenségek és folyamatok megértését és a fenntartható fejlődést is segítő, de ma már csak történeti forrásokban vagy hagyományőrző közösségekben hozzáférhető ismeretanyag (vö. Dénes 2006; Horváth K. 2006; Horváth M. 2006; Szabó T. [E.] 2005; Zilahi 2006).⁵

2.4. Adatbánya/adatbányászat (*data mine/mining*): elektronikusan feldolgozott, sok szempontból kereshető, hatalmas adattömeg gyors átfésülésére alkalmas, szakmailag közhasznú adattár, illetőleg az abban való adatkeresés.

2.5. Kibertér (*cyberspace*): az 1980-as években a számítástechnika fejlődésével kibontakozó, elektronikusan támogatott – korántsem ellentmondás-mentes – világméretű információs hálózat és új típusú szellemi kapcsolatrendszer, melynek egyre nagyobb szerepe van az emberi gondolkodás evolúciójában, de még az emberi agy (egyed)fejlődésében is.

2.6. A Creative Commons („kreatív közjavak”) a klasszikus meghatározás szerint egy nonprofit szervezet, melynek célja az olyan kreatív művek mennyiségének növelése, melyeket mások jogszerűen megoszthatnak egymással vagy felhasználhatnak a saját műveikhez. Ebben az értelemben a CC fő tevékenysége a CC-licencek kiadása, és lehetővé teszi a szerzői jogi oltalom alá eső művek tulajdonosainak, hogy az oltalom alatt álló jogok egy részét a közösségre hagyományozzák, más részét megtartsák. A cél a jelenlegi szerzői jogi törvények azon problémáinak elkerülése, amelyek a tudás megosztását akadályozzák. A Creative Commons a teljes jogi védettség – „minden jog fenntartva” – és a közkinccs közötti széles skálán hoz létre rugalmas védelmet („néhány jog fenntartva”). Ebben a tanulmányban – a fogalmat kissé átalakítva és tartalmát jelentősen kiterjesztve – a Közreműködő Közösségek (Creative Communities) alatt azokat az önkéntes szakmai együttműködésekert értjük, melyek az SzT., az ESzTár.-ak és „tartozékaik” feldolgozása során keletkezett jogaik egy részét (már a fogalom kialakulá-

⁵ További részletek a <http://beythe.weebly.com/index.html> honlapon.

sa előtt) hallgatólagosan a közösségre hagyományozták, ide értve a világhálón közhasznúvá tett digitális tartalmak nyomtatott előzményeit és elektronikus változatait.⁶

3. Az ESzTár.-akról – az SzT. és „tartozékai” digitális változatairól

Az SzT. első négy kötetéből 1990-ben készült az első digitális feldolgozás, előbb Micro-ISIS rendszerben és CD-ROM formában, majd ennek alapján két on-line változatban.⁷

Az első változat volt egyben az első magyar multimédiás (képet, szöveget és adatbázist is tartalmazó) magyar tudományos CD-ROM – egy koraszülött minden gondjával, bajával. A második, 1996-ban elkészült on-line változat (E-SzTár.; URL: <http://emsz.db.iif.hu/cgi-bin/emsz.cgi>) már kikerült az első változat készítőinek ellenőrzése alól – ezt már az IIF-iroda saját hatáskörben végeztette el. Az 1996-os változatban több adatmező nincs aktiválva, nyitólapja hibás, és egyéb gondok is adódnak vele.

3.1. A MintaSzTár. egy sok szempontú, elsősorban természettudományos adatkeresés céljára készült minta-feldolgozás, mely nem filológiai meggondolásokat követett, és csak az SzT. első négy kötetének a legelső adatait tartalmazza. Az adatbázis építése 1988-ban, olyan időkből indult, amikor az SzT. kiadásának a folytatása reménytelennek látszott.

A MintaSzTár. több mint 8000 címszó-értelmezést tartalmaz magyarul, románul és németül. A természettudományok igényeit szem előtt tartva nem a nyomtatott forrás helyesírását követi, hanem a Melius-féle Herbárium 1978-as kiadásakor alkalmazott elveket (Szabó 1978/1979). Természetesen jelöli az ere-

⁶ A Közreműködő Közösség fogalmának ez az átértelmezése indokolja, hogy igyekeztünk a jelen tanulmányban minden közreműködőt név szerint felsorolni, annak megjegyzésével, hogy a nyomtatott SzT. munkatársainak a nevei – a végjegyzetek elmaradása miatt – kimaradtak ugyan, de a világhálón (pl. az EME vagy az OSZK honlapján) megtalálhatók.

⁷ A CD bibliográfiai adatai és munkatársai, segítői: Tudorg Kiadó Budapest & BDTF Szombathely, Glória Kft. Székesfehérvár. SzTA – 1990: MINTA-SzTár [I–IV.]. CD-ROM. & Ismertető a MINTA SzTár CD-ROM lemez EMSZ-Tár elnevezésű adatbázisához. Copyright by: SzTA., BDTF, JATE, TTM, MTA, OMFB, IIF, Tudorg Kiadó Budapest, Glória Kft. Székesfehérvár. Szerkesztette Szabó T. E. Attila. A megvalósítást tanácsaikkal, hozzáállásukkal segítették, és/vagy munkájukkal támogatták: Domokos Géza, Szilágyi N. Sándor, Patrubány Miklós, Láng István, Bálint Lajos, Nagy Miklós, Springer Ferenc, Szalay László, Bödey Imre, Iker János, Dremmel Lajos, Lorencz Sándor, Izsák János, Matskási István, Párizs György, Hunya Péter, Kovács Zsolt, Nagy György, Király László, Braun Tibor és még sokan mások. A fő adatrögzítők Biró Zsolt, Gündisch Mária, Györi Éva, Sz. Tóth Magda, Szabó T. Anna, Szabó T. Ádám voltak. Az adatrögzítést szűrőpróbaszerűen ellenőrizte és összehangolta Szabó T. E. Attila.

deti dokumentum keletkezési idejét, eredeti helyét és az SzT.-beli helyét is, tehát ennek alapján minden adat filológiailag is ellenőrizhető.

Az adatbázis segítségével igen sok (kb. 8000) adatra és adatkombinációra lehet villámgyorsan rákeresni. Ha valakit például az erdélyi írásbeliség SzT.-ben feldolgozott dokumentumainak 16. századi dinamikája érdekli, akkor az 1500, 1510, 1520 (...) 1580, 1590, 1600 számokra keresve gyorsan tájékozódhat. Természetesen a keresést évekre is finomíthatja, pl. kikeresheti, hogy milyen adatok jelentek meg SzT. 1–4. kötetében elsőként 1521-ben, vagy 1593-ban, vagy mi szerepel első adatként az SzT.-ban 1578-ból Kolozsvár város jegyzőkönyveiből stb. Sajárt keresésem alapján az 1500-ból egyetlen adatot sem találtam, 1510-ből 1-et, 1520-ból 2-t, 1530-ból 9-et, 1540-ből 17-et, 1550-ből 39-et, illetve 1560-ból 146-ot. Az előbbi adatok kigyűjtéséhez néhány másodpercre volt szükség csupán. A számok jól mutatják az erdélyi magyar írásbeliség kirobbanó fejlődését az 1570-es években – abban az évtizedben, melyben egyebek között az első magyar tudományos kézikönyv (Melius 1578) és az első magyar természettudományos nagymonográfia (Lencsés 1577k.) is keletkezett.

Az adatbázisban gyorsan kereshető például egy fogalom, egy nyelvi jelenség időbeni, térbeli stb. dinamikája is. További előnye, hogy a keresést nem lehetetleníti el a helyesírási változatok tömkelege – ami még egy filológus számára is gondot jelent, a biológusokról, természetvédőkről, agrárszakemberekről, orvosokról nem is beszélve. Ez az előny bőven kárpótol az olyan hátrányokért, hogy a vitatható adatokat – pl. a *fürj* (madár) eredeti 16. századi *für* írásmódját – mindig ajánlatos a nyomtatott formában ellenőrizni.⁸

1996-ban ezt az adatbázist a szolgáltató (Informatikai Infrastruktúra-fejlesztési Program =I IFP) ISIS alapúról BRSearch alapúra változtatta, és formailag is módosította, majd 2010-ben anyagi okokból rövid időre törölte is. Szolgáltatása tehát nem volt zavartalan.⁹

A MintaSzTár. eredetileg a mai Nyugat-magyarországi Egyetem szombathelyi központjának biológia szakos tanárjelöltjei számára készült, de 1992 után a világhálón bárki használhatta. 1995–2005 között a mai Pannon Egyetem környe-

⁸ Ez egy olyan tapasztalat, mely az SzT. adatbázisok építése során a jövőben is komolyan figyelembe veendő. Vagyis tapasztalataink szerint az SzT. teljes anyagát a keresőrobotok, illetve a nem-filológus szakemberek és a laikusok számára is kezelhető, mai magyar helyesíráshoz közelített átírásban, a címszavak angol értelmezését is tartalmazó adatmezővel kiegészítve kell(ene) adatbázissá szervezni. A filológusoknak ott vannak a nyomtatott kötetek és azok on-line változatai. Az átírás nyilván kockázatos, de a tapasztalat mutatja, hogy megoldható. A kétes esetek jelölhetők, illetve ellenőrizhetők.

⁹ A MintaSzTár. és különösen az ESzTár. esetében is kerültük a nyilvánosságot, különösen a sajtónyilvánosságot, nehogy az elektronikus változatok megnehezítsék, vagy éppenséggel meggátolják a teljes anyag nyomtatásban való megjelenését. Mára, a 14 kötet megjelenésével ez a veszély már nem jelentős.

zattanár és környezetmérnök szakos hallgatóinak tudását gyarapította, világlátását árnyalta különböző tárgyak (biológiatörténet, gyógynövény-ismeret, kultúr-növény-evolúció, természetvédelem stb.) terén sok száz szemináriumi és szakdolgozat készítése során. A MintaSzTár. anyaga szerepel két további BioTár Electronic Gramma CD-kiadványban is (1996: Tudomány, mely örök életet ad; 2000: Ars Medica Electronica).

3.2. ESzTár.-1 (ESzTár.-EME): az SzT. digitalizálását az EME és az OSZK közösen indította el, de az első OSZK-felvételek minősége nem volt elég jó ahhoz, hogy korrektúrázni lehessen. Az EME által készített elektronikus változattól az első kötet kiber-nyilvános, de ezt a keresőrobotok nehezen találják meg, és letöltési gondokkal küzd.¹⁰

T. Szabó Csilla, az SzT. főmunkatársa levelében erről így írt 2011. augusztus 22-én: „[a technikai gondok miatt] a szkennelést is újra elvégeztük [Kolozsváron]. Az első kötetét Szilágyi N. Sándor [irányította], aki tulajdonképpen betanított minket az Abby program használatára, és kidolgozta velünk a korrektúrázás rendszerét. A tulajdonképpeni aprómunkát Szilágyi tanár úr vezetésével, az EME égisze alatt kezdtük el Bitay Enikő főtítkárszony kezdeményezésére, aki az egész digitalizálási programunk megálmodója is volt. A korrektúrát [együtt] végeztük, [akik] mindnyájan szerkesztői is vagyunk a szótárnak: András Zselyke, Fazakas Emese, Gál Noémi, Hochbauer Mária, Tamás Csilla és Zsemlyei Borbála. A második kötettől kezdve a Szilágyi N. Sándor munkáját átvette Szilágyi Júlia EME-munkatárs, aki az anyagot első körben szkenneli, és korrektúrára előkészíti.”

Az EME EDA E-felülete a következő szavakkal mutatja be az SzT.-at: „Az Erdélyi magyar szótörténeti tár immár a leggazdagabban adatolt magyar nyelv-történeti szótár. Szerkesztése hosszú évek kutatómunkájának eredményén alapul. A gyűjtőmunkát Szabó T. Attila végezte, az adatok szótárrá szerkesztése azonban – az I. kötet kivételével, amelyet egyedül készített el – egy egész közösség munkájának gyümölcse. Az elmúlt harmincöt évben tizenhárom kötet jelent meg, ezekben a XVI–XIX. századi erdélyi magyar nyelv életes közelségben, a maga gazdagságában, változatosságában jelenik meg. Külön értéket kölcsönöz a Szótárnak, hogy a szavaknak eddig szokásos latin, illetve német értelmezése helyett, az erdélyi történetkutatás érdekeinek megfelelően, azokat románul és németül értelmezi. Már az első kötetek megjelenésekor többen megállapították, hogy felbecsülhetetlen nyelvészeti értékei mellett, a Szótár páratlan gazdagságú adattár és a levéltári, illetve minden erdélyi történeti, illetve néprajzi vonatkozá-

¹⁰ Az SzT. és említett „tartozékai” elektronikus változatainak természettudományi szempontú használatát – a SzTANYI és az EME honlapjaival együttműködve – a <http://beythe.weebly.com/index.html> épülő, és a <http://szta.eu> előkészületben lévő honlapok hivatottak majd részleteikben, esettanulmányok alapján bemutatni.

sú kutatás számára nélkülözhetetlen munkaeszköz. A dokumentumokat szerzői jog védi. © Copyright by Erdélyi Múzeum-Egyesület & Szabó T. Attila jogutódai.” (<http://eda.eme.ro/handle/10598/9095>).

Figyelmet érdemel, hogy az idézett ismertetés nem említi az SzT. hagyományos természetismereti, tudomány- és gazdaságtörténeti stb. értékeit. Arra azonban (az Akadémiai Kiadó kereskedelmileg is ésszerűtlen kiber-ismertetőitől eltérően) már felhívja a figyelmet, hogy ez nem egynyelvű, hanem egy többnyelvű (magyar–román–német, sőt pl. a botanika, vagy a jövevényszavak tekintetében latin) szótár is.¹¹

3.3. ESzTár.1–12 (ESzTár.–OSZK): 2009-ben egy, az OSZK-ban rendezett munkaértekezlet foglalkozott az SzT. elektronikus anyagainak a helyzetével. Az értekezleten a digitális munkálatokat végző szegedi Kft. kivételével minden munkálatokban érdekelt fél képviseltette magát. Jelen volt: az SzT. soros főszerkesztője (Fazakas Emese), a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet igazgatója (Péntek János), az SzT.-t megjelentető kiadók (Kriterion – Kolozsvár/Bukarest, Akadémiai Kiadó – Budapest, EME – Kolozsvár), a Geolingva Műhely, az elektronikus változatokat tervező, gondozó és/vagy őrző fórumok képviselői (OSZK – Budapest; IIFP iroda – Budapest, EME – Kolozsvár, BioDatLab – Balatonfüred), Káldos János, Moldován István, Nagy Miklós, Bitay Enikő, Szabó T. Anikó és e sorok írója. Itt derült csak ki, hogy az 1993 óta elektronikus formában szerkesztett, előkészített szótár digitális változatai kézen-közön elkallódtak, ezek sorsáról senki nem tud semmit, annak ellenére, hogy ez a változat jogilag nem a kiadó, hanem a szerkesztők, illetőleg a család tulajdona.

Az értekezlet azonban nem volt eredménytelen, mert ennek nyomán született meg Káldos János, Moldován István és csapatuk jóvoltából az akkor hozzáférhető 12 kötetből az a digitális változat, mely 2011-től az OSZK szerverén világszerte elérhető. Ez a változat jól tagolt, könnyen kezelhető, az anyag jól kereshető, és bár nem adatbázis jellegű (nem alkalmas többszemponútú keresésre) és a megvalósítás technikailag nem tökéletes, mégis jól használható és a jelen tanulmányban követett szempontból is hasznos (a nyomtatott kötetekre már csak adatellenőrzések során van szükség). Az ESzTár.1–12 anyagát a nyomtatásban megjelent köteteknek megfelelően tagolja. A kötetek megnyitásához Adobe Acrobat Reader szükséges. Egy kötetben belül az anyag jól tagolt, a keresés gyors és hatékony. Az ESzTÁR.-ak értékeinek nemzetközi elismertetése, kihasználása elképzelhetetlen angol érterlmézések nélkül. Ez nem könnyű, de a kibertérben egyre több hasonló angol, francia nyelvtörténeti tezaurusz jelenik meg.

¹¹ Nem igazán ésszerű felhasználói szempontból, hogy sem az EDA.EME., sem a SzTANYI. honlapról nem lehet továbblépni az OSZK ESzTár.1–12, vagy az EMSzTár. felé.

4. Az SzT. „tartozékai”

A SzT. – mint minden szótár – nem tartalmazza a teljes nyelvi anyagot, csak amolyan mintavételnek tekinthető. A mintavétel, értelemszerűen, hiányos. A következőkben a történelmi természetismeret kutatóit leginkább érintő néhány ilyen hiányról lesz szó.

Az SzT.-ből – és ennek megfelelően az ESzTár.-akból is – kimaradtak a korai erdélyi magyar természettudományi szaknyelv olyan fontos dokumentumai, mint a már többször említett Várad Lencsés György Egész orvosságról való könyv azaz *Ars medica* című orvosi nagymonográfiája, vagy a Heltai-nyomdában készült Melius-féle Herbárium (Szabó 1978, 1990a, b, 2000; l. még: <http://beythe.weebly.com/index.html>).

4.1. Elektronikus Erdélyi Helynévtörténeti Adattár (EHA.)¹² A munkát Szabó T. Ádám kezdte el, és készített mintafeldolgozást a kolozsvári anyagból. Halála után az Adattár gondozásának ügyét Hajdú Mihály karolta fel, és munkatársaival, elsősorban Bárth M. Jánossal 1995–2010 között be is fejezte. Erről Bárth M. Jánostól 2011 augusztusában a következő felvilágosítást kaptam: „A Helynévtörténeti Adattár nyomtatott közzétételéről részletesebben az utolsó két rész előszavában írtunk (...) és összefoglaltam a kiadás történetét a doktori dolgozatom egyik fejezetében is. (...) a nyomdai változat tavaly [2010-ben] elkészült, ezzel kapcsolatban a fő feladat még, hogy minden fontos könyvtárba, kutatóhelyre eljusson. Az egyszerű, szöveges-internetes változattal kapcsolatban már korábban megállapodtunk (...) az OSZK-ban, (...) pdf formátumban felrakják az elektronikus könyvtár oldalára (...) [A] többféleképpen kereshető, térképezhető, adatbázis-szerű változatot Vékás Domokos és Vargha Fruzsina szoftverének segítségével készítettük az ELTE-n, a Geolingvisztikai Műhelyben, egy OTKA-pályázat keretében. Az adatbázis megalkotása, a helynevek kijelölése tudományos problémákat vet fel, hosszú időt vesz igénybe, de minden cikkemben és előadásomban próbáltam bizonyítani, hogy megéri a fáradságot. A már feldolgozott székelyföldi területek adatbázisát használva írtam a doktori dolgozatomat is.

¹² A munkában a következők vettek részt: „A nyomtatott változat készítésének vezetője Hajdú Mihály volt. A cédulák előzetes rendezését, és az első kötet szerkesztését Janitsek Jenő végezte. A többi kötetnél közlétezői (tehát szerkesztői) tevékenységet a következők végeztek: Bárth M. János; Buboly Magdolna; N. Fodor János; Makay Emese; Sebestyén Zsolt; Slíz Mariann; Sófalvi Krisztina. A technikai szerkesztő az első kötet esetében Mártonfi Attila, a 2–11. kötetnél Bárth M. János volt. A cédulákon található adatok gépelésében (az OSZK kéziratárában) nagyon sok hallgató vett részt. Az informatizált változat megtervezésében Bárth M. János, Vargha Fruzsina Sára és Vékás Domokos vett részt, utóbbiak alkották meg a feldolgozáshoz szükséges szoftvert. A névadatok kijelölését Bárth M. János, Pukánszky Mariann és Fejér Katalin végezte.”

A pályázat keretein belül, hallgatókat alkalmazva készült el még több megye feldolgozása. Így kereshető, térképezhető ma már 1. Háromszék, 2. Csík-Gyergyó-Kászón, 3. Udvarhelyszék, 4. Kis- és Nagykovácsok, 5. Maros-Torda, 6. Szilágy, 7. Torda-Aranyos anyaga. Hátra van még az egyik legrövidebb adattár, Alsófehér feldolgozása, a nevek annotálása stb. Ez reményeink szerint a következő hónapokban lezajlik. Ennyi volt a vállalkásunk (...) 2008-ban, és úgy tűnik, teljesítjük (...). Ekkor ebből a programból, feldolgozott adatbázisból egy CD-t akarunk közreadni. Úgy tervezzük, hogy az anyagát (talán valamennyiben csökkentett keresési lehetőségekkel) az interneten is közzétesszük. Ehhez egységes térképes felületet hozunk létre, éppen ezen dolgozunk nagy erővel. (Beazonosítjuk, elhelyezzük a sokszor eltűnt-összeolvadt, megváltozott településeket). Kérdés viszont, hogy mi lesz a terjedelmes szolnok-dobokai, Kolozs megyei és a kisebb vegyes kötet anyagával, ami akkor még nem volt kész, amikor a pályázatba belekezdünk. Nyilván azokkal együtt, a maga teljességében válna leghasználhatóbbá a mi programunk is. Erre valószínűleg egy újabb pályázat keretében próbálunk majd pénzt/munkaerőt szerezni, és ha az sikerül, kb. egy év alatt fel lehetne dolgozni ezeket az anyagokat is. (További technikai/szervezési kérdés még, hogy a Debreceni Egyetemen szervezett Magyar Digitális Helynévtár anyagával is össze kellene kapcsolnunk ezt az adatbázist, és akkor valóban egy térben-időben egyedülállóan széleskörű helynévtár jönne létre). Összefoglalva tehát: a saját cikkeimen, dolgozataimon, előadásaimon és Vargha Fruzsina publikációin kívül még nem sok látványos eredménye van a helynévtár informatizált feldolgozásának, de egy nagy részéből néhány hónapon belül már lesz valamiféle kutatható változat CD-n és az interneten.” L. még: Hajdú és Sebestyén 2002, 2003; Hajdú, Buboly és Sebestyén 2004; N. Fodor, Hajdú és Bárh 2009, ill. Bárh János disszertációjának online változata (http://nyelvtort.elte.hu/?page=417a6f8599275f0e235455169f2a7fb4&open_page=5).

4.2. A Geolingvisztikai műhely eredményeiről Bárh M. János tájékoztatója kapcsán már volt szó.¹³

4.3. Nem került az SzT.-ba a legkorábbi magyar nyelvű bibliafordítás, az 1466-ban a Tatros völgyében keletkezett – és jobbára az Erdélyből kirajzó, csángáló székelyek számára készült – Huszita biblia sem, melyet három 15. századi kódex, a Bécsi, a Münchener és az Apor-kódexek őriznek. A Huszita biblia nyelvi elemzése és adatanyaga több szálon is kapcsolódik az SzT. történetéhez. Egyrészt ez a nyelvi anyag az Erdélyből Moldovába telepedett csángóság nyelvvel van evolúciós kapcsolatban – hatott rá ez a nyelv, és hatott erre a nyelvre. Másrészt azért, mert eddigi legalaposabb szókincstárát Szabó T. Ádám állította

¹³ L. még: Vékás Domokos 1999; Bodó Csanád és Vargha Fruzsina Sára 2008 (2009 online).

össze: „Amikor e kötetben kiadjuk a Münchener kódexben található újtestamenti részletet, a négy evangélium szövegét és a belőle készített szótárt, röviden tájékoztatjuk az olvasót a bibliafordítás eredetéről és a Münchener kódex kialakulásának és sorsának történetéről, valamint kiadásunk célkitűzéséről” (Szabó T. Á. 1985). Munkájának helye van a „TÁR Elektronikus Tartozékai” között, éppen úgy, mint a moldvai csángó nyelvatlasznak, melynek kezdeményezésében, irányításában, gyűjtésében és kiadásában Szabó T. Attila közvetlenül vagy tanítványai révén részt vett.¹⁴

Ezek a munkák a történelmi természetismeret szempontjából összefüggő egyiséget alkotnak. Erre álljon itt egyetlen példa, az útfélre vetett mag bibliai példázata: ez a példázat 1466-ban még agrobotanikailag is teljesen érthető formában szerepel a Huszita bibliában és egyetemesen is segíti a példázat helyes értelmezését.¹⁵ A moldvai magyar nyelvatlasz anyaga a jelenig tágítja, és élő anyaggal gazdagítja azt a képet, mely az SzT. történelmi anyagában idézi a múltat.

4.4. Végezetül, de korántsem utolsó sorban tartozékai az SzT.-nak Szabó T. Attila tanulmányai és cikkei is.¹⁶

Külön kellene szólni az EME által őrzött nyilvános (Dáné é.n.), valamint az OSZK, az MTA Akadémiai Könyvtára, illetve a család által őrzött és elektronikusan részben vagy egészében feldolgozott kéziratos hagyaték szakmai vonatkozásairól, ennek jelentőségéről a „digitális kiber-röpcédulázás” szempontjából éppen az útszélre vetett mag előbb már említett bibliai példázata is gondolva.

Az OSZK által gondozott MEK-ban az utóbbi években elkészült Szabó T. Attila válogatott tanulmányainak és cikkeinek szinte teljes anyaga (Szabó 1970, 1971, 1972, 1980, 1981, 1983, 1988). Ezeknek a „tartozékok”-nak hozzáférhetővé tétele a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet honlapján (pl. Péntek 2006) felhasználóbarát volna. Tükröznék azokat a szakmai előzményeket, azt a hátteret, mely bármely látogató számára növelné az intézet tekintélyét, „evolúciós súlyát” (csak a példák kedvéért idézzünk néhány digitális anyagot: Szabó 1937a; 1937b; 1938; 1939; 1970; 1971; 1972; 1980; 1981; 1985; 1988).¹⁷

¹⁴ A munkálatokat kezdeményezte és 1949–1962 közt vezette Szabó T. Attila. Szerkesztette Gálffy Mózes, Márton Gyula (I–III.) és Szabó T. Attila (I–II.)

¹⁵ A Huszita bibliában ugyanis még nem mennyiségről, hanem minőségről van szó, azaz a példázat az ősi gabonaföldek agrobiodiverzitására utal. A téma részletes kifejtése meghaladja kereteinket.

¹⁶ Az EME EDA-ban 2010 decemberéig 22 tanulmány E-módban hozzáférhetővé vált. Pl: Adatok Nagyenyed XVI–XX. századi helyneveinek ismereteihez (1933); Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai (1942); Az Erdélyi Múzeum-Egyesület XVI–XX. századi kéziratos énekeskönyvei (1929); Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hege-düs-kódexe (1931); Bábonytörténete és települése (1939); Dés helynevei (1937); összesen 22 cím.

¹⁷ Vö. pl.: Kálnási <http://www.sztanyi.ro/szabotattila.html>.

5. Következtetések

Az SzT. terve, megvalósulása szerves egységben alakult id. Szabó T. Attila más munkáival, a moldvai magyar nyelvatlással, az Erdélyi Helynévtörténeti Adattárral, könyveivel, tanulmányaival és cikkeivel, valamint egyetemi sorsával; az összefüggések, részletek feltárása még avatott kutatóra vár. Az SzT. olyan erdélyi (magyar, román, német), össznemzeti (magyar) és európai érték, mely közösségi teljesítményként is páratlan a maga nemében. A kolozsvári magyar nyelvészeti iskola által megteremtett SzT. az emberi tudást történetiségében vizsgáló minden szakterület számára fontos. Az SzT. és ennek megfelelően az ESzTár.-ak szókincsanyaga természettudományi szempontból nem teljes értékű az erdélyi magyar írásbeliség korai alaplátványainak (pl. THB-1496, AME-1577k, MPH-1578) és társaik szóanyaga nélkül.

Az ESzTár.-ak és tartozékaik (EszT., EHA., SzVT.) értékei nem hasznosulnak jelentőségük szerint a természetre vonatkozó tudás térségi történeti fejlődésének kutatásában. Az ESzTár.-ak értékeinek az európai tudományossággal való elismertetése elképzelhetetlen angol értelmezés, angol mutatók nélkül. Megfontolandó az 1988-ban kialakított MszTár.-modell és/vagy az 1996-os AME.-modell tapasztalatainak hasznosítása a gyors és több szempontú (címszóra, nyelvre, értelmezésre, évre, forrásra, példamondatra) történő szelektív adatkérés támogatása érdekében.

A társtudományi – környezettudományi, agrártudományi, biológiai, néprajzi stb. – szempontok miatt hasznosnak bizonyult az adatbázis-forma helyesírásának a mai magyar helyesíráshoz való közelítése.

Irodalom

BALASSA IVÁN 1996. *Szabó T. Attila (1906–1987) – Erdély nagy nyelvtudósa*. Püski Kiadó, Budapest.

BÁRTH M. JÁNOS (szerk.) 2006a. *Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 100. évfordulójára*. Károli Gáspár R. E., Bölcsészettudományi Kar, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest.

BÁRTH M. JÁNOS 2006b. *Szabó T. Attila Erdélyi Helynévtörténeti Adattára*. In: BÁRTH (szerk.) 2006a: 63–66.

BENKŐ LORÁND 2006. *Szabó T. Attiláról* [kérdez Hajdú Mihály]. In: BÁRTH (szerk.) 2006a: 127–147.

BENKŐ SAMU 2006. *Szabó T. Attiláról* [kérdés Hajdú Mihály]. In: BÁRTH (szerk.) 2006a: 147–155.

B. GERGELY PIROSKA 2006. *Szabó T. Attila, a személynévkutató*. In: BÁRTH (szerk.) 2006a: 54–59.

CSEKE PÉTER, 2011a. Szabó T. Attila katedrálisa. *Nyelvünk és Kultúránk* 167: 36–45.

DÁNÉ VERONIKA é. n. <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=365>
Szabó T. Attila kézirati hagyatéka.

DEME LÁSZLÓ 2006. *Indulásom, indításom, indítatásom*. In: BÁRTH (szerk.) 2006a: 173–175.

DÉNES GYÖRGY 2006. *Az omboly > zomboly szavunk kutatása kapcsán. Levélváltásom Szabó T. Attilával*. In: BÁRTH (szerk.) 2006a: 85–90.

FAZAKAS EMESE 2007. *Az Erdélyi magyar szótörténeti tár mint rendhagyó történeti lexikográfiai munka*. In: MAGAY TAMÁS (szerk.), *Múlt és jövő vonzásában*. Lexikográfiai Füzetek 3. Akadémiai Kiadó, Budapest. 23–36.

FILEP ANTAL 2006. *Szabó T. Attila etnográfiai öröksége*. In: BÁRTH (szerk.) 2006a: 14–23.

N. FODOR JÁNOS 2006. *Szabó T. Attila, a nyelvjáráskutató*. In: BÁRTH (szerk.) 2006a: 46–53.

N. FODOR JÁNOS – HAJDÚ MIHÁLY – BÁRTH M. JÁNOS. 2009. *Kolozs megye. Szabó T. Attila történeti helynévgyűjtése. 11.*, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

HAJDÚ MIHÁLY 2006. *Szabó T. Attila, a helynévkutató*. In: BÁRTH (szerk.) 2006a: 60–62.

HAJDÚ MIHÁLY – SEBESTYÉN ZSOLT (szerk.) 2002. *Szilágymegye. Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése. 3.* Budapest.

HAJDÚ MIHÁLY – SEBESTYÉN ZSOLT (szerk.) 2003. *Kisküküllő és Nagyküküllő megye. Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése. 4.* Budapest.

HAJDÚ MIHÁLY – BUBOLY MAGDOLNA – SEBESTYÉN ZSOLT 2004. *Torda-Aranyos megye. Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése. 5.* Budapest.

HALÁSZ PÉTER 2006. *Szabó T. Attila és a moldvai csángómagyarok*. In: BÁRTH (szerk.) 2006a: 90–93.

HORVÁTH KATALIN 2006. *Gyermekek szavunk régi összetételeiről. Gyermekló, gyermekerdő, gyermeksziget*. In: BÁRTH (szerk.) 2006a: 96–102.

HORVÁTH MÁRIA 2006. *Bornemissza Anna szakácskönyvében lapozgatva*. In: BÁRTH (szerk.) 2006a: 102–104.

- JANITSEK JENŐ 2006. *Hogyan lettem névtanos*. In: BÁRTH (szerk.) 2006a.
- LŐRINCZI RÉKA 2006. *Az Erdélyi magyar szótörténeti tár első négy kötetének sajtófogadásához kapcsolódó észrevételek*. In: BÁRTH (szerk.) 2006a: 28–36.
- PÉNTEK JÁNOS 2006. *A kolozsvári egyetem és tudós professzora*. <http://sztanyi.ro/download/Cent-Apr27.doc>.
- PÉNTEK JÁNOS 2010. *Szabó T. Attila (1906–1987) A régi és a megújult Erdélyi Múzeum-Egyesületet összekötő életmű*. [http://dspace.eme.ro/bitstream/10598/13484/1/EME_Hivatás és tudomány_Szabo T Attila_Pentek Janos_463-492oldal-.pdf](http://dspace.eme.ro/bitstream/10598/13484/1/EME_Hivatás%20és%20tudomány_Szabo%20T%20Attila_Pentek%20Janos_463-492oldal-.pdf)
- POSGAY ILDIKÓ 2006. *Szabó T. Attila, a nyelvművelő*. In: BÁRTH (szerk.) 2006a: 37–41.
- PUSZTAI FERENC 2006, *Szabó T. Attila, a nyelvtörténész*. In: BÁRTH (szerk.) 2006a: 24–27.
- SÓFALVI KRISZTINA 2006. *Román nevek Szabó T. Attila Erdélyi Helynévtörténeti Adattárában*. In: BÁRTH (szerk.) 2006a: 66–70.
- SZABÓ T. ÁDÁM 1985. *Müncheni Kódex [1466]. A négy evangélium szövege és szótára*. Európa Kiadó, Budapest.
- SZABÓ T. ÁDÁM 1995. *A moldvai csángómagyarság nyelvatlasza. Néprajzi látóhatár 3/1–2*. 311–317.
- SZABÓ T. ATTILA (sen) 1937a. *Dés helynevei*. Erdélyi Tudományos Füzetek 101. Füßy, Kolozsvár.
- SZABÓ T. ATTILA (sen) 1937b. *Nires-Szásznyíres település-, népiség-, népesedés- és helynév-történeti viszonyai a XIII–XX. században*. Tudományos Füzetek 91, Minerva, Kolozsvár.
- SZABÓ T. ATTILA (sen) 1938. *A transylván magyar társadalomkutatás*. Tudományos Füzetek, 97. Gloria, Cluj.
- SZABÓ T. ATTILA (sen) 1970. *Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek I*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- SZABÓ T. ATTILA (sen) 1971. *A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek. II*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- SZABÓ T. ATTILA (sen) 1972. *Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek. III*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- SZABÓ T. ATTILA (sen) 1980. *Nép és nyelv. Válogatott tanulmányok, cikkek. IV*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

SZABÓ T. ATTILA (sen) 1981. *Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek.* V. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

SZABÓ T. ATTILA (sen), 1985. *Tallózás a múltban. Válogatott tanulmányok, cikkek.* VI. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

SZABÓ T. ATTILA (sen), SZABÓ T. ÁDÁM (szerk.) 1988. *Nyelv és település. Válogatott tanulmányok, cikkek.* VIII. Európa Könyvkiadó, Budapest.

SZABÓ T. E. ATTILA 1978. *Melius Péter – Herbárium. Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel sajtó alá rendezte SZABÓ T. E. ATTILA,* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

SZABÓ T. E. ATTILA 1990a. *Ismertető a MintaSztár CD-ROM lemez EMSzTár elnevezésű adatbázisához.* Glória Kft. Székesfehérvár, BioTár Szombathely, Tudorg Kiadó, Budapest.

SZABÓ T. E. ATTILA 1990b. A szeder ürügyén. A magyar természettudomány gyökereiről. *Természet Világa* 121/5: 217–219.

SZABÓ T. E. ATTILA 2000a. *Ars Medica Electronica (CD-ROM - adatbázis).* BioTár Electronic, Gamma 3.1., Budapest–Kolozsvar–Szombathely–Veszprém.

SZABÓ T. E. ATTILA 2000b. *Váradi Lencsés György (1530–1593) Egész orvosságról való könyve azaz Ars medica I–VI., 1. Alapszöveg és kísérőtanulmány. 2. Ars Medica Electronica (CD-ROM - adatbázis).* [BioTár Electronic] Budapest–Kolozsvar–Szombathely–Veszprém. (Kéziratban.)

SZABÓ T. E. ATTILA 2005. 16. századi magyar növénynevek és növényismeret. In: GÉCZI J. – RÉVAY V. (szerk.), *Simonyi Emlékkülés. Iskolakultúra Könyvek* 27. Iskolakultúra, Pécs. 142–202.

SZABÓ T. E. ATTILA 2011. *Evolúciós kultúra – kulturális evolúció. A darwini gondolat fejlődéséről, erdélyi szemszögből.* Vniversitas Pannonica 5. Gondolat Kiadó, Budapest.

SZATHMÁRI ISTVÁN 2006. Szabó T. Attila, a nyelvjárások kutatója és a stílus mestere. *Magyar Nyelv* 102: 280–284. (<http://www.c3.hu/~magyarnyelv/06-3/szathmari.pdf>)

ZILAHY LAJOS *Rét.* In: BÁRTH (szerk.) 2006a: 117–121.

T. SZABÓ CSILLA

Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár

tcsilla68@yahoo.fr

A gyakorító igék képzői a 16–18. században az Erdélyi magyar szótörténeti tár adatai alapján

Abstract

The Frequentative Verbal Suffixes Used in the 16th-18th Century on the Base of „Erdélyi magyar szótörténeti tár” [The Historical Dictionary of Hungarian in Transylvania]

The subject of my analysis is the frequentative verbal suffixes used in the Transylvanian region in the 16th-18th century, the sources of which are originating from the Erdélyi magyar szótörténeti tár. In this period the stock of the suffixes in our language is rather rich, mainly that of the verbal suffixes'. The usage of the diverse suffixes led to the emergence of the synonymy, and this is important from the point of view of stylistics. The attitude of the experts is not fully uniform regarding to the functions of the verbal suffixes expressing frequency. According to some opinions there is no difference among the semantic content of the disparate frequentative verbal suffixes, other specialists established a richer system of standpoints for the differentiating of the various meanings. Analysing the frequentative verbal suffixes of the Szótörténeti tár, I managed to separate several functional subdivisions which express semantic minute differences. The subjects of the analysis are some suffixes or suffix clusters, which are either very frequent (*-dogál/-degél/-dögél, -dos/-des/-dös, -gat/-get*) or, reversely, very rare (*-acskál/-icskál, -cangol, -cikál*) to find in the source. Considering the functions, the productiveness, frequency and sociolinguistical aspects of these suffixes we can point out that the *-gat/-get* suffix remained the almost sole productive frequentative verbal suffix for the next periods because of its extreme commonness and general use on a large scale.

Keywords: frequentative verbal suffixes, functional subdivisions, productiveness, frequency, sociolinguistical aspects.

1. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár szerkesztőjének naponta kínálkozik az alkalom a régi erdélyi nyelv gazdag adatanyagában való búrvárkodásra. A deverbális igeképzők vizsgálata egyik ilyen lehetséges szelete az SzT.-ben közölt források kutatásának.

Ebben a tanulmányban a vizsgálat tárgyául három olyan képzőt, illetve képzőbokrot választottam, amely a korszak, valamint a régió nyelvére vonatkozólag

is releváns: a *-dogál/-degél/-dögél*, a *-dos/-des/-dös* és a *-gat/-get* képzőt. Ugyanakkor néhány olyan képzőbokrót is megvizsgáltam, amely éppen azért különleges, mert mindössze egyszer fordul elő az adatanyagban, egy-egy tőhöz járulván hozzá: ilyen pl. az *-acskál/-icskál*, *-cangol*, *-cikál*.

A 16–18. században a gyakorító ige képzők állománya igen gazdag. Az SzT. adatanyagában a fentiek mellett még számos gyakorító képző, illetve képzőbokról fordul elő, pl. *-col*, *-cong*, *-csol/-cse/-csöl*, *-od/-ed/-öd*, *-dácsol/-dēcse/-dal/-del*, *-dál/-dél*, *-dok/-dek/-dök*, *-dokol/-dekel/-dököl*, *-doz/-dez/-döz*, *-og/-eg/-ög*, *-igál*, *-gál/-gél*, *-gol/-göl*, *-kál/-kél*, *-kol/-kel/-köl*, *-kod/-ked/-kőd*, *-kos*, *-al/-el*, *-lal/-lel*, *-ong/-eng/-öng*, *-os*, *-sékel*, *-sz*, *-tol*, *-oz/-ez/-öz*.

Mivel az SzT. külön címszóként kezeli a származékszavakat, viszonylag egyszerűen kialakíthattam egy gazdag adattárat deverbális ige képzős származékokból, amely mintegy 3315 adatot tartalmaz, ebből 828 a gyakorító képzős (T. Szabó 2003). Az egyes adatok – melyeket példaként felhasználok – közlése esetén a forráshelyet szögletes zárójelben, rövidítve közlöm. A rövidítések feloldása az SzT. V. kötetében található meg.

2. A gyakorító képzők funkcionális szempontból egyetlen nagy csoportot alkotnak, melyek azonban különböző jelentésárnyalatú származékokat hoznak létre: egyfelől elaprózott, ismétlődő cselekvésű, valódi gyakorító igéket, másfelől tartós, huzamos (duratív) cselekvést kifejező igéket képezhetnek (vö. D. Bartha 1991; Kiefer 1989). Fabó (1989) szerint ezek a csoportok azonban számos alegységre tagolhatók, s ki is dolgozta ennek egy lehetséges változatát. Ezt gondoltam némileg tovább, hiszen a különböző funkcionális alcsoportok elkülönítését, a származékok árnyaltabb szemantikai tartalmának meghatározását az SzT.-beli kontextus mindig segítette, így rövid szöveggel együtt adhatok néhány példát.

A) A szokáscselekvést kifejező igék származékai a gyakran + ige, vagy a szokott + infinitívusz szerkezetekkel írhatók körül:

-dogál/-degél/-dögél: *áruddogál* 'szokott árulni' 1722: Az Szász Pap (: a kiről Tavalyis panaszlék :) csak *áruddogal* titkon, korcsomarosom rajta érte a' ki onnat bort vit [Fog.; KJMiss. Rétyi Péter lev.].

-dos/-des/-dös: *fogdos* 'gyakran szokta tapogatni' 1717: Eger Patakon vagy on edgy Isák Peter nevű öreg ember: Sepszi szekben az melj gyermekeknek az torka fájt: mind az *fogdosta* s jobban lettek [NSz; Ap. 2. Apor Péter lev. feleségéhez].

-gat/-get: *boszzantgat* 1585: egik vgy rutolta Masikat Mint A Masik, De vgia(n) Viczey Antal *bozzongata* Danch leorinchet [Kv; TJK IV/1. 517]. 1767: (A jobbágyoknak) semmi hasznát Tökéletesen nem vehetné sőt naponként szőfogadatlánagokkal szőrnű képpen *boszzongatnák* [Bethlenfva U; Hr]. 1781: a' kecskének bé hajtásával es â Szénanak el egettetésével mindenkor turbalta, *boszzongatta* ... Szt Miklos falvat â Melto(sá)gos Groff Szarhegyi Lázár Familia [Gyszm; DE 3].

B) Próbálkozást, kezdeményezést kifejező származékok, ezeknek a jelentésük a főnévi igenév + próbál szerkezettel írható le:

-*dos/-des/-dös*: *dugdös* 'rejtegetni próbál': 1598: Mikoron ozta(n) az vonakodasnak vege leot volna, lata(m) azt hogy az hegedws Ianos az kese(n) pepechiel vala, *dúgdossa* vala [Kv; TJK V/1. 162]. 1765: ezen öt személyek gyakran idegen esméretlen emberek(ne)k adtanak szállást, vélek vendégeskedtenek, falubeli más emberek előtt azokat *dugdosták* [Fintoág H; Ks 113 Vegyes ir.].

-*gat/-get*: *látogat* 'megnézni próbál': 1794: Timár Látó Mester Uramik oda jöttek az Exponens Horvat Josef uramhoz, Inas mive *látogatni* [Dés; DLt az 1799. évi adatok közt]. *Kapdozgat* 'próbál kapni' 1754: Román Istokra pedig panaszolkodott miképpen szokta ötet élni s már el hatta és máshoz *kapdozgatt* [Altorja Hsz; HSzjP Catherina Molnár (35) jb vall.].

C) Az ide tartozó származékok többirányú (ide-oda, le-föl) mozgást fejeznek ki:

-*dogál/-degél/-dögél*: *járdogál* 'járkál' 1584: (Az asszony) A hold vilagon ky Ieowe hazabol, es az kapunal innet leweo hid ala Mene, onnet ky Ieowe, Esmegh Az eo Aytai(n) be Mene, vizontagh A hid ala Mene, es esmeg ky Ieowe, de Ne(m) tudom mit *Iardogalt* vgy [Kv; TJK IV/1. 274 Chiob Georgy vall.].

-*gat/-get*: *hányogat* 'ide-oda rakosgat' 1631: Latta(m) azt hogi *haniogatta* Rado Peter az ezüstös hüelt az aztalon mikor az Nagi Ladat fel nytotta vala aranos ingetis latta(m) ot az Rado Peter hazanal [Mv; MvLt 290. 262b].

D) Felaprózottságot kifejező származékok csoportja:

-*acskál/-icskál*: *faricskál* 'faragos': 1599: az Vduaron *faraczkal* (!) vala Deak Peter, egi palczachikat veon kezebe kj mene [UszT 14/39]. 1629: onnat latom hogy Teokoly Ianos koczisi szekeret czinalgatnak *fariczkalnak* vala [Kv; TJK 10]. 1778: Hatzegán Abrám ... Gyermekek korában ment Benyere, ottan mind addig *faratskált*, mig jo farago ember és Molnár lett belolle [O.tordos AF; BK ad 465 Pirle Stefán (60) jb vall.].

-*dos/-des/-dös*: *csapdos* 'csapkod, vagdos' 1783: el menénk ... az Utrizalt La Koligy nevezetü helyben, és ott gjepes ut mellett *csapdostunk* egh kevés tűzifát [Kissáros KK; JHb XX/8. 7]. *Csipdes* 'csipked' 1582: Giulay Eothweós Istwan vallia ... Egikor Esmeg Agiamba mikor fekwnnem ... oda Ieowe Az Azoony Thuri Palne, Es *chipdesny* chiklandani kezde, Azon keozbe kere hogy megh latogatnam az eo Cellaiat, De en nem Mente(m) oda [Kv; TJK IV/1. 68]. 1642: Én soha nem ismertem ezt az asszont ... semmi gonoszságot nem láttam, nem tudok hozzá. Hal-lottam mástul hogy eccer Meggyesen mezitelen volt s *csipdeste* az maga részit [Mv; MvLt 291. 318a]. 1716: Láttam hogj Harinainé Aszszonyomat *csipdeste* [Nagyida K; Told. 22].

-*gat/-get*: *bizgat* 'piszkál' 1770: égj Kapjoni Udvari Cselédgye eo Nga liberias Cseledi közzül ... a' mig ott az Kalibámnál állatt az Tüzett melly el

hammahazatt volt izdítani kezdém, mellyről meg intett hogy ne *bizgatnám* [Dés; JHbB 361].

E) Olyan származékok csoportja, amelyben a képző a cselekvés intenzitását csökkenti. Aszerint, hogy milyen szemantikai irányba tolódik el a hangsúly, felállítható több kisebb alcsoport is:

1. Lassan, ráérősen, kényelmesen végzett cselekvést kifejező származékok csoportja:

-dogál/-degél/-dögél: *fondogál* 1769/1778: minden Őszön Lent, vagy Kendert, bizonyos számú fontokat vetvén Aszszony Népeinkre, míg azt *fondogallyak*, addigis minket, mikor kívántatik hajtanak az Vraság Szólgálatyára [Kárásztelke Sz; BfN DDD/4].

-gat/-get: *készítget* 1595: Miert hogy az Birak Wraim közülnek (!) vala Wrúnk ö fge eleiben, foldoztattam az varos 2. kuczíat, és *keztigettem* az útnak [Kv; Szám. 6/XVIIa. 153 ifj. Heltai Gáspár sp kezével]. 1656: En mostanrol valami el maradt az Nagyságod méltó ditséretiben, *készítgetek* Isten kegyelmességéből, több egy néhány rendbeli munkákat-is, mind Deákul, Magyarul [ÖGr Aj.].

2. Kevésbé erősen végzett cselekvést, illetve történést, állapotot kifejező származékok csoportja:

-dogál/-degél/-dögél: *csepegdegél* 'lassan-lassan csepeg' 1716: Istennek hálá ugj teszik könnyebben vagjok, *csepegdegel* Ugjan megh az vizelemem [Nagyida K; Told. 22]. *Folydogál* 'kevésbé erősen folyik': 1597: Anna azzony Zok peterne ... wallia ... latam hogi az leankanak az labarol az keoteo le súhat vala s az ver *foldogal* wala ala az zara(n) [Kv; TJK VI/1. 94].

3. Céltalanul, határozatlanul végzett cselekvést, illetve történést kifejező származékok csoportja:

-dogál/-degél/-dögél: *folydogál* 1782: ritkán esett meg az is, ... hogj hetességre kukurucza kapálni, vagj szedni, vagy széna tsinálni kimentenek az aprobb tselédek, a Bányász Mesterség folytatásától a' mieinket el nem fogták, így *folydogalt* ez sokáig, s ha talám valamivel terhesegettis tsak szenvedhető volt [Thorokó; Thor. XX/5].

4. Apránként végzett cselekvést kifejező származékok csoportja:

-dogál/-degél/-dögél: *gyüldögél* 1754: ezek (t.i. a pénzek) tsak nem régen az Ecclesia industriája al(tal) *gyüldögelvén* romladozásban levő Templomunkra minden órán erogalodik (így!) [Dési ref. egyhm. conscr.].

-dos/-des/-dös: *csipdes* 'apránként le-lecsíp' 1738: minek utánna meg holt Nagy György egy is más is szántotta azon Nagy György földé féléit és *csipdestek* [Szásznýires SzD; Ks 27. XVI].

-gat/-get: *csinálgat* 'készítget' 1690: onnat latom hogy Teokoly Janos koczisi szekeret *czinálgatnak* fariczkalnak vala [Kv; TJK 10]. *Dolgozgat* 'munkát végezget': 1735: Teleki Samuel Vram eő Natsaga Mester emberej ... Teleki Pál Vram eő Natsaga Nagy Somkuti Vdvarházan dolgozgatna)k [Drágavilma SzD; TLt].

5. Kis intenzitással végzett cselekvéseket jelölő származékok csoportja:

-dogál/-degél/-dögél: *kaszáldogál* 1722: Már ezentul *kaszáldogalnánk* [KJ. Rétyi Péter lev. Fog.-ból].

-gat/-get: *kapálgat* 1637: a kertemb(en) *kapálgatok* vala [Noszoly SzD; WassLt Teótóri Janos (60) jb vall.].

F) Nyomatékosítás kifejezésére szolgáló származékok:

-cangol: *marcangol* 'erősen megtépáz': 1777: Petru még keményebben kezdet káromkodni hajomba kapni, és *morczonglani* ... hajombolis egy Csomot ki szakasztot [H; Ks 114 Vegyes ir.]. 1794: latam tsak hamar a Sogorát ... oda Nyargalni, két kivont kardokkal kikis meg ragadván az Exp(onen)st *martzongollyák* vala a Földre levertén, és verik vala [Déva; Ks 79. XXVI. 10].

-cikal: *beráncikal* 'beráncigál/rángat': 1793: Barátosi János, és Horváth Joseff *bé rántzikálták*, *taszigálták* a Házba [Dés; DLt az 1799. évi iratok közt].

-dos/-des/-dös: *nyomdos* 1778: latám hogy Csanán Urszuly a' Földön el van nyujtva, Ugrán Lapadát s Flora Gligor az haját tépik, Berár Zaharia pedig térdivel a' melyit *nyomdossa* s patkojával rugdossa [Egerbegy TA; JF Belyerán Kratsun (40) vall.].

-gat/-get: *fojtogat* 1586: Anna Zasz Georgne vallia ... ky Indulek Az pitwar Aytayan, es hát az egik ... Az Ayto meget Al, Az masik az haz meghwl Arczal futamodek Ream ... es torkon ragada vgy foghak megh, ... es vgia(n) esmerem iol hogy ez az Aky engem *foitogat vala* [Kv; TJK IV/1. 562]. 1773: *fojtagatta*, szájával orrát, ujját Nyakát harapdasván meg vérezte [Nyáradsztlászló MT; Sár.].

A fenti példákat elemezve, összegezeként megállapíthatjuk, hogy a vizsgált képzők több szemantikai csoportban képeznek származékokat.

-dogál/-degél/-dögél: gyakran-csoport (A); ide-oda, le-föl jelentéscsoport (C); intenzitáscsökkentő-csoport: lassan, ráérősen, kényelmesen végzett cselekvést kifejező csoport (E. 1); kevésbé erősen végzett cselekvést kifejező csoport (E. 2); céltalanul, határozatlanul végzett cselekvést kifejező csoport (E. 3); lassan, apránként végzett cselekvést kifejező csoport (E. 4); kis intenzitással, nem szívesen végzett cselekvést jelölő-csoport (E. 5).

-dos/-des/-dös: gyakran-csoport (A); próbál-csoport (B); kicsinyítés kifejezésére (D); intenzitás csökkentő-csoport: lassan, ráérősen, kényelmesen végezett cselekvést kifejező csoport (E. 4).

-gat/-get: gyakran-csoport (A); próbál-csoport (B); ide-oda, le-föl jelentéscsoport (C); kicsinyítés kifejezésére (D); intenzitás csökkentő-csoport: lassan, ráérősen, kényelmesen (E. 1); céltalanul, határozatlanul (E. 3); lassan, apránként (E. 4); kis intenzitással, nem szívesen végzett cselekvés kifejezésére szolgáló csoport (E. 5); nyomatékosítás kifejezésére (F).

A vizsgált képzőknek közös vonása, hogy a frekventatív, iteratív szemantikai tartalom minden származékban jelen van, viszont a fenti árnyaltabb csoportosításból kitűnik az is, hogy nem teljes közöttük a szinonimitás. A *-gat/-get* képző

majdnem mindenik alcsoportban képez származékot, a korszakunkban divatozó -*dogál/-degél/-dögél* elsősorban az intenzitás csökkentő csoportban tölt be funkciót. A -*dos/-des/-dös* hatásköre a legtöbb ponton megegyezik a -*gat/-get* képzőével, ez a tény későbbi visszaszorulását vetíti elő.

A három, jóval ritkábban előforduló képzőbokr esete egészen más. Mivel mindössze egy-egy alapszóhoz járulnak a vizsgált adatanyagban, funkciójuk is csupán egyetlen jelentésárnyalat létrehozását teszi lehetővé (természetesen a frekventatív tartalom itt is jelen van): az -*acskál/-icskál*, felaprózott cselekvést fejez ki (D), a -*cangol* és a -*cikál* nyomatékosítás kifejezését erősítik (F).

3. A képzők stilisztikai funkciója, hangulati színező szerepe, elválaszt-hatatlan a jelentésmódosító – jelentésárnyaló funkciójától. Szabó (1994) szerint egyes képzők alkalmazása értelmi és érzelmi árnyalás lehetőségét is magában hordja. Ebben az esetben meghatározó az alapszó és származékszó közötti jelentéskülönbség (lásd az E csoportot). A képzők szerepét a stílus alakításában már Gyarmathi (1794: 161) is felismerte: „Hogy egy időszónak ilyen sok gyakorlója legyen ... az a’ Magyar nyelvnek nagy kellemetességére, és szépségire vagyon, mert azok által lehet a’ gondolatoknak minden apro változó különbségeit igen értelmesen ki-fejezni, mellyet más nyelveken nem könnyen lehetne véghez vinni. Ezeknek pedig jelentések épen nem hasonló egymáshoz, mert egynek egy szóllás formájában, másnak másban van a’ helye, p. o. Tordától fogva Kolo’svárig mind *verdegelt* az eső. Az édesgető Anya, szerette gyermekének gyengén *veregeti* az ortzáját. Istok báty minden kortsoman *meg-verekedik*, és ha meg-szalasztják; a’ sűrű bokrok közt nehezen *verekedik* által. Az haragos Galamb a’ szárnyaival szüntelen *verdesi*, valamint a kutya-is szüntelen *mardossa* társát. Már a’ ki az e’féle, első tekintetre hasonló értelműnek tettző Gyakorlo Időszókat, a’ maga illendő helyyre ékesen el-tudja rakogatni; a’ bírja a’ Magyar Nyelv erejit általjában”.

4. A vizsgált képzők gyakoriságát és produktivitását illetően elmondható, hogy a korpuszban (828 gyakorító képzős származék alkotja) leggyakoribb a -*gat/-get* képzőbokr (345 adat, 41,66%), amely szinte minden funkcióban képez származékokat. Elevenésege, produktivitása, nagyfokú megterheltsége az SZT. adatanyagából is nyilvánvalóan kitűnik. Eleveneségét máig megőrizte, sőt a szinonim képzők rovására meg is erősítette.

A vizsgált korszakban a -*dos/-des/-dös* közepes megterheltségű (155 adat 18,70%), produktívásban erősen akadályozott képző a nagyfokú szinonimitás miatt.

A -*dogál/-degél/-dögél* képzőbokr a 16–18. században produktív képző lehetett, viszonylag sok származékot hozott létre. (Az e képzővel létrehozott származékok száma 60, ami a teljes anyag 7,20%-a). Bár máig is eleven képzőnk, produktívását kezdettől fogva korlátozta a számos, szinonimaként működő képzőbokr jelenléte. Divatozása a stilisztikailag is minősíthető: hosszabb hangteste

révén a barokk szó szerkezetek terjedelmességét biztosította, méginkább kiemelte (Szabó 1998). (pl.: 1682: *érezdegnys* [Kv; RDL I. 160], 1781: *lakdogáltak* [RetE 413], 1710 k.: *maraddogalt* [CsV], 1600: *niomdogala* [UszT 15/64 Bodo Benedekne, Ersebet azzony Zent Egyhazas Olahfawy vall.]).

Az *-acskál/-icskál* három, a *-cangol* két, a *-cikál* mindössze egyetlen származékkal szerepel, tehát igencsak ritka, mondhatni alkalmi képzésekre szolgáló nyelvi eszközök.

5. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár anyaga korlátozottan bár, de lehetőséget nyújt arra is, hogy egy adott képző szociolingvisztikai meghatározottságát is leírjuk, tudniillik a forrásjelzetek egy részéből kitűnik, hogy vallomásból, magán- vagy hivatalos levelezésből, vagy más hivatalos iratból származik-e a nyelvi adat, nő, vagy férfi, milyen korú, illetve foglalkozású az adott személy, akitől az adott szöveg származik. A teljes forrásjelzetű adatok közül az *-acskál/-icskál* képzőbokr egyetlen adatáról derül ki, hogy beszélt nyelvi adat, a *-dogál/-degél/-dögél* képzőknek mintegy negyedét (13 adat), a *-dos/-des/-dös* képzős származékoknak mindössze tizedét (14 adat), a *-gat/-get* képzősöknek ötödét (71 adat) használhattam fel. Ennek ellenére a vizsgálat eredménye egyértelmű: a beszélt nyelvben, a vallomásokban, valamint a magánlevelezésben fordul elő sűrűbben gyakorító képzős származék (*-acskál/-icskál* 1, *-dogál/-degél/-dögél* 12, *-dos/-des/-dös* 13, *-gat/-get* 35, összesen: 61) a hivatalos nyelvben jóval kevesebb, azaz *-dogál/-degél/-dögél* 1, *-dos/-des/-dös* 1, *-gat/-get* 36, összesen 38). A *-gat/-get* esetében észlelhető egy kiegyenlítődés a használati kört illetően; ez a tény újra azt bizonyítja, illetve vetíti előre, hogy ez a képző rendkívüli gyakorisága, széles körben való elterjedtsége miatt a következő korszakokban szinte egyedüli produktív gyakorító képzőként marad meg.

Irodalom

D. BARTHA KATALIN 1991. Az igeképzés. In: BENKŐ LORÁND (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana – A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 60–103.

FABÓ KINGA 1989. A gyakorító és mozzanatos igék morfológiája és szemantikája. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17: 31–48.

GYARMATHI SÁMUEL 1794. *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*. A' Nagy Erdélyi Országai T. N. Rendek Költségével Nyomtatott Hochmeister Márton Tsász. K. Dicast. Könyvnyomtato és priv. Könyváros Betüivel, Kolozsvár.

KIEFER FERENC 1989. A jelentéskutatás újabb irányzatai. *Magyar Nyelv* 257–71.

SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* I–XIII. 1976–2009. (I–VIII. főszerk. SZABÓ T. ATTILA, I–IV. Kriterion Kiadó, Bukarest; VI–VIII. Akadémiai Kiadó – Kriterion Kiadó Budapest–Bukarest; IX–XI. főszerk. VÁMSZER MÁRTA, Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár; XII. főszerk. KÓSA FERENC, Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár; XIII. főszerk. FAZAKAS EMESE, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.)

SZABÓ ZOLTÁN 1994. *A szóképzés stiláris lehetőségeiről*. (Előadás az Egerben tartott Magyar Nyelvészeti Kongresszuson, Kézirat).

SZABÓ ZOLTÁN 1998. *A magyar szépírói stílus történetének fő irányai*. Corvina, Budapest.

TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA 2003. *A deverbális igeképzés a XVI–XVIII. században (az Erdélyi magyar szótörténeti tár adatanyaga alapján)*. Erdélyi Tudományos Füzetek 240. szám, Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár.

VARGHA FRUZSINA SÁRA

Budapest
fruzsa@gmail.com

Az Erdélyi magyar szótörténeti tár nyelvöldrajzi felhasználhatósága

Abstract

The „Erdélyi magyar szótörténeti tár” [The Historical Dictionary of Hungarian in Transylvania] as a historical dialect corpus

When Szabó T. Attila started the collection of the data for the Thesaurus, he already envisaged the dialect research of the duly localised data items. In the present study the possibilities of representing such data on historical maps are discussed. Lexical and phonetic maps are presented and compared to dialect material collected in the 20th century. The historical dialect maps may reveal the spreading or the disappearing of words or word forms as they can be directly compared to dialect data coming from linguistic atlases. Diachronic comparisons within the historical material are also possible when mapping the examples by time periods. Mapped data coming from the duly digitised corpus of Transylvanian Historical Placenames (also collected by Szabó T. Attila) can complete the examples of the Thesaurus as presented here with the localisation of the different forms of the word *bodza* (‘elder’). In conclusion, it is evident that the Thesaurus – if digitised in a way that adds the ability of automatic mapping – might become an extraordinary research tool not only for dialectologists, but for any researcher interested in the spacial representation of historical data.

Keywords: historical dialectology, data digitisation, automatic mapping, labialisation.

1. Bevezetés. – Az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” (a továbbiakban SzT.) területi szempontú vizsgálatának gondolata nem tőlem származik, valójában már a cédulázás időszakában megfogalmazódhatott Szabó T. Attilában; erre utal, hogy minden adat keletkezésének, lejegyzésének helyét igyekezett a lehető legpontosabban meghatározni. Így ír erről az első kötet Tájékoztatójában, a negyedik, „A Tár szóanyagának tér- és időbeli korlátai” című fejezetben: „Ismételen ki kell emelnem a különbséget a NySz. és az OklSz. meg e Tár adalékainak földrajzi rögzítetlensége, illetőleg rögzítettsége között. Az NySz. egyáltalában nem, az OklSz. is csak nagyon-nagyon elvétve-elszórva jelzi a szótárba bekerült adalék esetében azt a nyelvi pontot, amely táj írásbeliségének nyelvéből az adalék kike-

rült. Ezzel ellentétben magam lehetőleg minden cédulán rögzítettem a szóföldrajzi jelentkezés helyét. Még az olyan cédula is, amelyről az ilyenféle jelzés elmaradt, mind erdélyi keletkezésű levéltári darabból származó szótörténeti adalékot szolgáltat a szerkesztéshez. Éppen ezért a Tár cédulaanyagában a legtöbb kijegyzés nemcsak nyelvtörténeti, hanem kiemelten nyelvjárástörténeti bizonyságként is használható (1975: 13).”

Noha az adatok megvannak, az információk valóban rendelkezésünkre állnak, mégsem olyan kézenfekvő, hogyan is lehetne ténylegesen megvalósítani az immár tizennégy kötetes szótár területi szempontú vizsgálatát. A legnagyobb volumenű, ha csak egyetlen vonatkozásban is, de a teljes adattárat korpuszként felhasználó területi szempontú kutatás minden bizonnyal Zsemlyei Borbála munkája, azonban ez a vizsgálat is csak a megyék szintjén vállalkozik a kicsinyítő képzők használatában mutatkozó területi különbségek elemzésére (2007).

2006-ban, a debreceni Hungarológiai Kongresszuson mutatta be Bárh M. János az Olló névre keresztelt helynévtörténeti számítógépes alkalmazást és vele együtt Szabó T. Attila Erdélyi helynévtörténeti adattárának (a továbbiakban EHA.) már informatizált és denotátumfajták szerint annotált háromszéki részét. Az Ollót Vékás Domokossal közösen fejlesztettük ki egy akkor futó NKFP-projekt egyik részfeladatának elvégzéséhez. Ez a részfeladat a háromszéki történeti helynévanyag adatbázisba rendezése, települések szerinti térképezése volt (lásd bővebben Bárh 2006, 2010, Vargha 2008). A két adattár (az EHA. és a SzT.) felépítése sok tekintetben hasonló, ez adta az ötletet, hogy megpróbáljam térképezni a SzT. adatait egy akkoriban készülő dialektológiai tárgyú dolgozatomhoz (Vargha 2007). 2006-ban a SzT. anyagából csak az első négy kötet állt rendelkezésre (<http://emsz.db.iif.hu/>) elektronikus formában – és csak az első előfordulások szintjén –, így tehát az addig megjelent papírkötetektől dolgozhattam. Az egyes nyelvjárási változatokra „rákeresni” így lehetetlen volt, a szótárban böngészve próbáltam megtalálni a releváns címszókat. Az azóta elkészült PDF-változat némely tekintetben ezt a munkát megkönnyíti, noha nyilvánvalóan nem nyújt olyan sokrétű lehetőségeket a kutató számára, mint az EHA. 2006 óta nyolckötetnyire duzzadt adatbázisa.

Dolgozatom célja, hogy néhány kísérlet erejéig megmutassam a SzT. adatainak térképes feldolgozásában rejlő lehetőségeket. Olyan adatokkal dolgoztam tehát, amelyek a forrás alapján pontosan lokalizálhatók, térképezhetők (nem térek ki a történeti adatok nyelvjárási relevanciájának kérdésére, erről bővebben lásd Zsemlyei Borbála 2007-es tanulmányát). Munkám során többnyire az OSzK honlapján elérhető elektronikus változatot használtam (<http://mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/index.html>), csak ott vettem elő az eredeti, nyomtatott köteteket, ahol a szkennelés minősége miatt egyes részek olvashatatlanok voltak.

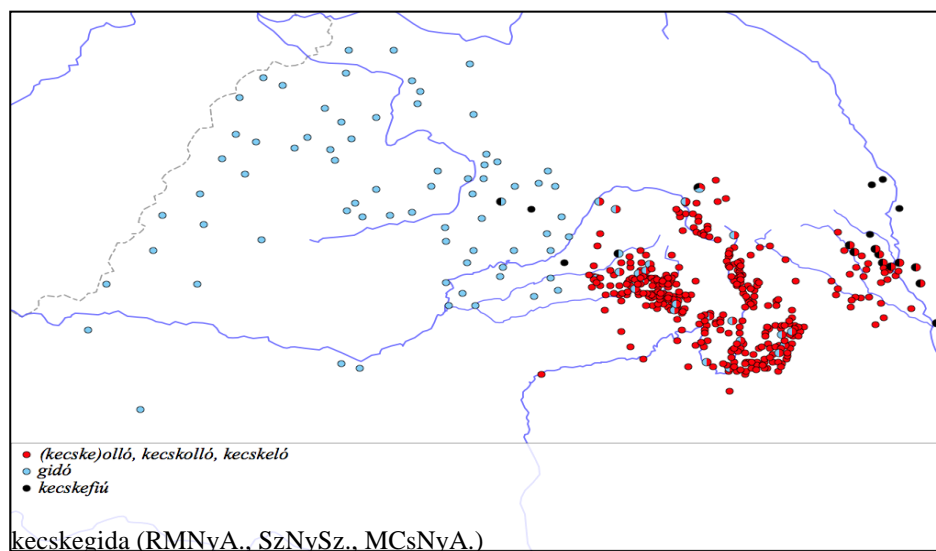
Bár a SzT.-ba számos adat bekerült az EHA. céduláiból, az adattár nagy része csak az EHA. teljes anyagának publikálásával vált kutathatóvá. A *bodza* példá-

ján szemléltetem, hogy a már adatbázisba rendezett, térképezhető helynévadatok jól összevethetők a SzT. adatai alapján készített nyelvjárás-történeti térképekkel (l. 9. térkép).

2. Lexikai vizsgálat a SzT. alapján. – A *kecskegida* lexikai változatait három nyelvjárási adattár, „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” (a továbbiakban RMNyA.), „A moldvai csángó nyelvjárás atlasza” (MCsNyA.) és a „Székely nyelvöldrajzi szótár” (SzNySz.) adataiból készített integrált térképen láthatjuk (l. térkép). A *kecskefiú* változat elszórtan fordul csak elő az adatokban, nagyobb moldvai elterjedtsége Moldván belül zajló folyamat eredménye lehet, a különböző eredetű nyelvjárások kölcsönhatásával magyarázható (bővebben Vargha 2007). A Székelyföldön és Moldvában leggyakoribb (*kecske*)*olló* a Mezőségen és attól nyugatra már nem használatos, ott a *gidó* a jellemző változat. Összevetve az 1. térképet az ’ellik a kecske’ jelentésű lexémák földrajzi elterjedtségével (l. RMNyA. 488.), az *ollózik* változat határait valamivel nyugatabbra, a Mezőségen találjuk meg, vagyis az igében valamivel nagyobb az *olló* földrajzi elterjedtsége. A két térképlap összevetése alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy az igei formában terjedőben volt az *olló* a RMNyA. adatfölvételének időpontjában (Juhász 2006: 171).

1. térkép

A *kecskegida* lexikai változatainak nyelvjárási térképe

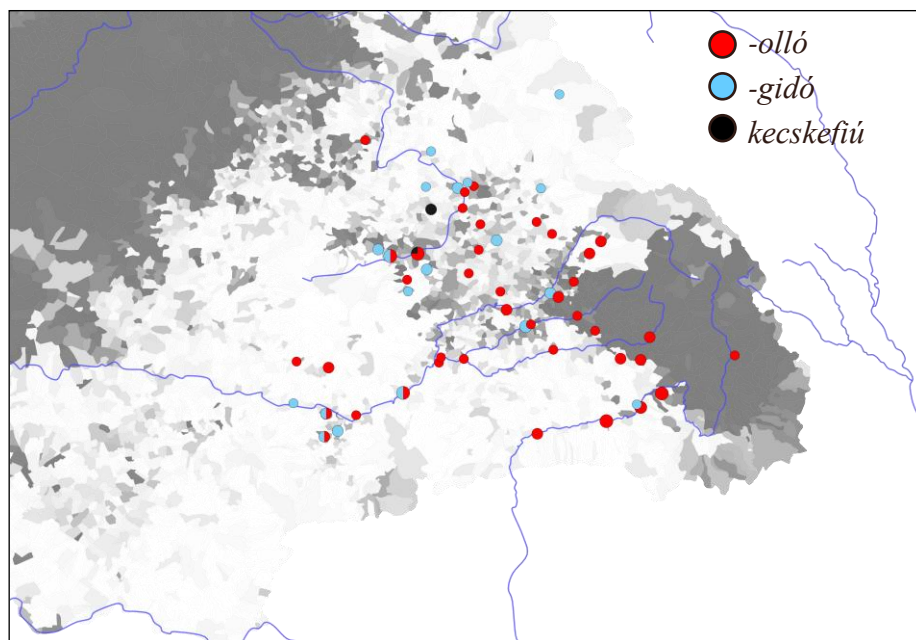

A SzT. adatait a 2. térkép szemlélteti, a településekhez rendelt kördiagramok mérete arányos az ott előforduló adatok számával, többféle adat előfordulása esetén a különböző színű körcikkek mérete a megfelelő változatok előfordulási

arányát fejezi ki. Összevetve egymással a 20. századi nyelvjárási térképet és a SzT. adatainak területi megoszlását azt látjuk, hogy az erdélyi régiségben az *olló* jóval gyakoribb, és nagyobb területi elterjedtséget mutat, mint a *gidó*. Annál is inkább így lehet ez, mivel a Székelyföldnek (ahol a nyelvjárási térkép szerint is általános a használata) inkább csak a pereméről vannak történeti adataink. Az *ollózik* és a *gidózik* területi megoszlását nézve a SzT. adataiban mindössze egy példát találhatunk a *gidózik* változatra, Marosvásárhelyről, *gidózó* igenévi formában. A SzT. többi adata mind *ollózó*, illetve *ollózik*.

2. térkép

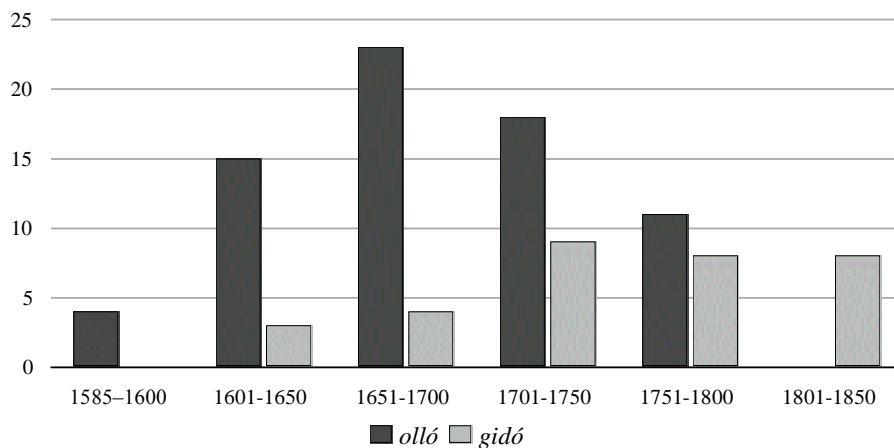
A *kecskegida* lexikai változatainak történeti térképe a SzT. adatai alapján (a magyar lakosság 1910-es arányát szürke árnyalatokkal mutató térképre vetítve)

A történeti adatokkal való területi szempontú összevetés tanúsága szerint az *olló* és az 'ellik a kecske' jelentésű *ollózik* korábban egész Erdély területén általános használatú volt, a 20. század közepére azonban a Székelyföld és Moldva területére szorult vissza. Feltehető, hogy egy mostani adatfölvétel a *gidó* nagyobb területi elterjedtségét mutatná, hiszen a SzNySz. adataiban már számos kutatóponton fölbukkan.

1. ábra

Az *olló* és *gidó* adatok előfordulása a SzT.-ban, 50 évenkénti bontásban

A térképes kimutatás mellett érdemes egy pillantást vetnünk az *olló* és a *gidó* arányainak változására az időben. Az 1. ábra 50 éves bontásban mutatja az *olló* és a *gidó* változatok számát a SzT. adataiban. A grafikonon jól látszik, hogy az arányok időben változnak, a legkorábbi adatokban még csak az *olló* fordul elő, és az 1750-es évekig ez látszik a domináns változatnak, míg a legkésőbbi, 1800 utáni bejegyzések már csak a *gidó*-ra hoznak példát.

3. Hangtörténeti vizsgálat: az *i* labializációja. – A nyelvjárási és történeti adatok hangalakjának összevetése nyilvánvalóan nehezebben valósítható meg, mint a különböző lexikai változatoké, hiszen míg a nyelvjárási adatok lejegyzésének lényege, hogy pontosan tükrözzék a hangalakot, addig a történeti adatok esetében sokszor bizonytalan az olvasat. Mégsem tűnik reménytelennek, hogy az írott alakokból kiindulva hangtani szempontból érdekes nyelvjárás-történeti térképeket hozzunk létre.

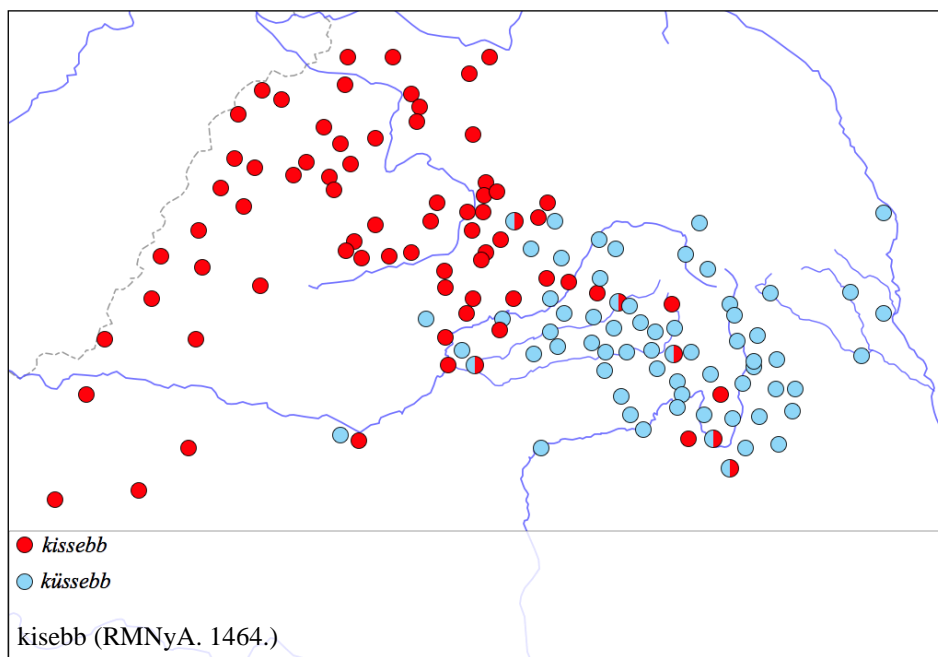
A hangtörténeti vizsgálatok bemutatására az *i* hangok labializációját választottam. Az *i* hangsúlyos szótagból induló labializációja középmagyar (esetleg korábbi) változás, amely a nyugati, valamint a székely és moldvai nyelvjárásokra jellemző. A nyugati nyelvjárásból hozott példák alapján „különböző egyedi okokra visszavezethető asszociációs változások mentek végbe, majd ezek együttes hatása analogikusan hozta létre a független hangsúlyos labializációt”. A labializálódást előidéző okok, fonotaktikai helyzetek a következők lehetnek: 1. a szókezdő labiális mássalhangzó hatása; 2. a második szótagban lévő *ő*, *ű* hátraható asszimiláló hatása, 3. az *l* + *dentális* hatása. A három asszociációs változás

a későbbiekben más esetekben is ható hangsúlyos szótagbeli $i > ü$ tendenciát eredményezett (E. Abaffy 2003: 601).

Az összevetéshez olyan példákat kerestem, amelyek megtalálhatók a RMNyA.-ban, és kellő számú lokalizálható előfordulásuk van a SzT.-ban is. Választásom az atlasz *kisebb* és *nagyidő* térképlapjaira esett (3. és 5. térkép). A nyelvjárás térképek tanúsága szerint mindkét szó esetében találunk labiális (*küssebb*, *üdő*) alakokat jóval a Székelyföldön túl. Elképzelhető azonban, hogy a labiális alakok a székely nyelvjárások hatására, a székely nyelvjárásokból kerülhettek el más területekre is. A SzT. adatainak vizsgálata elvileg igazolhatná ezt a feltevést, ha a lokalizált történeti adatok alapján kirajzolódó térképeken jellemzően a Székelyföldön találnánk meg a labiális változatokat.

3. térkép

A *kisebb* és a *küssebb* változatok területi megoszlása 20. századi nyelvjárás adatokban

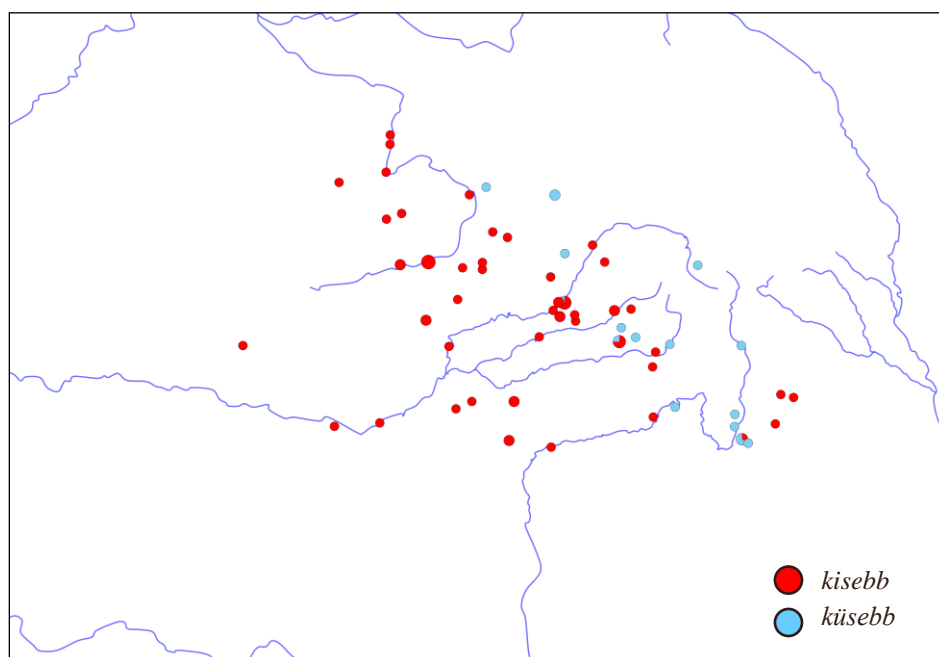

Mielőtt összevetnénk egymással a nyelvjárás és a történeti térképeket, néhány szóban bemutatom a térképek elkészítésének háttér munkálatait. A SzT.-ban nem szerepel *kisebb* címszó, így az általam kialakított 4. térkép sem egyetlen címszó áttekintésének az eredménye. Noha a *kisebb* címszóként valóban nem szerepel, számos példát találhatunk rá a *kis* címszón belül, illetve a SzT. azon

részében, ahol a *kis* címszó is helyet kapott (6. kötet, 820–1015). Mivel az elektronikus változathoz dolgoztam, lehetőségem volt rákeresni a *kisebb* különféle lehetséges változataira a SzT. ebben a 196 oldalnyi részében (*kisebb, kissebb, kisseb, kussebb, kusebb, kusseb, kwsebb, kwssebb* stb.). A különféle ékezetes változatokat az Adobe Reader szintén találatként jelzi, így ezekre külön nem kellett rákeresnem. A kis számú, *y*-nal írt változatot nem tekintettem egyértelműnek a hangérték szempontjából, így nem vettem figyelembe.

4. térkép

A *kissebb* és a *küssebb* alakváltozat területi megoszlása a SzT. adataiban

Az *idő* szó különböző változatainak térképezéséhez az *idő* címszónál megadott példákat vettem alapul. Mivel ez a címszó igen hosszú, csupán a 7. jelentés végéig jegyeztem ki a különböző változatokat, így is bőven elegendő adatot kaptam ahhoz, hogy megvizsgálhassam az *idő* és *üdő* adatok területi megoszlását. Nem vettem figyelembe azokat a toldalékolt formákat, ahol a második magánhangzó nem labiális (pl. *idejét, ideig*), mivel ezekben az esetekben a SzT. adatai alapján az első szótagi magánhangzó mindig *i* marad.

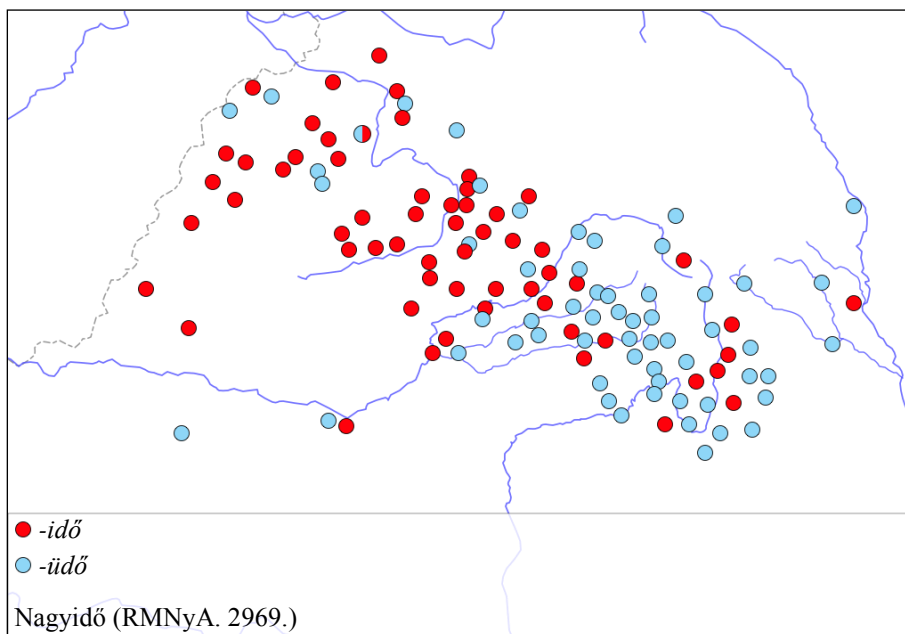
Összevetve egymással a *kissebb* és *küssebb* adatok területi megoszlását a nyelvjárási és a történeti adatokból készült térképen, azt láthatjuk, hogy a nyelv-

járási térképen valamivel nagyobb a labiális változat területi elterjedtsége, mint a történeti adatokban, ahol a *küssebb* változat még a Székelyföldön sem általános használatú, Háromszék keleti részén kizárólag *kissebb* adatokat találunk. A két térkép összevetése alapján valóban föltehető, hogy a Székelyföldön vált általánossá először a labiális *küssebb* változat használata, és onnan terjedhetett tovább nyugati irányban a Mezőség felé.

Az *idő* és *üdő* adatok esetében azonban már inkább fordított arányokat látunk, vagyis az *üdő* változat valamivel nagyobb területi elterjedtséget mutat a történeti, mint a nyelvjárási adatokban, így használata nem mondható székely nyelvjárási jellegzetességnek. Egyedül a Szamos mentén tűnik egyértelműen elterjedtebbnek az *idő* alakváltozat a régiségben, hiszen ott (Kolozsvárt nem számítva) kizárólag erre látunk példát a SzT. adataiban

5. térkép

Az *idő* és *üdő* változatok 20. századi nyelvjárási térképe

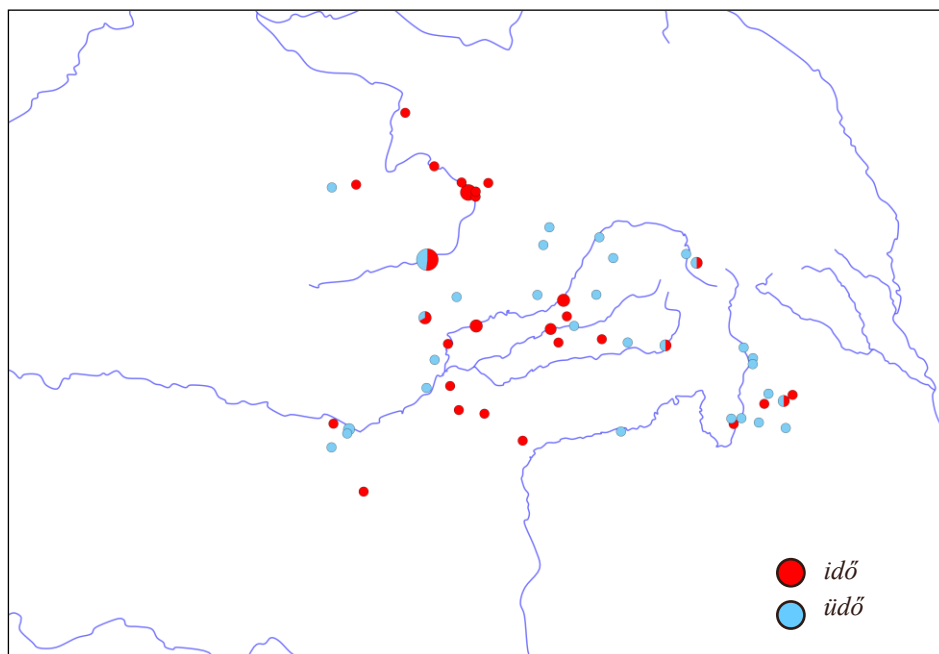

Mivel a SzT. adatait azok forrása alapján nemcsak helyhez, hanem időhöz is köthetjük, lehetőségünk van arra, hogy tetszőlegesen meghatározott időintervallumonként térképezzük az adatokat. A 7. térkép a 16–17. századi, a 8. térkép pedig csupán a legkorábbi, 1552 és 1594 közötti lokalizálható adatokat mutatja. Sem a különböző változatok gyakorisága, sem azok területi megoszlása nem az

előzetes feltételezésünknek megfelelően alakul, sőt, minél korábbiak az adataink, annál inkább a labiális változat tűnik általánosan használatosnak. A nyelvjárási térképpel való összevetés alapján azt mondhatjuk, hogy a 20. századra inkább visszaszorulhatott az *üdő* változat használata. Az *idő* szó elsősztagi magánhangzójának labializációjáról tehát nem mondhatjuk, hogy székelyes nyelvjárási jelenség. A történeti adatok alapján már a 16. században csaknem Erdély egész területén általánosan használatos lehetett.

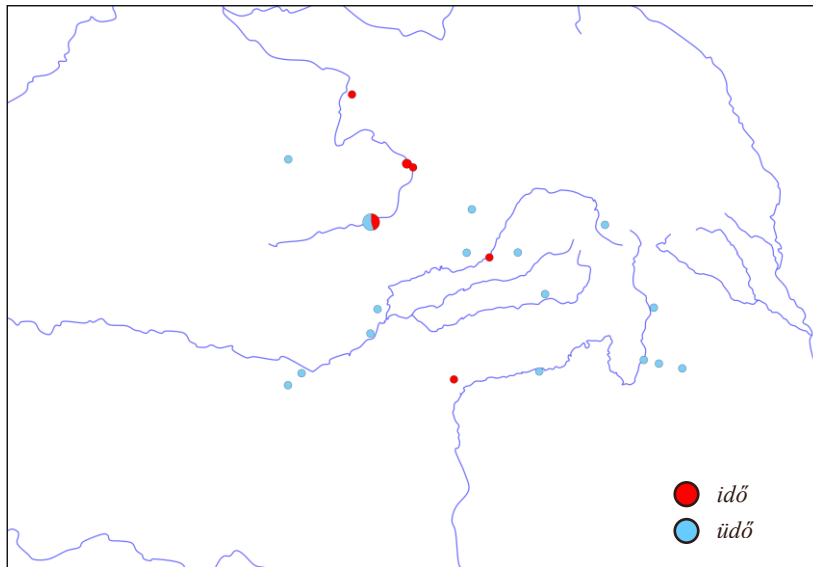
6. térkép

Az *idő* és *üdő* adatok területi megoszlása a történeti adatok alapján

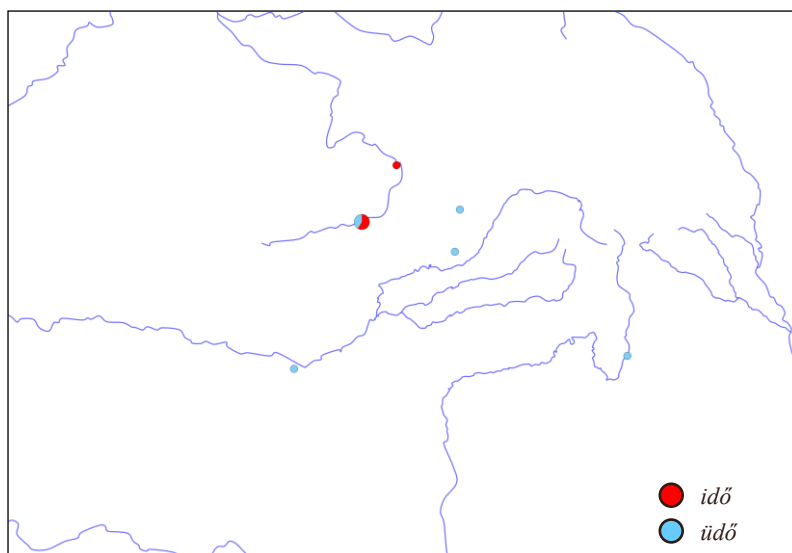
7. térkép

A SzT. 16–17. századi *idő* és *üdő* adatainak területi megoszlása

8. térkép

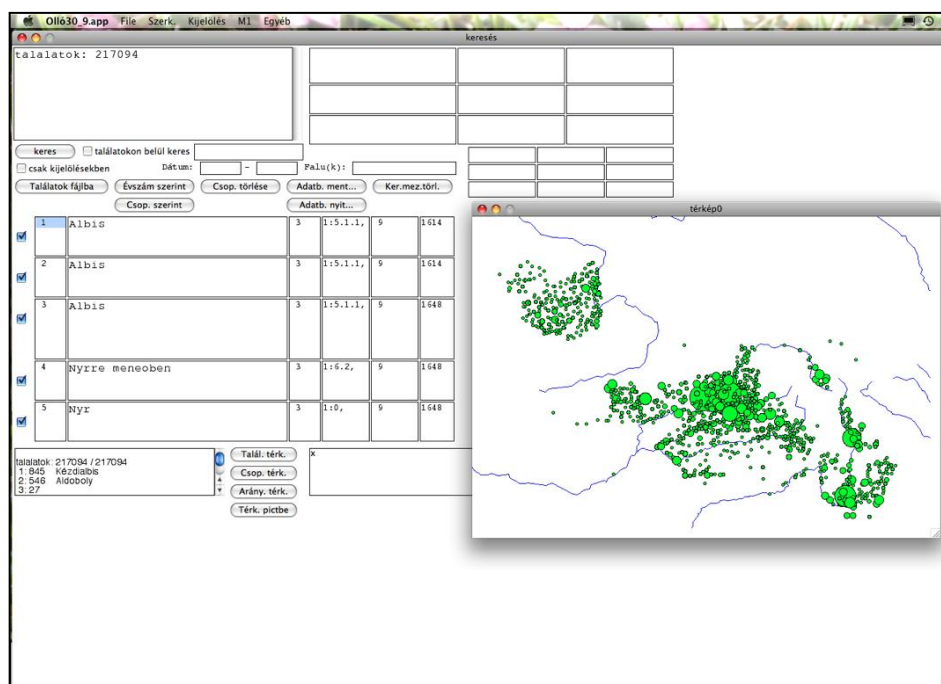
A SzT.-ban szereplő legkorábbi, 16. századi *idő* és *üdő* adatok területi megoszlása

4. Az EHA. mint a SzT. szóanyagát kiegészítő nyelvjárás-történeti adattár.
– Az EHA. céduláit Szabó T. Attila párhuzamosan gyűjtötte a SzT. anyagával, számos adalékot emelt be a Tárba a helynévadatok közül, az ilyen szövegrészleteknél forrásként feltüntetve a helynévtárat. Az EHA. („Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése” címen) később önálló adattárként is napvilágot látott, a közelmúltban fejeződött be a megyénként szerveződő sorozat kiadása (Bárh 2010: 18–25; Hajdú és mtsai 2001–2010). Van tehát némi átfedés a két adattár között, de ez az átfedés természetesen nem teljes, a SzT. korántsem tartalmazza az összes helynévtörténeti adatot.

2. ábra

Az Olló keresőfelülete és az eddig feldolgozott és adatbázisba rendezett helynévtörténeti adatok területi megoszlása

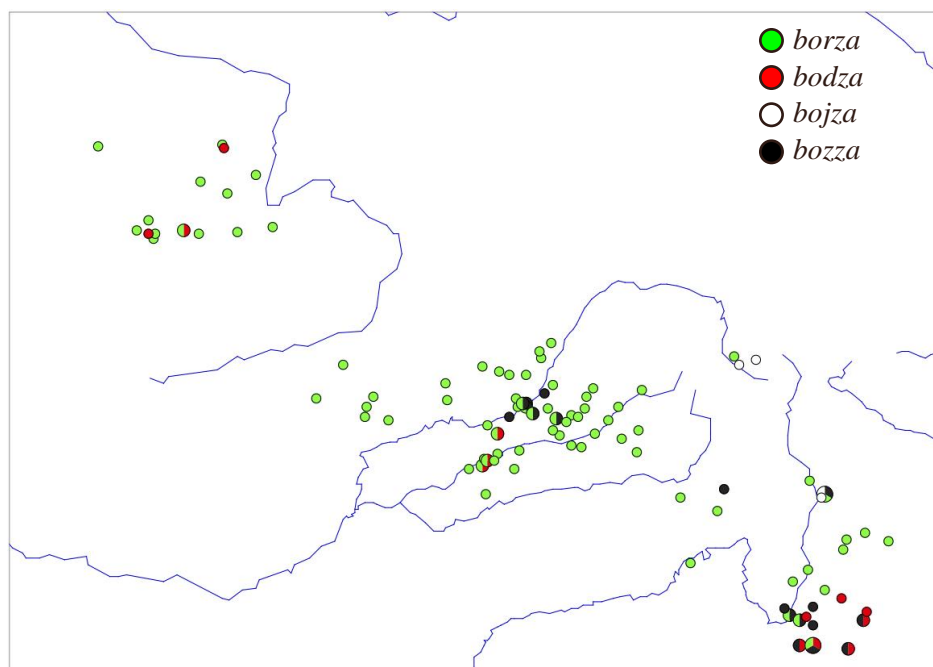
Az EHA. informatizálását 2006-ban kezdtük meg, egy akkor futó NKFP-projekt (NKFP 5/056/2004) részfeladatákként. Az Olló nevű, az informatizált helynévanyag annotálását és később az adatok adatbázisba rendezését, keresését és térképezését lehetővé tevő számítógépes alkalmazás megtervezését és fejlesztését Vékás Domokossal együtt végeztük. A helynevek annotálásához szükséges

szempontrendszer kialakítása, a helynévanyag manuális annotálása Bárth M. János feladata volt (Bárth 2006, Vargha 2008). Hamarosan lezárul az az OTKA-kutatás (K-73024) is, amely lehetővé tette további hét kötet számítógépes feldolgozását. A dolgozatom megírásáig annotált és adatbázisba rendezett adatok (összesen 217.094 helynévadat, illetve helyneveket tartalmazó körülírás) területi megoszlását és az Olló keresőfelületét a 2. ábra szemlélteti. A településeket jelző karikák mérete az egy-egy településről származó adatok mennyiségével arányosan változik.

Az EHA. számos adata eleme ugyan a SzT.-nak is, feltehetőleg mégis találhatunk olyan, a helynévadatokban gyakran szereplő lexémákat, amelyeknek a területi megoszlásáról teljesebb képet kaphatunk, ha a SzT. adatait kiegészítjük az EHA.-ban található előfordulásokkal. Ennek bemutatására a *bodza* szót választottam. A *bodza* alakváltozatainak területisége a Székelyföldön nyelvjárási és helynévtörténeti adatok összevetése alapján időben nagyfokú állandóságot mutat. Ráadásul az egyes kisebb területekre jellemző alakváltozatok jól összevethetők a Dunántúlon található, hasonló megoszlást mutató formákkal (bővebben lásd Vargha 2008, 2010).

9. térkép

A *bodza* különféle alakváltozatai az EHA. informatizált adataiban

Annak ellenére, hogy a Székelyföldön a *bodza* négyféle változatban is megtalálható a helynévtörténeti adatokban (lásd a 9. térképet), a SzT. *borza*, *borzafa*, *borzás* stb. címszavainál a *borza* adatok mellett mindössze három attól eltérő változatot találunk (kettő *bojza* és egy *bodza*), mindhárom az EHA.-ból bekerült, a szócikk végén, a helynevek között felsorolt példa. (A *bodza* alakváltozat egyedül egy népi gyógynövény, a *bodzarózsa* nevében szerepel címszóként, 'bodza, bodzafa' jelentésben nem.) Ha tehát a SzT. alapján próbálunk tájékozódni a *bodza* alakváltozatainak területi megoszlásáról, az a benyomás alakulhat ki bennünk, hogy egész Erdély területén a *borza* lehetett a legkorábbi, jellemző alakváltozat.

A *bodza* alakváltozatait a helynévtörténeti adatok alapján térképezve azonban igen változatos kép tárul elénk. Különösen érdekes, hogy a Maros mentén a helynévtörténeti adatok alapján jellemző *bozza* és a Kisküküllő mentén több, egymáshoz közeli településen is fölbukkanó *bodza* a RMNyA. 20. századi nyelvjárási gyűjtéséből már nem adatható, hiszen ott, miként az egész Mezőségen, a *borza* az egyeduralgoló. A Székelyföldön, különösen Háromszék déli részén és az attól délre fekvő településeken szintén igen változatosak az adatok, megjegyzendő azonban, hogy itt a SzT. adataival való összevetés nem lehetséges, mert erről a területről egyetlen példa sem szerepel. A Szilágyságból is mindössze két *borza* adatot találunk a SzT.-ban, ebben az esetben sem meglepő tehát, hogy a helynévadatokban szórványosan meglévő *bodza* változat rejtve marad.

Az itt bemutatott példa alapján jól látszik, hogy egy-egy jelenség vizsgálatában hasznos kiegészítés lehet, ha a SzT. adatai mellett az EHA. helyneveit is áttekintjük, térképen szemléltetjük. Teljesebb képet kaphatunk így a különböző változatok földrajzi elterjedtségéről azért is, mert az EHA.-ban és az abból készült adatbázisban valamennyi elérhető helynévadat szerepel, míg a SzT. csak jellemző példákat közöl egy-egy szóra, annak bizonyos alakban és jelentésben való előfordulására történeti forrásokban. A SzT.-ban tehát az egyes címszóknál felsorolt példák területi megoszlása rendkívül egyenetlen is lehet. Így van ez a *borza*, de a 2. térképen bemutatott, a kecske kicsinyét megnevező lexémák esetében is, ahol a Székelyföld nagy részéről egyáltalán nincs adat.

5. Konklúzió. – Dolgozatomban azt kívántam bemutatni néhány példán keresztül, milyen értékes forrása lehet a SzT. a történeti dialektológiai kutatásoknak a példák forrás szerinti lokalizálása és térképezése révén. Az itt bemutatott néhány térkép alapján is látható, mennyit nyerhetünk azon, ha nem egyszerűen szótári formájában próbáljuk áttekinteni a rendelkezésünkre álló adatokat, hanem lehetőség szerinti pontossággal térben is láttatjuk a különböző változatok megoszlását.

A SzT. *idő* címszava alapján készült térképek azt is igazolják, hogy további lehetőséget jelent, ha az adatokat diakrón metszetekben különválasztjuk, ami fényt deríthet a különböző változatok elterjedésének folyamatára is.

Az EHA. adataival való összevetés, kiegészítés szintén hasznos lehet egy-egy lexéma vizsgálatakor: a helynévtörténeti adatok olykor színesebben, gazdagabban megmutathatják számunkra, milyen lehetett az egyes változatok nyelvföldrajzi képe néhány száz évvel ezelőtt. A már informatizált helynévtörténeti adatok esetében ráadásul könnyű dolgunk van, hiszen elegendő megkeresnünk és természetesen csoportosítanunk a releváns adatokat, azokat gombnyomásra térképezhetjük. A SzT. hasonló szempontú feldolgozása, kereshető, térképezhető adatbázisba rendezése minden bizonnyal új lehetőségeket nyitna meg nemcsak a dialektológusok, de a nyelvtörténettel foglalkozók, sőt akár más tudományágak kutatói számára is, akiknek fontos szempont lehet az egyes jelenségek térbeli, illetve időbeli tagolódása.

Irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. A középmagyar kor. Hangtörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Budapest. 596–609.

BÁRTH M. JÁNOS 2006. Háromszéki helynevek nyelvészeti elemzése informatikai módszerekkel. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA (szerk.), *Helynévtörténeti Tanulmányok 2*. Debrecen, 207–217.

BÁRTH M. JÁNOS 2010. *Székelyföldi történeti helynevek nyelvi elemzése*. Doktori értekezés. ELTE BTK, Budapest.

EHA. = SZABÓ T. ATTILA *Erdélyi történeti helynévgyűjtése 2001–2010*. Közzéteszik HAJDÚ MIHÁLY és munkatársai, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

JUHÁSZ DEZSŐ 2006. Adalékok a történeti nyelvföldrajzhoz. In: GALGÓCZI LÁSZLÓ – VASS LÁSZLÓ (szerk.), *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szeged, 164–172.

MCsNyA. = *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza*. I–II. 1991. GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA (szerk.), (a kiadás előkészítői: MURÁDIN LÁSZLÓ – PÉNTEK JÁNOS), Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza*. I–XI. 1995–2010. MURÁDIN LÁSZLÓ (gyűjt.) – JUHÁSZ DEZSŐ (szerk.), Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

SzNySz. = *Székely nyelvföldrajzi szótár*. 1987. GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA, Akadémiai Kiadó, Budapest.

SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* I–XIV. 1976–2014. (I–VIII. főszerk. SZABÓ T. ATTILA, I–IV. Kriterion Kiadó, Bukarest; VI–VIII. Akadémiai Kiadó – Kriterion Kiadó Budapest–Bukarest; IX–XI. főszerk. VÁMSZER MÁRTA, Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár; XII. főszerk. KÓSA FERENC, Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár; XIII–XIV. főszerk. FAZAKAS EMESE, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.)

VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2007. Állatok kicsinyeinek megnevezése a keleti magyar nyelvjárásokban. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ (szerk.), *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Debrecen–Budapest, 2007. 237–248.

VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2008. Nyelvjárási és helynévtörténeti anyagok számítógépes feldolgozása. In: FRANTIŠEK ALABÁN (szerk.), *Kontextus – Filológia – Kultúra* II. Eszterházy Károly Főiskola, Besztercebánya–Eger, 77–84.

VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2010. A dialektometria alkalmazása és történeti helynevek nyelvföldrajzi vizsgálata a Székelyföldön. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA (szerk.), *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5. Debreceni Egyetemi Kiadó, 223–233.

ZSEMLYEI BORBÁLA 2007. Kicsinyítő képzők földrajzi elterjedése az erdélyi régiségben In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ (szerk.), *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Debrecen–Budapest, 2007. 237–248.

ZSEMLYEI BORBÁLA

Babeş –Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
zsemlyei@yahoo.com

**Az Erdélyi magyar szótörténeti tár kicsinyítő képzős
származékai kognitív nyelvészeti szempontból**

Abstract

The diminutive derivatives of the *Transylvanian Hungarian Historical Dictionary* from cognitive linguistic perspective

Diminutives often have some kind of subjective meaning, sometimes with no apparent connection with their denotational meaning 'small size'. In the present paper I analyse this problem from a cognitive linguistic perspective. The paper has the following structure: 1. a short definition of what diminutives and diminutivization means; 2. a brief presentation of the theories on the semantics of diminutives; 3. a detailed analysis of the cognitive perspective with Spanish and Italian examples; 4. cognitive analysis of Hungarian diminutive derivatives taken from the *Transylvanian Hungarian Historical Dictionary*; 5. conclusions.

Keywords: diminutive derivatives, cognitive perspective, Idealized Cognitive Model, Transylvanian Hungarian Historical Dictionary.

1. Bevezetés

A kicsinyítés nyelvi univerzálé, nagy valószínűséggel minden nyelvre jellemző jelenség (Balázs 2011). A kicsinyítés kifejezésére használt képzők kialakulása, megjelenése a beszélők attitűdjében keresendő, abban a nyelvi igényben, amely a kifejezés szürkeségének elkerülésére törekszik. A kicsinyítés jellegzetessége pontosan a játékosságban rejlik, s ezért a mindenkori beszélők a rendelkezésre álló formánsokat számtalan lehetséges variációban összekapcsolják, állandóan változtatva, növelve e képzők állományát (Szegefü 1991: 207). A diminutívumok használati gyakorisága, produktivitása, illetve rendszerszerűsége nyelvenként különbözik. Az angolban például viszonylag kevés a kicsinyítő képző szemben más európai nyelvekkel (spanyol, olasz, orosz), a svédben viszont néhány lexikalizálódott származékon kívül egyáltalán nincs is.¹ Másrészt a

¹ Pl.: *fossing* 'lábacska' a *fo*t-től (l. Dahl 2006).

rendszer bonyolultságában is különböznek a nyelvek. A magyarban és németben egy-két tipikus formáns áll a beszélők rendelkezésére (-cska/-cske, -ka/-ke; -lein, -chen), ezzel szemben az oroszban a diminutívumok bonyolult rendszert képeznek, a beszélők különböző szemantikai és pragmatikai jegyeik alapján válogatják ki a legmegfelelőbbet (Bronislava 1987; Dahl 2006: 594).

A diminutív képzésmo­dell morfológiai szempontból is problémamentes kategória, hiszen szinte teljes mértékben produktív: a -cska/-cske, -ka/-ke használatát csak néhány fonológiai szabály korlátozza (bővebben l. Zsemlyei 2011: 92–105), de voltaképpen a kicsinyítő képzők a diminutív szuffixumok töveként funkcionáló szófaji osztályok bármely tagjához hozzáilleszthetők.

2. A kicsinyítő képzős származékok szemantikájára vonatkozó elméletek

Amennyiben ez így van, akkor felmerül a kérdés, hogy mivel magyarázható az, hogy nem minden kicsinyítő képzővel ellátott származék jelentése kompozicionális, vagyis a TÖDIM jelentése nem minden esetben 'kis, kicsi tő', hanem beszédhelyzettől függően akár pejorativitást is kifejezhet (l. pl. *költőcske* 'gyenge, rossz költő'). A mértékre a szakirodalomban többen többféleképpen próbáltak meg választ adni.

A kicsinyítő képzőkről kialakult általános felfogás az, hogy 'kis, kicsi' szemantikai jeggyel egészítik ki az alapszó jelentését, mintegy lekicsinyítve azt. Emiatt a szakirodalomban a diminutív képzőket szóbelseji kvantitatív eszköznek tekintik (Dressler – Merlini Barbaresi 1991, idézi I. Ștefănescu 1992: 332, Dahl 2006: 594²). Vagyis a kicsinyítő képző befolyásolja ugyan az alapszó jelentését, de ez a jelentésmódosítás csak egy kvantitatív skálán mozoghat.³

A beszédhelyzettől függően viszont előfordulhat, hogy a kicsinyítő képző vagy tisztán pragmatikai jelentést kap, vagy – a denotatív jelentés mellett – bizonyos pragmatikai jelentésárnyalatot⁴ (l. Dressler; Kiefer 1990: 75). Így gyakran egyéb tényezőket is figyelembe kell venni a diminutívumot tartalmazó képzett szavak jelentésének a meghatározásában, hiszen – kontextustól függően – a származéknak több jelentése lehet (pl.: papocska – 1. kis termetű pap, 2. fiatal pap, 3. pejoratív értelemben rossz pap). Az első jelentés a *ház* szó kicsinyítő

² „Diminutives ... are words formed by derivational processes that add a semantic element having to do with size to the meaning of the word.” (Dahl 2006: 594.)

³ „(...) as for the change of denotative meaning (i.e. of diminutives), this is restricted to a scale of quantity (or also corresponding to quality): diminutives involve a decrease in quantity.” (Dressler&Merlini Barbaresi 1994: 92.)

⁴ „Depending on the speech situation, the diminutive suffixes may acquire either a purely pragmatic meaning or, in addition to the denotative meaning, certain pragmatic overtones.” (Dressler, Kiefer 1990: 75.)

képzős származékához hasonlít, ahol a kicsinyítés méretbeli csökkentést jelent. A második esetben viszont a kicsinyítés a főnévnek egy másik jegyét érinti: itt már valamilyen időbeli vonatkozás csökkentéséről van szó, a harmadikban pedig a képző a főnévnek minőségi jegyét érinti. Tehát világos, hogy a *papocska* jelentése komplexebb, mint a *házacskáé*, ami arra enged következtetni, hogy olyan szemantikai jegyek meglétét feltételezhetjük, amelyek meghatározzák a szó jelentését. A képző képes ezeket a jegyeket külön-külön megváltoztatni, a képzett szó jelentése pedig árnyalatbeli különbségeket mutathat annak függvényében, hogy a diminutívum melyik jegyet módosítja.

L. Gràcia és L. Turon (2000: 234) szerint az értékelő szuffixumok⁵ (amelyek közé a kicsinyítő képzők is tartoznak) denotatív jelentése a következő kategóriákba sorolható: a képző vagy a tő denotatívumának a kiterjedését módosítja, vagy pedig az intenzitását. Az első kategóriába főnevek, a másodikba melléknevek (és más nyelvekben igék) tartoznak.

A főnévi alaptag jelentését négyféleképpen módosíthatja a kicsinyítő képző: a dolog fizikai kiterjedésének csökkentése (térbeli módosítás); egy (több összetevőből álló) dolog számbeli redukciója; apró, egymástól alig elkülöníthető egységekből álló dolgok fizikai kiterjedésének csökkentése; valamint az időbeli kiterjedés csökkentése. Ezek alapos elemzésével modellezhető az, hogy a tő melyik jelentésjegyet módosítja a kicsinyítő képző (uók uo.). Egy diminutívum akkor módosíthatja valamely tő intenzitását, ha az melléknévi⁶ (ritkábban főnévi). Ennek értelmében a TULAJDONSÁG az a szemantikai kategória, amely intenzitásbeli csökkenésen megy át (bővebben l. Zsemlyei 2011: 47–63).

A morfolopragmatikai megközelítés (Dressler – Merlini Barbaresi 1994, 1997; Kiefer 2003, 2004) azt feltételezi, hogy a kicsinyítő képző szinte kizárólag a pragmatika „jogkörébe” tartozik. Alapállítása az, hogy a kicsinyítő képző pragmatikai jelentésjegye a [nem komoly], amelyet a beszélő a teljes beszédhelyzetre alkalmaz, és nem pusztán egy lexéma jelentésének a megváltoztatására. A [nem komoly] jelentésjegy magába foglalja az általánosabb [fiktív] jegyet. Ez feltételez egy időleges eltávolodást a megszokott, „reális világ” standardtól (azaz attól, amit a beszélő saját értékelése alapján „reális világ”-nak tart), ami magyarázatot ad azokra a szubjektív beszédhelyzetekre, amelyeket a kicsinyítő képző használata hív elő. A morfolopragmatikai nézőpont képviselői ennek értelmében meghatározzák ugyan, hogy melyek azok a tipikus beszédhelyzetek, amelyekben kicsinyítő képzők előfordulhatnak (pl. gyermekorientált beszédhelyzet, szerelmesek beszéde

⁵ Appreciative suffixes (L. Gràcia, L. Turon 2000: 231–247).

⁶ A magyar nyelvben az igék intenzitásának módosítása nem kicsinyítő képzőkkel, hanem más morfológiai eszközökkel, pl. gyakorító képzőkkel történik, amelyek szemantikailag pontosan emiatt rokoníthatók a diminutívumokkal.

stb.), de nem derül ki, hogy milyen mechanizmusok működnek a háttérben, miért kicsinyíthetők az adott tövek.

3. A kognitív szemlélet

Ezzel szemben a kognitív szemlélet követői pontosan arra tesznek kísérletet, hogy megmagyarázzák: milyen feltételnek kell megfelelnie a tőDIM származék-nak ahhoz, hogy bizonyos esetekben szimpátiát, máskor akár ennek ellentétét, ellenszenvet fejezzen ki.

3.1. A kicsinyítő képzőkkel foglalkozó kognitív szakirodalom rövid áttekintése

Alonso már 1951-ben megjegyzi, hogy a diminutívum használatának olyan affektív konnotációi vannak, amelyeknek látszólag nincs semmi közük a 'kis/kicsi méret' denotatív jelentéshez (Alonso 1951, idézi Santibáñez Sáenz 1999: 173).

Ruiz de Mendoza (1996) bebizonyította, hogy a diminutív képzésmodell elemzésére kiválóan alkalmas az idealizált kognitív modelleket (a továbbiakban ICM⁷) használni. Szerinte e képzésmodell alapja a méret ICM-je, amely gyakran a kontroll és a költség/haszon ICM-jének bizonyos elemeivel kombinálódik.

Inchaurralde (1997) azt állítja, hogy a térbeli dimenziók és a terek emocionális tartalmakat hívhatnak elő a nyelvben: bizonyos (fizikai/pszichikai) tereket magunkénak tekintünk, és ennek a saját, személyes terünknek a méreteit állandóan növelni igyekszünk. Ennek értelmében minden, ami a személyes terünkhöz tartozik, **jó**, az ezen kívül eső dolgok egy jó–rossz skála mentén helyezkednek el. Inchaurralde a kicsinyítő képzők nem denotatív használatát a beszélő és beszéd-tárgy közti emocionális közelség viszonylatában vizsgálja: közelebb érzünk magunkhoz olyan dolgokat, amelyek méretük csökkenése által bekerülnek a személyes terünkbe. Ezt nevezi **diminutív hatásnak**. A modell hiányossága viszont az, hogy nem magyarázza a pejoratív értelemben használt kicsinyítő képzőket.

3.2. A modell, amely mindenre választ ad: a méret ICM-je

A kicsinyítő képzők gyakran valami szubjektív jelentést hordoznak, eltávolodnak a denotatív⁸ jelentéstől. Ez azt jelenti, hogy használatukat valami mindenképpen kell hogy indokolja, és elő kell hogy hívja.

⁷ ICM = az idealized cognitive model (idealizált kognitív modell) terminust Lakoff vezette be, és olyan fogalmi sémát jelent, amely a világgal, társadalommal, konvenciókkal, szokásokkal stb. kapcsolatos kultúrspecifikus tudásunk egyes elemeit foglalja össze (Lakoff 1987).

⁸ A nem denotatív használat miatt fordulhat elő az, hogy a kicsinyítő képző olyan tövekkkel is kombinálódhat, amelyeket elméletileg nem lehetne kicsinyíteni (pl. *órácska*).

Ruiz de Mendoza szerint (1996: 164) tehát a méret ICM-je olyan elemzési keretet biztosít, amelyben választ találhatunk a kicsinyítő képző használatának minden vonatkozására.

A méret ICM-jének a kicsinyítő képzők használatának szempontjából a következő releváns észlelési feltételei vannak (Ruiz de Mendoza 1996: 164, idézi Santibáñez Sáenz 1999: 176):

a) A dolgok méretben különböznek egymástól: a nagyon kicsiktől a nagyon nagyokig.

b) Egy kisebb méretű dolog általában könnyebben kezelhető, mint egy nagy méretű.

c) Egy kis méretű dolog általában kevésbé tűnik veszélyesnek, mint egy nagyobb méretű.

A modell b) és c) pontjának metonimikus kiterjesztése két (d és e) következményt eredményez:

d) A kis méretű dolgok általában könnyen kezelhetőek, ennek eredményeként kedvelhetőnek foghatók fel;

e) A kis dolgok általában ártalmatlanok és nem fontosak, ezért könnyen figyelmen kívül hagyhatók, következésképpen kellemtelennek foghatók fel. Ebből adódhat a kicsinyítő képzőknek a negatív jelentésárnyalata. Ezzel szemben megállapítható viszont, hogy a nem fontos dolgok – főleg, ha természetüknél fogva gyengék – az empátikus beszélőben sajnálatot és szomorúságot ébreszthetnek, és ennek következtében a negatív jelentésárnyalatot időnként felülírja az affektív jelentésjegy.

3.3. A kontroll és a költség/haszon ICM-jével való kapcsolat

A kontroll ICM-jének észlelési feltételei között szerepel, hogy egy személy irányítása egy dolog fölött változhat valamely fizikai akadály meglétének vagy hiányának függvényében (ilyen fizikai akadály pl. a távolság). Általában egy dolognak a maximális kontrollálhatósága a kívánatos, értelmesszerűen a minimális kontrollálhatóság nem kívánatos. A kontrollálhatóság ICM-jének belső logikája ahhoz a következtetéshez vezet, hogy a kis méretű dolgok könnyebben kezelhetőek, mint a nagy méretűek. Egy kis dolog méretét általában nem fogjuk fel fizikai akadályként, így az maximálisan kezelhető, tehát az ennek eredményeként létrejövő állapot kívánatos. Ennek értelmében a méret ICM-je, valamint a kontrollálhatóság ICM-jének releváns észlelési feltételei közti interakció teszi lehetővé az előző modell kiterjesztését oly módon, hogy a kis méretű dolgokat könnyen kezelhetőnek tartjuk, ezáltal kívánatosak (d).

A költség/haszon ICM-jének modellje szerint egy olyan helyzet, amely hasznos egy kedvelt entitás számára, egyben kívánatos is, míg az ártalmas szituáció nem kívánatos. A költség/haszon ICM-jének belső logikája szerint általában arra törekszünk, hogy a kedvezőtlen állapotokat javítsuk, és fordítva: fenntartsuk a kedvező állapotokat.

A kérdés az, hogy ezek az ICM-ek hogyan függnek össze. A méret ICM-jének egy része irányítja a kontroll és a költség/haszon ICM-jéből származó kiegészítő tudás aktiválását (a kis dolgok kezelhetőek, így hasznosak és kívánatosak). Amint a köztük lévő kapcsolat létrejön, lehetővé válik a nyelvhasználó számára, hogy ezen két ICM-ből további következtetéseket vonjon le a méret ICM-jére nézve. Így a méret ICM-jének kiterjesztése a következő érvelési sor szerint történik: a kezelhető dolgok hasznosak, ennek értelmében kívánatosak, következésképpen: a kis dolgok kívánatosak.

4. Hogyan néz ez ki a gyakorlatban?

4.1. Egy olasz példa (Dressler & Merlini 1994: 157–8, idézi Santibáñez Sáenz 1999: 182)

A kicsinyítő képzők kognitív viselkedése tehát arra a tapasztalati és motorikus tudásra vezethető vissza, hogy a dolgoknak különböző méretük van, és ennek értelmében, valamint a kontroll és költség/haszon ICM-jéből nyerhető információk alapján eltérő módon viszonyulunk hozzájuk. Kognitív szempontból nyilvánvaló, hogy mielőtt a kicsinyítő képző a teljes kifejezésre, beszédhelyzetre hatna, lennie kell egy konceptuális egymásrahatásnak a tő és a képző között.

Come vorrei essere nel mio lettino! ('Mennyire szeretnék az ágyacskám-ban/ágyikómban lenni!')

Szemantikailag a kicsinyítő képzős származékot tartalmazó mondat kifejezi a beszélő azon vágyát, hogy ágyban legyen; emellett a kicsinyítő képző az ágy pozitív értékét hangsúlyozza: az ágy mint valószínűleg kényelmes, megnyugvást nyújtó stb. bútor darab. Azaz látható, hogy a méret ICM-jének d) észlelési feltételét idézi, vagyis a kicsinyítő képző az ágy azon jelentésjegyeit erősíti fel, amelyek – a világról szóló tudásunk alapján – kedvelhetőek (az ágy általában kényelmes, megnyugvást nyújt stb.). Tehát az történik, hogy a kognitív szemantika szempontjából a konceptuális kölcsönhatás először a kicsinyítő képzővel ellátott származék két tagja között megy végbe: a képző felidézi a méret ICM-jének egyik elemét, amely – a maga során – aktivizál egy adott területet a lexémáról szóló enciklopédikus tudásunkból.

De mivel magyarázható az, hogy bizonyos nyelvekben (köztük a magyarban is) kicsinyítő képző nemcsak főnévhez, hanem más szófajhoz is kapcsolható? A kognitív modell magyarázatot tud nyújtani a kicsinyítő képző nem tipikus előfordulásaira is.

Pl.: *Maria e grassina.* ('Maria kövérke.') A méret ICM-jének d) észlelési feltétele a kövérséget – amelyet általában negatív tulajdonságnak tartunk – kedvezőbb fényben tünteti fel, kedvelhető tulajdonságként ábrázolja. Ez úgy léphet működésbe, hogy alapvetően olyan személyről van szó, akit a megnyilatkozó

kedvel, és általában tapintatosak vagyunk a kedvelt személyek negatív tulajdonságaival kapcsolatban.

4.2. Egy spanyol példa (Santibáñez Sáenz 1999: 184)

A spanyol nyelv különösen gazdag a kicsinyítő képzők használatában. A magyarhoz hasonlóan (l. *-cska/-cske, -ka/-ke*) két általánosan használt, produktív kicsinyítő képzőjük van (*-ito, -illo*). A különbség a két nyelv között ebből a szempontból az, hogy míg a magyarban a két képző egymásnak teljes szinonimája, a spanyolban gyakran különbség van a konnotatív értékük között: az *-ito* kedveskedő jelentésárnyalatot kölcsönöz a tőnek, az *-illo* viszont főleg pejoratív jelentésárnyalattal bír (Santibáñez Sáenz 1999: 175).

Az egyik leggyakoribb kontextus, amelyben kicsinyítő képzők előfordulnak, az enyhített kérések beszédhelyzete. A diminutívumnak főként pragmatikai szerepe lehet az ilyen udvariassági beszédhelyzetben, ugyanis a kicsinyítő képző jelentésében pragmatikai jelentéseltolódás megy végbe: eltávolodik a konkrét fizikai valósággal való kapcsolatától (megszűnik a 'kis, kicsi', konkrétan méretre vonatkozó jelentésjegye), és a kommunikációs szituációban a beszélő szándéka és attitűdje válik meghatározóvá. Ennek értelmében a diminutívum úgy működik, mint egy pragmatikai irányító, amely felhasználható arra, hogy enyhítse vagy gyengítse a megnyilatkozás illokúciós erejét, és ennek eredményeként hatékonyan működik udvariassági jelölőként (Mendoza 2005: 164). Így a diminutívum az affekció, intimitás, értékelés kifejezője, és közeli, familiáris/baráti viszonyt feltételez, ami rögtön magyarázatot szolgáltat arra, hogy miért pontosan gyerekekkel, illetve kedvenc állatokkal való kommunikációban olyan gyakori (Mendoza 2005: 165). Ugyanakkor a szimpátia és együttérzés kifejezői is lehetnek, valamint a beszélőnek a hallgató iránt érzett értékelésének és csodálatának a jelölői (uó. uo.). De mi ennek a kognitív háttere?

1. ¿ *Me haces un favorcito?* 'Tennél nekem egy szívességecskét?'

2. ¿ *Me haces un favorcillo?* 'Megtennél nekem egyetlen szívességecskét?'

Ebből a példából látszik, hogy hogyan járul hozzá a költség/haszon ICM-je a méret ICM-je belső struktúrájának kiterjesztéséhez. Az 1. mondatban az *-ito* képző a *szívességet* a beszélő számára hasznosként mutatja be a méret ICM d) jegyének aktiválásával. Ennek következtében a beszéd társnak erőfeszítést kellene tennie, hogy örömet okozzon a beszélőnek, és megtegye a szívességet. A 2.-ban viszont az *-illo* azt hangsúlyozza, hogy milyen kis erőfeszítésbe kerül a szívesség megtétele, így egyértelmű, hogy a beszéd társ azért kellene örömet okozzon a beszélőnek, mert az nem jelent semmiféle költséget, azaz energiabefektetést számára.

4.3. Néhány magyar példa

A magyar példák az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (a továbbiakban: SzT.) adatállományából származnak.

4.3.1. Kicsinyíthető tőhöz járul a képző

Kicsinyítő képzős származék gyakran gyermekorientált beszédhelyzetben fordul elő: gyakorlatilag minden, a gyermek világához tartozó tárgy, dolog kicsinyíthető.

A SzT.-ban ilyen példákat találunk: 1705: Ugyan ma jött volna a kurucoktól egy trombitás és egy kisgyermek párducbőrösön, kinek hozzávaló kis *lovacskája* volt és aranyos forgója, kik is délután jüvén ki, estére ismét kimentenek [WIN I, 501]; 1714: Mas Gyermek(ne)k valo két *Agjutska* rezes apparatussal egiütt [Nsz/Fog.; REkLt II. Apafi Mihály hagy. lelt. 26]. Az ilyen beszédhelyzetekben a kicsinyítő képző mintegy a gyerek világához idomítja a normál méretű világ dolgait. Tehát kognitív szempontból arról van szó, hogy a méret ICM-je értelmében a kis méretű dolgok könnyen kezelhetőek, így a gyerek világában sem jelentenek veszélyt.

Több olyan példát is találunk a SzT.-ban, ahol kicsinyíthető tőhöz járul ugyan a diminutív képző, de nem azzal a szándékkal, hogy az adott dolog méretét reálisan csökkentse, hanem valamilyen enyhített kérdésben játszik szerepet.

Például: 1752: *Fizetéseském* irántis igen alázatosan, de tellyes bizalommal instálok, ha kegyes szivére nem vérszi a' Mlgs Ur igen bajosan Subsistalhatok [Szentdemeter U; Ks 83]; 1721: alazatosan meg szolgálom az Mlgos Urnak ha nekem is eg *sérteseckét* küld ezen meszet le vivő talyigan tavaj ném busítotam az Melgos Urat mivel vot de most *egyecskét* ötetem vot mind aprolikja mind szalonaja mind egy falatig el fogot [Szentpál K; TKI Mihály Deák Teleki Pálhoz]. E két példában a kicsinyítő képzős származékok azt hangsúlyozzák, hogy a költség/hason IMC-jének értelmében a címzettnek kis erőfeszítésébe kerül a kérést teljesíteni, és ezáltal sokkal valószínűbb, hogy azt meg is teszi, mintha a kicsinyítő képző nélküli tő jelenne meg ezekben a szövegekben.

4.3.2. Negatív tulajdonságot jelentő tőhöz járul a kicsinyítő képző

A SzT. adatai azt igazolják, hogy kicsinyítő képző gyakran kapcsolódhat valamilyen tulajdonságot jelentő melléknévhez. Érdekes megvizsgálni azokat a származékokat, amelyekben az alapszó valamilyen negatív tulajdonságot jelent.

Például: 1755: (A) nagy házból ... két ajtó nyilik ... edjiken nyitanak s.v. az Arnyék székre, mellynek ajtoja minthogy nintsen meg duplázva az házban lévő ágyhoz közel esvén; *alkalmatlanotska* [Ludesd H; BK sub nr. 1020]; 1841: Lakatos Ferencz ... egy kissé *butácska* [DLt 697 nyomt.]; 1761: Bongardos Bálint és Iános Testvérek léven, publice notum, hogy ezen két Atyafi kivált Bálint *együgyütske* vólt, 's meg sem vóltak egymás között osztova, hanem mint olyan együgyü Atyafiai ... mindeneket el adogatták [Kv; PolgK 45]; 1764: Maradtanak gyermekei is^a, de *gyarlócska* lévén az aszszony, amint láttam neveléseket, nem hiszem egyik is apja fia legyen [RettE 178. – ^aTi. a meghalt Simon János prókátornak és Ponor Krisztinának].

Ezekben a példákban az történik, hogy egy negatív jelentésű tőhöz kapcsolódik a kicsinyítő képző, a származék jelentése ezáltal enyhébb lesz, mint a tőé. A méret ICM-jének e) észlelési feltétele aktiválódik, amelynek értelmében a kis dolgok általában ártalmatlanok és nem fontosak. A nem fontos tulajdonságok pedig gyakran a beszéd társban empátiát, sajnálatot ébreszthetnek, és emiatt az adott negatív tulajdonságot enyhébbnek ítéli meg.

4.3.3. Adott tő jelentését negatív irányba befolyásolja a kicsinyítő képző

A SzT. adatai közül a következő adalékban figyelhető meg ez a jelenség: 1772: ki szalada ... Popa Juane Tamas Maria ... teli tarakkal kiáltván vár meg te *Papotska* mért te vével Tüzet, es Fel Gyujtád az Popa Házát [Ludvég K; KLev.]. Ilyen esetben az történik, hogy a méret ICM-jének észlelési feltételei közül az e) aktiválódik, amely értelmében a kis dolgok általában nem fontosak, ezért könnyen figyelmen kívül hagyhatók, következésképpen kellemetlennek tűnnek. A SzT. adalékában pontosan ez történik, amit felerősít az a tény is, hogy ugyanabban a szövegrészben szerepel a *pópa* mint áldozat, ezáltal pozitív, sajnálni való személy, és a *papocska* a bűnt elkövető személy.

4.3.4. Elméletileg nem kicsinyíthető tőhöz járul kicsinyítő képző

A SzT.-ban arra is találunk példát, hogy a kicsinyítő képző olyan tőhöz kapcsolódik, amely természeténél fogva nem kicsinyíthető: 1758: Barcsai Jánosnál laktomban mentem volt ki az asszonnyal Váradra az feredőre ... Négy hétig laktunk ott, de elmondhatom, hogy sohasem éltem olyan jól, mint ott azt a négy *hetecskét* [RettE 65]; 1786: alkanyadat után mint egy *orátskával* Házamhoz jöve a' Faluból három legény [KLev.]. A *hét* 'hét nap', az *óra* pedig '60 perc', kicsinyített változatuk pedig nem jelenthet 'egy hétnél rövidebb időszakot', illetve 'egy óránál valamivel kevesebb időt'. Ezekben a példákban is arról van szó, hogy a kicsinyítő képzőnek nem mindig a denotatív jelentése erősödik fel, hanem a méret ICM-jének d) észlelési feltétele értelmében a kis méretű dolgok kedvelhetőek, a kicsinyített származék által kifejezett állapot pedig kellemes.

5. Következtetés

A kicsinyítő képzők tehát úgy működnek, hogy utasítást adnak arra vonatkozóan, hogy a beszélő egy adott tőről szóló propozicionális tudásának melyik részét aktiválja a mentális térben. Ez egy kognitív interakciós folyamat, amely szemantikai szinten megy végbe.

Irodalom

BALÁZS GÉZA 2011. *Gyermekecske... A kicsinyítés.*
<http://www.balazsgeza.hu/?p=524> (2011. 07. 10.)

BRONISLAVA VOLEK 1987. *Emotive Signs in Language and Semantic Functioning of Derived Nouns in Russian*. Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.

DAHL, ÖSTEN 2006. Diminutives and augmentatives. In: BROWN, KEITH (ed.), *Encyclopedia of Languages & Linguistics*. Elsevier. 594–595.

DRESSLER, U. WOLFGANG – KIEFER FERENC 1990. Austro-Hungarian Morphopragmatics. In: W. U. DRESSLER, HANS C. LUSCHÜTZKY, OSKAR E. PFEIFFER, JOHN R. RENNISON (eds.), *Contemporary Morphology*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York. 69–77.

DRESSLER, U. WOLFGANG – MERLINI BARBARESI, LAVINIA 1994. *Morphopragmatics. Diminutives and Intensifiers in Italian, German and Other Languages*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.

DRESSLER, U. WOLFGANG – MERLINI BARBARESI, LAVINIA 1997. Morphopragmatics. In: JEFF VERSCHUEREN, JAN-OLA ÖSTMAN, JAN BLOMMAERT, CHRIS BULCAEN (eds.), *Handbook of Pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 1–17.

GRÀCIA, LUÍSA and TURON, LÍDIA 2000. On Appreciative Suffixes. *Acta Linguistica Hungarica* 47 (1–4): 231–247.

INCHAURRALDE, CARLOS 1997. Space, reference, and emotional involvement. In: S. NIEMEIER and R. DIRVEN (eds.), *The Language of Emotions. Conceptualization, expression, and theoretical foundation*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia. 135–154.

KIEFER FERENC 2003. Morfopragmatikai jelenségek a magyarban. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX*: 107–128.

KIEFER FERENC 2004. Morphopragmatic phenomena in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 51 (3–4): 325–349.

LAKOFF, GEORGE 1987. *Women, fire and dangerous things. What categories reveal about the mind*. University of Chicago Press, Chicago/London.

MENDOZA, MARTHA 2005. Polite diminutives in Spanish. A matter of size? In: ROBIN T. LAKOFF – SACHIKO IDE (eds.), *Broadening the Horizon of Linguistic Politeness*. Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 163–173.

RUIZ DE MENDOZA IBAÑEZ, FRANCISCO J. 1996. Some notes on the grammatical status of the Spanish *-ito/-illo* diminutives and their translation into English. *Pragmalingüística* 3–4 (1995–1996): 155–172.

SANTIBÁÑEZ-SÁENZ, FRANCISCO 1999. Conceptual interaction and Spanish diminutives. *Cuadernos de Investigación Filológica* 25: 173–90.

ȘTEFĂNESCU IOANA 1992. On diminutive suffixes. *Folia Linguistica* 26: 339–356.

SZEGFŰ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 188–259.

SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* I–XIV. 1976–2014. (I–VIII. főszerk. SZABÓ T. ATTILA, I–IV. Kriterion Kiadó, Bukarest; VI–VIII. Akadémiai Kiadó – Kriterion Kiadó Budapest–Bukarest; IX–XI. főszerk. VÁMSZER MÁRTA, Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár; XII. főszerk. KÓSA FERENC, Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár; XIII–XIV. főszerk. FAZAKAS EMESE, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.)

ZSEMLYEI BORBÁLA 2011. *Kicsinyítő képzők az erdélyi régiségben*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.